

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Magyar–Habsburg–oszmán békek és határok

PAPP SÁNDOR

A pozsareváci békekötés és a magyarok

TÓTH FERENC

*A francia külpolitika és Magyarország
a pozsareváci béke idején*

F. MOLNÁR MÓNIKA

*A Velencei Köztársaság és az Oszmán
Birodalom kapcsolata olasz szemmel*

SZ. SIMON ÉVA

*A magyarországi oszmán adóösszeírások
és a magyar–oszmán békekötések
összefüggései*

CZIGÁNY ISTVÁN

*Néhány gondolat a Magyar Királyság
16–17. századi oszmánellenes védelmi
rendszerének sajátosságairól*

33. évf.

2018

4. szám

*Bemutatjuk Feridun M. Emecen
török történészt*

33. évfolyam

2018. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

PAPP SÁNDOR – TÓTH HAJNALKA

A kiadvány

az

Nemzeti Kulturális Alap

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Nemzeti Együttműködési Alap,
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GÉZA

TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

PAPP SÁNDOR A pozsareváci békekötés és a magyarok	5
TÓTH FERENC A francia külpolitika és Magyarország a pozsareváci béke idején	20
F. MOLNÁR MÓNIKA Karlócától Pozsareváciig. A Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom kapcsolata olasz szemmel	35
SZ. SIMON ÉVA A szülejmáni béke. A magyarországi oszmán adóösszeírások és a magyar-oszmán békekötések összefüggései	53
CZIGÁNY ISTVÁN A „nyitott határ” – egy hadtörténelmi paradoxon hatása. Néhány gondolat a Magyar Királyság 16–17. századi oszmánellenes védelmi rendszerének sajátosságairól	73

Műhely

PAPP SÁNDOR Az Oszmán Birodalom, a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia kapcsolattörténete a békekötések tükrében (vázlat és adatbázis)	86
TEISZLER ÉVA Török várak – magyar várak. Status quo a hadszíntéren és a Jagelló-kori oszmán–magyar békeszerződésekben	100
BRANDL GERGELY – GÖNCÖL CSABA – JUHÁSZ KRISZTINA – MARTON GELLÉRT ERNŐ – SZABADOS JÁNOS Kommunikáció és híráramlás. A Habsburg-oldal tárgyalási stratégiája az 1627. évi szónyi békekötés során	108
SZÉKELY MELINDA Polgárháború 387–388-ban. Magnus Maximus és Theodosius küzdelme a hatalomért	125

Kitekintés

MISKOLCZY AMBRUS A román nép születése – avagy egy rejtély filológiája (Tudománytörténet és politika)	134
--	-----

Határainkon túl

Oszmán történeti kutatások széles perspektívákban. Beszélgetés Feridun M. Emecennel (Az interjú készítette: Papp Sándor, fordította: Hadnagy Szabolcs)	167
Feridun M. Emecen műveinek válogatott bibliográfiája	174
FERIDUN M. EMECEN	
Egy oszmán államférfi az aranykor hajnalán. Kánúni Szülejmán szultán másodvezíre, Musztafa pasa (Fordította: Hadnagy Szabolcs)	178

Figyelő

A „szerepváltó” uralkodónó (Thomas Lau: <i>Die Kaiserin Maria Theresia</i> . Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2016.)	
KULCSÁR KRISZTINA	193
Lét vagy csak látszat? (Gerald Stieg: <i>Sein oder Schein. Die Österreich-Idee von Maria Theresia bis zum Anschluss</i> . Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2016.)	
DEÁK ÁGNES	198
Találkozások és ütközések a határok mentén (Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet. Szerkesztette: Hornyák Árpád és Bíró László. MTA Bölcsészettudományi Központ, Történettudományi Intézet, Budapest, 2016.)	
KOVÁCS ATTILA	202
A forradalom anatómiája: a lokalitás megkerülhetetlensége (Bank Barbara – Mészáros Gyula: <i>Az 1956-os forradalom és szabadságharc Sümegen és a sümegi járásban</i> . MNL VeML, Veszprém, 2017. [A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 40.]	
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN	206
Számunk szerzői	209

PAPP SÁNDOR

A pozsareváci békekötés és a magyarok*

A pozsareváci béke a magyar történetírás számára azt jelenti, hogy közel két évszázad után helyreállt a történelmi Magyar Királyság területi integritása. A háború kitörésekor, de még a tárgyalások során is felmerült egy másik lehetőség is, amit ugyan sem a politikai akarat, sem pedig a katonai helyzet nem támasztott alá, tudni illik az, hogy a legutóbbi Habsburg-ellenes felkelés vezetője, II. Rákóczi Ferenc mind katonai úton, mind pedig a béketárgyalás során megpróbálja visszaszerezni ősei örökségét, Erdélyt. Ebben a törekvésében támogatóra talált az Oszmán Birodalomban.

Rákóczi fejedelem emlékiratai (*Vallomások*) mellett a témára vonatkozóan általában a német, velencei és kiemelten a francia forrásanyagot szokás használni, míg oszmán forrásként elsősorban a birodalom történetírójának, Rásid (Raşid) Efendinek a munkáját idézik. A jelen tanulmány ezt a forrásbázist egy új, eddig egyáltalán nem használt kéziratral kívánja kiegészíteni. A vizsgált forrás egy levélgyűjtemény (*inşa*), amelyet két példányban őriznek Isztambulban, az egyiket a Nuruosmaniye Könyvtárban (Nuruosmaniye Kütüphanesi), a másikat pedig a Topkapı Szeráj Múzeum Könyvtárában (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi).¹ A két kötet tartalmilag azonos, keletkezésüket a 18. század közepére teszem. Mindkettő tartalmazza a béketárgyalások alatti török levelezést, a Portáról a külföldi követeknek és mediátoroknak szóló leveleket, a török küldöttség Edirnébe, a szultán akkori székhelyére küldött jelentéseit, majd pedig a határkijelölő bizottság levelezését. A kötetben hat Rákóczihoz köthető dokumentum található: kettőt neki küldtek, a többi négy pedig a saját memorandumainak török fordítása (*takrir*). A két kéziratot kötet közötti különbség az, hogy a témánk szempontjából elsődleges okmányok egy részét – amelyeket Rákóczi Ferenc írt vagy amelyeket neki küldtek – valaki a Nuruosmaniye-féle kötetből kivágta. Szerencsére a Szeráj könyvtárában található példány teljes, így hat olyan dokumentummal rendelkezünk, amelyek bemutatják Rákóczi fejedelem diplomáciai lépéseit a béketárgyalások idején.²

Az 1716–1718 között kialakult Habsburg–oszmán konfliktusba a fegyverletétellel (1711) végződő magyar szabadságharc után Magyarországról elmenekült emigráció bele akart

* Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Kiválósági Központ, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszéke, MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoportja munkájának a keretében készült. A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta 20391-3/2018/FEKUSTRAT.

¹ Mecmua ve sulhname ve feranlar. Nuruosmaniye Kütüphanesi (İstanbul), Nr. 4895.; Suret-i mukatib ba musulaha-i Nemçe. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (İstanbul, a továbbiakban: TSMK) Revan Nr. 1946.

² Nuruosmaniye Kütüphanesi Nr. 4895. fol. 33., 35., 40., 91., 93–94. A kötetből a 30–44. és a 91–90. foliók hiányoznak. Hogy mi lett velük, arra lásd: Papp Sándor: *Mekkora értéket képviseltek a Rákóczi-okmányok Konstantinápolyban a 20. század elején? Oszmán levéltárak megnyitására vonatkozó kutatástörténeti adatok*. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A segítő kéznek ez a mesterfogása*. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia 2010. Dunaszerdahely, 2011. 270–298.; TSMK Revan Nr. 1946. 84r–85r, 85r–86v, 106r–111r, 142v–144v, 144v–145v, 193r–194v.

avatkozni. A lengyelországi, franciaországi és oszmán területen élő magyarok már azelőtt szervezkedni kezdtek, mielőtt II. Rákóczi Ferenc fejedelem Franciaországból elindult volna az Oszmán Birodalomba.³ Ennek keretében zajlott az utolsó krími tatár betörés Erdélybe, amely eredetileg a magyar menekültekkel közös katonai akcióként indult, és végül teljes tatár vereséggel zárult.⁴ Konstantinápolyban már 1717 márciusában olyan hírek terjedtek, hogy a tatárok vagy Erdélyen, vagy Lengyelországon keresztül akarnak betörni Felső-Magyarországra.⁵

A fejedelem a vereségét követően Lengyelországban élt emigrációban (1712), de már innen arra készült, hogy az Oszmán Birodalom segítségével újra kezdje a Habsburg-ellenes felkelést. A magyar belháború idején Konstantinápolyban tevékenykedő ágensét, Pápai Jánost 1712 nyarán ismét az Oszmán Birodalom területére küldte. Ekkor sem a francia állandó portai követ, Des Alleur márki (Pierre Puchot, Marquis des Alleurs) részéről, sem a Porta részéről nem kapott támogatást.⁶ Egy évvel később, 1713-ban Franciaországba költözött, ahol XIV. Lajos, a Napkirály udvarának árnyékában élte vallásos életét.⁷

XIV. Lajos halála (1715. szeptember 1.) után a francia külpolitikában nagy változás történt. A külügyek felelőse, Jean-Baptiste Colbert, Marquis de Torcy (1665–1746) képes volt biztosítani, hogy a Napkirály unokája, Philippe d'Anjou (V. Fülöp) (1700–1746) örökölje a spanyol trónt. VI. Károly császárnak (1711–1740) pedig az utolsó csapatait is vissza kellett vonnia a Hispániai-félszigetről (utrechti békék: 1613. április 11. és július 23.). Ezzel az ellenségeskedés még nem szűnt meg a két nagyhatalom között. A rastatti békében (1714. március 6.) kimondták, hogy a császár elnyerte a spanyolok korábbi birtokainak nagy részét és Belgiumot. Ezen a tárgyaláson merült fel II. Rákóczi Ferenc ügye és egyben az erdélyi fejedelemség visszaállításának kérdése, amit eleinte a francia diplomácia felkarolt. Savoyai Eugén herceg azonban kérlelhetetlen volt Rákóczival szemben, a Habsburg-ház pedig mint a Magyar Királyság örökös ura ragaszkodott a középkori magyar állam területének integritásához, csak fegyveres erő készíthette az Erdélyről való lemondásra.

XIV. Lajos halála után II. Rákóczi Ferenc visszavonult a párizsi udvari élettől, grosboisi házában élt a kamalduli szerzetesek kolostora mellett. A visszavonultság azonban nem jelentett teljes szakítást a politikai élettel. Sejtteni lehetett, hogy a Habsburg Monarchia és a Porta között ismét kitör a háború. Az oszmánok 1716-ban támadást indítottak a karlócai békekötéskor Velence uralma alá került területek, mint például Morea visszaszerzése érdekében, amely lépést úgy is fel lehetett fogni, mint a karlócai békeszerződés megsértését. Az oszmán érvrendszer szerint a háború csak a két harcoló felet érintette, és az európai hatalmaknak nem volt alapjuk a beavatkozásra, hiszen a békét 1699-ben ugyan egy időben és egy helyen, de külön-külön kötötte meg velük a Habsburg Monarchia, Velence, Lengyelor-

³ Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Budapest, 1991. 260–263.; Karácson Imre: *A Rákóczi-emigráció török okmányai. 1717–1803*. Budapest, 1911. 16.

⁴ Obetkó Dezső: *Az 1717-i tatárbetörés*. Hadtörténelmi közlemények, 42. évf. (1941) 193–210.

⁵ Edward Wortley Montagu jelentése. Pera, 1717. március 19(?). A dátum napjánál az irat szakadt. The National Archives (London, a továbbiakban: TNA), Public Record Office (a továbbiakban: PRO), SP97-24. 240.

⁶ Thaly Kálmán: *Archivum Rákócziánium*. I/7. köt. Budapest, 1878. 180., 191.; Hurmuzaki, Eudoxiu de: *Documente privitoare la Istoria Românilor. Suppl. I/1*. köt. (1518–1780) Bucuresci, 1886. 412.; Angyal Dávid: *Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez. Francia levéltári közleményekkel*. Budapest, 1905. 3.

⁷ Papp Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség a pozsareváci békekötés után*. In: Kónya Péter (szerk.): *Doba Kuruckých Bojov. Kuruc küzdelmek kora*. Prešov, 2014. 57–71.

szág és Oroszország. Bécsben azonban ezeket az ügyeket másképpen látták, és a török fenyegetésre ellencsapással válaszoltak.⁸

Rákóczi 1715-ben ismét Pápai Jánost, korábbi kipróbált emberét indította diplomáciai küldetésre. Eredetileg a havasalföldi vajdát, Štefan Cantacuzinót (II. István, 1714–1715) kellett volna felkeresnie, hogy ő lépjen fel közvetítőként a Porta és Rákóczi között. Mivel kiderült, hogy Cantacuzino a Habsburg Monarchiával jó kapcsolatot ápolt, Pápai meg sem merte említeni neki a tervet. A vajdát azonban hamarosan leváltották, és a helyére egy másik fanarióta, Nicholas Mavrocordatos (Nikolae Mavrocordat, II. Miklós) került (1715–1716), akit a török forrásokban „Iskerletzáde Nikola” néven emlegetnek. A román történeti kronológia szerint Mavrocordatos 1715 decemberében került hatalomra, tehát ekkoriban kellett Pápainak is beterveznie a javaslatait.⁹ Az új vajda segítségével Pápai a hotini pasa elé jutott, ugyanakkor a Porta felszólította Mavrocordatost, hogy értesítse a fejleményekről a Lengyelországban bujdosó kuruc tábornokokat is. Pápai maga mellé vette a Havasalföldön tartózkodó régi ismerősét, a Thököly idejétől török területen, elsősorban Konstantinápolyban élő diplomatát, Horváth Ferencet, akivel a szabadságharc alatt együtt látták el az oszmán fővárosban az Erdélyi Házban (ez volt a fejedelemség követségi épülete) az ügynöki feladatokat. Bár magukat követnek tekintették, a Porta nem adott számukra rendszeres eljárást, és nem is fogadta őket a nagyvezír helyettesénél (*kajmakám*) magasabb méltóság.¹⁰ Rákóczi *Vallomások* című munkája szerint Pápai élelmiszervásárlás álcájával érkezett meg a Havasalföldre, és nem lett volna szabad feltárnia a vajda előtt, hogy tulajdonképpen a fejedelem megbízását teljesíti. Saját ötleteként kellett volna megemlítenie, hogy a kialakuló fegyveres konfliktusból a Porta csak akkor kerülhet ki győztesen, ha keresztény államokkal is szövetséget köt, az ebben való közvetítésre pedig készen áll az erdélyi fejedelem. Pápai azonban túllépve a megbízatásán, Rákóczi nevében jelentette be a tervet, egy megbízólevelet is szerkesztett, amely alapján ajánlatot tett a Portának a közös katonai fellépésre. A fejedelem nagyon óvatos akart lenni, még a Lengyelországban élő híveit sem tájékoztatta a tervről.¹¹

A háború kitörése után Bécs úgy döntött, hogy fegyveres segítséget nyújt Velencének, mivel a Porta visszafoglalta a karlócai béke idején elvesztett területeinek egy részét, így Moreát is. A Habsburg-állam a szultáni had fellépését a béke megsértéseként értékelte. Rásid Efendi, a közel kortárs török történetíró részletesen beszámol arról a vitáról, amely megelőzte az oszmánok hadba lépését. Az addig óvatos politizálást feladták, és megüzenték Bécsnek a háborút, bár a forrásból az is kiderül, hogy sokan nem osztották a nagyvezír vé-

⁸ Râșid, Mehmed: *Târih-i Râșid*. Cilt 4. İstanbul, 1282. 193–196.; Wickerhauser, Moriz: *Wegweiser zum Verständniss der türkischen Sprache. Eine deutsch-türkische Chrestomathie*. Wien, 1853. 79–87. (német), 79–86. (török).; Papp: *II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség*, 63. A fejedelem meghívóleveleit érintő kutatási eredményemet a fent említett, Eperjesen (Prešov) megjelent tanulmánykötetben már összefoglaltam, a diplomáciatörténeti folyamat értékelése érdekében azonban nem mondhatok le arról, hogy röviden itt is ismertessem. Lásd: Papp: *II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség*, 63–69.

⁹ Giurescu, C. Constantin (ed.): *Chronological History of Romania*. Bucharest, 1974. 451. (Editura Enciclopedică Română)

¹⁰ Papp Sándor: *A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája*. Századok, 138. évf. (2004) 4. sz. 793–821.

¹¹ Rákóczi Ferenc: *Vallomások. Emlékiratok*. Budapest, 1979. 560–561. (Magyar remekírók)

leményét, mégis jobbnak látták, ha csendben maradnak.¹² A háborúba lépést a nagyvezír jelentette be egy Savoyai Eugénnek címzett levélben 1716 májusában.¹³

A nagyvezír, Dámád Ali pasa (1713–1716) felkarolta a magyarok ügyét, és azonnal török területre hívta a Lengyelországban élő kuruc tábornokokat: Bercsényi Miklóst, Forgács Simont, Csáky Mihályt és Eszterházy Antalt. Hotinban ült össze először a kuruc vezérkar, ahova Pápai János, II. Rákóczi Ferenc Franciaországból küldött követe és régi diplomatai, Pápai András és Horváth Ferenc is megérkeztek Lipovalai (Lipoval, Lippai) Ahmed agával, a nagyvezír küldöttével. Az emigráción belül feszültség keletkezett a tervvel kapcsolatban: Bercsényi inkább óvatosságra intette mind a magyarokat, mind a törököket, Pápai azonban a fejedelem követeként letorkolta a volt vezérlő generálist. Hotinban a pasa megmutatta Pápainak azt a szultáni levelet, amellyel a fejedelmet Franciaországból maguk közé akarták hívni. Annak ellenére, hogy a fejedelem nagyon elítélően nyilatkozott a dokumentumról a Vallomásokban („oly nyegle stílusban és szükséges biztosítékok nélkül íródott, hogy könnyen meggyőződött róla [Pápai]: erre én mozdulni sem fogok”)¹⁴ – mint alább látni fogjuk –, igen jelentős ígéretek voltak benne, ha a fejedelem vállalja, hogy az Oszmán Birodalom területére lép.

Rákóczi szultáni meghívásának időpontja körül zavar mutatkozik. A szultán meghívólevelének francia fordítását Angyal Dávid közölte.¹⁵ Az oszmán szokások szerint a fontosabb államközi ügyekben a szultán levele mellé a nagyvezír is küldött egy az előzővel szinte szó szerint megegyező tartalmú levelet. Amikor Karácson Imre, aki nem oszmán alattvalóként először kutathatott önállóan a szultáni szeráj levéltárában 1907–1911 között, s egy dátum nélküli fogalmazványban megtalálta a szultáni meghívólevelét nagyvezíri párját, úgy vélte, hogy az is az Angyal Dávid által közölt francia szöveghez tartozik.¹⁶ Mivel Angyal a kérdéses szultáni levelet Jean Louis d’Usson, Marquis de Bonnac (1672–1738) francia portai állandó követ két 1717. március eleji jelentésrészlete után illesztve adta ki, Karácson úgy vélte, az összetartozó anyag valamikor 1717 februárjában keletkezhetett, ezért a későbbi magyar szakirodalom arra már mint a „szultán februári levelére” hivatkozott. Szekfű Gyula a kiadás előtt használta Karácson fordításait, így a nagyvezír levelét is, amit tévedésből a szultán meghívólevelének vélt, az eltéréseket pedig fordítói hibának tartotta.¹⁷ Köpeczi Béla egy egész fejezetet szentelt a szultáni meghívólevelének. Az okmány tartalmát főszövegben idézte és elemezte, míg lábjegyzetben felhívta a figyelmet Szekfű tévedésére.¹⁸

A Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a Miniszterelnökségi Levéltár) anyagában a szultánok és nagyvezírek 17. század végén és 18. század elején folytatott államközi levelezéseit tartalmazó kötetekben, az úgynevezett nagyúri levelek deftereinek (Name-i hümayun defterleri) hatodik kötetében három II. Rákóczi Ferenc számára írt levelet találtam. Későbbi kutatásaim során kiderült, hogy a 20. század elejének vezető török történésze, Ahmed Refik is megje-

¹² Râşid: *Târih-i Râşid*, 193–196.; Wickerhauser: *Wegweiser zum Verständniss*, 79–87. (német), 79–86. (török)

¹³ Karácson Imre: *Török–magyar oklevéltár 1533–1789*. Budapest, 1914. 334–335. Nr. 368.

¹⁴ Rákóczi: *Vallomások*, 563–564.

¹⁵ „Traduction de la lettre du Grand Seigneur écrite au Prince Rakoycy.” Angyal: *Adalékok II. Rákóczi Ferencz*, 41–43.

¹⁶ Karácson: *Török-magyar*, 337–339. Nr. 370.

¹⁷ Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, 1993². 304.

¹⁸ Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 256. 26. jegyz. A Karácson-féle hagyaték őrhelye: Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Fol. Hung. 1900/II. Köpeczi az OSZK kéziratárában lévő Karácson-hagyatékából ismertette a nagyvezír levelének fordítását, ugyanakkor nem utalt arra, hogy 1914-ben az egész okmánytárat megjelentették.

lentette az eredeti szövegeket arab betűvel még a hidzsra szerinti 1333-ban, azaz 1914–1915-ben.¹⁹ Mivel alapvetően nem ezt a kiadványt, hanem az eredeti kéziratot használtam, a későbbiekben is azokra hivatkozom. Historiográfiai szempontból érdekes megjegyezni, hogy ezek a szövegek Magyarországon egy szűk körben már a 20. század legelején ismertek voltak. A kor Rákóczi-kutatásának egyik legnagyobb alakja, Thaly Kálmán szerezte be őket, valószínűleg egyik konstantinápolyi utazása alkalmával. A három török okmány a nagyvezíri hivatal levélpapírjára másolva és kivonatos magyar fordításban maradt fenn. Thaly ezeket 1906. november 19-én egy saját kézzel megcímezett borítékban, a Rákóczi-hamvak hazahozatalával foglalkozó ötagú országos bizottság elnökeként ideiglenes letétbe helyezte, jelenleg pedig az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Fol. Turc. 11. szám alatt őrzik azokat. Meglepő, hogy ezekről a másolatokról és a kivonatos magyar fordításokról a történészek közül senki sem tudott. Ha Thaly a tárgyalt leveleket még a 20. század elején nyilvánosságra hozta volna, egy sor későbbi félreértés elkerülhető lett volna.

Az első okmány a szultán 1716. május 12. és 21. között (evayil-i cemaziü l-ahir 1128) kelt levele, amit az *első* szultáni meghívólevélnek kell tartanunk, amely még Dámád Ali pasa nagyvezír idejében íródott. A második okmány a nagyvezír levele, a fenti levél párja, amit már a hadjáratból, az „ulu derei táborból” kelteztek 1716. május 27-én (5. cemaziü l-ahir 1128). (Ennek egy másik példányát fordította le Karácson.) A harmadik dokumentum pedig egy újabb, *második* szultáni meghívólevél, amit 1716. december 16–25. között (evail-i muharrem 1129) állítottak ki.²⁰ Az okmányok megírásának az volt a célja, hogy a fejedelmet Franciaországból az Oszmán Birodalom területére hívják. A fentiek alapján leszögezendő, hogy *két* szultáni meghívólevél készült 1716-ban, 1717-ben pedig egy sem.

A három okmány között közös tartalmi elemeik ellenére jelentős különbségeket is felfedezhetünk. Az első okmány fölé illesztett cím utal a dokumentum típusára: „A hatalmas felség részéről Rákóczi Ferencnek adott szultáni levél, amelyen keresztül tudatta, hogy erdélyi fejedelemnek nevezte ki, és szerződést és megállapodást kötött vele.”²¹ Hogy ténylegesen szerződéslevélnek, vagyis törökül *ahdnáménak* kell tartanunk, arról a szövegben két helyen is találunk utalást, ami eloszlatja kétségeinket: „...*gerekdür-ki ahd-name-i hümayunmuz vusulunda inşaa llahu l-mevla Erdel hükümetine mutasarrıf olub* [Amint a nagyúri szerződéslevél megérkezik, úgy, ahogy a hatalmas Isten akarja, az Erdély feletti hatalmat ragadja magához]; „...*ahd u emanı muhakkak ve ahd-name-i hümayunmuzun mazmun-i münifin musaddık bilüb* [a szerződést és biztonságot megerősítettnek, a nagyúri szerződéslevelünk fenséges tartalmát pedig bizonyosnak tudja]”.

A szokásos bevezetés után az okmány beszámol arról, hogy a fejedelemséget Apafi Mihályra (1661–1690) ruházták rá, aki azonban nem megfelelően teljesítette a védelemmel kapcsolatos feladatát, így a szultán örökös birtokának számító ország, Erdély az ellenség kezére került. Rákóczi Ferenc a saját képességei és az ősei tettei által alkalmas arra, hogy megvédje az ellenséggel szemben, ezért a fejedelemséget a szultán ráruházza. Őt majd az követi a trónon, akit a nép akar, és aki hű a Portához. A kinevezés megemlítése után a szövegben ünnepélyes szultáni eskü olvasható „a földet és az egeket semmiből teremtő hatalmas és fenséges Istennek felségére és egyedülállóságára”, amíg a fejedelem és a magyarok

¹⁹ Refik, Ahmed: *Memâlik-i ‘Osmanîyede krâl Râkôçî ve tevâbî’i. (1109–1154)*. İstanbul, 1333. 16–24.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul, a továbbiakban: BOA), Name-i hümayun defteri. Nr. 6. 377–378., 380–381. és 385–386.

²¹ „*taraf-i hümayun-i cihandariden Rakofçi Fransiskoya Erdel hükümetiniün tevcihi ve ahd u mi-saki müşir-name-i hümayun*” BOA Name-i hümayun defteri. Nr. 6. 377.

hűek maradnak a szultáni udvarhoz, ugyanolyan védelemben részesülnek, mint a korábbi oszmán uralkodók idején. Az erdélyiek bűneit „a megbocsátás tollával” kihúzta a padisah. Az okmány vége felé további biztatásokat olvashatunk, hogy a fejedelem mindent tegyen meg az ellenség legyőzése és az ország megszerzése érdekében.²² Rákóczi kinevező levelének ez a példánya előzményre megy vissza, hiszen összevetve Thököly Imre 1690. évi erdélyi fejedelmi kinevező okmányával, szó szerinti egyezések fedezhetők fel.²³

A nagyvezír lényegében ugyanazt írta levelében, mint a szultán, de az egész kérdésnek szélesebb történelmi léptéket adott. A kapcsolatokat attól az időtől kezdve idézte fel, amikor még a szabadságharc idején (1703–1711) a fejedelem többször fordult a Portához, követet és leveleket küldött, hogy a korábban fennálló jogi, vazallusi helyzetet helyreállítsa. Ez abból állt volna, hogy a Porta Rákóczit elismeri erdélyi fejedelemnek, és az elődeihez hasonló módon, szultáni szerződéslevelén (*ahdnámén*) keresztül beiktatja. A nagyvezír pontosan ismerte Pápai János korábbi törökországi utazásának céljait: a fejedelem rajta keresztül tudatta a Portával, hogy a Habsburgok hamarosan meg fogják támadni az oszmán államot, és Rákóczi késznek mutatkozik arra, hogy ellenük fellépjen. A Porta azonban vonakodott erre az ajánlatra választ adni, hiszen érvényben volt a Habsburgokkal kötött karlócai békeszerződés.

A nagyvezír véleménye szerint az új, 1716-ban kirobbanó háború során azonban a császár részéről sértették meg a békeszerződést, így alkalom kínálkozott a bosszúra. Ali pasa Erdély korábbi helyzetét hasonlóan értékelte, mint a fenti szultáni szerződéslevelél, miszerint Apafi nem tett meg mindent az ország védelméért, amiért Erdély súlyos árat fizetett. A nagyvezír jelezte: mivel feltétlen bizalommal vannak Rákóczi iránt, a szultán kinevezte őt Erdély fejedelmének, és utána annak adja majd a hatalmat, aki hűen szolgálja a birodalmat. A nagyvezír hivatkozott a szultán szerződéslevelére is: „...*ahd u misaki mühteve name-i hümayun-i atifet-i makrun-i şehriyari şeref-i sudur bulub mahrem-i esrarmuz olan mesfur Yani Papaıı vesateti ve refakatı ile irsal olunmađın bu dostmuz taraıından dahi mektub-i mahabbet-üslub tahrir u irsal kılınmuşdur*. [Mindezek tudatására a fenséges, nagyúri, jóakarató és uralkodói okmány, amely a szerződést és a megállapodást tartalmazza, kegyelmesen kibocsátott, és az Ön megbízottja, az említett Pápai János közvetítésével és az ő követségén keresztül elküldetett, ugyanígy ezen barátjától is [ez a] baráti levél megíratott és elküldetett.]”²⁴

Sajnos az a néhány szó, ami igazolta volna, hogy a szultán egy szultáni *ahdnámén* keresztül hívta meg a fejedelmet az Oszmán Birodalomba, kimaradt Karácson fordításából, amely így szól: „Ennek jelentése végett íratott eme barátságos levél és Pápai Jáni közvetítésével e barátja részéről elküldetett.”²⁵ Az okmány zárásaként arra szólítja fel a nagyvezír a

²² BOA Name-i hümayun defteri. Nr. 6. 377–378.

²³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Rákóczi-szabadságharc lt. G 15. 3. csomó Caps A/1 19. fasc. Literae Missilis Turcicae fol. 42. (Ibrahim bin Osman nándorfehérvári kádi által hitelesített másolat.); BOA Name-i Hümayun defteri. Nr. 5. 101–104.; Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung H.O. 180. fol. 18r–19v.; Pray, Georgius: *Epistolae Procerum Regni Hungariae*. Tom. 3. Posonii, 1806. 476–479. (Az okmány a 476. oldalon kezdődő és a 479. oldalig tartó lábjegyzetben olvasható. A dátuma: „Scriptum est Adrianopoli ad initium mensis Ramazan. Anno 1101.”); Nagy Gyula: *Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739*. Budapest, 1896. 100–101. (Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból, 3.) MHHS 35.

²⁴ BOA Name-i hümayun defteri. 6. 380–381. Ennek a dokumentumnak egy másik szövegváltozata is ismert, amelyen azonban téves dátum szerepel: 1130. muharrem 1–10. [1717. december 5–14.] TSMA Revan, 1946. 193r–194v.

²⁵ Karácson: *Török-magyar*, 337–339. Nr. 338.

fejedelmet, hogy induljon minél előbb az Oszmán Birodalom területére.²⁶ Az eddig tárgyalt dokumentumok soha sem érkeztek meg II. Rákóczi Ferenchez. A második levél írója, Dámad Ali pasa nagyvezír elesett Pétervárad alatt, ezért újra kellett fogalmazni a szövegeket. A fentebb ismertetett, 1716 májusában keletkezett leveleket tehát nem küldték el Franciaországba.

A fejedelem célja az volt, hogy a Porta kössön vele szerződést, ami egyfajta biztosítékot jelentett volna számára mind az oszmán államban, mind pedig nemzetközi államjogi tekintetben. Ez különösen fontos, ha szem előtt tartjuk, hogy a fejedelem milyen kétségbeesetten ragaszkodott ahhoz, hogy 1705 és 1710 között megszerezze a Porta tényleges támogatását biztosító szerződéslevelet (*ahdnáme*). Ennek birtokában olyan, bár nem szuverén, de a szultán által a Porta vazallusának elismert uralkodói státuszban léphetett volna fel, ami más hatalmak szövetségét is biztosította volna számára. Rákóczi diplomáciai levelezésének tanúsága szerint a későbbiekben is ragaszkodott a szerződéslevelé kiállításához.

A Name-i-hümayun defterek hatodik kötetében talált harmadik okmány szintén a szultán levele, amely nagyjából hat hónappal később keletkezett, mint a fentiek. Ezt az okmányt a francia diplomácia megszerezte, ezt fordították le francia nyelvre, és Angyal Dávid is ezt közölte. Mint utaltam rá, Angyal kiadása után Karácson Imre, majd pedig Köpeczi Béla is 1717 februárjára tették a levél keletkezését. Azonban az okmány eredeti török változata 1716. december közepén íródott. Tartalmi szempontból ez az okmány mutatja be történetiségében a legjobban a felkelő magyar rendek és az oszmánok között kialakult viszonyt. Az események elbeszélése a magyar–Habsburg ellenségeskedés kitörésével (1703) kezdődik. A szultán megemlíti, hogy amikor Rákóczi az ellenségtől visszafoglalta a várak egy részét, követén és levelén keresztül kérte a Porta támogatását. Bár a szultán szívesen segített volna, nem tehetett semmit, mert kötötte a Habsburgokkal fennálló karlócai békeszerződés (1699). Amikor 1716-ban a császáriak támadása következtében kitört a háború, megérkezett a Portára a fejedelem követe (Pápai János), aki átadta a hírt, miszerint Rákóczi hajlandó az ellenséggel szemben hadakozni. A követ felkereste a nagyvezírt a táborban, ahol a fejedelem, Erdély és Magyarország ügyeivel foglalkoztak. A szultán elrendelte, hogy Rákóczi a székhelyére jöhessen, és amint megérkezik, a szükséges mértékben katonaságot és élelemellátást biztosítanak számára. Ugyanakkor biztosítják azt az összeget is, amely szükséges ahhoz, hogy Rákóczi tábornokai reguláris magyar hadsereget állítsanak fel. A magyar–török viszonyrendszer alapja a Bethlen Gábor fejedelemségek (1613–1629) fennálló helyzet volt. A szultán kinyilvánította, hogy a magyar és az erdélyi nép abban az esetben is belefoglaltatik a Habsburg–oszmán békeszerződésbe, ha az még Rákóczi akcióba lépése előtt létrejönne. A szultán biztosította a fejedelmet arról, hogy közösen fognak azon fáradozni, hogy Magyarországot és Erdélyt felszabadítsák a Habsburgok önkénye alól. A Habsburgokhoz húzókat meg fogják büntetni, miközben biztosítani fogják a magyar lakosságot az iszlám katonaság zaklatásai ellen. Kiemelendő, hogy ez a szultáni levél egyértelműen kimondja, hogy a szerződéskötés aktusára akkor kerül sor, amikor a fejedelem megérkezik az Oszmán Birodalomba: „...*ve ol-vakitde Erdel ve Macar memleketlerine müteallik her ne-ki akd olunub ve karar verilür ise ahd-name-i hümayuna derc ü müsaade olunacağma size itimad-i külli hasıl olmak için işbu name-i hümayun-i mevhibet-nümunumuz isdar* [...] [Nagyúri, bátorító levelünket pedig most azért állítottuk ki, hogy Önt teljes mértékben biztosítsuk arról: akkor [amikor Rákóczi török földre jön] nagyúri szerződéslevelünkbe mindent bele fogunk venni és meg fogunk engedni, amit Magyarországra és Erdélyre vonatkozóan megállapítunk és eldöntünk.]” Ezt a kijelentést feltétlenül

²⁶ Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 255.

úgy kell érteni, hogy a szerződéskötés aktusát a szultán arra az időre halasztotta, amikor II. Rákóczi Ferenc személyesen megjelenik a Portán.²⁷

A fent ismertetett okmányok közül az első kettő tehát azt bizonyítja, hogy a Porta ténylegesen teljesíteni akarta a fejedelem kívánságát, vagyis ki is állította a szultáni szerződéslevelet. A harmadik levél ezzel szemben azt mondja, hogy az *ahdnámét* csak a fejedelem török területre érkezése után készítenék el. Ez a megoldás némi bizonytalanságot kelthetett Rákócziban, de nem akkorát, hogy eltérítette volna szándékától. Nem sokkal az okmány kézbesítése után útra kelt Marseille-ből.

A nagyvezír az egyik ágját, a korábban a kuruc emigrációval Hotinban tárgyaló Lipovai Ahmedet küldte Pápaival Franciaországba a fejedelemhez. Rásid krónikájában idézte is a Rákóczinak küldött levelet: „A jól védett birodalomhoz tartozó erdélyi és magyarországi királyságot, melyet rövid idő óta a Habsburgok elfoglaltak, oly módon, ahogy nemes őseim korszakukban elődeidnek és atyádnak adták, most a Magas Birodalom részéről Neked ajándékozzuk.” (1128. rebüü l-ahir utolsó tizede. [1716. április 1–11.])²⁸ Ez az idézet arra utal, hogy a birodalmi történetíró, Rásid úgy tudta (talán az első meghívás anyagának ismeretében), hogy Rákóczit kinevezték erdélyi és magyar fejedelemnek, az aktus dátumát azonban eltévesztette.

Attól kezdve, hogy a fejedelmet és szűk kíséretét szállító hajó 1717. október 10-én este kikötött Gallipoliban,²⁹ Rákóczi személyét igen nagy figyelem övezte a Porta részéről. Pápai János azonnal Edirnébe ment, és jelentette III. Ahmednek (1703–1730) a fejedelem érkezését, akit III. Devlet Giraj tatár kán (1716–1717) és egy portai *kapidzsi basi* fogadott. A szultán rendelete szerint Rákóczinak minél előbb meg kellett érkeznie az akkori uralkodói székhelyre, Edirnébe.³⁰ A szultáni audiencia 1717. október 28-án ment végbe, a szultáni kincstár pedig december 7-től kiutalta neki a rendszeres ellátására szóló összeget, 60 gurut (tallért) és 24 akését.³¹ A konstantinápolyi francia követ, Bonnac márki – aki a magyarországi felkelés idején XIV. Lajos Lengyelországba rendelt követeként tevékenykedett, és jól ismerte Rákóczit – nem örült a fejedelem felbuklásának. A francia diplomácia érdekelt volt abban, hogy mindenről tudjon, ami Rákóczival történik.³² Bonnac márki jelentéséből értesülünk arról, hogy a fejedelem november 7-én felkereste Nevsehirlí Dámád Ibrahim pasa kajmakámot, és felszólította: érje el a Portán, hogy szerződést kössenek vele.³³ November 26-án Cellemare párizsi spanyol követnek írt, beszámolt a megérkezéséről, az audienciáról és katonai tervekről.³⁴ Ez a dokumentum később azon vád alapját képezte, hogy a spanyol udvar Rákóczin keresztül akart szövetségre lépni az Oszmán Birodalommal a Habsburg-császár, VI. Károly ellen.³⁵

December 17-én a nagyvezír, Nisándzsi Mehmed pasa (1717–1718) is fogadta Rákóczit. A francia diplomácia beszámolója szerint Rákóczi arra törekedett, hogy a béketárgyaláson

²⁷ BOA Name-i hümayun defteri. Nr. 6. 385–386.

²⁸ Raşid: *Târih-i Râşid*, 4., 218–219.

²⁹ Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 281.; Mikes Kelemen: *Törökországi levelek és missilis levelek*. Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Budapest, 1966. 9. (Mikes Kelemen összes művei)

³⁰ Karácson: *A Rákóczi-emigráció*, 21–23. Nr. 10–11.

³¹ Karácson: *A Rákóczi-emigráció*, 32–33. Nr. 23.

³² Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 282–284.

³³ Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 285.

³⁴ Hurmuzaki, Eudoxiu de: *Documente privitoare la Istoria Românilor*. 1700-1750. VI. Bucuresci, 1878. 205–206.

³⁵ Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 302.

Anglia és Hollandia mellett Oroszország, Lengyelország és Poroszország is közvetítőként léphessen fel.³⁶ December 27-én, tíz nappal a nagyvezíri audiencia után elkészült a fejedelem első memoranduma (*takrir*), amit török nyelvre fordítva juttattak a Porta elé.³⁷ Ebből kiderül, hogy Rákóczi előbb Spanyolországból akart felfogadni katonákat, 1000 gyalogos évi díja 150 zacskó pénznek (125 ezer tallérnak) felelt volna meg. A spanyolországi toborzásnál azonban kedvezőbbnek mutatkozott, hogy a katonákat a lengyel határnál fogadják fel. A memorandumból az is kitűnik, hogy a fejedelem már ekkor érzékelte, a fegyverekről hamarosan átkerül a súlypont a diplomáciai tárgyalásokra, ezért felajánlotta közvetítő szerepét Oroszország és Lengyelország felé. Azt írta, hogy ez ügyben már értesítette is II. Ágost lengyel királyt (1697–1733) és I. (Nagy) Péter orosz cárt (1682/96–1725). Arra törekedett, hogy ne csak Anglia és Hollandia közvetítse a békét, mert azt remélte, hogy a lengyel és az orosz diplomácia segít neki visszaszerezni az Erdélyi Fejedelemséget. Ugyanakkor felhívta a figyelmet a spanyol diplomáciai beavatkozás előnyeire is, aminek segítségével el lehetett volna távolítani Velencét a Habsburg-császártól, és különbékét köthetett volna velük a szultán („*Venedikliyi dahi sulh edüb Nemçeli ile husumet etdürmek mümkün idi*”). Memoranduma befejezésében Rákóczi védelmet kért egy Spanyolországba küldendő embere és a Belgrád felől jövő magyar katonák számára, akikből az új magyar hadsereget akarta felállítani, és akiknek Nisben szállást és fizetést kért.³⁸

A II. Rákóczi Ferenc memorandumában foglaltakra rövid időn belül reagált a portai francia követ, Bonnac márki, aki szerint a fejedelem azzal biztatta az oszmánokat, hogy az oroszok és a poroszok hamarosan hadba fognak állni a Habsburg-császár ellen, a spanyol király, V. Fülöp pedig követet küld hozzá. A hadsereg felszereléséhez Rákóczi másfél millió écut kért, amit ha nem kap meg, visszamegy Franciaországba, bár felmerült a Spanyolországba való távozás lehetősége is. A nagyvezír javaslatára Franciaországot kérte fel közvetítőnek. Feltehetően a fejedelemnek is szerepe volt abban, hogy a nagyvezír a cárnak és a lengyel királynak is írt a mediáció ügyében. Ugyanezen ügyben a török diplomaták felkeresték a porosz királyi udvart is.³⁹

A lengyel királynak, az orosz cárnak és a porosz királynak (Frigyes Vilmos, 1713–1740) menő levelek másolatban szintén fennmaradtak a tárgyalt török kéziratban.⁴⁰ Érdekes, hogy mindhárom levélben kiemelt hely jutott Rákóczi Ferencnek. Az első kettő esetben a közvetítés kérése és a fejedelem támogatása volt a kapcsolatfelvétel alapja, míg a harmadik esetben annak kiemelése, hogy Rákóczi szerint a porosz király nem támogatja a császárt. Ezek a diplomáciai próbálkozások azonban nem vezettek eredményre.

Egy időre valószínűleg felértékelődött II. Rákóczi Ferenc személye a Portán, amit az is mutat, hogy a szultán 1717–1718 fordulóján⁴¹ ismét fogadta a fejedelmet, előbb egy nyilván-

³⁶ Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 285.

³⁷ *Suret-i mukatib ba musulaha-i Nemçe*. [Edirne,] 1130. muharrem 23. [1717. december 27.] TSMK Revan, Nr. 1946. fol. 85r–86r.

³⁸ TSMK Revan, Nr. 1946. 33–35.

³⁹ Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 286.

⁴⁰ Nagyvezír levele a lengyel királyhoz és az orosz cárhoz. 1130. safer 1. [1718. január 4.] TSMK Revan Nr. 1946. 69r–70r. A nagyvezír levele a porosz királyhoz. 1130. safer 11. [1718. január 14.] Uo. 70v–71r.

⁴¹ A *Vallomások* szerint 1718. január 4-én (Rákóczi: *Vallomások*, 602.), Grotovsky orosz megbízott naplója szerint január 12-én zajlott az audiencia. (Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 289.) Talman jelentésében karácsony napjaira teszi: Michael Talman Savoyai Eugén herceghez. Belgrád, 1718. január 24. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Staatenabteilungen, Türkei 1. Kt. 182. fol. 41r.: „*Obbesagter Ragozy habe auch mit allen curialien*

nos díván ülésen, majd magánaudiencián. Az ott elhangzottak olyannyira hírértékűek voltak, hogy azt Andreas Schmid tolmács arab betűvel törökül, latin betűs átiratban és latin fordításban is elküldte Bécsbe. „*Tarafı devleti aliemde muzaheret ü muavenet bulagağına ishtibah ioktur, ve devleti aliemize gelen giümle musafirlerıe riayet oluna gelmiş tür, sanga dachi ziadessile olağıagi mukarrerdür.*” (*Taraf-i devlet-i alıyyemde muzaheret ü muavenet bulacağına istibah yoktur. Devlet-i alıyyeme gelen cümle misafıra riayet olunagelmışdür. Sana dahi ziyadesiyle olacağı mukarrerdür.*) [Nem lehet kétséges, hogy a Magas Birodalom részéről segítség és védelem adatik. A Magas Birodalmamba jövő vendégek felé mindig figyelem fordul. Bizonyos, hogy ez Rád vonatkozóan még nagyobb mértékű lesz.]⁴² Bonnac márki szerint az is elhangzott, hogy ezen a télen még biztosan nem fog véget érni a háború, és a béketárgyaláson Belgrádot, Temesvárt és Erdélyt vissza fogják követelni.⁴³

Kora tavasszal úgy tűnt, hogy a spanyolországi külpolitika nagyobb figyelmet fordít a fejedelem személyére, mint remélni lehetett. Az V. Fülöp uralma alatti Spanyolország az itáliai birtokok miatt konfliktusban állt VI. Károly császárral, ezért Giulio Alberoni bíboros, a spanyolországi külügyek vezetője támogatta a fejedelmet. Nagy feltűnést keltett, hogy Edirnében megjelent egy spanyol követ (1718. március 14.), Jaques de Boissiméne, aki II. Rákóczi Ferenchez jött, és akit úgy fogadtak, mint a király megbízottját. Később a spanyol diplomácia ezt tagadta, sőt hazaérkezése után a követet rövid ideig börtönbe is vetették. Boissiméne-nek az volt feladata, hogy megakadályozza a Habsburg–oszmán béke létrejöttét, segítse az Erdélyi Fejedelemség felállítását, és érje el, hogy a Porta proklamálja: a háború célja Magyarország szabadságának visszaállítása. De nem tehetett semmilyen írásbeli kötelezettségvállalást. Ígérhetett diverziót, de azt nem, hogy a spanyol király a Porta felé erre írásbeli kötelezettséget is vállal.⁴⁴ A fejedelem 1718. március 15-én fogadta Boissiméne-t a házában, amit a szultán rendelt számára, és ahol úgy vehette át a követ megbízólevelét, mintha szuverén uralkodó lett volna. Boissiméne ígéretet tett arra, hogy a spanyol király addig nem köt békét, amíg a fejedelem vissza nem kapja Erdélyt. Rákóczi mindezt úgy értelmezte, hogy ha a Porta vele szövetséget köt (vagyis beiktatják fejedelemnek), akkor a spanyol király is hivatalosan szövetséget köt vele, de abban is reménykedett, hogy tízezer fő számára küld majd fegyvereket és felszerelést.⁴⁵

A fejlemények Rákóczit 1718. március 19-én egy a nagyvezírnek szóló újabb memorandum (*takrır*) megírására ösztönözték. A fejedelem európai perspektívába helyezte az oszmán–Habsburg békekötést, amit nem tartott jónak. Felhívta a figyelmet arra, hogy a nagyvezirtől hozzá küldött levélben – a szultáni meghívólevél fentebb bemutatott, nagyvezíri mellékleteként érkezett okmányban – az állt, hogy amíg a királyságot (vagyis az Erdélyi Fejedelemséget) vissza nem foglalják (*„istirdad olundukça”*), és ameddig a „Magyarország régi szabadságait nem biztosítják” (*„Macaristanın kadimi muafıyyetini karardade olmadıkça”*), addig nem békélnek meg. Rákóczi a szultán engedélyét kérte, hogy a béketárgyalásokon egy embere megfigyelőként jelen lehessen, s őt is megemlítsék a békeokmányban. Továbbá azzal a követeléssel is előállt, hogy a békében kössék ki: a magyarok vissza-

und ehrbezeugungen, welche vor diesen einen sibenbürgischen fürsten erwissen werden, in den vegangenen weihnacht feyertagen bey dem sultan ein solemne audienz erhalten und seye mit einen mit zobl gefırterten caftan, haupt müzen und kostparen säbl beschencket worden.”

⁴² ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei 1. Kt. 182. fol. 1.

⁴³ Angyal: *Adalékok II. Rákóczi Ferencz*, 185.; Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 289.

⁴⁴ Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 292–294.

⁴⁵ Angyal: *Adalékok II. Rákóczi Ferencz*, 12–13.

kaphatják birtokaikat a Habsburg császár uralma alatti területeken, és azokat bántatlanul birtokolhatják. A fejedelem a fiát (feltehetően Józsefet) is vissza akarta kapni („*benüm dahi mülk-i meratum içinde olan evladum istirdad ola*”), akit Bécsben neveltek. Reménykedett abban is, hogy a békeszerződésbe becikkelyezik a Lengyelországból és máshonnan jövő magyarokat is. A szövegből az is látszik, attól félt, hogy mostohaapjához, Thökölyhez hasonlóan őt is a birodalom távolabbi pontjára internálják. Jelezte, hogy ebben az esetben azonnal távozik az Oszmán Birodalomból. Felhívta a figyelmet a Thököly és közte lévő nagy különbségre: Thököly menekült volt, míg őt a szultán hívta személyesen az Oszmán Birodalomba, még azelőtt, hogy a béketárgyalások megkezdődtek volna. Az ellenségnek való kiadatása ellene mondana a vallásjognak, vagyis a sariának. Legvégül arra kérdezett rá, hogy milyen választ adjon a spanyol király követének, mit írjon a spanyol királynak.⁴⁶

Két tényezőnek kellett volna alapvetően megváltoznia, hogy a fejedelem helyzete a nemzetközi politikában jelentősen javuljon: egyrészt a Boissiméne által ígért spanyol közvetítésnek eredményesnek kellett volna lennie, és Velencének különbékére hajlandónak; másrészt szükséges lett volna, hogy a szultán végül megkösse a szerződést a fejedelemmel. Nevsehirli Dámád Ibrahim pasa Rákóczi és Boissiméne számára audienciát adott május 13-án. Mindketten azzal biztatták a nagyvezírt, hogy a spanyol király közbenjár a velencei különbéke érdekében.⁴⁷ Ugyanakkor Boissiméne azt is kifejtette, hogy a Portának ki kell nyilvánítania: a háború Erdély és Magyarország régi szabadságaiért folyik, és azért, hogy Erdélyt a fejedelem ismét megszerezhesse.⁴⁸

Erről az audienciáról a fejedelem röviden beszámolt Vallomások című művében is. Először az újonnan kinevezett nagyvezírnél, Nevsehirli Dámád Ibrahim pasánál (1718–1730) járt, hogy gratuláljon neki. Ekkor történt: „A birodalom főkancellárja újabb sürgetéssel és meghívással keresett föl, hogy a vezírrrel együtt induljak ki a harctérre, és miután megisméltetem, hogy szívesen beleegyezem, ha előbb megkötjük a szerződést, azt kérte, hogy annak pontjait szíveskedjem vele közölni. A lehető legjobban tudtam: az a szándéka, hogy előre megkapja azokat a pontokat, melyeket kinyilatkozásom értelmében csupán a miniszter megbízása esetén nyújthatnak át teljhatalmú megbízottjaim. Miután azonban kijelentette, hogy ő kapott megbízást a tárgyalásra, mellőzván a formáságokat, udvarmesterem, Sibrik Miklós és ügyvivőm, Horváth Ferenc által átnyújtottam a pontokat.”⁴⁹

A szerződéstervezet szintén fennmaradt a tárgyalt kéziratban, a dátuma pedig pontosan megegyezik a nagyvezíri audiencia időpontjával (1130. cemaziyülahir 12. [1718. május 13.]). Ez a dokumentum önmagában is rengeteg információt tartalmaz arról, hogy a fejedelem környezetében lévők miképpen gondolkodtak a korábbi oszmán–magyar viszonyról, a Habsburg Monarchiáról, illetve arról, hogy miképpen képzelték el jogi helyzetüket abban az esetben, ha a fejedelem török segítséggel visszafoglalja Magyarországot és Erdélyt. A szöveg alapja egy feltehetően magyarul készült tervezet lehetett, melyet a legmagasabb szintű nyelvi igényességgel ültettek át törökre. Bár egyelőre semmilyen bizonyítékkal nem rendelkezem, jó okom van feltételezni, hogy a későbbi nyomdász, az erdélyi származású és a fejedelem mellett is tevékenykedő Ibrahim Müteferrika a fordítás megalkotója. Meg kell jegyezni, hogy az európai nyelvekről készült fordításoknál magasán az átlag feletti oszmán

⁴⁶ Bu dahi kral-i mezburun tahriridür. [Edirne], 1130. rebiülahir 16. [1718. március 19.] TSM Revan Nr. 1946. 86r–87v.

⁴⁷ Angyal: *Adalékok II. Rákóczi Ferencz*, 13.

⁴⁸ Hurmuzaki: *Documente* 6., 152–153.

⁴⁹ Rákóczi: *Vallomások*, 606–607.

nyelvtudással nem sok renegát rendelkezhetett, pedig a tárgyalás témáját képező összes Rákóczi-okmány fordítása ezen a színvonalon készült el.

Az államközi szerződéstervezet három nagy egységből áll: az első részben történeti bevezetés mutatja be az oszmán–magyar viszony jellemzőit I. Szülejmán (1520–1566) korától kezdve. A fő mondanivalója az, hogy Szülejmán Bécs első ostrománál (1529) látta, hogy nincs értelme Magyarországot meghódítani, jobb, ha az eredeti állapotában marad, és a keresztény hatalmakkal szemben az Oszmán Birodalom védőgátja lesz.⁵⁰ Ez a vélekedés a Habsburg-ellenes felkelés idején elsőként 1705-ben bukkant fel, amikor is a fejedelem először küldte el követségét a Portára, s adófizetést felajánlva kérte, hogy a szultán ismerje el Erdély fejedelmének, és Magyarországot az újonnan megválasztandó magyar király személyében vegye védelmébe. Tény, hogy ez az államközi viszony is alávetett jellegű, vagyis vallásos lett volna, de próbálta a szuverenitás elemeit fenntartani.⁵¹

A fejedelem még ugyanebben a bevezető részben jelezte, hogy a „szultán bátorító” levelenek biztatására érkezett a Portára (itt a fentebb tárgyalt szultáni „második” meghívólevélről van szó) azért, hogy öröklött birtokát visszaszerezze. Rákóczi két ügyről akart szólni: egyrészt arról, hogyan lehet visszaszerezni Erdélyt, illetve, hogyan lehet a magyar népet a korábbi szabadságaiban megtartani, ugyanakkor az Oszmán Birodalom határait megvédeni. Szólt a fentiekkel szembeállítható legnagyobb kétségről is, tudniillik hogy a korábbi szultánok uralma is igazolta, hogy a pasák nem akarták a magyarokat a szabadságaikban megtartani. Ha pedig ez most így lenne, akkor a magyarok nem fognak a törökök mellett kitartani. A fejedelemnek reguláris katonaságra is szüksége volt, ezért 5000 zacskó akcsét (250 millió akcse) kérelmezett két részletben, áprilisban és decemberben. Bár Rákóczi a *Vallomásokban* többször kifejtette, hogy nem tört muszlim hadakkal keresztény országra, a szerződéstervezetben az szerepel, hogy húszezer főnyi albánnal és lipka tatárral Moldvába vonul, ahol megszervezi a hadseregét. A következő év hadakozásáról nyolc pontba foglalt tervezetet készített, ezek szólnak (1) a hadsereg toborzásáról, (2) jogi (*saría*) szakértő, hadbíró (*kadiasker*) kinevezéséről, (3) a moldvai és havasalföldi vajdaságból jövő műszaki alakulatok kirendeléséről, (4) arról, hogy engedélyt kapjanak bárhol erődíteni, akár egy kolostor épületét is. Ezen kívül (5) kért 3000 főnyi janicsárt, tíz *sáhi* ágyút (sugárágyú) és három mozsárágyút, a hozzájuk való lőporral és golyóval. Továbbá (6) biztosítékot kért arra, hogy a moldvai, havasalföldi és erdélyi keresztény lakosság háborítatlanul marad. (7) Szólt a fejedelemnek menő parancsok kiadásának formájáról is, azoknak olyanoknak kell lenniük, mint a krími tatár kánnak adottak (*name-i hümayun*, nagyúri levél), ami az Oszmán Birodalmon belüli ranglétrán különleges helyet biztosított volna számára. (8) Végül pedig arról szólt, hogy a *hotini váli* segítse az embereit, és ne akadályozzák azokat, akik hozzá akarnak csatlakozni; a fejedelem katonái tekintetben csak a főszerdártól függjön, de önálló hadsereggel rendelkezzen.

A következő kilenc pont arról szól, hogy milyen feltételek szerint fogalmazzák meg a szerződéslevelet: (1) először is engedélyezze a Porta, hogy a török félhez átszökött keresztény katonákat származásuktól függetlenül küldjék Rákóczihoz. Az önkénteseket a muszlim katonák ne fosszák ki úgy, mint a foglyokat. (2) Az erdélyi és a magyar megyékben lévő lakosságot ne bántalmazzák a muszlimok; minden döntést a helyi keresztény döntéshozókra bízzanak, az oszmánok adjanak szabad kezet a belső ügyekben. A király elleni – vagyis Rákóczi elleni – panaszokat addig ne hallgassa meg a szultán, amíg az érintett nem tud ezek-

⁵⁰ „...taraf-i devlet-i alıyyeden kral Rakoci Ferengün taleb ve iltimas eyledügi ahname ve mukalesesi mevaddidür.” TSMK Revan Nr. 1946. 106r–111r.

⁵¹ MNL OL Rákóczi-szabadságharc lt. G-15. I.1. Caps 22.; Papp: *A Rákóczi-szabadságharc*, 810.

ről, vagyis nem tud védekezni. (3) Addig ne küldjenek muszlim katonaságot Erdélybe és a hozzá tartozó területekre, amíg az erdélyiek nem kérelmezik azt. (4) Kastélyt, várat ne foglalhassanak el a törökök a magyaroktól; a szabad királyválasztást ne akadályozzák, a Magyarországról küldendő ajándék (adó) mértékét csak a helyzet stabilizálódása után határozzák meg. (5) Az erdélyi adó 40 ezer tallér (*guruş*) legyen, ahogy az Bethlen Gábor idején volt (ami valójában tévedés, mivel akkor 15, majd 10 ezer arany volt az adó). (6) Az állandó követek és a rendkívüli követek helyzete olyan legyen, mint más országok esetén. (7) Olyan szabadkereskedelmi privilégiumokkal rendelkezzenek a magyarok, mint a franciák. (8) A fejedelem halála esetén is foglalják bele a magyar menekülteket a Habsburg–oszmán békeszerződésbe; ha a magyarok közül valaki meghalna, a családja és felesége szabadon távozhatson oda, ahova akar. (9) Ha a győzelem után valaki mégsem akar visszaköltözni Magyarországra, maradhasson a birodalom területén, ahol kapjon ellátást.⁵²

Arról, hogy június első napjaiban elkezdődtek a béketárgyalások Pozsarevác mellett, Rákóczi nem tudott semmi biztosat, csak rebesgették annak hírét Edirnében. A Habsburg-diplomácia végleg le akart számolni a Rákóczi vezette mozgalommal, és a béketárgyalásra elkészült instrukcióban azt a követelésüket fogalmazták meg, hogy az oszmánok a birodalomban tartózkodó magyarok vezetőit adják ki. Ugyanakkor Savoyai Eugén herceg abba is beleegyezett, hogy úgy járjanak el velük szemben, mint Thököly Imrével, akit a birodalom nyugati határaitól távolra költöztettek.⁵³ Az internálás mellett a Habsburgoknak való kiadatás lehetséges alternatíva volt, amit a pozsareváci béketárgyalások első napján valóban megkísérelt elérni a Habsburg tárgyaló küldöttség. Hugo Graf von Virmont és Michael von Talman 1718. június 5-én előterjesztették az első béketervezetet, amely szerint mind a fejedelmet, mind a „rebelliseket” át kell adni a Bécsnek, és tilos újabb menekülteket befogadni. A török követek ezt először nem utasították vissza, de jelezték, hogy erre nincs felhatalmazásuk.⁵⁴ Mint fentebb láttuk, ha erről a fejedelemnek nem is volt tudomása, számíthatott ilyen követelésre, és ennek megelőzésére már márciusban jelezte, hogy ő nem menekült a birodalomban, hanem a szultán meghívottja.⁵⁵ A Habsburg-oldal ezen követeléséről a török tárgyalók, Szilahtár Ibrahim, Jirmisekiz Csebeli Mehmed efendi és a havasalföldi vajda, Joannes Mavrcordatos (1716–1719) véleményt kértek a szultáni udvartól, ami határozottan elutasító volt.⁵⁶

Az 1718. június 5-től intenzíven folyó béketárgyalások idején a fejedelem újabb memorandumot állított össze a nagyvezírnek június 20-i keltezéssel.⁵⁷ Ebben ismét arra tett kérésletet, hogy elérje: a szultán adja ki számára a szerződést, amelyen keresztül a nemzetközi diplomáciában is nagyobb súllyal léphetett volna fel. Érvei között a spanyol királyt említette – „*yedime ahdname verildükden sonra muma ileyh her ümurda yardım edüb ve memleketine na'il olunmayınca Nemçe ile katen barışmaya* [ha a szerződéslevelével a kezembe adatik, a nevezett (spanyol király) minden ügyemben segítségét nyújt, s addig, amíg az országomat el nem nyerem, a Habsburggal egyáltalán nem köt békét]” – és Szicília kirá-

⁵² TSMK Revan Nr. 1946. 106r–111r.

⁵³ Köpeczi: *A bujdósó Rákóczi*, 308.

⁵⁴ Robert Sutton James Craggs hadügyi titkárhoz. Pozsarevác, 1718. június 6. TNA PRO, SP97-24. 240.; Köpeczi: *A bujdósó Rákóczi*, 309.

⁵⁵ [Edirne], 1130. rebiülahir 16. [1718. március 19.] TSMA Revan Nr. 1946. 86r–87v.

⁵⁶ Hammer-Purgstall, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Bd. 6. Pest, 1831. 231.; Zinkeisen, Johann Wilhelm: *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. Bd. 5. Gotha, 1857. 567.

⁵⁷ sadr-i azam hazretlerine kral Rakoci Ference tarafindan gelen kai'medir fi 21 receb sene 1130 [1718. június 20.] TSMK Revan Nr. 1946. 142v–144v.

lyát, II. Viktor Amadét (1713–1720) (bár ez igencsak kétséges lehetett, hiszen Viktor Amadé savoyai hercegeként a császár vazallusa volt), akik vele szövetségben akarnak harcolni a Habsburgokkal szemben. Kétséges, hogy a szicíliai király valóban Rákóczitól kért volna anyagi segítségképpen 200 zacskó akcsét, amellyel a hadseregét 50 ezer főre növelve vállalta volna a Habsburgok elleni háborút. A fejedelem figyelmeztette a nagyvezírt arra, hogy ha a Porta megtenné a szükséges diplomáciai lépéseket legitim fejedelemként való elismerésére, az több európai szövetségest eredményezhetne a számára. Ki is fakadt az értetlenség látán: „Csak hát nem hittek nekem” („*ancak bana itimad olunmadı*”). Mivel a spanyolok 1717 novemberétől 1718 áprilisáig nem kaptak hírt Rákóczitól, visszarendelték a követet mellőle. Valójában erre azért került sor, mert – mint fentebb láttuk – császári kézbe került Rákóczi Callemare párizsi spanyol nagykövethoz küldött levele, ami kompromittálta a spanyol diplomáciát. A fejedelem végül memorandumában meg is jegyezte, hogy a Porta késlekedése miatt mind a spanyol követ távozása, mind pedig Szicília királyának a segítsége lekerült a napirendről.

A dátum szerint a nagyvezír ugyanazon a napon, június 20-án írt a fejedelemnek.⁵⁸ Feltehető, hogy az alábbi nagyvezíri levél egy korábbi, eddig elő nem került memorandumra adott válasz, mert a témája csak részben referál a fenti szövegre. Ahogy a nagyvezír megjegyezte, Rákóczi azt kérelmezte, hogy ő maga és a spanyol követ elhagyhassák Edirnet, és Konstantinápolyba távozhassanak. A nagyvezír konstantinápolyi helyettese, a *kajmakám* utasítást kapott, miszerint készítsen elő számukra megfelelő szállást.⁵⁹ A nagyvezír kijelentését erősíti, hogy a szultán nevében június 13-án ténylegesen kiment az a parancs, amelyben elrendelték Rákóczinak, a spanyol követnek és másoknak is új szállás kiadását.⁶⁰ A nagyvezír a hadseregével 1718. június 21-én ért a Szófia melletti Jenihán (Yenihan) nevű táborhelyre, ahova olyan jelentések érkeztek, melyek szerint a császári követség hazugságai nyilvánosságra kerültek, így egyáltalán nem volt biztos, hogy a béke létrejön. Ennek értelmében pedig jobbnak tartották, ha Rákóczi nem mozdul Edirnéből, hanem katonai előkészületeket tesz, amíg nem érkezik biztos hír a békéről. A bécsi állami levéltár Turcica anyagában őrzik néhány nagyvezíri levél latin fordítását, ezek egyike a most tárgyalt levél korabeli latin fordítása.⁶¹

A nagyvezír leveléből látszik, hogy az oszmán diplomácia egy pillanatra megingott abban a hitében, hogy a béke helyreáll. Mindez azonban mégsem állította le ténylegesen a tárgyalási folyamatot, és végül július 21-én kihirdették a békét. A magyar menekültek ügyében július 10-én született megállapodás, amely szerint az 1699-es karlócai béke szabályozását vették irányadónak. A Habsburg-fél követelte, hogy a magyarok minden vezetőjének nevét tüntessék fel a béke szövegében arulóként. Így jött létre a békeszöveg 15. pontja, amely csak a magyarokkal foglalkozik. Mondhatnánk azt is, hogy a fejedelem egyik memorandumában megfogalmazott kérése teljesült, miszerint a magyar menekülteket és őt is vegyék bele a béke szövegébe, bár egyáltalán nem az eredeti elképzeléseinek megfelelően. Rákóczi Ferenc, Bercsényi Miklós, Eszterházy Antal, Forgács Simon, Vay Ádám és Csáky Mihály neve úgy merül fel, mint akik a háborúság idején elszakadtak a császár hűségétől. Őket a határtól távol kellett letelepíteni a nekik kijelölt területre. Csupán annyi engedményt kap-

⁵⁸ Rakoci oğluna yazılan mektubun suretidür fi 21 receb 1130 [1718. június 20.] TSMK Revan 1946. 144v–145v.

⁵⁹ fi 21 receb 1130 [1718. június 20.] TSMK Revan 1946. 144v–145v.

⁶⁰ Karácson: *A Rákóczi-emigráció*, 42.

⁶¹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei 1. Kt. 183. fol. 23.

tak, hogy az emigrációba magukkal vihették feleségeiket is.⁶² A hazatérés reményét elvesztve legalább azzal vigasztalódhattak, hogy a Porta nem adta ki őket az ellenfeleiknek. Ezzel együtt a kör bezárult: Rákóczi fejedelem többet nem hagyhatta el az Oszmán Birodalom területét, a menekülteket pedig várta a Márvány-tenger melletti kisváros, Rodostó.

SÁNDOR PAPP

The Treaty of Passarowitz and the Hungarians

From the perspective of Hungarian historiography, the Treaty of Passarowitz means the restoration of the territorial integrity of the historical Kingdom of Hungary after almost two centuries. The author of this study aims to examine if there were any possible alternative ways to resolve this conflict other than what became known as the Treaty of Passarowitz, when the war initially broke out in 1716.

After the failed uprising (1703–1711), Francis II Rákóczi continued his diplomatic efforts to reclaim the lost Principality of Transylvania. Despite the difficult international situation, he left France for the Ottoman Empire and tried to use the military conflicts between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire to achieve his goals. The study also examines the circumstances of Rákóczi's invitation to the court of the Sultan, and explains that the first letter of invitation sent to him was a formal political treaty, in which the Sultan gave him the Principality of Transylvania. However, he never received this document, instead he got another letter, but this one only promised his confirmation as prince at a later date.

The second half of the study analyzes an unpublished Turkish manuscript from the 18th century, which contains the Turkish exchange of letters regarding the peace negotiations at Passarowitz. In this volume several references to Rákóczi can be found, as well as four documents originating from him and two letters sent to him by the Grand Vizier. Through these documents we can examine the prince's international relations, and how the Ottoman Porte tried to use Rákóczi to decrease its international isolation.

⁶² Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 310. A béke török ratifikációjában lévő 15. pontra lásd: *Muahadat mecmuast*. Cilt 3. [Kostantiniye], 1297/1880. 110.

TÓTH FERENC

A francia külpolitika és Magyarország a pozsareváci béke idején

A Rákóczi-szabadságharc bukása utáni európai diplomácia jelentős változásokon ment keresztül. A spanyol örökösödési háború vérzivataros évei után az európai nagyhatalmak egyre erőteljesebben kötelezték el magukat a békés konfliktuskezelés és hatalmi egyensúly politikája mellett. A háborút lezáró békeszerződések korszaka a béke eszméjének általános filozófiai és művészi megfogalmazásával és elterjedésével jellemezhető. Elég ha Händel „Utrechti Te Deum és Jubilate” című művére vagy abbé de Saint-Pierre *Az örökbéke tervezet rövid foglalta*¹ című híres szövegére gondolunk. A diplomácia erőteljes fejlődése új lehetőséget nyújtott a nemzetközi kapcsolatokban jelentkező feszültségek békés rendezésére.² A nagy nemzetközi átalakulásban Európa keleti felén is jelentős fejlődésnek indult a diplomáciai konfliktuskezelés. Ebben az általános európai közhangulatban kell értelmeznünk a francia külpolitika Magyarországgal, illetve az elbukott szabadságharccal és annak emigrációba kényszerült vezetőivel kapcsolatos álláspontját. Amint egy korábbi tanulmányban rámutattunk, a Rákóczi-szabadságharc vége felé a versailles-i kormányzat már lemondott a magyar diverzió támogatásáról.³ II. Rákóczi Ferenc Oroszország és Franciaország eltérő érdekeit összeegyeztetni próbáló igyekezete sem hozott eredményeket. Ugyanakkor a közvélemény számára a francia kormányzat a magyar kérdést továbbra is igyekezett „melegen tartani”. Ennek célja a háború végén a lakosság demoralizálásának elkerülése és a magyar kérdés béketárgyalásokon való felhasználása volt. Amint ismeretes, az utrechti (1713) és rastadti (1714) békeszerződéseket az emigráns magyarok teljes mellőzésével kötötték meg a tárgyaló nagyhatalmak. A császári tárgyalók sikeresen állították szembe a magyarok ügyével a dél-franciaországi katalán lázadókat, és így kölcsönösen lemondtak a törvényes uralkodójuk ellen felkelt hajdani szövetségeseik támogatásáról.⁴

Európa helyzete az utrechti béke (1713) után

A spanyol örökösödési háborúban kimerült európai államok számára már 1712-től nyilvánvalóvá vált, hogy a francia hegemonia 17. századi rendszerét egy új, több pólusú világ fogja felváltani. Ennek következménye volt, hogy a nagyhatalmak mellett újabb ambiciózus kö-

¹ Saint-Pierre, abbé de: *Az örökbéke tervezet rövid foglalta*. Bukarest, 1979. Lásd ehhez újabban: Bois, Jean-Pierre: *L'abbé de Saint-Pierre. Entre classicisme et Lumières*. Paris, 2017. 69–104.

² Lásd ehhez: Bély, Lucien: *L'art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne XVIe – XVIIIe siècles*. Paris, 2007. 464–546.

³ Tóth Ferenc: *A szatmári békeség és Franciaország*. Századok, 146. évf. (2012) 4. sz. 867–874.

⁴ Lásd ehhez: Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Budapest, 1991. 178–189. Vö. Tóth, Ferenc: *Le prince François II Rákóczi et la paix d'Utrecht*. In: Mollfulleda, Conxita – Sallés, Núria (ed.): *El tractats d'Utrecht: Clarors i foscors de la pau la resistència dels Catalans*. Barcelona, 2015. 81–89.

zéphatalmak számára nyílt lehetőség a kontinens politikai irányításában való részvételre. Az utrechti városi házában folyó tárgyalásokon erősítették meg a porosz király címét, és ismerték el a Neuchâtel Hercegségre és Valengin grófságra való jogát, továbbá Poroszországhoz csatolták Geldernt, Limburgot és Stettint. Az 1713-ban trónra lépő I. Frigyes Vilmos igen energikusan fogott hozzá országa államadosságának csökkentésével és hadseregének fejlesztésével a Porosz Királyságot katonai nagyhatalommá tenni. A svédek ellen vívott északi háborúban 1720-ban sikerült megszereznie Elő-Pomerániát, és alig két évtized múlva fia, II. (Nagy) Frigyes már az Osztrák Monarchiával egyenrangú félként léphetett be az osztrák örökösödési háborúba.

Az utrechti béke megerősítette Anglia európai helyzetét is. A franciák által támogatott skót trónörökös, Stuart Jakab kénytelen volt elhagyni a Francia Királyság területét, és a szomszédos Lotaringiában húzta meg magát. A brit külpolitika sikerét másfelől kereskedelmi előnyök és stratégiai támaszpontok megszerzése is jellemezte. Az angol kereskedők különféle vámkedvezményeket kaptak, köztük az úgynevezett „legnagyobb kedvezményezett nemzet” jogát és számos engedélyt az amerikai gyarmatbirodalomban. Gibraltár és Menorca megszerzésével viszont az angol külpolitika a Mediterráneumban is fontos szerepet kapott. Anna királynő (1714) halála után, miután Stuart Jakab nem volt hajlandó áttérni a protestáns hitre, a Hannoveri-ház került uralomra Angliában, ami fontos változást jelentett e dinamikusan fejlődő nagyhatalom történetében: egyrészt Anglia érintetté vált a kontinens konfliktusaiban, másrészt erősödött a császárral való együttműködése.⁵

Ebben az időszakban a kontinens keleti felén is alaposan átrendeződtek az erőviszonyok. I. (Nagy) Péter cár reformjainak köszönhetően Oroszország szintén lendületes fejlődésnek indult, és egyre nagyobb szerepet kívánt játszani az európai nemzetközi kapcsolatokban. Noha saját hazájában nem kímélte az ortodox egyházat, a Balkánon a keresztények protektoraként és felszabadítójaként igyekezett magát feltüntetni. Ennek szellemében az 1710-ben kirobbant új török háborúban a meggyengült Oszmán Birodalom területéből törekedett a vele rokonszenvező ortodox keresztény tartományokat kiszakítani. Tervéhez megnyerte II. (Cantemir) Demeter (1673–1723) moldvai fejedelem támogatását is. A több mint ötvézezer fős orosz hadserege élén I. Péter diadalmasan bevonult Moldvába, és 1711 júniusára már Jászvásárra ért. A diadalmenetből azonban hamarosan gyászmenet lett, mivel a Prut folyó mentén a török és tatár csapatok bekerítették a cár seregét, és I. Péter július 11-én kénytelen volt kapitulálni, majd egy kényszerből született békében lemondani Azovról, továbbá a Dnyeper menti erődítményeiről. Az orosz expanziót egy időre sikerült megfékezni, ám az orosz–oszmán konfliktusok rövidesen ismét kieleződtek.

XIV. Lajos uralkodásának utolsó éveit szintén változást hoztak a francia és az európai politikában. A spanyol örökösödés véres háborúval és keserves diplomáciai erőfeszítésekkel való rendezése közben a francia monarchiára is rávetült a válság árnyéka. Különösen azért, mert az 1711–1712-es év fordulóján aratott a halál a francia király családjában: egy év alatt három trónörökös halt meg, ami mélységesen megrázta az idős uralkodó lelkét.⁶ Az uralkodásának jelentős részét háborúzással töltő XIV. Lajos életének vége felé a béke és biztonság eszméi mellett lépett fel. Egyrészt az utrechti békeszerződés pontjait lelkiismeretesen be kívánta tartani, másrészt V. Fülöp spanyol király ajánlatai ellenére unokaöccsét, Orléans-i Fülöp herceget nevezte ki régensjelöltnek a halála utáni időszakra. A császárral való viszonyában is gyökeres váltás figyelhető meg, hiszen az általa támogatott, két nagyhatalom

⁵ Bély, Lucien: *Les relations internationales en Europe XVIIe – XVIIIe siècles*. Paris, 2001. 422–428.

⁶ Lásd ehhez újabban: Chaline, Olivier: *L'année des quatre dauphins*. Paris, 2009.

közötti közeledés politikája a 18. század közepén létrejövő osztrák–francia szövetség – az 1756-os „diplomáciai forradalom” vagy „*renversement des alliances*” – egyfajta előképének is tekinthető.⁷ Amikor a Napkirály 1715. szeptember 1-jén kilehelte lelkét, egy egészen új Franciaországot hagyott hátra maga után.⁸ A francia régens és jobbkeze, Dubois abbé az angol–francia kapcsolatok fejlesztését tűzte ki célul, ami a két nagyhatalom szövetségéhez, majd 1717 januárjában Hollandia csatlakozásával az úgynevezett Hármas Szövetséghez vezetett. Az Alberoni kardinális vezette szervezkedés megkérdőjelezte a spanyol örökség békeszerződés általi felosztását, és komolyan veszélyeztette az európai békét, amire válaszul a Habsburg Birodalom is csatlakozott 1718-ban a szövetségeseihez, és ezzel létrejött a Négyes Szövetség. Az európai politikában kialakult új helyzet nem kedvezett a magyar függetlenségi mozgalmak folytatásának, és az új francia külpolitika irányítói sem támogatták a legitim uralkodójuk ellen fellépő magyar alattvalókat.

II. Rákóczi Ferenc és az emigránsok török földre távozása 1717-ben

Rákóczi fejedelem a szatmári béke (1711) után rövid ideig Lengyelországban, majd 1713-tól Franciaországban keresett menedéket. Az 1713. január elején Normandiában partra szálló erdélyi fejedelem egyenesen Párizsba sietett. Mivel ahhoz már későn érkezett, hogy bekapcsolódhasson a béketárgyalásokba, a francia király környezetében próbálta támogatni a magyar függetlenségi törekvéseket. A törvényes uralkodója ellen lázadó Rákóczi jelenléte elég kényes volt a császárral éppen békét kereső XIV. Lajos számára, ezért a Napkirály becses vendége inkognitóban, „Sáros grófjaként” volt kénytelen meghúzni magát az udvarban.

A franciás műveltségű Rákóczi Versailles-ban viszonylag hamar alkalmazkodott a francia királyi udvar meglehetősen sajátos világához. XIV. Lajos személyes vendéglátásán kívül felesége távoli rokonai, úgymint a krónikairó Dangeau márki is elősegítették beilleszkedését. Az utóbbinak, valamint az ő feljegyzéseiből merítő Saint-Simon herceg emlékiratainak köszönhetően elég pontos információink vannak a francia udvarban folytatott tevékenységéről. Rákóczi kíséretével Párizs környékén, Chaillot-ban, Passy-ban, majd Clagnyban telepedett le. Jelentős kegydíjat élvezett, amely Jean Meyer francia történész szerint elérte az évi 75000 frankot.⁹ Ez lehetővé tette számára a gondtalan életet, ugyanakkor az udvartartása költségeire valószínűleg már nem futotta belőle. Az Hôtel de Transylvanie „kártyabarlangja”, amely Prévost abbé híres regényével (*Manon Lescaut*, 1731) lett világhírűvé, s amelyet Rákóczi hívei tartottak fenn, minden bizonnyal ebből a kényszerű helyzetből jött létre.¹⁰ A fejedelem XIV. Lajos életében ideje nagy részét Versailles-ban töltötte, és udvari kapcsolatait ápolta a király közvetlen környezetének tagjaival: Luxembourg marsallal, Breteuil és Maine hercegekkel, Torcy márkival és Toulouse gróffal. Az emlékiró Saint-

⁷ Lásd ehhez: Braubach, Max: *Versailles und Wien von Ludwig XIV. bis Kaunitz. Die Vorstadien der diplomatischen Revolution im 18. Jahrhundert.* Bonn, 1952.

⁸ Az 1715-ös év egyetemes történelmi jelentőségéről lásd újabban: Sarmant, Thierry: *1715. La France et le monde.* Paris, 2014.

⁹ Meyer, Jean: *Saint-Simon et Rákóczi.* Nouvelles études hongroises, vol. 12. (1977) 254.

¹⁰ Szekfű Gyulával ellentétben Köpeczi Béla elképzelhetőnek tartotta, hogy Rákóczi nem is tudott a kétes hírű lokálról. Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 199–201. Vö. Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi.* Budapest, 1903. 34–37.; Mouton, Léo: *L'Hôtel de Transylvanie d'après des documents inédits.* Paris, 1907. 13–23.

Simon herceg nem tartozott e körhöz, s talán ennek is köszönhető az a fanyar stílusú portré, amelyet a Napkirály udvarának krónikása hagyott ránk.¹¹

Az idős XIV. Lajos halála (1715) fordulópontot jelentett Rákóczi életében. A versailles-i udvari emberből lassan külvilágtól elforduló remete lett. A változásban nem csupán a kormányváltás játszott szerepet, ugyanis Rákóczi már fiatal kora óta hajlamos volt a magányos, vallásos elmélkedésre, s Franciaországban mélyen megérintették a janzenizmus tanai is. Grosbois-ban a kamalduli szerzeteseknél bérelt egy kis házat, és elkezdte írni *Vallomásait*, a latin nyelvű, magyar vallásos irodalom egyik remekét. Visszavonulása azonban nem jelentett teljes elszigeteltséget, hiszen folyamatosan követte a külpolitikai eseményeket. Az 1716-ban kiújuló osztrák–török háború újabb lehetőséget kínált a magyarországi felkelés kirobantására, s Rákóczi elfogadva a szultán meghívását, 1717-ben elhagyta Franciaországot, és Törökországba utazott.¹²

A források egybehangzó állítása szerint Rákóczi 1717. szeptember 16-án Marseille-ben szállt hajóra, és október 10-én lépett török földre Gallipoliban. A francia udvarban sokan értetlenül szemlélték a fejedelem elhatározását, jó példa erre a híres francia emlékiró, Dangeau márk 1717. augusztus 23-i naplófeljegyzése is: „Teljességgel érthetetlen, hogy e férfiú, aki sok vihar után végre csöndes révbe ért, megint a hullámok kényére bízta magát, és akadtak kitűnő szellemek, akik – amikor jóhiszeműen tanácsukért folyamodott – arra biztatták: vágjon neki e veszedelmes útnak.”¹³ Dangeau márk megjegyzése ellenére Rákóczi franciaországi tartózkodása egy cseppet sem volt a korabeli francia kormányzat ínyére, és a régens, az orléans-i herceg – országa szövetségi rendszerének gyökeres megváltoztatását tartva szem előtt – kifejezetten támogatta Rákóczi távozását. Ennek megszervezése azonban korántsem volt egyszerű feladat.

Rákóczi *Vallomások* című munkája szerint titokban kezdte előkészíteni az utazását. Sajtóbevallása szerint az osztrák–török háború híre és a Spanyol Királyságban a Giulio Alberoni kardinális államminiszter vezetése alatt készülődő újabb háború ösztönözte az utazásra, amit számos, előre nem látható esemény hátráltatott. A császári kémeket kijátszva továbbra is titokban zajlott a fejedelem és kísérete hajóútjának előkészítése. Rákóczi már augusztusban Marseille környékén várakozott, ahol azonban hamar felismerték. A fejedelem „háza népe” már szeptember 15-én hajóra szállt, de ő továbbra sem tudott elindulni, mivel a szultánnak és a nagyvezírnek szánt ajándékai még nem érkeztek meg. Ráadásul komoly dilemmát jelentett számára, hogy itt érte a hír, miszerint Savoyai Eugén herceg augusztus közepén Nándorfehérvárnál döntő győzelmet aratott a törökök felett. Belső vívódásáról Rákóczi később így emlékezett meg *Vallomások* című művében: „Barátaim vissza akartak tartani az út folytatásától; visszatérésre szólított a magány szeretete, melyet a karthauzi kolostor megújított. Miután azonban a magányban töled kértem tanácsot, Uram, éreztem, hogy szívem az egyedül benned való bizalomban megerősödik minden veszély vállalására. Nem hatott rám a törökök veresége és a legyilkoltak hatalmas számának szájról szájra adott híre, az erőd elvesztése, csak az elkövetkezendő béke. Ezt pedig csupán utazással remélhettem elhalasztani vagy megakadályozni, s ennek nagyobb súlyt adhatott a spanyol háborúról szerzett értesülés. Jól át is gondoltam, hogy soha jobban nem tehetek eleget a Porta elképzeléseinek és várakozásának, mint ha mellettük állok ügyeik ily válságosra for-

¹¹ Tóth Ferenc: *A bujdosó Rákóczi*. Budapest, 2016. 15.

¹² Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 250–284.

¹³ Idézi: Köpeczi Béla: *Bevezetés. Az erdélyi fejedelem diplomáciája az 1720-as évek közepén*. In: Köpeczi Béla (S. a. r. és szerk.): *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése*. Vaja, 1984. 3. (Folia Rákócziana 7.)

dulásában. Alkalmat láttam ebbe a nép és a katonaság megbecsülésének megszerzésére, a szultán ígéreteibe vetett bizalmam kimutatására. Valójában azonban hiúk, csalfák és saját dicsőségemet szolgálók voltak ezek az érvek a te akaratom követésének szándéka és hite nélkül. Nem sóvárogtam fejedelemségre, sem háborúra, nem vágytam bosszúra, de nem borzadtam el sem kereszttektől, sem akadályoktól, sem a veszélyektől. Mert egyformán kötelességem most és volt mindig követni téged ezeken vagy azokon az utakon, csak vezérelj engem lelkem fényessége!”¹⁴

A hajóút viszonylag lassan telt a hol viharos, hol pedig szélcsendes levantei tengeren. A kedvező szelekre várva a fejedelem még néhány napot elidőzött a görög Syra szigetén is, ahol saját bevallása szerint névnapját (október 4.) is megünnepelte, majd végül kíséretével együtt október 10-én érkezett meg Gallipoliba. Hűséges krónikása, Mikes Kelemen így örökítette meg a tengeri út végét jelentő partraszállás élményét: „Édes néném! Hálá legyen az Istennek, mi ideérkeztünk ma szerencsésen, Franciaországból pedig 15. szeptembris indultunk meg. A fejedelmünknek Istennek hálá jó egészsége volna, hogyha a köszvény búcsút akarna tőle venni, de reméljük, hogy itt a török áer elüzi. Édes néném, mi a jó a földön járni! Látja kéd, még Szent Péter is megjíedt volt, mikor a vízben sipadoztak a lábai. Hát mi bünösök hogyne félnénk, amidón a hajónk olyan nagy habok között fordult egyik oldaláról a másikára, mint az erdélyi nagy hegyek. Némelykor azoknak a tetején mentünk el, némelykor pedig olyan nagy völgyben estünk, hogy már csak azt vártuk, hogy reánk omoljanak azok a vízhegyek. De mégis olyan emberségesek voltak, hogy többet nem adtak innunk, mintsem kellett volna. Elég a’, hogy itt vagyunk egészségben.”¹⁵

Rákócziék Törökországba való érkezésével a száműzött fejedelem és kísérete számára egy új korszak kezdődött, amely hamarosan letelepedésük utolsó állomásához vezette őket. Az emigráns magyarok csalódására a háború már a végéhez közeledett, amikor a szultán Drinápolyban érdemben foglalkozni kezdett a magyar emigránsok ügyével, a pozsareváci béke megkötése (1718. július 21.) pedig aktív alkalmazásuk reményét is szertefoszlatta. Az 1718. június 5-én angol–holland közvetítéssel elkezdődő tárgyalások során Rákócziéknak újra diszkrét passzivitásba kellett vonulniuk, mivel a kiadatásuk is felmerült a béketárgyalások során. Császári részről Hugo Damian von Virmond, korábbi varsói követ és Michael von Talman tanácsos tárgyalta Szilahdár Ibrahim és Mehmed efendi oszmán tárgyalókkal. A mediáció részéről Jacob Colyer és Sir Robert Sutton konstantinápolyi holland és angol követek vettek részt a béketárgyalásokon. Miután a kiadatást nem sikerült elérniük, a császári tárgyalók megpróbálták kiutasítani a magyar rebelleket az Oszmán Birodalom területéről. Végül is a karlócai békéhez (1699) hasonlóan az a kompromisszumos megoldás született – ahogy azt a július 21-én megkötött béke 15. pontjában megfogalmazták –, hogy a magyar szabadságharc vezetőit a határtól távoli helyen kellett letelepíteni, családjukkal együtt. A feltűnést elkerülendő – és főleg a császári tiltakozás miatt – a Fényességes Porta a Márvány-tenger partján fekvő kikötővároskát, Rodostót jelölte ki a magyar emigránsok szálláshelyül.¹⁶

¹⁴ Rákóczi Ferenc: *Vallomások – Emlékiratok*. Szerk. Hopp Lajos, ford. Szepes Erika és Vas István. Budapest, 1979. 588–589.

¹⁵ Mikes Kelemen: *Törökországi levelek – Mulatságos napok*. Szerk. Veress Dániel. Bukarest, 1988. 5.

¹⁶ Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 308–310. Vö. Bérenger, Jean: *Habsbourg et Ottomans (1520–1918)*. Paris, 2015. 185–198.; Murphey, Rhoads: *Twist and Turns in the Diplomatic Dialogue: the Politics of Peacemaking in the Early Eighteenth Century*. In: Ingrao, Charles – Samardzic, Nikola – Pesalj, Jovan Pesalj (eds.): *The Peace of Passarowitz, 1718*. West Lafayette, 2011. 75–76.

A fejedelmet és kíséretét szállító gálya 1720. április 16-án indult el Jenikőből, és harmadnapra ért Rodostóba.¹⁷ Rákóczi bizonyíthatóan nem szándékozott végleg letelepedni Törökországban. 1720-ra viszont nyilvánvalóvá vált, hogy a francia külpolitika számára, amely szoros együttműködésre kényszerült a Négyes Szövetségben fontos szerepet játszó Német-római Birodalmat képviselő császárral, Rákóczi visszatérése elképzelhetetlenné vált. A száműzött fejedelem így kényszerhelyzetbe került, és ennek következtében nem maradt más választása, mint elfogadni a török menedéket. Egy 1720. június 10-én Rodostóban az orléans-i hercegnének írt levelében elég nyíltan és indulatosan fogalmazta meg helyzetének fonákságát: „Az igazat megvallva, Asszonyom, nehéz indulat nélkül felidézmem az akkori helyzetemet. Tudtam, hogy a császáriak kérték a törököktől a kiadatásomat és tisztában voltam azzal is, hogy sehol Európában nem volt számomra menedék. A spanyolországi háborúra már nem számíthattam, mivel Franciaország nyíltan szembeszállt velem és annyi lehetőségem maradt csak volna, ha Alberoni kezébe adom magamat vagy törökökébe maradok. Merjem-e elmondani mindazt a keserűséget, amit Franciaország velem szembeni viselkedése miatt éreztem, miután teljesen feleslegesen és okatlanul az Osztrák Ház ellen lázadókhöz sorolt? Mindezt az a Franciaország tette, amely már az ötödik generáció óta elismerte családom szuverén jogait és ükapámmal az utódaira is vonatkozó szövetségben állt. Azt követően is több kötelezettséget vállalt velem és elismert Erdély fejedelmének is, amely méltóságot az elhunyt király minisztere útján formálisan, illetve leveleiben személyesen is biztosított arról, hogy az érdekeimet soha nem hagyja el és a sajátjaiéhoz hasonlóan szívén viseli őket, és mégis megtagadta tőlem a menedékjogot, amely a népek jogán is megilletett. Úgy tűnt számomra, hogy a bécsi udvar bosszújának eszközévé vált, amely éppen az ő iránti lelkesedés és ragaszkodás miatt üldöz. De nem volt gyógyír a bajaimra és mivé lettem volna Isten kegyelmének forrása nélkül! Ez pedig belső vigaszával erősítette gyengeségeimet és megfékezte balszerencsés természetem heves megnyilvánulásait, amelyeket oly jól ismer Ön is, Asszonyom, és amelyeket jogosan nevezett nagyravágyásnak. A szerencsém mindebben azon múltott, hogy a gondviselés kezeibe helyeztem magamat, amely a törökök karjával óvott meg a keresztények üldözéseitől. Ez lenne hát a sorsom, Asszonyom, és még nem is olyan régen Brenner apátnak is úgy nyilatkozott a miniszter, hogy parancsot adtak arra, hogy ne engedjenek vissza Franciaországba, noha erre soha nem is mertem volna gondolni az Orléans-i herceg jóváhagyása és engedélye nélkül.”¹⁸

Nem sokkal a megérkezésük után a magyar bujdosók új emigrációs szellemi központot hoztak létre a Márvány-tenger partján fekvő, soknemzetiségű kisvárosban. Rákóczi Rodostóból is igyekezett aktívan bekapcsolódni a nemzetközi politikai életbe. Követeket és emlék-

¹⁷ Az emlékiró Mikes felfigyelt a gályán evező rabok között két magyarra, akikkel beszédbe elegyedett. A beszélgetést megőrkítő sorokból a száműzött sors és a visszatérés reményvesztettsége sejlik fel: „Mivel én beszéltem két magyar rabbal, akik húsz esztendőtlől fogvást vannak a gályán, és mondtam, hogy ha nem lehetne-é olyan módot találni abban, hogy megszabadulhassanak. Csak azt feleltek erre: miért mennénk mi már Magyarországon? feleségünk, gyermekünk talám már megholtanak, ott is mivel élénk; itt ételet adnak, és megszoktuk már ezt a nyomorúságot.” Mikes: *Törökországi levelek*, 53–54. Az irodalmi értékű idézett rész leginkább azért érdekes, mert Mikes krónikájának hitelességét nemcsak életszerűsége adja, hanem más források is megerősítik az adatait. Dangeau márkí iratai között fennmaradt egy francia feljegyzés, amely szintén Rákóczi Jenikőből Rodostóba vezető útját beszéli el: *Relation du voyage de Son Altesse Serenissime d’Jenikuy a Rodosto*. Bibliothèque Nationale de France, Ms. Fr. 22.712, fol. 124–126.

¹⁸ Archives Diplomatiques (La Courneuve), Correspondance politique Hongrie vol. 17, fol. 247–254. A levél másolata megtalálható az osztrák nemzeti levéltárban is: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 195. Turcica (1727 September–October) fol. 15–18. A dokumentumot közölte: Köpeczi, Béla (szerk.): *Correspondance diplomatique de François II Rákóczi 1711–1735*. Budapest, 1999. 211–215.

iratokat küldött a különböző európai udvarokba, elsősorban Franciaországba és Spanyolországba, valamint Oroszországba. Amíg a hivatalos diplomácia elzárkózott, a különböző kalandorok egyre inkább felismerték az öregedő fejedelem hiszékenységében rejlő lehetőségeket. Kapcsolatba került kora neves francia renegátjával, a hírhedt Bonneval pasával és annak magyar származású barátjával, a könyvnyomtató Ibrahim Müteferrikával is. Külföldi kalandorokba vetett bizalma kissé elidegenítette saját bujdosó honfitársaitól is az idős fejedelmet, és ezáltal tovább fokozódott elszigeteltsége. Ötvenkilenc éves korában – 1735. április 8-án, nagypénteken – betegségben hunyt el száműzött honfitársai körében. Halálával egy remény foszlott szét a magyar függetlenségi mozgalmak számára, amelyek egyúttal mérítettek is a bujdosó Rákóczi emlékéből.¹⁹

Titkos tervek egy új török háború kirobbantásáért?

A hivatalos francia külpolitika a régens uralma alatt látszólag teljesen ellentétben állt a magyar függetlenségi mozgalmak céljaival. Az európai békét elősegítő szövetségi szerződések – a Hármass és a Négyes Szövetség – lehetetlenné tették az egykori magyar lázadók melletti nyílt kiállást, illetve diplomáciai támogatást. Ugyanakkor a francia külpolitika számára a Habsburg Birodalom látványos megerősödése komoly aggodalomra adott okot. Az 1716–1718-as osztrák–török háború hamarosan felszínre hozta a régensség kettős külpolitikai céljait. Noha a francia kormányzat elviekben a Fényességes Porta egyik legrégebbi nyugat-európai szövetségese volt, velencei és császári szolgálatban számos neves francia harcolt. Az egykori versailles-i udvaroncblól császári hadvezérré vált Savoyai Eugén vezetete hadseregben olyan legendás francia katonatisztek küzdöttek, mint például Alexandre de Bonneval, a későbbi renegát Bonneval pasa,²⁰ vagy a visszaemlékezései által világhírűvé vált Jean-Martin de la Colonie.²¹ A velencei hadakban szintén számos neves franciát találhatunk, főleg az úgynevezett „tudós fegyvernemek” képviselőit, vagyis hadmérnököket és tüzérezeket. Ez utóbbiak közül kiemelhetjük a *Parfait général d'artillerie* című tudós tüzérségi szakmunka szerzőjét, Florentin de Perceval-t, Korfu részletes védelmi tervének kidolgozóját.²² Szintén velencei vagy máltai zászlók alatt szolgált még számos francia tengerésziszt és sok önkéntes vagy dezertőr is, akik gyakran estek oszmán fogságba a tengeri összecsapások során, és kerültek vissza a konstantinápolyi francia nagykövet vagy más levantei francia konzulok segítségével Franciaországba. Természetesen ismerünk olyan „frank” kalózat is, akik oszmán szolgálatban küzdöttek a háború során.²³

E kettősség természetesen a diplomáciai tervekben jelen volt, de ezek leginkább csak alternatív javaslatok szintjén, tervezetek formájában maradtak fenn, főleg magángyűjteményekben. Néhány éve a d'Argenson család levéltárának P 41 kartonjában bukkantunk rá

¹⁹ Lásd ehhez: Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 463–466.

²⁰ Alexandre de Bonneval és a magyar emigráció kapcsolatairól lásd: Benedikt, Heinrich: *Der Pascha Graf von Bonneval 1675–1747*. Graz–Köln, 1959.; Vandal, Albert: *Le Pacha Bonneval*. Paris, 1885.; Gorceix, Septime: *Bonneval-Pacha et le jeune Rákóczi*. In: *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française*. Genève, 1978. 341–363. Vö.: Tóth Ferenc: *Ibrahim Müteferrika, egy oszmán diplomata a magyar függetlenség szolgálatában*. Magyar Tudomány, 118. évf. (2011) 1. sz. 38–47.

²¹ Lásd róla: Cocula, Anne-Marie (dir.): *Mémoires de M. de la Colonie maréchal de camp des armées de l'Électeur de Bavière*. Paris, 1992.

²² Lásd róla: Tóth Ferenc: *La défense de Corfou vue par un ingénieur militaire français en 1715. Un manuscrit inédit de Florentin de Perceval* (forrásközlés kézírata, megjelenés alatt).

²³ Sarmant: 1715. *La France*, 175.

egy érdekes magyar vonatkozású gondolatfüzérre,²⁴ amely a titkos diplomácia eszközeivel a magyar emigrációt is felhasználva kívánta az 1717–1718-as török háborút a francia érdekeknek megfelelően meghosszabbítani. A dokumentum szerzőjét nem ismerjük, de a szöveg stílusa és témája alapján nagy valószínűséggel olyan kelet-európai kérdésekben tájékozott külügyi szakértő tollából fakadhatott, aki vagy személyesen is közreműködött a XIV. Lajos uralkodása alatti keleti diplomáciai kapcsolatok szervezésében, vagy hozzáférése lehetett a külügyi államtitkárságon őrzött politikai levelezésekhez. Szintén ismeretlen a szöveg keletkezésének helye, bár ennek jelentősége viszonylag csekély. Ugyanakkor a dátumok hiánya ellenére is elég könnyen azonosíthatjuk a dokumentum keletkezésének idejét, hiszen a szövegközi utalások alapján egyértelmű, hogy Temesvár elfoglalása (1716. november 25.) után és a pozsareváci béke (1718. július 21.) előtt vetette papírra a magyar ügyekben tájékozott szerző.

A politikai és stratégiai gondolatmenet kiindulópontját a török háború francia érdekek szempontjából való hasznának bizonyítása alkotja. A spanyol örökösödési háború után Franciaország szinte az államcsőd szélén állt, és képtelen lett volna a spanyol örökség újraelosztására irányuló törekvésekből esetleg kialakuló feszültségeket fegyveres erővel megszüntetni. Így a béke fenntartása életbe vágóan fontos volt számára. Paradox módon a béke alapfeltétele a császáriak háborúja volt Magyarországon, vagyis a jól bevált kelet-európai diverzió témája kapott aktualitást a szövegünkben. A diverzióra két hagyományos eszközt jelölt meg anonim szerzőnk: vagy a közvetlen háborúban az Oszmán Birodalom támogatása, vagy pedig a Thököly- és Rákóczi-féle mozgalmak közvetett és rejtett támogatása. Mivel a nyílt háborúra Franciaország pénzügyi helyzete miatt nem volt lehetőség, az emlékirat írója óvatos, titkos diplomáciai eszközöket javasolt. A feladatra legmegfelelőbb személy megtalálásához is adott néhány ötletet: semmiképpen sem lehet diplomata, hanem egy teljesen ismeretlen, intelligens ügynökre van szükség. A kiválasztott ágensnek meg kell győznie az oszmán vezetőket a háború folytatásának szükségességéről, mivel a Birodalom összes európai tartománya és maga a főváros is veszélybe került a legutóbbi császári hódítások következtében. Noha a Temesvár eleste (1716) és Isztambul meghódítása közötti szoros összefüggés a történelmi események ismeretében túlzottnak tekinthető, az „Európa beteg embere” toposz minden bizonnyal már ekkor megjelent a nemzetközi kapcsolatokat figyelemmel kísérő európai gondolkodók szókincsében. Ennek indokolatlan felnagyítása – a mindenekfelett álló francia államérdekeknek megfelelően – elsősorban a törökök veszélyérzetének fokozását szolgálta.

A szöveg konkrét stratégiai javaslatokat is megfogalmaz a törökkel tárgyaló ágens számára, így a Délvidéken folyó hadműveletek kiterjesztését tanácsolja egy török hadsereg Horvátországba és Boszniába küldésével, ami a császári erőket megosztaná, és sikeresebben tudnák az oszmán főerők a Duna mentén az ellenség további előrenyomulását feltartóztatni. Természetesen a katonai segítség ígérete is része volt az érvelésnek, amelynek bizonytalanságát a magyar történelem korábbi évtizedei során már megtapasztalhatták a kuru mozgalmak vezetői.

A megfelelő ember kiválasztása kérdésében a szerző leginkább egy Rákóczi köréhez tartozó ügynökre gondolt, aki a fejedelem nevében képviselné a francia érdekeket. A magyar felkelők összekapcsolása az oszmán–francia kapcsolatokkal nem volt új ötlet, és sikeresen

²⁴ Bibliothèque Universitaire de Poitiers, MS P 62 Archives d'Argenson (Château des Ormes) Réflexions sur les moyens d'engager les Turcs à continuer la guerre. A dokumentumokat közölte: Tóth Ferenc: *Magyar vonatkozású dokumentumok a d'Argenson család levéltárában I.* Hadtörténelmi Közlemények, 123. évf. (2010) 4. sz. 899–901.

elterelhette a figyelmet a francia külpolitika valódi céljairól. A XIV. Lajos halála utáni Régence egyébként is óvatos külpolitikát folytatott, a „gloire” időszaka után egy pragmatikusabb, békepárti politikai garnitúra vette át a hatalmat, amely került a konfliktushelyzeteket. Ezen politika egyik jellemző mintapéldájának tekinthető a szöveg. A gondolatmenet másik fontos tanulsága, hogy a francia diplomácia számára a magyar függetlenségi mozgalom csak az Oszmán Birodalommal való összefüggésében volt értelmezhető. Ennek tudatában pedig jobban megérthetjük II. Rákóczi Ferenc franciaországi tartózkodásának utolsó hónapjait és a Törökországba való távozásának okait is.

Az európai politikai helyzet az 1720-as években

A pozsareváci békét követően a Habsburg Birodalom húsz esztendeig békés viszonyt ápolt az Oszmán Birodalommal, és a francia külpolitika is került a Négyes Szövetségen belüli konfrontációkat. Ugyanakkor a korábbi kelet-európai szövetségeseivel – köztük a magyar függetlenségi mozgalom emigrációba vonult tagjaival – is fenntartotta a kapcsolatot, és adandó alkalommal nem habozott visszatérni egy esetleges magyar diverzió gondolatához sem. Ezt a viszonylag békés időszakot a francia diplomácia európai kapcsolatrendszere fejlesztésére és információgyűjtésre használta fel. A spanyol válság békés rendeződése után a nagyhatalmak házassági tervekkel igyekeztek tovább szilárdítani a helyzetet. Ide sorolható XV. Lajos házassága 1725-ben Leszczyński Szaniszló, egykori lengyel király lányával, amely jól tükrözte a francia külpolitika megújult kelet-európai ambícióit, amelyek óhatatlanul összeütközésbe kerültek a Habsburg Monarchia hasonló terveivel. Mindeközben az európai hatalmi politika tovább bonyolódott azáltal, hogy a korábbi három nagyhatalom – Franciaország, Habsburg Monarchia, Anglia – mellé folyamatosan felzárkózott két feltörekvő állam: Frigyes-Vilmos Poroszországa és Oroszország.²⁵

Miközben a császáriak berendezkedtek új balkáni és itáliai birtokaikban, a Habsburgok örökösödési kérdése egyre jobban előtérbe kerül. 1720-tól VI. Károly igyekezett elfogadtatni a *pragmatica sanctiot* a különböző európai hatalmakkal, amelyek részben tartottak az osztrák hatalmi ambícióktól, részben felül kívánták vizsgálni a spanyol örökség felosztását. Egy kongresszust is összehívtak Cambrai-ban, amelynek a vitás kérdések rendezése lett volna a célja, de az hamarosan feloszlott Párma és Piacenza hovatarozásának kérdése, illetve a Gibraltár körüli spanyol–angol villongások miatt. Ezt követően Spanyolország és a Habsburg Birodalom érdekei közeledni látszottak, a két dinasztia előrevetítette a vitatott itáliai területek békés megosztását és a közös fellépést a török veszély, továbbá a protestáns hatalmak ellen. Másrészt pedig az angol–francia közös európai biztonsági rendszer is tovább őrködött a kontinens nyugalma felett.²⁶

Miközben Fleury kardinális a Walpole fivérekkel karöltve igyekezett megóvni a törékeny európai békét, a császári külpolitika új szövetségeseket keresett az angol–francia ket-tős hatalom ellenében. 1725-ben VI. Károly – lemondva az elveszített spanyol birtokokról – inkább a két monarchia együttműködésén fáradozott, és nemsokára körvonalazódni kezdett egy osztrák–spanyol szövetség terve, amelynek éle az angol–francia hegemonia ellen irányult. Ennek jegyében V. Fülöp elismerte a *pragmatica sanctiot*, illetve a császár lánya és a spanyol infáns közötti házasság terve is felvetődött az új szövetség megerősítése érdekében. A *pragmatica sanctio* körüli tárgyalások a francia külpolitika számára új kihívást je-

²⁵ Lásd ehhez: Liechtenhan, Francine-Dominique: *La Russie entre en Europe. Elisabeth Ier la Succession d'Autriche (1740–1750)*. Paris, 1997.

²⁶ Bély: *Les relations internationales*, 448–484.

lentettek, amelyben a Habsburg Monarchia örökösödési problémái mellett a Magyar Királyság jövője iránt is megnőtt az érdeklődés. A francia kormányzat számára a távoli, magyar államiság intézményeinek története és működése valószínűleg kevésbé volt ismert, mint a környező európai monarchiáké. Ugyanakkor nagyon fontos megjegyeznünk, hogy a francia külügyi államtitkárságon ebben az időszakban zajlott a levéltár rendszerezése és a különféle európai államokra vonatkozó iratok rendezése, amely lehetőséget nyújtott egy magyar vonatkozású levéltári egység (Correspondance politique Hongrie et Transylvanie) létrehozására is.²⁷

Az osztrák–spanyol közeledés tiltakozást váltott ki Anglia részéről, amely féltette a szövetségtől nemrég megszerzett földközi-tengeri pozícióit (Gibraltár és Menorca szigete), és mindent elkövetett a császári diplomácia elszigetelése érdekében. 1725 szeptemberében a herrenhauseni kastélyban egy angol–francia–porosz szövetségi szerződést írtak alá, miközben Anglia nyíltan mozgósította haderejét egy osztrákellenes háborúra. Az elszigetelésből a császár a feltörekvő kelet-európai hatalom, Oroszország szövetségével próbált kitörni. A két hatalom közösen igyekezett ellenőrzése alá vonni a kontinens északi és keleti területeit. 1726. augusztus 6-án a két állam képviselői kölcsönös segítségnyújtási egyezményt írtak alá, amely 30 000 fős segélyhad küldését irányozta elő mindkét fél részéről abban az esetben, ha valamelyiküket egy harmadik fél megtámadná. Ez a kezdetben angoellenes szövetség hosszú időre a császári diplomácia egyik legfontosabb pillérévé vált, és ennek köszönhetően kapcsolódott be a Habsburg Birodalom egy évtized múlva ismét egy törökök elleni háborúba, amelyben a magyar emigráció újra aktív szerepet játszhatott.²⁸

Természetesen a francia külügyi államtitkár folyamatosan tájékozódott a magyarországi belügyek változásairól, különösen egy esetleges, újabb függetlenségi háború lehetőségét illetően. Egy névtelen szerző által írt emlékirat tanúsága szerint, amelynek másolata megtalálható a Francia Külügyi Levéltárban, 1728-ban Magyarországon már elmúlt a lázadások kora. A szerző a következő fejleményekben látta a magyar függetlenségi mozgalom meggyengülésének okait: „Ami a rebellisek mozgalmait illeti, szó sem eshet róluk, mivel a Duna és a Rajna mentén béke honol, az országban nagyszámú német haderő állomásozik, a nemesség és a nép pedig kimerültek. Magyarország nagy családjainak, az Esterházyaknak és Pálffyaknak stb. vére osztrák vérrrel vegyült, a főnemesek személyes sérelmei és legfőként a vezér hiánya biztosíték arra, hogy ne újulhassanak ki zavargások a Magyar Királyságban.”²⁹

²⁷ A Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos iratokat ekkor rendezték a politikai levelezés (*Correspondance politique*) fondján belül egy különálló állagba, amelyben ma is megtalálhatók. A magyar és erdélyi politikai levelezés törzanyagát a Rákóczi-szabadságharc korabeli levelezés- és dokumentumgyűjtemény alkotja, amelyet az ehhez kapcsolódó korábbi és későbbi dokumentumok egészítenek ki. A levéltári osztályozás fő irányítója, Nicolas Le Dran külügyi biztos tudatos munkájának eredményeként a magyar függetlenségi mozgalmak gazdag dokumentációja jött létre. Valószínűleg szintén Le Dran munkája volt az a történeti összefoglaló, amely a magyar szabad királyválasztás történeti hagyományát dolgozta fel, és amely a *pragmatica sanctio* jogi cáfolatához is kiváló alapul szolgált: Archives Diplomatiques (La Courneuve, a továbbiakban: AD), série MD Autriche 11. Autriche 807–1750, Nr. 2 Etablissement de la succession hereditaire de la Couronne de Hongrie dans la Maison d’Autriche (fin 1731) mis au net, fol. 97–142.

²⁸ Bély: *Les relations internationales*, 456–458.

²⁹ AD, Correspondance politique Hongrie et Transylvanie tome 18 Réflexions sur une diversion du côté de la Hongrie, fol. 301–307.

A Rákóczi-emigráció és a francia külpolitika

A Rákóczi-emigráció török földre érkezése idején Jean-Louis de Bonnac³⁰ (1716–1724) volt a hivatalban lévő konstantinápolyi francia nagykövet. Bonnac márki már régi ismerősnek számított Rákóczi és kísérete számára, hiszen a Rákóczi-szabadságharc és az északi háború idején különféle diplomáciai hivatalai során folyamatosan kapcsolatban állt a magyar függetlenségi mozgalom vezetőivel.³¹ A rodostói magyar emigráció krónikása, Mikes Kelemen személyesen is jól ismerte, ahogy erről 1718. szeptember 15-i, Büjükderében kelt levelében is beszámolt.³² Az oszmán főváros közelsége valószínűleg lehetővé tette a magyar emigránsok számára a konstantinápolyi francia követtel, annak családjával és környezetével való szorosabb kapcsolattartást. Amikor a magyarokat a Porta áthelyeztette Rodostóba, a távolság miatt ugyan kissé körülményesebb lett ez a kapcsolat, de nem szakadt meg.³³

A konstantinápolyi francia követség levelezését áttekintve megállapítható, hogy a francia diplomácia folyamatosan tájékozódott a rodostói magyar kolónia tevékenységéről. Ez a figyelem természetesen a fejedelem és a francia követek közötti személyes kapcsolattól is függött. A Bonnac márki helyébe lépő francia nagykövet, Jean-Baptiste d'Andrezel vicomte volt, akit II. Rákóczi Ferenc közeli ismerősének és szellemi útítársának tekinthetünk a fennmaradt levelezésük alapján.³⁴ A két férfi közötti szellemi rokonságot mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy Rákóczi fejedelem az 1716. május 30-án a kamalduli szerzetesekkel megkötött szerződés szerint azt a házat bérelte Grosbois-ban, amelyben korábban d'Andrezel vicomte lakott. A kamalduliak révén mindketten szoros kapcsolatba kerültek a janzenizmussal is, amelynek Rákóczira gyakorolt hatását már sokan bizonyították.³⁵ Ugyancsak jó viszonyt ápoltak a rodostói magyar emigránsok a későbbi konstantinápolyi nagykövetekkel, a D'Andrezel vicomte halála után kinevezett Villeneuve márkival, annak

³⁰ Jean-Louis d'Usson de Bonnac (1672–1738), francia katonatiszt és diplomata. Életéről lásd: Duparc, Pierre (dir.): *Instructions aux ambassadeurs et ministres de la France depuis le traité de Westphalie jusqu'à la Révolution française*, Tome XXIV, *Turquie*. Paris, 1970. 211–212.

³¹ Bonnac levelezéséhez lásd a következő forráskiadás vonatkozó részeit: Tóth Ferenc (éd.): *Correspondance diplomatique relative à la guerre d'indépendance du prince François II Rákóczi (1703–1711)*. Paris–Genève, 2012. (Bibliothèque de l'étude de l'Europe centrale, 9.)

³² „A francia követnek, Bonacnak, közel mihozzánk egy háza lévén, gyakorta jó ide feleségestől. De még minálunk nem volt; azt akarja, hogy mi menjünk elsőben hozzája. Abból pedig semmi sem lesz, mert a mi urunk tudja, mi illendő, és mi nem illenék hozzája. Még a titulus iránt is vagyoni valami akadály, és az ilyen akadály megakadályozhatja, hogy az akadály elvettessék, és ilyenformán egymást meg nem látják. De minthogy nekem semmi akadályom nincsen se a precedencia, se a titulus iránt a követtel, azért gyakran járok hozzájuk.” Mikes: *Törökországi levelek*, 27.

³³ Rodostó ekkor vált a konstantinápolyi francia követség futárpostájának fontos tranzitállomásává, elsősorban azért, mert a Bécsen keresztül haladó postaútvonalakon az összes európai diplomáciai futárszolgálat a császári hatóságok ellenőrzése alá került. A tengeri úttal biztonságosabban lehetett lebonyolítani a konstantinápolyi francia követ és a versailles-i udvar közötti levelezést. Roider, Karl A. Jr.: *Austria's Eastern Question 1700–1790*. Princeton, 1982. 7–13.

³⁴ Lásd ehhez: Köpeczi Béla (szerk.): *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése*. Vaja, 1984. (Folia Rákócziana, 7.)

³⁵ Rákóczi és a janzenizmus kapcsolatára vonatkozóan lásd: Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, id. mű. A nagykövet könyvtárát a nemrégiben megtalált hagyatéki iratai alapján sikerült azonosítani. Ez alapján kiderült, hogy d'Andrezel könyveit Mikes Kelemen is használhatta a Törökországi levelek című műve megírásakor. Lásd ehhez: Tóth Ferenc: *D'Andrezel vicomte, konstantinápolyi francia követ szellemi hagyatéka (1725)*. Századok, 142. évf. (2008) 4. sz. 1021–1040.

utódjával, Castellane gróffal, majd az őt felváltó des Alleurs gróffal is, aki a II. Rákóczi Ferenc mellett tevékenykedő rendkívüli francia követ fia volt.³⁶

Rákóczi a francia követeken keresztül juttatta el memorandumait és tervezeteit a francia királyi udvarba. Az 1725. november 30-i, a Habsburg Monarchia európai térnyerését bemutató és a cambrai-i kongresszuson a saját érdekeinek pártfogását kérő memorandumában egyebek mellett kitért a pozsareváci békének a francia érdekek szempontjából negatív kereskedelmi hatásaira is.³⁷ Úgy tűnik, Rákóczi más szempontból is érdeklődött a földközi-tengeri kereskedelem lehetőségei iránt. Ebben az időszakban bonyolódott bele a száműzött fejedelem abba a Szekfű Gyula által is pellengérré állított kétes hírű kalandba, amely „kalózfejedelemség” néven került be a magyar történetírásba.³⁸ Egy angol kalandor, bizonyos Ploutman azon javaslatáról volt csupán szó, miszerint a földközi-tengeri kereskedelem biztonságának elősegítése végett kalózokat kívánt volna letelepíteni az Oszmán Birodalom területén, amely tervéről Rákóczival is tárgyalt, aki ezt az alkalmat is tényleges politikai szerepvállalásra kívánta felhasználni, amikor egy kalózokból álló, a Portának adózó fejedelemségről kezdtek egyeztetni. A francia diplomácia először érdeklődést mutatott a terv iránt, később azonban elzárkózott a kétes hírnevű kalandorral való együttműködéstől. Köpeczi Béla összefoglaló monográfiájában kiemelte, hogy „reális és irreális elemek keveredtek Rákóczi külpolitikájában, de az irrealitás nem az alapvető érdekek felismerésében jelentkezett, hanem abban, hogy az adott körülmények között mit lehetett megvalósítani”.³⁹

A francia diplomácia nemcsak megfigyelte, hanem a lehetőségeihez mérten támogatta is a magyar emigráció mozgalmait. A francia királyok és az oszmán uralkodók által elfogadott és többször meghosszabbított szerződések, az úgynevezett kapitulációk (*capitulations*) lehetőséget teremtettek a konstantinápolyi francia nagykövetség és a magyar emigránsok közötti kapcsolatok ápolására. A kapitulációk alapján a francia király az Oszmán Birodalom területén élő katolikusok protektoraként a nagykövetén keresztül védelmet és segítséget nyújthatott az olyan kis keresztény közösségeknek, mint a rodostói magyar kolónia. Rodostóban a magyarok megjelenésével nőtt meg a katolikusok lélekszáma, és a Rákóczi fejede-

³⁶ Louis de Villeneuve (1675–1745), Michel de Castellane (1703–1782) és Roland des Alleurs (1693–1754) nagykövetek életéről lásd: Duparc: *Instructions aux ambassadeurs*, 277–278., 325–326., 353–354.

³⁷ „*La Porte ottomane ne s'aperçoit pas encor assez du tort qu'elle s'est fait à elle même par le dernier traité de paix de Passarowitz en accordant à l'empereur la libre navigation du Danube jusqu'à son embouchure, et celle de la mer Méditerranée avec les mêmes prerogatives dont jouissent les autres nations. Mais ces autres nations qui ont cy-devant fait le commerce de la Méditerranée devoient bien déjà s'apercevoir du prejudice que leur cause cet indult. Puisque les transports qui peuvent se faire dans les Echelles de Levant se feront avec plus de facilité, avec moins de despenses, et moins de dangers, des ports d'Istrie, et de Sicile que des ports de France, d'Angleterre et de Hollande. La Compagnie Orientale de Vienne depuis l'établissement de ses fabriques de soije, de laine, de lin, et de chanvre pourra fournir à meilleur conte toutes les différentes especes de marchandises qu'on transportoit des autres ports en Levant. Ce seroit être absolument novice en politique que de s'imaginer avoir suffisamment remedié aux maux qui s'ensuiveront de cette liberté de navigation en faisant un nouveau traité portant suppression de la Compagnie d'Ostende qui en en perdant que son nom subsistera toujours par sa reunion à la Compagnie Orientale de Vienne qui à la faveur de la contiguité des états d'Italie avec les autres états de la monarchie autrichienne par la communication maritime du Golfe adriatique leur deviendra desja plus utile, et plus nuisible aux autres Puissance.*” AD, Correspondance Politique Hongrie 18. k. fol. 280.

³⁸ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 247–249.

³⁹ Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 464.

lem által alapított kápolna lett a későbbi rodostói katolikus plébánia előzménye. A fejedelem igyekezett állandó papot tartani a környezetében, de később a francia nagykövetség biztosított lelkipásztort a magyarok számára, ami egy francia forrás szerint még 1773-ban is így volt.⁴⁰

A rodostói magyar kolónia természetesen leginkább politikai szempontból lehetett érdekes a francia diplomácia számára, amely a 18. század során több jelentős magyar, illetve magyar származású ügynököt alkalmazott az Oszmán Birodalom területén. Mindezt elsősorban a 17–18. századi magyar nemzeti, függetlenségi mozgalmak kiváló francia kapcsolataival magyarázhatjuk, amelyek egészen az 1756. évi ún. diplomáciai forradalomig fennmaradtak. A hajdani kurucokban a francia diplomácia elkötelezett Habsburg-ellenes ágensekre talált, akiket könnyen felhasználhatott különféle titkos diplomáciai manőverekben. Így vállaltak részt például XV. Lajos személyes, titkos diplomáciájában, a *Secret du Roi*-ban, amely a hivatalos francia külpolitikával párhuzamosan igyekezett széles körű, kelet-európai, franciabarát szövetségi rendszert létrehozni, amely magában foglalta volna Lengyelországot, Svédországot és az Oszmán Birodalmat.⁴¹ Ehhez járult hozzá a magyarok jártassága a francia és a török nyelvekben és kiváló helyismeretük. Kiküldetéseiket gyakran katonai feladatok (mint például a francia huszárezredek számára történő toborzás) ellátásával is kiegészítették. Itt jegyezném meg, hogy a francia kormányzat a magyar emigráns katonatisztek számára Franciaországban is igyekezett egzisztenciát és karrierlehetőséget biztosítani, ahol a francia királyi hadseregben alapított magyar eredetű huszárezredek felállításával egyfajta nemzeti jellegű, adott esetben intervenciók feladatokat végrehajtására is alkalmas haderőt hoztak létre. Az első állandó huszárezredet 1720-ban Bercsényi László gróf alapította, majd a következő évtizedekben folyamatosan növekedett a huszárezredek száma, egészen a forradalomig, amikor tizenkettő huszárezredet tartottak számon. Hozzájárult ehhez az ebben a korban elterjedt, jellegzetesen magyar stílusú harcászat sikere is, amelyet más néven kisháborús taktikának neveztek. A török földön tevékenykedő huszártisztek francia megbízóiktól kapott feladataikat gyakran alakították a magyar függetlenségi mozgalom célkitűzéseikhez, ezáltal kapcsolódtak be a bujdosó II. Rákóczi Ferenc diplomáciai hagyományait folytató rodostói emigránsok meg-megújuló szervezkedéseibe is. Ide sorolhatjuk Bercsényi László francia ezredtulajdonos generális (1720)⁴² és Tóth András francia brigadéros (1733, 1747, 1755–1757) rodostói útjait. Az 1756. évi osztrák–francia szövetség létrejötte éles törést jelentett működésükben, hiszen a magyar emigráns ágensok Habsburg-ellenes tevékenységét teljességgel lehetetlenné tette. A franciák kelet-európai külpolitikája változásainak megfelelően a korábbi ügynök, Tóth András munkája folytatására felkészített fiát – a neves François de Tott-ot – később a krími, majd a közel-keleti területeken alkalmazták.⁴³

⁴⁰ „Il y a a Rodosto quelques vieux hongrois et leurs enfants et on leur fournit de Constantinople un chapelain.” Archives Nationales (Paris) Série Affaires Etrangères B III/30 Bureau des consulats et des correspondances de la marine en pays étrangers ; Mémoires et notes pour le roy et le ministre de la marine, année 1773, Etat de la Religion catholique et des Missions en Levant, fol. 56

⁴¹ A témáról lásd: Broglie, Albert de: *Le secret du roi, Correspondance secrète de Louis XV avec ses agents diplomatiques 1752–1774*. Paris, 1878. (2 k.)

⁴² Mikes 39. és 41. levelében beszámolt Bercsényi László huszártoborzó útjáról, de annak a francia diplomáciára vonatkozó elemeit nem említette, valószínűleg azért, mert nem is ismerte. Mikes: *Törökországi levelek*, 62–65.

⁴³ Tott életéhez lásd újabban: Tóth Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája. François de Tott báró (1733–1793)*. Budapest, 2015.

Összefoglalás

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a XIV. Lajos halála utáni francia külpolitika Magyarországhoz való viszonyára egyaránt jellemző az irányváltás és a kontinuitás. Egyfelől az európai békére törekvő francia kormányzat igyekezett elhatárolódni a magyar függetlenségi törekvések képviselőitől, és nem kívánt beavatkozni a Habsburg Monarchia ügyeibe. Ennek megfelelően a régens és az új kormányzat kifejezetten támogatta II. Rákóczi Ferenc török földre való távozását és ottani letelepedését. A magyar politikai emigráció kérdését ezután elsősorban oszmán ügynek tekintették, ahogy ezt d'Argenson gróf egy későbbi levelében kifejtette. Másrésztől azonban a francia külpolitika a titkos diplomácia szintjén továbbra is figyelemmel kísérte a magyar emigránsok sorsát és terveit, és adott politikai helyzetben – például háború idején – előfordult, hogy a francia szolgálatban álló magyar ágensek segítségével felelevenítették az emigráció vezetésével való kapcsolatokat.

A francia külpolitika a magyar függetlenségi mozgalmak hanyatlása után is sokáig számított a magyar ügynökök segítségére a kelet-európai diplomáciai szinten, akiknek tevékenysége nyelvtudásuk és a helyi viszonyokban való jártasságuk révén elsősorban az Oszmán Birodalom területén bizonyult hasznosnak. A 18. század első felének háborúi során több alkalommal is alkalmaztak titkos küldetésekre magyar ágenseket, akik a Rákóczi-szabadságharc egykori harcosaiból francia szolgálatba állt huszártisztek voltak. Az 1737–1739-es osztrák–török háború és az osztrák örökösödési háború éveiben, továbbá a nagy „diplomáciai forradalmat” (1756) megelőző években magyar ügynöktevékenység zajlott török földön, elsősorban a rodostói magyar emigránsok segítségével, aminek az 1756-os osztrák–francia szövetség létrejötte vetett véget. Másfelől a magyar emigránsok jelentős része számára Franciaországban is életteret biztosítottak, huszárezredek létrehozásával magyar jellegű és kuruc érzelmű egységeket állítottak fel a francia királyi hadseregben, amelyek háború esetén akár magyarországi intervenciók csapatokként is alkalmazhatók lehettek volna.

A pozsareváci béke után a francia külpolitika számára Magyarország jelentősége kétségkívül megváltozott, ami nem jelentette azt, hogy a magyar diverzió gondolata teljesen eltűnt volna, hiszen ehhez kapcsolódott a franciaországi magyar emigráció megjelenése és a magyar huszárság európai sikertörténete is. II. Rákóczi Ferenc diplomáciai kudarcai ellenére a szélesebb értelemben vett Rákóczi-emigráció mérlege pozitív képet mutat. Egyrészt az emigráns magyarok megismerkedtek a kor eszmeáramlataival, és azokat – igaz, jelentős késéssel, de – a magyar szellemi élet felé is közvetítették. Másrésztől pedig a magyar kisháborús taktika és a huszárság elterjedésével a nyugati hadművészet számára a magyarság olyan modellértékű példát adott, amelyet számos sikeres karrier és kiemelkedő teljesítmény fémjeléz.

FERENC TÓTH

*French foreign policy and Hungary
at the time of the Treaty of Passarowitz*

After the defeat of the Rákóczi uprising European diplomacy went through drastic changes. Following the War of Spanish Succession, the great European powers made stronger commitments to peaceful conflict resolution and “balance of power” politics. The death of Louis XIV also caused significant changes in French foreign policy. The new French government aspired to improve French-English relations, which led to the alliance of these two great powers, and later to the creation of the Triple Alliance when the Dutch Republic joined in January 1717. The conspiracy led by Cardinal Alberoni questioned the division of the Spanish inheritance established in the peace treaty and seriously threatened peace in Europe. As a reaction the Habsburg Empire also joined to alliance in 1718, forming the Quadruple Alliance. The new European political landscape was not favorable for the continuation of the Hungarian independence movements, and the new shapers of French foreign policy did not support the Hungarians working against their legitimate ruler either. For Francis II Rákóczi, who fled to France after the Treaty of Szatmár, the reignition of the Habsburg-Ottoman war in 1716 presented a new chance to spark rebellion in Hungary. Rákóczi accepted the Sultan’s invitation in 1717 and travelled to Turkey. To the disappointment of the emigrant Hungarians, the war was near its end, and the Treaty of Passarowitz extinguished all their hopes. After this, French foreign policy treated the question of Hungarian political emigration as a primarily Ottoman issue. However, on the level of secret diplomacy they kept the fate and plans of the Hungarian emigrants under surveillance, and in certain political situations -like during states of war- sometimes they renewed their relations with Hungarian emigrant leaders through Hungarian agents in French service.

F. MOLNÁR MÓNIKA

Karlócától Pozsarevácig

A Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom kapcsolata olasz szemmel

Míg az 1716–1718-as Habsburg–török háborút lezáró, most 300. évfordulóját ünneplő pozsareváci békéről (1718) és az azt megelőző karlócai békéről (1699), mivel azok Magyarország számára is jelentős és hosszú távú változásokat hoztak, sőt a Habsburgok jelentős területi gyarapodásával jártak a balkáni területeken, viszonylag sokat tudunk. Kevésbé ismert az 1714-ben kirobbant velencei–oszmán háború, ami az osztrák csatlakozást két évvel később magával hozta, illetve általában a Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom viszonya ebben az időszakban. Jelen tanulmány keretében elsőként a velencei–oszmán kapcsolatokat tekintem át, majd a karlócai béketárgyalás történetének rövid, elsősorban velencei szemszögű ismertetését adom, valamint az 1714–1718-as katonai konfliktust vázolom fel. Majd arra teszek kísérletet, hogy – elsősorban Vendramino Bianchi (a pozsareváci béketárgyalások velencei megbízottjának titkára) 1719-ben Padovában kiadott olasz nyelvű munkája alapján – a Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom viszonyának fényében ismertessem az 1718-as békekonferencia menetét és kimenetelét.

A velencei–oszmán kapcsolatok

A Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom viszonyában amellet, hogy azt alapvetően a béke és a két állam közti kereskedelmi kapcsolatok fenntartásának igénye jellemezte, mindvégig jelen volt a Földközi-tenger keleti medencéje felett gyakorolt hatalomért folytatott versengés és küzdelem is, melynek csúcspontjait a ki-kirobbanó háborúskodások jellemezték. Az 1463-tól 1718-ig tartó időszakban összesen hét nagyobb konfliktusról beszélhetünk,¹ köztük olyan jelentős összecsapásokról, mint a ciprusi (1570–1573) vagy a kandiai háború (1645–1669). A fennmaradó időszakokban azonban többnyire békés diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatot folytattak egymással.² Ennek a tételnek az igazolására elég, ha röviden végigtekintjük a lepantói csata (1571) és a karlócai béke között eltelt több mint egy

¹ Az oszmán–velencei háborúk: 1463–1479, 1499–1503, 1537–1540, 1570–1573, 1645–1669, 1684–1699, 1714–1718.

² Eickhoff, Ekkehard: *Die Selbstbehauptung Venedigs gegen das Osmanische Reich: Strategien und Agenten*. In: Spannenberg, Norbert – Strohmeier, Arno (Hrsg.): *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgmonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart, 2013. 129–141.; Eickhoff, Ekkehard: *Venedig, Wien und die Osmanen Umbruch in Südosteuropa 1645–1700*. Stuttgart, 1988.; Mantran, Robert: *L'Impero Ottomano, Venezia, e la guerra (1570–1670)*. In: *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia (1570–1670)*. Venezia, 1986. 227–232.; Preto, Paolo: *Venezia e i turchi*. Firenze, 1975.; Mantran, Robert: *Venezia e i Turchi (1650–1797)*. In: *Venezia e i Turchi. Scontri e confronti di due civiltà*. Milano, 1985. 250–267.

évszázados időszakot, amikor már mindkét birodalom túljutott hatalmas csúcsán. A keresztények számára jelentős győzelmet hozó lepantói csatát követően a Signoria³ – mivel úgy érezte, hogy a háború folytatásához nem kapja meg a kellő segítséget spanyol szövetségeseitől – 1573 márciusában különbékét kötött II. Szelim (1566–1574) szultánnal.⁴ Ezt követően egy viszonylag hosszabb, békés periódus következett a két állam viszonyának történetében, ami a Kréta elleni török támadással (1645) ért véget.⁵ De ezt a békésebb időszakot is csupán viszonylagos nyugalom jellemezte, hiszen a közös határok mentén mindennapiak voltak a súrlódások, a kisebb-nagyobb incidensek, melyek könnyen egy újabb konfliktus kirobbanásához vezethettek. Ezeket azonban az ügyes velencei diplomatáknak és nem utolsósorban a velencei aranyaknak köszönhetően nagyrészt sikerült elsimítani. Nem így a gyengekezű I. Ibrahim (1640–1648) uralkodása alatt, mikor is az oszmánok a tengeri közlekedésüket nagyban veszélyeztető velencei birtok, Kréta ellen vonultak. A kandiai háború váltakozó sikerrel folyt huszonnégy éven keresztül, de 1669-ben az oszmánok végleg legyőzték Szent Márk városát, és ezzel a Földközi-tenger keleti medencéjének urává váltak.⁶

A katonailag és gazdaságilag kimerült Velencei Köztársaság ezek után megpróbálta kiveherni veszteségeit és helyreállítani a hosszúra nyúlt hadakozás során szétzilálódott kereskedelmi kapcsolatait. Ezért, amikor az alig másfél évtizednyi oszmán–velencei béke után a Kara Musztafa nagyvezér által vezetett sereg támadást indított Bécs városa ellen (1683), és XI. Ince pápa (1676–1689)⁷ hathatós támogatásával felmerült egy a török kiűzését célzó, újabb keresztény összefogás gondolata, Velence nehéz helyzetbe került. Mivel azonban a hanyatlóban levő tengeri nagyhatalom nem akart teljesen elszigetelődni, és bízott leendő szövetségesei erejében, 1684 tavaszán Linzben a Velencei Köztársaság is csatlakozott a Szent Ligához, melyben a Habsburg Birodalom és Lengyelország vettek még részt.⁸ Az egyezmény aláírásával Velence a szultánnal való kapcsolata történetében először üzent hadat az Oszmán Birodalomnak.⁹ A keresztény szerződő felek abban állapodtak meg, hogy a háborúban elfoglalt vagy visszavett területek jog szerint azt a felet illetik meg, akinek korábban a birtokában voltak.¹⁰ Ez az elv nagyon fontos volt az elkövetkező békeszerződés

³ A szó eredetileg hatalmat, uralmat jelent, de a középkor végi Itáliában magát az államot, illetve a fejedelemséget jelölte a kifejezés. A velenceiek maguk mindig ezt az elnevezést használták a köztársaságra.

⁴ Lesure, Michel: *Notes et documents sur les relations veneto-ottomans, 1570–1573*, Turcica, vol. 4. (1972) 134–164., Turcica, vol. 8. (1976) 116–156.

⁵ Eickhoff: *Venedig, Wien und die Osmanen*, 93–94.

⁶ Mantran: *L'Impero Ottomano, Venezia*, 228–231. A háború 1667 utáni szakaszáról lásd: Setton, Kenneth Meyer: *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia, 1991. 104–204. Velence csupán három kis kikötőt tarthatott meg Krétán: Sudát, Grabusét és Spinalongát. Vaughan, Dorothy Margaret: *Europe and the Turks. A Pattern of Alliances 1350–1700*. Liverpool, 1954. 258.

⁷ XI. Ince (Benedetto Odescalchi, 1611–1689) pápa rendbe tette a Pápai Állam gazdaságát, ennek következtében valóban támogatni tudta a törökök ellen vívott harcokat. *Encyclopedica Britannica*, vol. 12. 1968. 265.

⁸ Fraknoi Vilmos: *XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól*. Budapest, 1886.

⁹ A franciák és a spanyolok, akik a független velencei államot itáliai terveik legfőbb akadályának tekintették, és a megerősödésétől tartottak, hiába próbálták őket ebben megakadályozni, a pápa védnöksége alatt a velenceiek megkötötték a támadó és védszövetséget. Vaughan: *Europe and the Turks*, 268–272.

¹⁰ Ezen a ponton, Dalmácia birtokának a kérdésében rögtön összeütközésbe került Franz Ulrich Kinsky bécsi kancellár és Velence bécsi követe, Francesco Contarini, míg végül a döntőbírónak felkért pápai követ, Francesco Buonvisi nuncius Velencének ítélte oda ezeket a területeket, mivel

megkötésénél és a határkijelölések szempontjából is. A háború az ellenség megosztásának érdekében egyszerre több hadszíntéren folyt. A velencei flotta Francesco Morosini vezetésével elfoglalta Prevezát, Santa Maura szigetét és Moreát, 1687-ben pedig Athént is. Ennek következtében az oszmánok 1688-ban tárgyalásra szólították fel a velenceieket, de a következő évi megbeszélések nem vezettek sikerre. A háború második felében, az idős Morosini halála után (1694), mivel a császáriak is két hadszíntéren voltak kénytelenek harcolni,¹¹ a hadiszerencse igen változó volt. Velence számára a háború inkább defenzív jellegűvé alakult át, de mivel a dalmáciai fronton és a Dardanellák blokádjával a tengeren is átmeneti fölényre tettek szert, végül komolyabb fontolgatás nélkül beleegyeztek abba, hogy elküldjék követüket, amikor a béke megkötésének lehetősége ismét felmerült.¹²

Az 1683 óta folyamatosan küzdő oszmán államvezetés is a béke megkötése mellett döntött. A törökök Magyarországról való kiszorításának hosszú időszakában is történtek kísérletek a megegyezésre, de ezek mind sikertelenek maradtak.¹³ A fordulat ezen a téren 1698 januárjában következett be, amikor a birodalom vezető tekintélyei – nevezetesen a nagyvezér, a tatár kán, a mufti, a janicsárága, a két *kádiászker*, Rami Mehmed efendi,¹⁴ aki a *reisz efendi* tisztséget viselte,¹⁵ és Alexander Maurocordato portai főtölmács¹⁶ – összeültek, és egy rendkívüli díván keretében elszánták magukat a békekötésre. A kortársak az Oszmán Birodalom állapotának ismeretében és azt sejtve, hogy a császáriaknak az oszmánok eddigi természetes szövetségeseivel, a franciákkal 1697-ben a hollandiai Rijswijkben megkötött békéje is erre készíti majd a törököket, bízva bízhattak azok békeszándékában.

A karlócai béketárgyalások

Az 1698–1699-ben Karlócán zajló béketárgyalás történetével már többször módomban nyílt foglalkozni,¹⁷ de mivel az a pozsareváci béketárgyalás fontos előképét jelentette, annak főbb

azok a török megszállás előtt a tengeri köztársaság birtokában voltak. Jászay Magda: *Párhuzamok és kereszteződések. A magyar–olasz kapcsolatok történetéből*. Budapest, 2000. 311.

¹¹ 1688-ban XIV. Lajos megelégette a Habsburgok keleti győzelmeit és térdnyerését, mivel ez befolyást gyakorolt a nyugati erőviszonyokra is, és háborút indított ellenük. Eickhoff: *Venedig, Wien und die Osmanen*, 442.

¹² Jászay: *Párhuzamok és kereszteződések*, 317.; Mantran: *Venezia e i Turchi*, 262–263.

¹³ Béketárgyalásokat először 1688-ban kezdeményeztek az oszmánok, de az 1689. február–márciusi találkozók nem vezettek eredményre. Másodszor 1691-ben vették fel a tárgyalások fonalát, nem utolsósorban az angolok és hollandok sürgetésére, de ekkor vagy a nagyvezérnek, Köprülüzáde Musztafának (1689. november – 1691. augusztus) a szalánkeméni csatában történt váratlan halála vagy a külföldről érkező sugallatok és ígéretések hatására nem jött létre megállapodás.

¹⁴ Baykal, Bekir Sitki: *Rami Mehmed Paşa*. In: *islam Ansiklopedisi*, IX. 623–624.

¹⁵ A *reisz efendi* avagy *reiszülkütab* eredetileg a díván írnokainak vezetője volt, és ebben az időszakban kezdett az európai külügyminisztériumi tisztségek megfelelő feladatkörre válni. A béketárgyalásokon is ő képviselte az Oszmán Birodalmat.

¹⁶ Az 1641-ben született Maurocordato Rómában, egy jezsuita kollégiumban, majd Padovában és Bolagnában tanult. Miután Itáliában elsajátította a modern orvostudomány vívmányait, 1666-ban visszatért Isztambulba, ahol Köprülüzáde Fazil Ahmed pasa nagyvezír (1661–1676) orvosa, majd 1673-tól portai főtölmács lett. E tisztséget kis megszakítással negyedszázadon át viselte, és ez idő alatt az oszmán diplomácia meghatározó személyiségévé nőtte ki magát. Sturdza, Alexandre: *L'Europe Orientale et le Role Historique des Maurocordato, 1660–1830*. Paris, 1913.

¹⁷ Szita László – Seewann, Gerhard: *A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez. 1698–1699*. Pécs, 1999.; F. Molnár Mónika: *Der Friede von Karlowitz und das Osmanische Reich*. In: Spannenberg–Strohmeier (Hrsg.): *Frieden und Konfliktmanagement, 197–220.*; F. Molnár Mónika: *Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Biroda-*

csomópontjait a jelen tanulmányban is ismertetni szükséges. Jóllehet a békekonferencia történetét többen is feldolgozták már,¹⁸ a magyar kutatók látóteréből ennek velencei vetülete kiszorult, ezért most leginkább az ő nézőpontjukból – soha nem hagyva figyelmen kívül elsődleges szövetségesük, a bécsi udvar szempontjait – ismertetem az oszmánokkal zajló karlócai, majd a pozsareváci béketárgyalások történetét.

A császáriak azon igyekezete ellenére, hogy mihamarabb megkössék a békét, az eredetileg háromhetesre tervezett konferencia végül három hónaposra nyúlt, amit az időközben – leginkább velencei részről – felmerült nehézségek okoztak. A tárgyalásokat elsőként a császáriak megbízottai kezdték, és elképzelésük az volt, hogy a kongresszus összehívásának alapelvét képező *uti possidetis*¹⁹ alapján határozzák meg a birtokolt területek határait a különböző folyók, hegyek és egyéb behatárolható helységek mentén. Szövetségeseik vélekedése szerint viszont túl könnyen engedtek az oszmánok követeléseinek, mivel hallgatólagosan elfogadták a törökök saját értelmezését az *uti possidetis*re, miszerint az a területek evakuálását és a várak lerombolásokat jelentené, megnehezítve ezzel az ő dolgukat is.²⁰ Mindezt annak ellenére vetették a császári tárgyalóbiztosok szemére, hogy mindannyian tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy a szövetségeseket különböző érdekek vezérelték, és ennek szellemében megállapodtak abban, hogy a saját ügyeit mindenki a többiek beavatkozása nélkül tárgyalhatja, és a szövetségeseikre való tekintet nélkül köthetnek békét.

A tárgyalóasztalnál a császáriak után a velenceiek következtek. A Velencei Köztársaság változatlanul fennálló nagyhatalmi igényei és megfogytakozott ereje közti feszültség a béketárgyalások során is világosan megmutatkozott. A Velencei Köztársaság ebben a kényes helyzetben egyik legtapasztaltabb diplomatáját, Carlo Ruzzinit (1653–1735)²¹ bízta meg érdekei képviselésével, aki a latinon – és természetesen az olaszon – kívül tökéletesen beszélt franciául és spanyolul, valamint már ekkor nagy diplomáciai gyakorlattal rendelkezett, hiszen Franciaországban, Angliában, Hollandiában, Spanyolországban, Isztambulban és a bécsi udvarban is tevékenykedett; három évvel korábban pedig az ő közreműködése folytán léptek be az oroszok a törökellenes szövetségbe. A békemű ennek ellenére megfenekleni látszott, mivel Carlo Ruzzini, a velenceiek tárgyalóbiztosa az oszmánok számára elfogadhatatlan követelésekkel állt elő az *uti possidetis* alapján.²² Elsőként az általuk Moreának ne-

lom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően. Századok, 140. évf. (2006) 6 sz. 1475–1502; F. Molnár Mónika: *The Treaty of Karlowitz in the Venetian sources. Diplomacy and ceremony.* In: Güzel, Hasan Celal – Oğuz, Cem – Karatay, Osman (hz.): *The Turks. 3. Ottomans.* Ankara, 2002. 405–414.

¹⁸ Ingrao Charles – Samardžić Nikola – Pešalj Jovan (eds.): *The Peace of Passarowitz, 1718.* Central European Studies. West Lafayette: Purdue University Press, 2011.

¹⁹ Az *uti possidetis* ('ahogy birtokolják') korabeli latin diplomáciai szakkifejezés. Az elv alapján a békekötésben részt vevő felek a fennálló hadi helyzet szerint kezükben lévő területeket tartják meg. Ezt az elvet a 19. századtól kezdték a mindenki által jobban ismert *status quo* névvel illetni.

²⁰ A velencei követ sajnálattal állapította meg, hogy császári szövetségeseik túl könnyen belementek a különböző várak és területek átadásába és lerombolásába, valamint néhány terület és folyószakasz pontos meghatározásától eltekintve abba is beleegyeztek, hogy a határok megrajzolását később az erre a feladatra kijelölt megbízottak végezzék el.

²¹ Ruzzini később Utrechtben és Pozsarevácon is képviselte a Köztársaságot, majd élete végén dózsé-vá választották (1732–1735). A karlócai béketárgyalások idején kíséretében segítőtársaiként megtalálhatjuk titkárát, Giambattista Nicolosit, aki egyben a Peloponnészosz félsziget szakértője is volt, valamint tolmácsát és nagy tapasztalatokkal rendelkező orvosát, Lorenzo Fodrát, aki az Oszmán Birodalommal közös dalmáciai határok kijelölésében volt segítségére.

²² Mivel a velenceiek elfoglalták a Peloponnészosz félszigetet, a Dardanellák vidékét és még számos görög szigetet, Isztambul közelébe jutva túl veszélyessé váltak a birodalom számára. Ezt a tényt Ruzzini úgy interpretálta, hogy rosszakaratuk, ellenségességük és fondorlatos természetük miatt –

vezett Peloponnészosz félsziget problémája merült fel. A velenceiek az egészet maguknak követelték, hozzátéve, hogy szeretnék őrésget is tartani ott. Rami Mehmed *reis efendi* azonban, aki a Portának akarta megszerezni ezt a területet, nem volt hajlandó elismerni, hogy a velenceiek által megjelölt hegyeknél, a Korinthoszi-csatorna mentén lennének az ország határai. A következő vitapontot Santa Maura szigete jelentette, ahol ismét a tényleges birtoklás kérdése került előtérbe. Végezetül az oszmán–velencei tárgyalások ezen első szakaszában három erődítés: Lepanto, Preveza és a Dardanellák átadásáról, illetve lerombolásáról folyt a vita, mert a törökök ezeket egyoldalúan maguknak követelték. Ruzzini – tapasztalt diplomata lévén – minden ügyességét, nyájasságát és az ajándékot meggyőző erejét bevetve megpróbálta megtudni, hol, milyen pontokon lehet valamely kompenzáció fejében egyezkedni a törökökkel. Ennek érdekében igyekezett megtudni Maurocordatóék elképzeléseit az összes többi határra és az egyéb fejezetekre vonatkozóan.²³ A törökök azonban a peloponnészoszi és a szárazföldi (*terraferma*) ügyek elrendezése előtt semmiféle megnyilatkozásra nem voltak hajlandók Dalmácia ügyében. Ezek után Ruzzini – nem mérve magára vállalni ilyen súlyos döntések, jelentős változtatások felelősségét – kénytelen volt jelentést küldeni a velencei szenátushoz, kikérve a köztársaság vezetőinek véleményét. Míg a futárposta érkezésére várt, megpróbálta felvázolni a közvetítőknél és szövetségeseinél, főleg a császáriaknál a fennálló helyzetet. Utóbbiak ugyanis, miután ők már befejezték tárgyalásaikat, tiltakoztak a futárküldés ellen, és kijelentették, hogy decemberben meg kell kötni a békét vagy fel kell oszlatni a kongresszust.

Mivel az oszmán–velencei tárgyalások ekkor holtpontra jutottak, a lengyelek, majd az oroszok követői kerültek sorra.²⁴ Miután e két szövetséges ügye elrendeződött – annak ellenére, hogy például az oroszokkal nem kötötték meg a békét –, visszatért a tárgyalóasztalhoz Velence követe, hogy a függőben maradt kérdésekben újra megpróbáljanak megegyezésre jutni. De ahogy láthattuk, Ruzzininak és a portai követeknek a levantei területek tárgyalásánál nem sikerült megállapodást kötniük, ugyanígy megfeneklettek az egyeztetések a Dalmácia sorsáról szóló összefüggéseken is. A törökök Albániát le kívánták választani Dalmáciáról úgy, hogy ez utóbbi csak a Narenta (Neretva) folyóig húzódjon. Két szerződéspontot vázoltak fel: az első alapján, melynek szövege teljesen elnagyolt és nem véletlenül homályos volt, mindent a kommisszáriusok döntésére bíztak volna; a második pedig nagyfokú védelmet nyújtott volna a raguzaiaknak, azáltal, hogy körzetüknek összekötését biztosított volna az oszmánokkal. Ruzzini azonban a maga részéről ragaszkodott ahhoz, hogy legalább a számukra legfontosabb területekről még ott helyben állapodjanak meg, és azokat ne tegyék ki a határkijelölő biztosok bizonytalan kimenetelű vitáinak.²⁵

Miután a törökök nem voltak hajlandók elfogadni a velencei megbízott javaslatait, Ruzzini kénytelen volt újabb leveleket, sürgönyöket küldeni a szenátushoz, mivel nem akarta

a felmerült nehézségek során – a törökök nem voltak meggyőzhetőek. *Relazione del Congresso di Carloviz e dell'Ambasciata di S. Carlo Ruzini Cav.* In: Eugenio Alberi (ed.): *Relazioni degli Ambasciatori veneti*. IV. Germania. Firenze, 1839–1863. 345–445.

²³ *Relazione del Congresso di Carloviz*, 345–445.

²⁴ Az oroszok és a lengyelek tárgyalásai az előre eltervezettől eltérően alakultak, amennyiben megállapodásaikban nem az *uti possidetis* alapelv, hanem a *quid pro quo* cserealap elve érvényesült. Ezenfelül az az elv is megíúsult, miszerint a szövetségeseknek együtt kell megkötniük a békét, mivel az oroszok csak fegyverszünetet voltak hajlandók aláírni a törökkel.

²⁵ A konferencia ezen állásánál a követnek újabb nehézségük támadt, hiszen a törökök azt állították, hogy nem ismerik a hegyeket, amelyek mentén a lovag a határokat ki szeretne volna jelölni, így végül erődítések szerint határozták meg ezeket.

magára vállalni a saját döntése nyomán esetlegesen keletkező engedetlenséget.²⁶ A velenceiek a levélváltások közötti szünetekben császári szövetségésük támogatását kérték, és nemcsak Ruzzini győzködte állandóan vonakodó szövetségeseit a maga igazáról, hanem a Signoria aktuális bécsi követe is hathatós propagandát fejtett ki a császári udvarban annak érdekében, hogy a békét együtt kössék meg, ne hagyják magára a súlyos problémákkal küszködő Velencét. Lipót képviselői és a mediátorok számára azonban fontosabb volt a béke mielőbbi megkötése, mint tengeri szövetségésük érdekeinek védelme. A császáriak sietségét és annak okát a törökök is jól ismerték, és ezt kihasználva hangsúlyozták ők is a mielőbbi megegyezést, hogy ily módon csikarjanak ki előnyöket a maguk számára az érdekeiket leginkább sértő Signoriától.²⁷ A törökök taktikája nem volt elhibázott, mert nemcsak ők, de a császáriak is erőteljesen követelték, hogy mihamarabb kössék meg a békét. Hogy véget vessenek a huzavonának, többször szabtak határidőt a velenceieknek, amin belül meg kellett volna egyezniük. A velenceiek azonban erősen ragaszkodtak ahhoz, főleg Dalmácia esetében, hogy a határt egy egyenes, töretlen vonalban, azaz a raguzaiak kárára húzzák meg. De törekvéseiket nemhogy a törökök, még a császáriak sem támogatták, mivel Ragusa már korábban a Habsburgok védelme alá helyezte magát.²⁸ A császáriak és a Signoria követe között annak ellenére növekedett a feszültség, hogy a nagyobb nyomaték kedvéért többször is együtt tárgyaltak az oszmánokkal.²⁹ Ennek oka egyrészt Ragusa volt,³⁰ másrészt bizonyos rosszindulatú híresztelések, miszerint Velence készakarva nem akarja megkötni a békét, csakhogy ezzel a franciáknak kedvezzen. Ilyen körülmények között kellett Ruzzini-nak megértetni szövetségeseivel, hogy nem ők, hanem maguk a törökök voltak a huzavona és a késlekedés okai, mert a szenátus által elfogadott és sérthetetlennek vélt alapelveket az oszmánok változtatták meg, ezért a velenceiek ellenállása nemcsak jogos, hanem szükséges is volt.³¹

A fent vázolt nehézségek közepette folytak tovább a levantei és dalmáciai területekről szóló tárgyalások, hol a császári követekkel, hol azok nélkül, egészen 1699. január 21-ig, amikor a szokásos vizitek alkalmával nemcsak a császáriak, hanem a már régóta hazakívánkozó lengyel követ is még egy utolsó lehetőségként néhány nap haladékot adott a velenceieknek, és biztosította a tengeri köztársaságot arról, hogy nélkülük nem fog béke születni, nyomatékosan megkérve azonban őket, hogy a béke érdekében, mely minden másnál fontosabb, legyenek immáron engedékenyebbek, és tegyenek eleget az oszmán követeléseknek.

²⁶ *Scrittura intorno al Congresso di Karlowiz*. (Inc.: „Seguita la pace tra la Francia, e le potenze collegate...”) Kézirat, Biblioteca del Museo Correr MS/p.d.152. ff.137–172. fol.150.

²⁷ „Mindenesetre kézenfekvő volt, hogy a törökök előtt nyitva állt az út, hogy megosszák a szövetségéseket a konklúzió tekintetében, [...] mert tudhatták, hogy a velenceiek nem képesek megállni a császár támogatása nélkül, és így végül komoly engedményekre kényszerülnek majd.” [Ford. F. M. M.] *Scrittura intorno al Congresso di Karlowiz*, fol. 149v.

²⁸ A protektorátusról a szerződést (1684. augusztus 20.) lásd: Gelcich József – Thallóczy Lajos (szerk.): *Diplomatarium Relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae. Ragusa és Magyarország összeköttetései oklevéltára*. Budapest, 1887. 686–691.

²⁹ Például január 18-án és 23-án, de ezeken a sokszor maratoni hosszúságú tárgyalásokon sem sikerült eredményeket elérni, annak ellenére sem, hogy Ruzzini az erőteljesebb meggyőzés kedvéért január 19-én értékes ajándékokat küldött Maurocordatonak, amiket ő udvarias szavakkal és pár nap múlva néhány csomag kávéval viszonzott.

³⁰ A Velencei Köztársaság és Ragusa viszonyáról lásd: Di Vittorio, Antonio – Anselmi, Sergio (eds.): *Ragusa e il Mediterraneo: ruolo e funzione di una Repubblica marinara tra Medioevo ed Età Moderna*. Bari, 1990.

³¹ *Scrittura intorno al Congresso di Karlowiz*, fol.152v.

A velenceiek még be sem fejezték alkudozásait, amikor az orosz követ január 24-én a lehető legnagyobb pompával felvonult, és két évre szóló fegyverszünetet írt alá az oszmánokkal. Másnap a császár követi hiába fenyegették Ruzzinít, hogy aláírják nélküle a békét, ő nem merete vállalni a döntést, várta a szenátus határozatait a vitás kérdésekben. Így azután január 26-án reggel a császári követek az orosz és a velencei követ nélkül voltak kénytelenek a lengyelekkel együtt a konferencia helyszínén megjelenni, ahol közel egy óra hosszúra bezárkózva a még elintézendő dolgokról, mindenekelőtt a velenceiek ügyéről tárgyaltak. Ruzzininak nem maradt más választása, minthogy beleegyezzen abba, hogy a császári és a lengyel meghatalmazottak állapodjanak meg az oszmánokkal a Velencei Köztársaságot illető békefeltételekben. Ennek értelmében ők írták alá helyette a békeokmányt, olyan megkötéssel, hogy azt vagy változtatás nélkül elfogadják, vagy még további hat hónapig alkalmuk nyílik az egyezkedésre Bécsben. Ha azonban ezen újabb tárgyalások keretében sem sikerülne megegyezni, a tengeri köztársaságnak magának kell gondoskodnia érdekeiről.³²

A velenceiek által végül elfogadott megállapodás Moreát (a Peloponnészoszi félszigetet) Velencének juttatta, Lepantót és az égei-tengeri szigeteket azonban a szultánnak. Kijelölte továbbá a dalmáciai határvonalat is, gondoskodva a kijáratról Raguzá³³ számára, mely a szultán védelmének árnyékában hatékonyan védelmezte érdekeit legerősebb kereskedelmi riválisával, a szomszédos tengeri köztársasággal szemben. Az oszmán–velencei határvonal kijelölésére a köztársaság Giovanni Grimani-t kérte fel, ezért ők ezt a karlócai békét követően megállapított határt „*linea Grimani*”-nak, az újonnan hozzájuk került területeket pedig új szerzeménynek („*nuovo acquisto*”) hívták; az oszmánok ellenben a határkijelölés folyamatában aktív részt vállaló boszniai pasa után az új határt „*Halil Paşa Sınırı*”-nek nevezték. A pasa segítője, a határkijelölés velenceiekkel tárgyaló megbízottja Oszmán aga volt.³⁴

Az utolsó oszmán–velencei háború (1714–1718) és a bécsi segítség

A tizenhetedik század vége sok veszteséget hozott az oszmánoknak, és a korszak egymást sűrűn váltogató nagyvezérei³⁵ alapvetően mind arra törekedtek, hogy a birodalom a jövőben mindinkább elkerülje a hasonló katasztrófákat. Ennek érdekében – amellett, hogy belső reformokkal kívánták megerősíteni a birodalmat – külpolitikai téren is megpróbálták az oszmán államot távol tartani az európai konfliktusoktól.³⁶ Ez utóbbit azonban hosszú távon nem sikerült megvalósítani, mivel amikor XII. Gusztáv svéd király (1697–1718) az Oszmán Birodalomban keresett menedéket I. (Nagy) Péter cár (1682–1725) agressziója ellen, a szultán környezetében felerősödött a háborút támogatók pártja, és 1710-ben az Oszmán Birodalom hadat üzent a cárnak. A hadjárat kimenetele a háborúpártiakat igazolta: az 1713-ban Edirnében aláírt békeszerződés értelmében Azovot a cári csapatok szabad elvonulása fejében át kellett engedni az oszmánoknak. Az oroszok ellen elért sikerek pedig arra buzdított

³² Jászay: *Párhuzamok és kereszteződések*, 318.; F. Molnár: *The Treaty of Karlowitz*, 408.

³³ A Raguzai Köztársaság mindenképpen el akarta kerülni, hogy közvetlen szomszédságba kerüljön a velenceiekkel, ezért két kisebb helységet (Sutorinát és Neumot) átadott az oszmánoknak. Tolomeo, Rita: *La Repubblica di Ragusa e la delimitazione del confine veneto-turco. I trattati di Carlowitz e Passarowitz*. In: Motta, Giovanna (ed.): *I turchi, il Mediterraneo e l'Europa*. Milano, 1998. 305–323.

³⁴ Doğan, Güner: *'Venedikli ile dahi sulh oluna'. 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı–Venedik İlişkileri*. İstanbul, 2017. 222–223.

³⁵ A karlócai béke idején nagyvezíri tisztséget betöltő Amdzsazáde Köprülü Hüszejn pasa (1697–1702) és a pozsareváci békét tető alá hozó Nevsehirli Dámád Ibrahim pasa (1718–1730) nagyvezírsege között eltelt néhány évben még tizenhat nagyvezír váltotta egymást a tisztségben.

³⁶ Mantran, Robert (ed): *Storia dell'Impero Ottomano*. Lecce, 1999. 295.

ták az oszmán vezetést, hogy feladják semlegességüket, és a karlócai békében elvesztett területeik visszaszerzése érdekében a Velencei Köztársaság ellen forduljanak.³⁷

Az, hogy 1714 decemberében a szultán háborúba lépett Velence ellen, a köztársaság számára nem okozott különösebb meglepetést. A hanyatlóban lévő tengeri köztársaság ugyanis tisztában volt azzal, hogy a törökök a karlócai békében elszenvedett veszteségek miatt kárpótolni akarják magukat.³⁸ Noha III. Ahmed szultán (1703–1730) alatt sem volt az Oszmán Birodalom fényes állapotban, hiszen – ahogy az akkori *bailo*, a Velencei Köztársaság hivatalos isztambuli követe, Andrea Memmo levelezéséből tudjuk – Ali pasa nagyvezír³⁹ mohósága és hatalmaskodása folytán általános közutálatnak örvendett, a pasák folyamatosan lázadoztak, a janicsárok is nyugtalanokdtak, a rablók és kalózok befolyása elhatalmasodott a birodalomban, a gazdaság romokba hevert, és nagy területeket éhség sújtott.⁴⁰ Mindennek ellenére bíztak a győzelemben. Úgy vél(het)ték, hogy a háborúk során kivérzett Európa nem fog segítséget nyújtani a kontinentális küzdelemben mindvégig tünető semlegességet mutató Velencei Köztársaságnak, így azt könnyűszerrel legyőzhetik, és újabb területeket csatolhatnak (vissza) birodalmukhoz.

Miután 1713 júniusában megkötötték a békét az oroszokkal, meg kellett találni az ürügyet arra, hogy háborút indíthassanak a Velencei Köztársaság ellen. Több indok is kínálkozott: egyrészt a velenceiek és az oszmánok hajói folyamatosan összetűzésbe kerültek egymással a földközi-tengeri utak mentén, másrészt az oszmánok állítása szerint a velenceiek az orosz–török háború alatt támogatták a cár által felbujtott montenegrói felkelőket. Az utolsó ürügyet pedig az szolgáltatta, hogy a velenceiek megtámadtak egy hajót, amely a volt nagyvezír, Dámád Haszán pasa (1703–1704) kincseit szállította feleségének.

A török katonai támadás felkészületlenül érte a velenceieket, mert úgy vélték, hogy a törökök Málta ellen indulnak majd, így – miután a korinthoszi-szorosnál megjelentek az oszmánok – öt hét leforgása alatt elveszítették a moreai (vagyis a peloponnészoszi félszigeti) erődítményeket Korinthossal együtt. A váratlanul megindult támadás mellett ennek az lehetett az oka, hogy a Peloponnészosz félsziget erődítményei nem voltak megerősítve, ráadásul sem megfelelő felszerelés, sem pedig megfelelő számú ember nem állomásozott bennük (a helyi lakosság inkább az oszmánokat támogatta), és a velencei flotta sem tudott ilyen rövid idő alatt a segítségükre sietni.⁴¹

A velenceiek szorult helyzetükben az egyetlen szóba jöhető segítségükhöz, az 1684 óta a Szent Ligában szövetségesükként harcoló császárhoz fordultak. A Habsburg-ház utolsó férfiági leszármazottja, VI. Károly német-római császár (1711–1740) monarchiája annak ellenére segítő kezet nyújtott déli szövetségesének, hogy a XIV. Lajos francia király (1643–1715) elleni – elvileg a spanyol örökségért, gyakorlatilag az európai hegemoniáért folytatott – küzdelem éppohy csak véget ért, sőt Itáliában tovább folytak a harcok a spanyolokkal.⁴²

³⁷ Hatzopoulos, Dionysios: *La Dernière guerre entre la République de Venise et l'Empire ottoman (1714–1718.)* Montreal, 1999.

³⁸ Roeder, Karl: *Austria's Eastern Question (1700–1790)*. Princeton, 1982. 38.

³⁹ Silahdár Dámád Ali pasa nagyvezír (1713–1716).

⁴⁰ Bernardy, Amy Allemand: *L'ultima guerra turco-veneziana (MDCCXIV–MDCCXVII)*. Firenze, 1902. 11. Online elérés: <https://archive.org/stream/lultimaguerraturrobern#page/n5/mode/2up>. (letöltés: 2018. január 22.)

⁴¹ Bernardy: *L'ultima guerra*, id. mű; Hatzopoulos: *La Dernière guerre entre la République de Venise*, id. mű.

⁴² Az európai egyensúly fenntartása érdekében a franciák és a tengeri nagyhatalmak által kötött 1713-as utrechti békeszerződés alapján IV. Károly az 1714. évi radstadti békében lemondott a spanyol trónról, cserében az összes itáliai spanyol gyarmatot megtarthatta, és az övé lett többek közt Milá-

A császár döntésében a főszerep Savoyai Jenő hercegé volt, aki nem csupán a Habsburgok legtehetségesebb hadvezére volt, és a hadsereg fejlesztésében, kiépítésében is jeleskedett,⁴³ hanem gyakorlatilag maga irányította a Habsburg-külpolitikát, így a törökkel kapcsolatos háború és béke kérdését is. Savoyai Jenő azért döntött a velenceiek megsegítése és a török elleni háborúba lépés mellett, mert az 1713-as békekötés után a Habsburg Birodalom súlypontja eltolódott, és a dunai monarchia, mely eddig a dinasztia egyik, majdhogynem elhanyagolható területe volt, most annak fő birtokává lépett elő. A bécsi udvar tehát minden erővel megpróbálta megakadályozni, hogy az oszmánok moreai sikereiken felbátorodva vissza próbáljanak térni Magyarországra. A herceg kétségtelenül hitt abban, hogy ismét le tudják győzni az oszmánokat, és azt remélte, hogy ezzel rákényszerítheti őket, hogy lemondjanak Magyarországgal kapcsolatos összes álmukról.⁴⁴ Mindeközben meghalt XIV. Lajos (1715. szeptember 1.), és ezzel nagy nyomástól szabadultak meg: olyannyira, hogy XI. Kelemen pápa (1700–1721) védnöksége alatt 1716. április 13-án aláírták a kétoldalú meg egyezést a Velencei Köztársasággal.⁴⁵ Ennek nyomán Bécs ultimátumot küldött III. Ahmed szultánnak, melyben a karlócai béke betartására és Morea kiűritésére szólította fel.

Az újonnan háborúba lépett Habsburgok győzelmet győzelemre halmoztak: 1716. augusztus 5-én a péterváradai csatában Savoyai Jenő megismételte zentai (1697. szeptember 11.) diadalát, októberben elfoglalták Temesvárt, 1717-ben a Belgrád melletti csatában pedig a Savoyai vezette had győzelmet aratott egy kétszer akkora oszmán sereg felett. Augusztus 18-án megtörtént a vár kapitulációja is, ami végül békekötésre kényszerítette az oszmánokat.

A császáriak sikerei nyomán a velenceieknek is sikerült ellentámadásba lendülniük: felmentették az ostromlott Korfut,⁴⁶ és a velencei flotta egészen a Dardanellákig jutott. Közben Dalmáciában is folytak a harcok: az oszmánok megtámadták Sinjt, a velenceiek ellentámadása azonban olyan erős és hatékony volt, hogy Boszniából tömegével menekültek el az oszmán alattvalók keresztény területre. III. Alvise (Sebastiano) Mocenigo (1661–1732),⁴⁷ a Velencei Köztársasághoz tartozó dalmát területek (*Dalmazia veneta*) kormányzója ugyanis elfoglalta Mostar környékét, és a Neretva folyóig nyomult előre, majd Imotskit vette be, és továbbnyomult Albánia felé. Miközben a szárazföldi (*terraferma*) hadműveletek⁴⁸ ilyen sikeresen alakultak, Korfu megvédésével a tengeren is fordulatot hajtottak vég-

nó, Mantova, Nápoly, Szardínia szigete és Livorno kikötője is. Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok. Egy európai jelenség*. 2. kiad. Budapest, 1978. 101–103.

⁴³ Mugnai, Bruno – Cristini, Luca Stefano (eds.): *L'esercito imperiale al tempo del Principe Eugenio di Savoia 1690–1720. La Fanteria (1): The Imperial Army in the age of Prince Eugene of Savoy 1690–1720 the infantry*. Zanica, 2014.

⁴⁴ Roider: *Austria's Eastern Question*, 42–43.

⁴⁵ Jászay Magda: *Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története*. Budapest, 1990. 330. Bécs megkérte az árát a fegyverbarátságnak: kölcsönös fegyveres segítségnyújtási nyilatkozatot írtak alá arra az esetre, ha valamelyikük itáliai birtokait megtámadnák. Ez végleg megpecsételte Velence kiszolgáltatottságát hatalmas szomszédjával szemben.

⁴⁶ Prelli, Alberto – Mugnai, Bruno: *L'ultima vittoria della Serenissima. 1716. L'assedio di Corfù*. Bassano del Grappa, 2016.

⁴⁷ 1716 novemberében másodszer nevezték ki Dalmácia és Albánia *provveditore generale*-jának, vagyis ezen részek kormányzójának. Élete utolsó tíz évében (1722–1732) velencei dózse volt. Ebben a tisztségében halála után éppen a karlócai és pozsareváci tárgyalások velencei küldötte, Carlo Ruzzini követte.

⁴⁸ Kreglianovich-Albinoni, Giovanni: *Memorie per la storia della Dalmazia*. Vol. 2. Zara, 1809. 257–260.

re. A velenceiek Schulemburg tábornok⁴⁹ vezetésével éppen Dulcignót (Ulcinj) ostromolták nagy sikerrel, amikor osztrák szövetségeseik itáliai problémái⁵⁰ miatt fel kellett függeszteniük a további harcokat, és sürgősen meg kellett kötni a békét az oszmánokkal. De egészen a békekonferencia kezdetéig (1718 júniusáig) mindegyik fél fegyverben maradt, egyrészt, hogy nyomatékot adjanak ezzel a tárgyalásoknak, másrészt, mert az utolsó percig nem bíztak meg egymásban, kételkedtek a békekötés létrejöttében. 1717 szeptemberétől ugyanis egészen a tényleges béketárgyalások megindulásáig folyamatos volt a békepuhatolózás a felek közt, és ezen tárgyalások során mind a keresztények (itt elsősorban Savoyai Jenőre és a bécsi udvarra, valamint az itt tevékenykedő velencei követre kell gondolnunk), mind pedig az oszmánok alkalmazták az olyan diplomáciai eszközöket, mint a blöff, a fenyegetőzés és a politikai taktikaváltás, taktikai halogatás, és mindvégig meglehetősen bizonytalanságban tartották egymást a békekötés szándékát illetően.⁵¹

A Velencei Köztársaság és a pozsareváci béke

A pozsareváci békekötés történetének egyik legfontosabb – alapvetően velencei szempontú – forrása Vendramino Bianchi 1719-ben Padovában *Istorica Relazione della Pace di Posaroviz di Vendramino Bianchi* címmel kiadott munkája.⁵² Jászay Magda *A kereszténység védőbástyája* című munkájában ugyan röviden beszámol Bianchi művéről, de alapvetően csak a könyv magyar vonatkozású részeit emeli ki.⁵³ Mivel magyar nyelven ez a munka kevésbé ismert, a jelen tanulmány keretében hosszabban ismertetem a mű tartalmát, melyből alapvető információkat meríthetünk elsősorban a velenceieknek a pozsareváci békében betöltött helyzetéről és szerepéről.

Vendramino Bianchi (1667–1738) Velencében született polgári családban,⁵⁴ 1718-ban mint követségi titkárt Carlo Ruzzini mellé rendelték, aki nem csupán az 1699-es karlócai, hanem az 1718. évi pozsareváci béketárgyalások velencei küldötte is volt. Pozsareváci megbízatása után élete hátralévő részében is mindvégig kitartóan szolgálta a velencei bürokrá-

⁴⁹ Johann Matthias von der Schulenburg (1661–1747) német származású tábornok, mecénás, műgyűjtő.

⁵⁰ A spanyol király nagyhatalmú minisztere, Giulio Alberoni bíboros tizennyolcezer fegyveres partraszállását kezdte meg Szardínia szigetén azzal a szándékkal, hogy további csapatösszevonások után Szicíliában a Nápolyi Királyság elfoglalására induljon. Jászay: *Velence és Magyarország*, 331–333.

⁵¹ Murphey, Rhoads: *Twists and turns in the diplomatic dialogue: the politics of peacemaking in the early eighteenth century*. In: Ingrao, Charles – Pešalj, Jovan – Samardžić, Nikola (eds.): *The Peace of Passarowitz, 1718*. West Lafayette, 2011. 73–91., 74–76. Murphey tanulmánya bemutatja a különböző hártási formákat és cseleket, amelyeket a felek alkalmaztak az előzetes tárgyalások során.

⁵² Bianchi munkája mellett érdemes még megemlíteni egy másik olasz nyelvű forrást, Umicalia atya krónikáját. Umicalia, Agostino: *Guerra tra Carlo VI d'Austria imperatore e Acmet III gran signore de' Turchi: col Trattato e tregua di Posaroviz*. Venezia, 1724.

⁵³ Jászay Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*. Budapest, 1996. 282–283.

⁵⁴ Tehetsége és jó iskolái révén már 1682-től a Köztársaság kancelláriájára került, és nemsokára szenátusi titkár lett belőle. Erdemeinek köszönhetően végül bekerült a pádovai nemesség közé. Diplomáciai karrierje 1699-ben, a karlócai béke megkötésének évében kezdődött, amikor is Milánóba került a Serenissima rezidenseként, mely tisztséget egészen 1702-ig ő töltötte be. Ezután egy rövid időre visszatért szülővárosába, majd 1705-ben újabb megbízást kapott: svájci földön kellett hosszú és fáradságos küldetést teljesítenie. Ezután Angliában működött az ottani nagykövetség titkáráként, amely megbízatását 1717 elején fejezte be.

ciát, és próbálta elérni az annak csúcsát jelentő nagykancellári állást, amit azonban sohasem kapott meg. Bianchi 1738 januárjába hunyt el Velencében.⁵⁵

Bianchi, miután lehetősége nyílt arra, hogy finom érzékenységű megfigyelőképességével kora egyik legnehezebb és legfontosabb diplomáciai tárgyalássorozatának közvetlen részese lehessen, s visszatért Velencébe, 1719-ben rögtön hozzálátott, hogy összeállítsa az eredeti dokumentumokon alapuló munkát, melyet az akkori dózsának, Giovanni Cornarónak (1709–1722) ajánlott, amely kötet az egész pozsareváci békekonferencia történetét részletesen magában foglalja. A mű előszavában a korban szinte kötelező mentegetőzés található, de a szerző magyarázata műve hiányosságait tekintve megalapozottnak tűnhet, hiszen – mint mondja – egyrészt megrendelője siettetete, hogy a munka mielőbb a nagyközönség elé kerülhessen, másrészt ő Velencében időzött, míg a nyomda, ahol a munkát ki nyomtatták, Padovában volt. Bianchi erre a tényre és számos egyéb elfoglaltságára hivatkozva kéri Olvasóját, hogy nézze el neki, ha valahol a munkája során hibázott. Különösen a török dokumentumok latin fordításáért nem vállalja a felelősséget, mondván, a török nyelv idiómáit és az oszmánok stílusát kifejezetten barbárnak (*barbaro*) tartja, és a fordításokat egyébként sem ő maga készítette.

Bianchi már a mű bevezetőjében leszögezi, hogy az emberiség mindig fontos feladatának tartotta, hogy a lényeges dokumentumokat megőrizték az örökkévalóságnak, például az uralkodók levéltáraiban. De külön hangsúlyozza, amit aztán Rhoads Murphey is megerősít,⁵⁶ hogy nem csupán a végeredmény, vagyis maga a békeszerződés szövege számít, hanem ennél még talán fontosabb az, hogy milyen úton-módon sikerült a feleknek meg egyezésre jutniuk.

Bianchi – noha Morea megszerzése óta a velenceiek bizton számíthattak a törökök bosszújára – „a keresztény név legnagyobb ellenségének, a legbüszkébb, leggőgösebb” nagyvezérnek, Ali pasának tulajdonítja a támadást, mellyel meg akarta lepni a tengeri köz társaságot.⁵⁷ A velencei titkár szerint a törökök ugyanis gyűlölettel viseltettek irántuk, és könnyörtelen bosszút akartak állni a legutóbbi háborúban elszenvedett vereségeikért. A törökök a háborús készülődést a legnagyobb titokban kívánták tartani, míg az oroszokkal és lengyelekkel el nem rendezték a békét. A jelentős hadi készülődést azonban nem sikerült eltitkolniuk az aktuális *bailo*, Andrea Memmo elől, aki – mint említettük – mindezeket jelentette a szenátusnak. A hadi készülődést látva a velenceiek is mozgósítani kezdték csapataikat, valamint diplomáciai úton értesítették szövetségeseiket (az osztrákokat és lengyeleket) a veszélyről, és felhívták figyelmüket szövetségi szerződésükre. Memmót 1714-ben az oszmánok bebörtönözték.⁵⁸ Kíséretéből egy könyvelő, egy *giovane di lingua* (nyelvet tanuló ifjú)⁵⁹ és három szolgáló tarthatott vele, a *bailo* udvartartásának másik negyvenöt tagját máshol tartották fogva.

⁵⁵ Torcellan, Gian Franco: *Bianchi, Vendramino*. In: Dizionario Biografico degli Italiani. Vol. 10. Roma, 1968. Online elérés: [http://www.treccani.it/enciclopedia/vendramino-bianchi_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/vendramino-bianchi_(Dizionario-Biografico)/) (letöltés: 2017. december 20.)

⁵⁶ Murphey: *Twists and turns*, 73.

⁵⁷ Bianchi, Vendramino: *Istorica Relazione della Pace di Posaroviz di Vendramino Bianchi*. Padova, 1719. 7.

⁵⁸ Brunelli, Bruno: *Un ambasciatore veneto prigioniero dei Turchi (Andrea Memmo sen.)*. Memorie della R. Accademia di Scienze Lettere ed Arti in Padova, 52 (1935–1936) 16.

⁵⁹ A 16. század közepén a velenceiek által indított kezdeményezés elsősorban arra szolgált, hogy a Konstantinápolyban fennálló és általánosságban a keleti ügyeket intézni tudó ifjakat neveljenek ki. Ezek a velencei fiatalok öt évet tölthettek a *bailo* mellett, ahol elsajátíthatták az oszmánli nyelvet,

A velencei titkár hosszú bevezetőjét az 1684. évi, császáriakkal kötött szövetséggel kezdi, mely segítségnyújtásuk alapját jelentette, majd az európai konfliktusokban Velence semlegességi politikáját kiemelve az oszmánok támadását írja le a tengeri köztársaság ellen. Miután az említett szövetséget megerősítették a császárral, és győzelmeket arattak, megkezdődtek az első békepuhatolozások a nagyvezír részéről, aki Savoyai Jenővel állt ez ügyben levelezésben. A velencei szenátus, bízva a tárgyalások sikerében, már ekkor kinevezte megbízottját, Carlo Ruzzini és titkárát, Vendramino Bianchit a leendő béketárgyalásokra.

Bianchi az említett levelezés és kinevezések után, szintén az eredetieket bemásolva csatolta a nagyvezír és a holland mediátor Savoyai Jenőnek írt leveleit, illetve az ezekre érkezett válaszokat, majd a holland mediátornak a Hollandia bécsi rezidenséhez érkezett levelét és az erre adott választ is.⁶⁰ A pozsareváci tárgyalásokat megelőző legfontosabb dokumentumok ismertetése után a velencei titkár szemléletes útleírást ad Ruzzini követ és kísérete április 26-tól május 5-ig tartó dunai hajóútjáról Bécs és Belgrád közt, röviden ismertetve a Duna mellett található legfontosabb helységeket.⁶¹ Ruzzini Szendrónél (Smederevo) érte utol az első számú császári követet, Damian Hugo von Virmontot, akitől megtudta, hogy megszületett a megegyezés a tárgyalások helyszínéről. Innen a Morava folyón mentek lefelé, majd Pozsarevác falutól körülbelül másfél órányira szálltak partra.⁶² Itt az angol mediátor, Robert Sutton és a szövetségeseik még tárgyaltak egymás között, miközben a második számú császári követ, Michael Talman elment kijelölni a császáriak és a velenceiek szálláshelyét. Időközben a török megbízott is megérkezett kíséretével és Jacob Colyer holland mediátorral, akinek az összes költségét az oszmánok fizették. Ibrahim agának, az oszmánok első megbízottjának – aki büszke és gőgös ember hírében állt – azonban nem tetszett a kiválasztott hely, és ez rögtön feszültséget okozott a felek közt. Végül az oszmánok (Ibrahim mellett a második küldött Mehmed aga volt) északabbra húzódtak Kostolac közelébe, és a két helység közti síkságon jelölték ki a béketárgyalás helyszínét, mely mindkét (török és keresztény) táborból egy-egy órányira helyezkedett el, és mellette állították fel a két mediátor táborát. Még a tárgyalások előtt a Porta kifejezett parancsára megjelent az ifjú havasalföldi vajda, Nicolas Maurocordato⁶³ – a karlócai tárgyalások kapcsán már említett Alexander Maurocordato fia – is hatszáz emberével, közöttük szolgálkkal és katonákkal, de a mediátoroknak sikerült rávenniük, hogy emberei felét hazaküldje. Az ifjabb Maurocordato apjától eltérően nem vett részt a tárgyalásokon, csak a követség fényét volt hivatott emelni jelenlétével, és dragománjai közreműködése révén tanácsokkal és információkkal segítette az oszmán megbízottak munkáját.⁶⁴

Pozsarevác földrajzi és éghajlati leírása után Bianchi rátér a küldöttek között lezajlott szokásos viziterekre, és ennek kapcsán ismét előkerült a legsúlyosabb és Velence számára

és alapvető diplomáciai képzésre tehettek szert. Lucchetta, Francesca: *La scuola dei "giovani di lingua" veneti nei secoli XVI e XVII*. Quaderni di Studi Arabici, vol. 7. (1989) 19–40.

⁶⁰ A holland követ, Jacob Colyer 1718. március 25-ei levele Szófiából a bécsi követhoz Gerard Hamel Bruyninxhoz (olasz; franciából fordítva); a holland követ, Gerard Hamel Bruyninx válasza Colyershez, 1718. április 18-án (olasz; franciából fordítva). Bianchi: *Istorica Relazione*, 42–47.

⁶¹ Bianchi: *Istorica Relazione*, 48–54. Az előző béketárgyalások helyszínéről, Karlócáról az 52. oldalon számol be, elmondva, hogy a terület mennyire elnéptelenedett és elpusztult, de végül megmutattak az újjáépítés jelei is.

⁶² Bianchi: *Istorica Relazione*, 53–54.

⁶³ Nicolas Maurocordato 1709-ben került Havasalföld trónjára. Doğan: *'Venedikli ile dahi sulh oluna'*, 115.

⁶⁴ Bianchi: *Istorica Relazione*, 57.

alapvető problémát jelentő kérdés, azaz, hogy az oszmánok egyáltalán nem akartak tárgyalni és békét kötni velük, ráadásul teljesen igazságtalanul a velenceieket vádolták az újabb háborúskodás miatt, amiről a velencei titkár kénytelen volt megjegyezni, hogy ez a törököknél szokásos alakoskodás része.

Mivel a Velencei Köztársaság ereje és nagysága nem ért fel az oszmánokéhoz, az utóbbiak úgy tettek, mintha a békét ők ajándékoznák nekik, és nem tárgyalás útján kellene megegyezniük egymással a feltételekben. A korszakban elterjedt volt az a nézet, miszerint a velencei diplomácia hatékonysága csökkent,⁶⁵ de – jóllehet Velence nem vesztesként került ki az oszmánok ellen vívott háborúból – meglehetősen gyenge pozícióból volt csak képes tárgyalásztalhoz ülni, mivel ezzel párhuzamosan az egész Velencei Köztársaságot általános politikai, katonai és gazdasági hanyatlás jellemezte. A velenceiek számára éppen ezért az volt a legfontosabb, hogy még a tárgyalások megkezdése előtt sikerüljön elérniük Bécsben, hogy a Habsburgok az oszmánokkal csak és kizárólag velük együtt kössék meg a békét. Ha ugyanis a Habsburgok különbékét kötöttek volna a törökökkel, akkor még az a csekély alkupozíciójuk is elveszett volna, amit így próbáltak érvényre juttatni. Mivel mind a keresztény fél, mind az oszmánok tisztában voltak a tárgyalások tétjével, fontos volt azokat jól előkészíteni, a legmegfelelőbb helyet, időt és személyeket kiválasztani, továbbá a vitás kérdések tárgyalási alapjait és magának a vitának a formai kereteit meghatározni. Ezeknek a részleteknek a kidolgozása – részben a karlócai konferencia mintájára – már a pozsareváci tárgyalásokat megelőző időszakban megtörtént.⁶⁶

Ahogy az forrásunkban Bianchi is kiemeli, a diplomáciában és az oszmánokkal való tárgyalásban is jártas Ruzzini tisztában volt azzal, hogy az első lépéseknél kell rászorítania a „rosszindulatú” törököket a tárgyalásra, és erről sikerült meggyőznie szövetségeseit is. Miután az oszmánok küldöttek szultáni megbízólevelét gondosan áttanulmányozták, a keresztény megbízottak megállapították, hogy az a tárgyalásokból jogtalanul kizárja a velenceieket, ezért a császáriak kategorikusan és határozottan visszautasították annak tudomásulvételét, mondván, csak és kizárólag a Velencei Köztársasággal együtt hajlandók békét kötni. Ennek értelmében Edirnéből újabb, kibővített jogkörű felhatalmazást vártak, arra hivatkozva, hogy már Savoyai Jenő április 15-i levele is egyértelművé tette, hogy a császár nem ül tárgyalásztalhoz anélkül, hogy szövetségeseinek a megfelelő kárpótlást (kielégítést) ki ne eszközölné.⁶⁷ Miközben várokoztak, a katonai csapatok minden fél részéről folyamatos készültségben álltak, és több területen nyomultak előre. Június 1-jén megérkezett a táborba Franz Anselm von Fleischmann, a kereskedelmi és hajózási kérdések megtárgyalásával felruházott speciális megbízott, aki korábban a császáriak konstantinápolyi követe volt. Másnap pedig egy *kapudzi basi* meghozta a szultán kézjegyével ellátott, várva-várt felhatalmazást is, melyen immár a császáriak mellett a velenceiek is szerepeltek. Miután az összes szükséges felhatalmazás⁶⁸ megérkezett, elkezdődhetek az érdemi tárgyalások.

⁶⁵ Zannini, Andrea: *Economic and social aspects of the crisis of Venetian diplomacy in the seventeenth and eighteenth century*. In: Frigo Daniela (ed.): *Politics and diplomacy in early modern Italy. The structure of diplomatic practice, 1450–1800*. Cambridge, 2000. 109–146.

⁶⁶ Murphey: *Twists and turn*, 73.

⁶⁷ Bianchi bemásolta Colyer nagyvezírhez szóló 1718. április 29-ei levelét, mellékelve Savoyai Jenő korábbi, Mehmed pasának írt levelét, majd a pasa holland követnek szóló válaszát. Bianchi: *Istorica Relazione*, 64–70.

⁶⁸ Bianchi: *Istorica Relazione*, 73–88. Bianchi egyenként bemásolta munkájába az összes felhatalmazást: először az oszmánok május végi dokumentumát, majd a császári küldöttekét, azután Ruzzini március 12-ei keltezésű felhatalmazását, végül az angol és a holland mediátorok megbízólevelét is.

Míg a császáriak tárgyalási alapját – ahogyan Karlócánál is – az *uti possidetis* elv érvényesítése képezte, addig Pozsarevácánál a velenceieknek csak a *justa satisfactionis* elvét sikerült alkalmazniuk az oszmánokkal szemben. A tárgyalások kezdetén Savoyai Jenőék a velenceiek számára az ellenük indított oszmán támadás kártérítéseként a háború során elvett összes terület visszaadását követelték, amit az oszmánok teljes mértékben megtagadtak. A spanyol csapatok rajtaütésszerű partraszállásának hírére,⁶⁹ mellyel a frissen megszerzett itáliai Habsburg területeket fenyegették, a bécsi udvar számára sürgössé vált a béke megkötése, így már nem tudták és nem is kívánták olyan hosszan és hatékonyan védeni szövetségeseik érdekeit és erősíteni alkupozícióikat.

A tárgyalások kezdő napjával június 5-ét, pünkösd vasárnapját választották, mivel a keresztények úgy vélték, ez a nap megsegíti őket. Bianchi a helyszín leírása és a formaságok ismertetése után ismét rátér az oszmán–velencei nehézségekre: VI. Károly császár követi- nek, Michael von Talmannak és Damian Hugo von Virmontnak a tárgyalások elején ismételt meg kellett győzniük oszmán tárgyalópartnereiket, hogy mivel kétségtelenül ők támadták meg a Velencei Köztársaságot, és gőgösen elutasították a császári közvetítést, most a tengeri köztársasággal is „igazságos feltételek” (*giuste condizioni*), illetve a latin *justa satisfaction* elve alapján kell békét kötniük.⁷⁰ A három órán keresztül tartó megbeszélés során, melynek eredményeként az előzetes protokollumba bekerültek a velenceiek is, Bianchi véleménye szerint a császáriak olyan fajta felsőbbrendűséget mutattak az oszmánokkal szemben, amelyet csak a győztesek szoktak a legyőzöttekkel szemben, és olyan határozottsággal álltak ki szövetségeseik mellett az „elválaszthatatlan egységre” (*unione inseparabile*) hivatkozva, melyből kitűnt, hogy a császár nem csupán a harcban, de a békében is hű társa a köztársaságnak.⁷¹ A velenceiek még így is némileg kifogásolhatónak tekintették a dokumentumban szereplő *commutatione* kifejezést, mivel attól tartottak, hogy az oszmánok ezt majd úgy értelmezik, hogy ez az államok közti kölcsönös csere lehetősége, de a császáriak megnyugtatták őket, hogy ez csak a *restituzione* (visszaszolgáltatás) kifejezés egy másik formulája.

A császáriak, miután így az előzetes tárgyalások során sikerült elrendezniük szövetségeseik sorsát is, június 5. és július 10. között nyolc tárgyaló nap alatt befejezték megbeszéléseiket, melynek eredményeként huszonnegy évre szóló, húsz pontból álló békeszerződés⁷² született.⁷³ Fleischmann július 27-én írta alá az oszmánok nevében tárgyalásokat folytató Sejfullah efendivel azt a szintén húsz pontból álló kereskedelmi szerződést, melynek alaptétele a szabadság és a biztonság biztosítása volt (*libertas et securitas*) mindkét részről. Ez a szerződés szemmel láthatóan kiemelte a bécsi udvar azon törekvését, hogy erősítsék békés kereskedelmi kapcsolataikat déli szomszédjukkal, és háborús nyereségeik révén gazdasági előnyt is szerezzenek. Ez többek között a Habsburg politikai elit mentalitásbeli változásá-

⁶⁹ Lásd az 50. lábjegyzetet.

⁷⁰ Walker, Nancy: *Territorial Transfer at Passarowitz, 1718*. East European Quarterly, vol. 17. (1984) 391–400., 393.

⁷¹ Bianchi: *Istorica Relazione*, 91–93.

⁷² Bianchi: *Istorica Relazione*, 169–189.

⁷³ A tárgyalásokat megnehezítette, hogy bár az *uti possidetis* elv alkalmazásában állapodtak meg a felek, kezdetben a császáriak elfogadhatatlan követelésekkel álltak elő: Belgrád mellett egész Szerbiát követelték, ami meglepte a törököket, hiszen ilyen követelés korábban nem merült fel. Bianchi: *Istorica Relazione*, 94.; Strohmeyer, Arno: *Die habsburgisch-osmanische Freundschaft (16–18. Jahrhundert)*. In: Spannenberg–Strohmeyer (Hrsg.): *Frieden und Konfliktmanagement*, 223–238.

nak köszönhető, melynek tagjai egyre nagyobb figyelmet szenteltek a gazdasági fejlődésnek mint a modern államvezetés egyik kulcskérdésének.⁷⁴

Közben az oszmánok megkezdték tárgyalásaikat a velenceiekkel is, június 16. és július 12. között összesen négy alkalommal ültek össze a felek.⁷⁵ Ennek eredményeképpen született meg az a záróformulával együtt huszonhat pontból álló békeszöveg,⁷⁶ melyet Ruzzini és a mediátorok 1718. július 21-én írtak alá. A békeszerződés első nyolc pontja a két állam közti területi elhatárolódást, a határok kijelölését foglalja magában. Ennek kapcsán Bianchi megjegyezte: tagadhatatlan ugyan, hogy a Velencei Köztársaság elveszítette Moreát Súdával, Spinalongával és Tinével együtt, de – vizsgálatásul hozzáteszi – ezek a szigetek valójában nem hoztak igazi hasznot, sőt némely esetben kifejezetten terhet jelentettek a köztársaságnak.⁷⁷ A velenceiek végül Dalmáciában és az Albánia veneta régióban kaptak birtokokat,⁷⁸ ahol hosszabb időre megszilárdult a velencei uralom,⁷⁹ illetve a *Peloponnészosztól* délre található kicsiny Kithira (olaszul: Cerigo) szigetét tarthatták meg, aminek – Bianchi megjegyzése szerint – nagy jelentősége volt, mivel a velencei flottának bejáratot biztosított a szigetvilágba.⁸⁰ A karlócai békében szerzett *acquisto nuovo* után a Pozsarevácnál újonnan szerzett területeket az *acquisto nuovissimo* jelzőkkel illették. Az ekkor létrejött terület a velenceiek valaha elért legnagyobb kelet-adriai kiterjedése volt. Ez a térség, miután – elsősorban a kandiai háborút követő súlyponteltolódásnak köszönhetően – a domináns velencei centralizmus megszűnt, és átadta helyét egy helyi hatalmi klánok által vezetett⁸¹ adriai policentrizmusnak, mind demográfiai, mind pedig gazdasági szempontból rohamos fejlődésnek indult.⁸²

A további békeponthoz részletesen rendelkeztek minden fontosnak ítélt kérdéstről a két állam közti kapcsolatrendszerben, úgymint a fogságba esett rabok felszabadítása, a szentföldi zarándoklat és a templomok helyzete, a várak, erődítmények helyzete, a bailo és személyzete, az igazságszolgáltatás a határzónában, a kereskedelem védelme és biztosítása mindkét fél részéről, a földközi-tengeri kereskedelem szabadságának biztosítása (ezzel együtt a kalózkodás elleni szankciók kérdése). Végül az oszmánok ugyanúgy, mint „ahogy a többi baráti nemzet is fizeti”,⁸³ a velencei kereskedőknek 5%-ról 3%-ra csökkentett vámkedvezményt juttattak. Bianchi megjegyzi, hogy ez, mivel a velencei kereskedők már régóta

⁷⁴ Pešalj, Jovan: *Making a prosperous peace: Habsburg diplomacy and economic policy at Passarowitz*. In: Ingrao–Pešalj–Samardžić (eds.): *The Peace of Passarowitz*, 141–157.

⁷⁵ Özcan, Abdülkadir: *Pasarofça Antlaşması*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXX. Cilt. Ankara, 2007. 177–181. A konferencia négy időpontja június 16., 21., 28. és július 12. volt.

⁷⁶ Bianchi: *Istorica Relazione*, 190–210.

⁷⁷ Bianchi: *Istorica Relazione*, 161–162. („...il possesso di quest’ Isole portava più apparenza, che utilità: anzi Suda e Spinalonga, come son nudi sassi e inutili Porti han servito fin’ ora di solo, e considerabile aggravio.”)

⁷⁸ A velenceiek Karlóca és Pozsarevác utáni határaitól és Ragusa határáról lásd: Jelena Mrgić: *modern és szemléletes térképét*, online elérés: <http://docs.lib.purdue.edu/passarowitz/1> (letöltés: 2018. május 02.)

⁷⁹ Walker: *Territorial Transfer*, 395.

⁸⁰ Bianchi: *Istorica Relazione*, 163.

⁸¹ Paladini, Filippo Maria: *„Un caos che spaventa”: Poteri, territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneziana*. Venezia, 2002.

⁸² Ivetić, Egidio: *The Peace of Passarowitz in Venice’s Balkan Policy*. In: Ingrao–Pešalj–Samardžić (eds.): *The Peace of Passarowitz*, 63–72., 66–67.

⁸³ Hollandia, Anglia és Franciaország már korábban ezzel a kedvező vámtarifával hozhatott be árut az Oszmán Birodalomba.

kérték az oszmánoktól, egy régi tartozás lerovása volt részükről.⁸⁴ A további kereskedelmi ügyekben pedig a régi jogok⁸⁵ maradtak érvényben, és a velencei kereskedők mindenben védelmet és oltalmat élveztek.

A békeszerződés utolsó előtti pontjának zárómondata adja meg érvényességének terminusát, amit nagyon kétértelmű módon fogalmaztak meg. Ez fordításban így hangzik: „A béke időszaka a muszlimok fényességes és hatalmas császára és a Velencei Köztársaság között uralmának teljes fennállása idejére íratott alá.”⁸⁶ (Ford. F. M. M.) Itt nem lehet pontosan tudni, hogy a szultán a saját uralkodásának idejére vagy a birodalom fennállásának idejére vonatkozóan érti-e a formulát, mindazonáltal a kétértelmű megfogalmazás minden bizonnyal szántsándékkal készült, jelezve az oszmánok azon szándékát, hogy nem örök időkre akarták megkötni a békét egykori földközi-tengeri riválisukkal.

A békeszerződés ünnepélyes aláírása után következő események megközelítőleg úgy zajlottak, ahogy Karlócánál és más diplomáciai eseményeknél: a ceremóniák, a barátság és az öröm kölcsönös kimutatásának jele, vagyis a látogatások, ajándékozások mind rendben megtörténtek. A Zimonynál állomásozó császári katonaság elhagyta a helyet, a gyalogság Pétervárad, a lovas alakulatok Futak irányába indultak.⁸⁷ Egy hónappal az aláírást követően a ratifikált példányok is megérkeztek mindhárom helyről (Velence, Isztambul, Bécs), majd a titkárok az angol mediátor sátrában összegyűlve szóról szóra összeolvasták az uralkodók által aláírt és megfelelően feldíszített békeokmányokat. Miután mindenben meg egyezőnek találták őket, az angol mediátor átadott egy-egy példányt mindenkinek. Ezzel a diplomaták munkája befejeződött, immár a határkijelölő biztosokra várt a tényleges határvonal kijelölése és meghúzása.⁸⁸ Ezt a munkát oszmán részről Hadzsi Mehmed efendi, míg velencei részről a régió *provveditoreja*, vagyis kormányzója, Alvise Mocenigo végezte el, emiatt nevezik ezt a határvonalat az itáliaiak „*Linea Mocenigo*”-nak.⁸⁹

Annak ellenére, hogy Bianchi maga többször hivatkozik arra, hogy műve mennyire tárgyilagos, hiszen ő az események közvetlen szemtanúja volt, és az egész munka gyakorlatilag eredeti dokumentumokon alapul, ideológiai síkon mégis meglehetősen propagandisztikus jellegű írás került ki a keze alól. Egyrészt úgy állítja be a pozsaveváci békét, mintha az nagy velencei siker lett volna, másrészt a törökökről alkotott véleménye híven tükrözi a velük kapcsolatban álló európaiak évszázadok óta fennálló vélekedését, miszerint a barbár törökök⁹⁰ a kereszténység „természetes ellenségei”.⁹¹ Paolo Preto úgy mutatja be ezt a munkát,

⁸⁴ Bianchi: *Istorica Relazione*, 163.

⁸⁵ Bianchi: *Istorica Relazione*, 213. („...conforme l'antico Canone...”)

⁸⁶ Bianchi: *Istorica Relazione*, 213: „Ed il termine della Pace tra il Serenissimo e Potentissimo Imperadore de' Monzulmani, e la Repubblica di Venezia resta stabilito per tutta la durazione del di lui Impero.”

⁸⁷ Bianchi: *Istorica Relazione*, 164.

⁸⁸ Pedani, Maria Pia: *Dalla frontiera al confine*. Venezia, 2002. (Quaderni di Studi Arabi. Studi e testi, 5.) Online elérés: <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1207/2/PEDANI.pdf> (letöltés: 2010. október 12.)

⁸⁹ Doğan: 'Venedikli ile dahi sulh oluna', 273–295.; Doğan, Güner: *Osmanlı Venedik Sınırında Son Savaş ve Pasarofça Antlaşması Müzakereleri 1701–1718*. In: Özcan, Ahmet (Hz.): Halil İnalçık armağanı. III. Cilt. Ankara, 2017. 106–154.

⁹⁰ Bianchi: *Istorica Relazione*, 3., 8., 14., 60., 94., 151.

⁹¹ Soykut, Mustafa: *Historical Image of the Turks in Europe: Political and Civilisational Aspects*. Istanbul, 2003.; Soykut, Mustafa: *Image of the "Turk" in Italy. A History of the "Other" in Early Modern Europe: 1453–1683*. Berlin, 2001.; Soykut, Mustafa: *Italian Perception of the Ottomans. Conflict and Politics through Pontifical and Venetian Sources*. Frankfurt am Main, 2011.; Soykut, Mustafa: *Italian perceptions of the Ottomans from the 15th to 18th Century*. In: Haug-Moritz,

mint a törökellenes ihletésű politikai történetírás utolsó darabját.⁹² A mű középpontjában a törökökkel szembeni ellenpólusként Velence felmagasztalása áll, mondván, velük szemben a törökök végre kénytelenek voltak feladni fékezhetetlen büszkeségüket,⁹³ ami nagyságot és dicsőséget hozott a velencei névnek. Ráadásul a törökök rákényszerültek, hogy olyan követeléseknek is eleget tegyenek, mint a visszaszolgáltatás (*restituzione*) vagy a másik kártalanítása (*soddifazione*). Korábban ugyanis mindig megkérték a béke árát: vagy ostrommal el nem foglalt várakat követeltek, vagy készpénzt. Így volt ez még a karlócai békében is, pedig a keresztények rendkívül szerencsés és sikeres háború zártak le, ennek ellenére mind a császáriak, mind pedig a velenceiek arra kényszerültek, hogy visszaadjanak a törököknek olyan helységeket, ami nem őket illette volna meg.

Zárszó

Annak ellenére, hogy a 18. század folyamán teljesen nyilvánvalóvá vált a Velencei Köztársaság merev és tehetetlen semlegessége, valamint az Oszmán Birodalom meggyengülése és új államok – úgymint a Habsburg Birodalom és Oroszország – felemelkedése, a velenceiek az egész század folyamán fenntartották óvatos és bizalmatlan politikájukat az oszmánokkal szemben.⁹⁴ A két állam közti kereskedelem is jelentős mértékben csökkent, a velenceiek legfőbb tevékenysége az maradt, hogy megpróbálták mérsékelni vetélytársaik, az angolok, franciák, skandinávok és a Habsburgok érdekeltségeit az Oszmán Birodalomban.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a karlócai béke (1699) és a belgrádi béke (1739) közt eltelt néhány évtized olyan lassú folyamat időszaka volt, melyben az oszmán–velencei kapcsolatok a két állam meggyengülése nyomán alapvetően megváltoztak. A gyakran nyílt konfliktusban végződő rivalizáció helyét békés együttélés és együttműködés foglalta el. Ennek egyik kulcsfontosságú eleme volt az utolsó egymás közötti háborúskodást lezáró pozsareváci béke, melynek igazi vesztese – Habsburg szövetségese hathatós támogatása ellenére⁹⁵ – mégiscsak a Velencei Köztársaság lett.

Gabriele – Pelizaeus, Ludolf (Hrsg.): Repräsentationen der islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit. Münster, 2010. 168–176.

⁹² Preto: *Venezia e i turchi*, 378–379.

⁹³ „...conclusa in Posaroviz vi è molto del grande, e del glorioso per il nome Veneto. Il Turco ha dovuto piegare il suo orgoglio sfrenato.” Bianchi: *Istorica Relazione*, 165.

⁹⁴ Preto: *Venezia e i turchi*, 379–380.

⁹⁵ Bianchi a császárt egyenesen hősiességnek (*eroico*) és nagylelkűnek (*generoso*) nevezi, amiért kiállt és végig kitartott a velenceiek mellett, hogy csak együtt köthessék meg a békét az oszmánokkal. Bianchi: *Istorica Relazione*, 17.

MÓNIKA F. MOLNÁR

From Karlowitz to Passarowitz: the relations of the Republic of Venice and the Ottoman Empire from an Italian perspective

In this study the author first gives a short summary of Venetian–Ottoman relations from their first contact in the 15th century to the Treaty of Karlowitz (1698–1699), focusing on the nature of these relations and the occasional military conflicts. After briefly discussing the creation of the Treaty of Karlowitz – which can be considered a direct antecedent of the Treaty of Passarowitz –, primarily from a Venetian perspective, it describes the military conflict of 1714–1718, originally between only Venice and the Ottoman Empire, with Austria joining in two years later. Finally the author attempts to review the process and outcome of the 1718 peace conference in the light of the relations of the Republic of Venice and the Ottoman Empire, using the work of Vendramino Bianchi, the secretary of the Venetian representative during the peace negotiations at Passarowitz as a primary source, that was published in Italian in 1719 in Padua (*Bianchi, Vendramino: Istorica Relazione della Pace di Posaroviz di Vendramino Bianchi. Padova, 1719*).

Sz. SIMON ÉVA

A szülejmáni béke

*A magyarországi oszmán adóösszeírások és a magyar–oszmán békekötések összefüggései**

Az Oszmán Birodalom 1459-től, Szerbia teljes alávetésétől kezdve tartósan a Magyar Királyság közvetlen szomszédságába került. A közös határ tovább bővült 1463-tól, amikor a Bosnyák Királyság is a szultán birodalmának része lett. A két államot már ekkor jókora darabon a Száva–Al-Duna végvárakkal megerősített természetes vonala választotta el.¹ Annak ellenére, hogy az ezt követő, több mint fél évszázados háborús békeidőszak – vagy ahogy Szakály Ferenc definiálta: „állóháború” – során (1463–1520) a folyókat átlépő portyázások nem szüntek meg,² Nagy Szülejmán (1520–1566) trónra lépésekor az oszmán–magyar határ a magyar kézen maradt Jajcai bánóság kivételével³ még mindig a Száva–Al-Duna mentén állt. Az eltelt évek alatt kilenc alkalommal került sor a két állam között a status quo rögzítésére, hosszabb fegyverszünetekre vagy békekötésekre. Ezek tartalmát azonban alig ismerjük. Teljes szövege csak három szerződésnek maradt fenn⁴: az 1488. évi, II. Bajezid (1481–1512) és Hunyadi Mátyás (1456–1490) között létrejött, két évre szóló fegyverszünetnek;⁵ illetve a Velence 1499 óta tartó háborújába szövetségesként belépő magyaroknak a Porta ellen folytatott háborúját lezáró, hét évre kötött, 1503. évi, valamint I. Szelimnek (1512–1520) a keresztes háború és a dzseláli felkelés árnyékában egy új rodoszi hadjárat

*A tanulmány az OTKA K 108919 számú pályázatának támogatásával készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Záros Zsoltnak az Oszmán Összeírások Adatbázisának kifejlesztéséért, kutatótársaimnak, Hegyi Klárának, Demeter Gábornak és Sudár Balázsnak az adatbázis feltöltése során végzett munkájáért, Kollányi Lászlónak és Kollányi Péternek a dolgozatban megjelenő térképek GIS adatbázisának elkészítéséért, Robyn Dora Radwaynek és Göncöl Csabának a békekötések adatainak összegyűjtése során nyújtott önzetlen segítségnyújtásáért.

¹ Engel Pál: *A török dúlások hatása a népességre. Valkó megye példája. Századok*, 134. évf. (2000) 2. sz. 267. Bosznia első fennmaradt szandzsák-összeírása 1468-ban készült el. Aličić, Ahmed Svijet: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar, 2008. passim.

² Az oszmán támadások az 1470-es évektől Krajnát, Karintiát, Stájerországot is rendszeresen fenyegették; 1474-ben és 1490-ben Nagyváradot, 1484-ben Temesvárt érték el. Szakály Ferenc: *A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526)*. In: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.): *Mohács tanulmányok*. Budapest, 1986. 44–46.

³ Jajcát, ami a Horvátország és Stájerország felé vezető utak védelmét látta el, 1463 késő őszen Mátyás foglalta vissza a törököktől.

⁴ Papp Sándor: *Az Oszmán Birodalom, a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia kapcsolattörténete a békekötések tükrében*. Aetas jelen száma 84–86.; Fodor Pál – Dávid Géza: *Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben*. Történelmi Szemle, 36. évf. (1994) 3–4. szám, 193–225.

⁵ Hazai György: *A Topkapu Szeráj Múzeum Levéltárának magyar vonatkozású török iratai*. Levéltári Közlemények, 26. évf. (1955) 294–295.

előkészítéseként II. Lajossal (1516–1526) három évre megkötött, 1519. évi békéjének.⁶ A fennmaradt csekély számú dokumentum alapján is jól megfigyelhető a határvonal rögzítésének két különböző példája. Míg az 1488. évi fegyverszünet csupán annyit mondott ki, hogy minden „*ugyanúgy*” legyen, mint eddig,⁷ a két béke mind az oszmán, mind a magyar fél határvárainak név szerinti felsorolásával pontosan rögzítette a pillanatnyi határokat. 1521-ben Nándorfehérvár, Zimony és Szabács elfoglalásával ezen a több mint fél évszázada jól működő és a békeszerződésekben is rögzített, természetes és mesterséges elemeket egyesítő, Száva–Al-Duna menti védelmi vonalon ütött rést Szülejmán serege. A veszteség egyben a déli magyar védelmi rendszer első vonalának összeomlását eredményezte, hosszú távon pedig megeremtette a másfélszáz éves magyarországi oszmán uralom alapjait.

Az 1519. évi békekötést követő több mint másfél évszázad során a már magyar területeken hódító Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság – vagy tágabb értelemben a Habsburg Birodalom – között a visszafoglaló háborút (1683–1699) lezáró és az Oszmán Birodalom számára egyben az első európai területek elvesztését kimondó 1699. évi karlócai békéig újabb tizennégy alkalommal történt békemegállapodás. De amíg 1503-ban és 1519-ben a szerződés szövege pontosan meghatározta a Száva–Al-Duna vonalán fekvő határtelepüléseket, és a 17. század végén a korszakot lezáró karlócai béke után kiküldött kettős bizottság is térképmellékleteken ábrázolta a birodalom új határait,⁸ addig a köztes időben kötött megállapodások pontjai soha nem határoztak meg határváratokat vagy pontos határjeleket. A 16–17. század során megkötött szerződések tartalmukban sokkal inkább hasonlítottak az 1488. évi fegyverszünetre, mint a fent említett három békekötésre. Az azonos értelemben megfogalmazott cikkelyek minden esetben azt mondták ki, hogy a határjelekre és a katonák átcsapásainak megakadályozására vonatkozó pontok csak helyben, a határvidéken, a két fél által kölcsönösen kiküldött megbízottak útján vizsgálhatók felül. Több esetben konkrétan kimondták azt is, hogy a vizsgálat során őnagysága (jegyző)könyvét, azaz az oszmán adminisztráció által az egyes területek adózóképesységének felmérése céljából készített szandzsák-összeírásokat is használni kell (*libro quoque magnitudinis suae adhibito*).⁹

⁶ Papp Sándor: *Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnáméi' körül*. Aetas 17. évf. (2002) 1. sz. 73.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest, a továbbiakban: MNL OL) Dl. 30498; MNL OL Dl. 286311. A dokumentumokat kiadta: Thallóczy Lajos – Horváth Sándor: *Alsó-Szlavóniai Okmánytár. Dubicza, Orbász és Szana vármegyék 1244–1710* Magyarország melléktartományainak oklevéltára. 3. köt. Budapest, 1912. 279–286.; Török és magyar nyelven újabb kiadása: Mümin Yıldıztaş – Szepesiné Simon Éva – Schmidt Anikó (szerk.): *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'dan Günümüze Türk–Macar İlişkileri*. İstanbul, 2016. 12–18.

⁷ „Először: az említett király országa, várai, kastélyai, erődjei maradjanak úgy, ahogy vannak, ne romboltassanak és ne rontassanak le. Az én országomban lévő tartományok, várak és erődök is ugyanúgy legyenek.” Hazai: *A Topkapu Szeráj*, 295.

⁸ F. Molnár Mónika: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701)*. Publikálatlan Doktori Disszertáció, ELTE Budapest, 2008. passim.

⁹ A kettős bizottság kiküldésének gyakorlata 1503-ból eredeztethető, amikor első ízben a kereskedőket ért káresetek jogorvoslatát szabályozták az alábbi módon: „Amennyiben bármelyikünk kereskedőit váratlanul kár és veszteség érné, szigorú vizsgálatot tartsanak, a károkozót büntessék meg, s az okozott kárt a kártevővel téríttessék meg. Ha bármelyikünk országában a béke idején bárkit fogásba ejtenének, s ezzel a békét megszegve bármiféle kárt okoznának, akkor arra a helyre, ahol a kártételt elkövették, a bűneset kivizsgálására mindkét fél részéről alkalmas és megfelelő embereket küldjenek, s a muzulmán vallásjog és a (szultáni) törvény alapján vizsgálatot folytassanak.” (Papp Sándor: *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban az 1547. évi békekötés után*. Keletkutatás 1996. ősz–2002. tavasz. 142.) 1559-ben szintén a béke pontjai közé került a szabályozás: „A végekben minden határok igazítására, minden egyéb controverzában forogható litigantiáknak sopiálására mind két részről hiteles nevezetes és jó safficiantiájú personák exmittáltassanak, ha hol békesség-bontogatok találatnak, halállal büntetessenek.” Szilágyi Sándor (szerk.): *Monumenta Hungariae*

Vajon azonos volt-e a szandzsák-összeírások elkészítésének az oka és gyakorlata a birodalom különböző területein, és valóban szerephez juthattak-e ezek a dokumentumok a határ-megállapítási tárgyalások során? Miért vált általánossá a határ pontos meghatározását mellőző békeszöveg minta a Magyar Királyság hódoltatása során? Miért állt érdekében az oszmán hatalomnak, hogy a birodalom nyugati határát nyitva hagyja, és milyen módszert alkalmazott céljai megvalósítására? Végeredményben mutatkozik-e ok-okozati viszony a határ-megállapítások és a népesség adózóképességét felmérő jegyzékek elkészítése között? Tanulmányomban a fenti kérdéseket szem előtt tartva a 16. századi békekötések és oszmán adóösszeírások összefüggéseinek lehetőségeit vizsgálom, különös tekintettel a Magyarország területére vonatkozó szandzsák-összeírások szerepére.

A szandzsák-összeírásokról (mufasszal defteri) általában

A szandzsák-összeírások készítésének gyakorlata a 15. század első harmadától adatolható.¹⁰ Az Oszmán Birodalom uralkodói ekkortól kezdve már mindig felmérték a frissen meghódított és időről időre a már régebb óta fennhatóságuk alatt tartott területek településeinek lakosságát és annak pénzügyi erejét, hogy tájékozódjanak a régiók gazdasági teherbírásáról, az onnét kiaknázható jövedelmekről. A munkálatok eredményeként különböző időpontokból a birodalom különböző tájairól összesen mintegy 2000 kötetnyi, kötetenként gyakran több szandzsák jegyzékét is tartalmazó összeírás maradt fenn.¹¹ A magyar hódoltság területére vonatkozó szandzsák-összeírások száma is meghaladja a hatvanat. Azonban sem a magyar, sem a birodalom más vidékeiről készült jegyzékek fennmaradt sorozatai nem mutatnak szoros szabályszerűséget sem térbeli, sem időbeli megjelenésükkel. A létrehozásuk okait és elkészítésük gyakoriságát már többen tárgyalták, azonban a békekötések és a szandzsák-összeírások egymáshoz való viszonyát eddig még nem vizsgálta senki.¹²

Historica 2. Scriptores 8. Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák, történeti maradványai. Pest, 1867. 36. Az 1568. évi drinápolyi béke 23. pontja a következőképpen intézkedett a kérdésben: „Ami pedig a közös jobbágyok elosztásának ügyét illeti, valamint a határjelek lerakását a katonák átcsapásainak meggátlására – e két cikkely értelmezéséről folyt ugyanis a legtöbb vita a felek között – minthogy a felek úgy látják, hogy ezt az ügyet biztosan és mindkét fél részére méltányosan csakis a határvidéken, a kölcsönösen kiküldött megbízottak munkájával, a budai pasa és a mi, e célra különleges megbízáttal kiküldött főkapitányunk vezetésével lehet letárgyalni (miközben közöttünk és a török császára közötti békeszerződést, fentebb nevezett követeink, e megállapodásban foglalt feltételekkel és cikkelyekkel, teljességgel elkészítik és nyilvánosságra hozzák), elhatároztuk, hogy ezt a két cikkelyt el kell vinni Magyarországra, a felek közös határterületére s ott, a fentebb leírt módon és formában felül kell vizsgálni azok értelmezését, használva közben ónagysága jegyzőkönyvét.” Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790*. Budapest, 1968. 151. Ugyanez a probléma magyarázza az 1606. évi zsitatoroki béke 15. pontja többféle szövegezését. Sinkovics: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 370–371.

¹⁰ Az első fennmaradt defter Albánia területéről készült 1431–32 között. İnalçık Halil: *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid. Türk Tarih Kurumu yayınlarından*, XIV/1. Ankara, 1954.

¹¹ A legnagyobb gyűjtemények Törökországban találhatóak. A Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA) állományában 1155 kötetnyi különféle tapu-defter (a szandzsák-összeírások és az azok alapján készült javadalomjegyzékek összefoglaló elnevezése), míg a Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü őrizetében 2322 defter van, amelyek közül 250 darab részletes szandzsák-összeírás. Nyugat-európai közgyűjteményekben is akad belőlük. Şener, Murat – Dutoğlu, Salit (eds.): *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. İstanbul, 2000. 100–137.; Işık, Sevgi – Kadioğlu, Songül – Yıldırım, Mehmet (eds.): *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu*. Ankara, 2012. (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın, 4.)

¹² A szandzsák-összeírásokra vonatkozó hatalmas irodalomból a kérdéskör vizsgálatára szempontjából legfontosabbnak ítélt munkák: Barkan, Ömer Lütfi – Meriçli, Enver: *Hüdavendigâr livası tahrir defterleri*. I. Cilt. Ankara, 1988. 3–144.; Lowry, Heath Ward: *The Ottoman tahrir defterleri as a*

A továbbiakban ezért ezt az új szempontot is figyelembe véve tekintem át a fennmaradt összeírásokat, elsődlegesen a magyar hódoltság forrásaira fókuszálva.

A szandzsák-összeírások keletkezésének okai a szakirodalom szerint

Az általánosan elfogadott nézet szerint a 15. század első harmada és a 16. század vége között eltelt időben, amikor a szandzsákok összeírása rendszeres volt, az új defterek készítésének általában három okát szokás megjelölni. Elsőként az *újonnan birtokba vett ország-részek felméréseinek szükségességét*. Mivel az „első” összeírások töltötték be a legszélesebb szerepkört – legitimálták a területen az oszmán katonai uralmat,¹³ és a hadsereg ellátását biztosító javadalombirtok-rendszer alapjául szolgáltak¹⁴ –, ez tekinthető a legfontosabb oknak. Ugyancsak szükséges volt a birodalom, így a *sultán birtokában lévő területek felmérése uralkodóváltáskor*, hogy az új összeírás alapul szolgálhasson a javadalombirtok- és egyéb adománylevelek (*berátok*) megújításához.¹⁵ Ez a szakirodalom szerint a szandzsák-összeírások elkészítésének második lényeges, és egyben jól datálható oka. A harmadik motívumot a *területek adózóképességének változása következtében azok ismételt felméréseinek igénye* támasztotta. A kérdéskörrel foglalkozó művek a korabeli szabályozások interpretációi alapján az összeírások elkészítésének harminc, más esetben inkább tíz évenkénti megismétléséről beszélnek.¹⁶ Ez az utolsó tétel az összeírások elkészítésének idejében mutatkozó periodikusságot sejtet, amely folyamatosságot, egyenletességet, rendezett területi munkamegosztást feltételez, míg a második tétel alkalomszerűen az uralkodóváltásokkor kiugróan nagy mennyiségű defter készítésére utal.

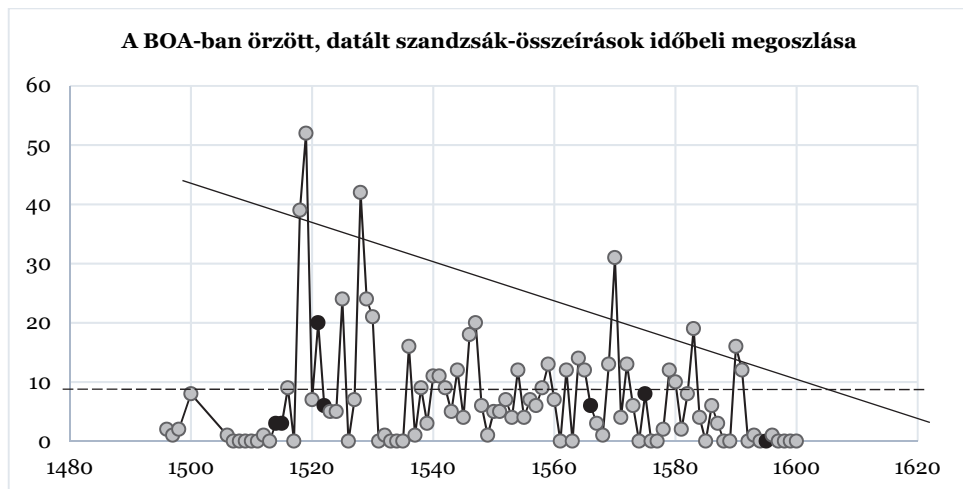
Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations. In: Majer, Hans Georg – Motika, Raoul (Hrsg.): *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920. Akten des IV. Internationalen Kongresses.* Wiesbaden, 1995. 183–196.; Fodor Pál: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján.* Budapest, 2006. 5–371.; Afyoncu, Erhan: *Defterhane-i Amire (XVI–XVIII. Yüzyıllar).* Ankara, 2014. 5–190.

¹³ Jogi értelemben az oszmán uralom legitimitása egy meghódított területen az első *hutbe* elmondásához kötődött. A mufasszalok által biztosított legitimitás azonban sokkal inkább a „hadijogra” alapozott, mely szerint hódolt az a terület, ahova a szultán lova betette a lábát. A kortársak szemszögéből tekintve viszont egy terület lakossága akkor és annak volt alávetettnek tekinthető, amikor és akinek adót fizetett és szolgáltatásokkal tartozott. Ezeknek mértékét pedig a szandzsák-összeírásokban mérték fel. Barkan–Meriçi: *Hüdavendigâr livası*, 16.; Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás.* Budapest, 1991. 145.; Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat–Dunántúlon a 16. század második felében.* Budapest, 2014. 88–90.

¹⁴ Halil İnalçık szerint egy adott terület a részletes szandzsák-összeírásának elkészítéséig és a tímár-rendszer ottani alkalmazásáig nem tartozott az oszmán országok közé. A szisztémát azonban nem alkalmazták mindenütt. Szíriában, Jordániában, Palesztinában, Anatóliában, a Balkánon és Magyarországon került bevezetésre, azokon a területeken, ahol a gazdaság és a közigazgatás működtetése nem kívánt az oszmán rendszertől jelentősen eltérő speciális ismereteket. Az öntözéses gazdálkodást folytató Egyiptomban és Irakban a jövedelmeket nem osztották újra, hanem miután helyi adóberlőkön keresztül beszedték, akik közvetlenül a tartományi kincstár részére juttatták el, onnan egyenesen a birodalmi kincstárba került. İnalçık, Halil: *Ottoman Methods of Conquest.* Studia Islamica, vol. 2. (1954) 103–104.; Özbaran, Salih: *Some Notes on Salyane System in the Ottoman Empire as Organized in the 16th Century.* Osmanlı Araştırmaları, 6. évf. (1986) 39–45., valamint magyarul a legrészletesebben: Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon.* Budapest, 1995. 17–35., 119.

¹⁵ Barkan – Meriçi: *Hüdavendigâr livası*, 14.

¹⁶ Lutfi pasa nagyvezír (1539–1541) az 1540-es évek elején *Asafnâme* című munkájában még azt írta, hogy az összeírásokat harmincévenként kell elkészíteni, amit az összeírások törvénykönyvei is alátámasztanak, sőt ezt a 17. században is megerősítették. A harmincéves ciklusra hivatkozik Szelániki is krónikájában. Káldy-Nagy Gyula: *Magyarországi török adóösszeírások.* Budapest, 1970. 13. (Értekezések a Történeti Tudomány Köréből. Új sorozat, 52.); Fodor: *Vállalkozásra kényszerítve*, 227. 823. jegyzet.

1. számú diagram¹⁷

A szandzsák-összeírások számának hirtelen növekedése

A Başbakanlık Osmanlı Arşivi gyűjteményében lévő több mint 12 000 darab, részben datálatlan szandzsák-összeírás és hozzá kapcsolódó javadalomjegyzék, más néven tímár-defter vizsgálata során öt olyan alkalomra lettem figyelmes, amikor – bár egyre csökkenő mértékű, de – jelentős kiugrás tapasztalható az elkészített defterek számában: 1518/19-ben, 1528-ban, 1570-ben, 1583-ban és 1590-ben. Ugyanakkor az uralkodóváltásokhoz köthető szandzsák-összeírásoknak – mivel ezek pontos dátumát ismerjük – a 16. század során szintén öt alkalommal, közvetlenül 1512, 1520, 1566, 1574 és 1595 után kellett volna elkészülniük. A két évszámorsor jól láthatóan nem korrelál egymással. Tekintettel a hiányosan és részben datálatlanul fennmaradt defter-sorozatokra, az adatokkal nagyon óvatosan kell bánni, azonban a tendenciák ennek ellenére is azt mutatják, hogy az uralkodóváltások időpontjait csak a defterek számának mérsékelt szaporodása követte. Az 1512. évet követően 1513-ból egyetlenegy defter sem, míg 1514–1515-ből mind a rúmi, az anatóliai és a ruméliai vilájet néhány szandzsákjának összeírása is fennmaradt,¹⁸ de ez utóbbiakat sem tekinthetjük kétséget kizáróan egy összbirodalmi összeírás részeinek.

Az 1520 utáni, 1521–1522-ből fennmaradt összeírás-sorozatok Damaszkusz, Karamán, Rumélia, Anatólia tartományait tartalmazzák. Ebben az időszakban kimaradt Erzurum, valamint Dijárbekir – 1516-os elfoglalása után először 1518-ban összeírt – vilájetje és a rúmi vilájet, melynek jegyzéke egy évvel később, 1523-ban készült el.¹⁹

A Szülejmán halálát közvetlenül követő időszakból viszont csak néhány ruméliai szandzsák, illetve Anatólia és Erzurum tartományának összeírása maradt fenn.²⁰ Mindeközben azt is meg kell említeni, hogy II. Szelim időszakából (1566–1574) több mint félszáz datálatlan jegyzéket őriznek 24 kötetben csak a Başbakanlık Osmanlı Arşivi gyűjteményében. Az

¹⁷ A diagramon feketével jelzett évek az uralkodóváltásokat követő évek összeírásait jelölik (1514/15, 1521/22, 1567, 1596).

¹⁸ BOA Tapu Tahrir defterleri (TT. d.) 50–52., 54., 73.

¹⁹ BOA TT. d. 64.; TT. d. 123.; TT. d. 110., 118., 122., 111., 117.

²⁰ BOA TT. d. 460., 463., 467., 468.

ebből az időszakból származó és a kérdéskörhöz kapcsolódó első magyarországi példák is csak aggályunkat erősítik. A Szülejmán idején kialakított budai vilájet II. Szelim hatalomra jutását követő első összeírásai csak 1569–70-ben készültek el.²¹ Magyar területen egyedül a temesvári vilájethez tartozó gyulai és csanádi szandzsák 1567. évi deftere tartozna bele az uralkodóváltás idejének szorosabban vett hatókörébe, de – mint ahogy erre Káldy-Nagy Gyula rámutatott – ez is csupán véletlen egybeesés. Az összeírás elkészítésének valódi oka Gyula 1566. évi elfoglalása volt, nem pedig II. Szelim trónra lépése.²²

II. Szelim halála után csupán a Szigetvilág (*Cezayir-i Bahr-i Sefid*), Anatólia és Karamán vilájetjének néhány deftere maradt fenn.²³ A magyar területeket ekkor sem írták össze. Legközelebb majd 1579–1580-ban készül el szandzsák-összeírásuk.²⁴ Ennek ellenére a javadalombirtokosok változását rögzítő timár rúznámcsék kötetekben már az új defter elkészítése előtt, 1575-től nyomon követhetjük a területen szolgáló szpáhik berát-megújításait.²⁵ Ez a tény ismét csak kétségeinket erősíti.

III. Murád (1574–1595) halálát követően pedig csupán egy damaszkuszi szandzsák-összeírás maradt fenn.²⁶ A hiány oka ez esetben nem az elveszett forrásokban vagy az eddig kimondott tétel nem kellő megalapozottságában kereshető, mivel az összeírási munkálatokat 1591-ben szultáni utasításra felfüggesztették. A megkezdett defterek egy része 1595-ig ugyan elkészült, de új összeírásokat már nem kezdtek, ami egyet jelentett a tahrír-rendszer felszámolásával.²⁷

A fennmaradt összeírások egyes évekre lebontható számarányainak vizsgálata tehát nem igazolta egyértelműen az uralkodóváltásra vonatkozó tétel megalapozottságát. A defterek számának öt alkalommal történt hirtelen növekedését ezért más okokra kell visszavezetni. 1518–1519-ből maradt ránk a legtöbb szandzsák-összeírás, 13 kötetben összesen 70 szandzsák és kaza jegyzéke.²⁸ Ezek területileg lefedik az Oszmán Birodalom vilájetjeit Ruméliától Anatólián és a Szigetvilágon át, Karamántól Dijárbekirig és az arab világig. Gyakorlatilag az első teljes birodalmi összeírást sejtetik. A felmérés oka nem lehetett más, mint az 1521–1522-re tervezett és megvalósított, Magyarország és Rodosz ellen indított szultáni hadjáratok előkészítése, a rendelkezésre álló készletek számbavétele.²⁹ Ezen logika

²¹ BOA TT. d. 485., 507., 550., 1012.

²² Káldy-Nagy: *Magyarországi török adóösszeírások*, 13. 16. jegyzet.; BOA TT. d. 365.

²³ BOA TT. d. 537.

²⁴ Budai vilájet: BOA TT. d. 581., 585., 592., 593., 676.; Temesvári vilájet: BOA TT. d. 578., 580.

²⁵ BOA Timar–Ziamet Ruznamçe Defteri (DFE. RZ. d.) 42.

²⁶ BOA TT. d. 686.

²⁷ Fodor: *Vállalkozásra kényszerítve*, 227–228.

²⁸ BOA TT. d. 63., 64., 68., 69., 71., 75., 77., 79., 93., 99., 427., 455. A ruméliai terület 1518. évi összeírására a fennmaradt 1519-es timár-defter utal. BOA TT. d. 70.

²⁹ Az hadjáratok előkészítése és a szandzsák-összeírások elkészítése közötti lehetséges kapcsolatra korábban már Fodor Pál és Barbara Flemming is utalt. Véleményük szerint Szülejmán uralkodásának első évtizedében a szakadatlan háborúk szükségessé tették a birodalmi erőforrások minél teljesebb feltárását. Ennek a tételnek az érvényessége a most vizsgált időszakban egyben azt is jelenti, hogy egy nagyobb hadjárat terve már I. Szelim uralkodásának végén megfogalmazódott. Ez tette lehetővé, hogy Szülejmán trónra lépését követően (1520. szeptember 30.) alig több mint fél éven belül (1521. május 18.) meg tudott indulni serege élén a Magyar Királyság ellen. Az előkészületi idő rövidségére korábban már Varga Szabolcs is rámutatott. Véleménye szerint ez csak úgy volt lehetséges, hogy Szülejmán a trónra lépés utáni hetekben rögtön kiadta a parancsot a hadjárat előkészítésére. Fodor: *Vállalkozásra kényszerítve*, 253–254.; Varga Szabolcs: *Devictus vincit. A Magyar Királyság sorsfordulói a Közép- és Kora újkor határán (1439–1566)*. Magyar Tudomány, 9. évf. (2016) Online elérés: <http://www.matud.iif.hu/2016/09/02.htm> (letöltés: 2018. június 24.)

szerint már nem is meglepő 1528-ban, a szultán által vezetett bécsi hadjárat (1529) előestéjén a livák összeírásának 5 kötetben fennmaradt, 42 darabból álló bőséges sorozata. Ebből az időszakból a közép-anatóliai rúmi kormányzóságon kívül Rumélia és Anatólia vilájetjének összeírásai maradtak ránk, azaz a nyugati irányú hadjáratok során a szárazföldi mozgósítások területei.³⁰ Ugyanezt figyelhetjük meg a ciprusi hadjáratot és a lepantói tengeri csatát megelőző időszakban is: 1570-ből 31 darab szandzsák összeírását találjuk meg a török levéltár gyűjteményében, a budai és a temesvári vilájetnek, Rumélia teljes területének, Anatóliának és az arab világnak a jegyzékeit, ami egyértelműen európai és földközi-tengeri hadviselésre való előkészületekre utal.³¹ A defterek 1583. évi kiugróan magas száma esetében – bár az az 1578–1590 között tartó oszmán–perzsa háború idejére esik – az előzőekhez hasonló hadászati összefüggés nem bizonyítható. Az 1590. évből fennmaradt jegyzékek a tizenéves háború (1591–1606) során, de szintén más okból keletkeztek, ezek az utolsó birodalmi összeírás elemei. Ekkor még utoljára megpróbálták a tartományi kincstárak hiányainak pótlására módszeresen feltárni a javadalmak újraelosztására épülő tímár-rendszer meglévő tartalékait.³²

További kisebb kiugrások is tapasztalhatók a defterek számában. 1525-ben, a mohácsi hadjárat előtt, 1529-ben vagy 1565-ben, a szigetvári hadjárat előtt Rumélia jelentős részét összeírták. 1536-ban, az 1537–1540 között tartó velencei háborút megelőzően elsősorban a Márvány-tenger északi partvidékét, a Fekete-tenger és a Földközi-tenger keleti partvidékét vették jegyzékbe, 1547-ben, a Tahmapsz perzsa sah ellen induló hadjárat előestéjén pedig Anatóliát és a keleti tartományokat (Damaszkusz, Róm, Zülkadir). A bemutatott példákban jól látszik, hogy a szandzsák-összeírások elkészítésének legalább olyan fontos oka volt az *anyagilag eszközök felmérése a hadjáratok előkészítése során*, mint az uralkodóváltások alkalmával történő berát-megújítások.

A szandzsák-összeírások periodikussága és a negatív kilengések tanulságai

A szandzsák-összeírások időbeli megoszlását a diagramon vizsgálva három időszak különböztethető meg szembetűnően. Az 1518 előtti esztendőkből csak csekély számú összeírás áll rendelkezésünkre, átlagosan évente alig kettő, az 1570 utáni korszakból átlagosan négy, a köztes periódusban azonban évenként átlagban 11 szandzsák összeírásával dolgozhatunk. A középső időintervallum – amely szinte teljesen egybeesik Nagy Szülejmán uralkodásának idejével – mintegy felében minden évben három-négy vilájetben is dolgoztak az összeírók, joggal beszélhetünk tehát a fentebb feltételezett területi munkamegosztásról. Az egyes vilájetek ismételt sorra kerülése a bizonyos fokú munkamegosztás ellenére sem mutatja sehol az ideálisnak vélt harminc vagy tíz évenkénti periodikusságot, sokkal inkább a szükségesség, mintsem a szabályszerűség határozta meg az ismétlések idejét. Ok lehetett a jövedelmek növekedése vagy csökkenése a területen, népességnövekedés vagy fogyás (természetes szaporulat, elvándorlás, járványok), új területrészek meghódoltatása, közigazgatási vagy pénzügyi reformok,³³ és – ahogy az előző fejezetben már láthattuk – közrejátszhattak hadászati megfontolások is.

³⁰ BOA TT. d. 147., 148., 149., 370., 387.

³¹ BOA TT. d. 492., 494., 495., 496., 499., 500., 501., 502., 550. A Szigetvilágot már 1568–69-ben összeírták. BOA TT. d. 487.

³² Fodor: *Vállalkozásra kényszerítve*, 207–215.

³³ Afyoncu: *Defterhane-i Amire*, 20–22.

A vizsgált periódus másik felében viszont az adminisztráció működésében jelentős kilengéseket tapasztalhatunk. Ahogy fentebb már rámutattunk arra, hogy az összeírások számában voltak kilengések felfelé a hadjáratok előkészítése során, találunk olyan éveket is, amikor sehol sem végeztek összeírást a birodalom területén vagy éppen csak egy-egy vilájetben. Ezek az időszakok egybeestek a nagy szultáni hadjáratok idejével: 1533–1535-között, 1549-ben és 1553-ban, Szülejmánnak Tahmaszp perzsa sah ellen folytatott hadjáratai idején, illetve 1538-ban a szultán Moldva ellen vezetett büntető expedíciója hónapjaiban szinte egyáltalán nem foglalkoztak felmérések készítésével.³⁴ A megszkottnál jóval kisebb volt az aktivitás a szultán magyarországi hadjáratai alatt is (1526: Mohács,³⁵ 1532: Kőszeg,³⁶ 1541: Buda,³⁷ 1566: Szigetvár³⁸), amikor csak a ruméliai és a temesvári mozgósítási és felvonulási útvonalakon, illetve a hadszíntértől távol eső keleti régiókban végeztek összeírásokat.

Az tehát már pontosan indokolható, hogy a magyar területeken mikor és miért nem végeztek összeírásokat. A szandzsák-összeírások elkészítésének eddig felsorolt okait figyelembe véve azonban sokkal nehezebb magyarázatot találni arra, hogy milyen megfontolásból készítettek a budai vilájet területéről az 1546. évi első defter-sorozatot követő negyvennégy évben további nyolc ízben jegyzéket: 1552-ben, 1554-ben, 1559-ben, 1561/62-ben, 1565/67-ben, 1569/70-ben, 1579-ben és 1590-ben. Bár a teljes vilájet területét csak ritkán mérték fel egyszerre, a számsor így is jól tükrözi, hogy Szülejmán idején itt sem volt gyakorlatban a szakirodalomban megjelölt tízévenkénti ismétlési periódus, ahogy a birodalom egyéb területein sem. A fent bemutatott birodalmi hadászati célok a magyar területeket csak két esetben, a ciprusi háború előtt és az utolsó birodalmi összeírás alakalmával érintették, sőt a kronológián végigtekintve – az Oszmán Birodalom egyéb területein tapasztaltaktól eltérően – a helyi várháborúk előkészítése sem befolyásolta a regisztrációt. Hogy kideríthessük, milyen okból készültek a Szülejmán-kori hódoltsági összeírások, más tényezőket is sorra kell vennünk.

A magyarországi szandzsákok első összeírásai

Egy terület első összeírása általában nem azonnal, hanem a rajta fekvő fővárok bevétele után egy–nyolc éven belül készült el. Erre több példát találunk a birodalom különböző végvidékeiről. Az elsődlegesen vizsgált időszakban, Nagy Szülejmán korában ilyen volt Baszra 1546-ban történt bevétele után a tartományáról készült 1552. évi jegyzék vagy Temesvár elfoglalását követően az 1554–1555-ben készült szandzsák-összeírás.³⁹ Ebbe a sorba jól illeszkedik Buda 1541. évi elestét követően a vilájet 1546-os első defter-sorozata. A budai vilájethoz tartozó szandzsákok összeírásait ekkor Csandarlizáde Halil bég készítette el, éppen egy évvel azelőtt, hogy a magyar főváros oszmán kézre kerülését követő első békekötés

³⁴ 1538-ból a távoli Damaszkuszi vilájet, 1549-ből Jeruzsálem, 1553-ból pedig éppen Rumélia boszniai részének összeírásai maradtak fenn. Számarányait tekintve ide tartozna az 1561. év, ez esetben azonban nem hadászati megfontolás áll a csökkent aktivitás hátterében.

³⁵ Rumélia és Arábia összeírásai maradtak fenn.

³⁶ Anatólia és Rumélia összeírásai maradtak fenn.

³⁷ Rumélia és Dijárbekir összeírásai maradtak fenn.

³⁸ Temesvár és a Szigetvilág összeírásai maradtak fenn. Ebbe a sorba illeszkedik még az 1563/64-es év, melynek többi összeírása feltehetően datálatlan.

³⁹ BOA TT d. 282.; 290., 292. Korábbi példa Dijárbekir 1515/16-os elfoglalása utáni első összeírása 1518-ban. BOA TT. d. 64.

megtörtént volna.⁴⁰ Hogy utalásokat találjunk ennek az első összeírásnak a szerepére, éppen a szerződés-kötés és az utána következő tárgyalások szakirodalomból jól ismert körülményeit érdemes részletesebben áttekinteni.

A békeegyezmény, amelyet V. Károly német-római császár (1530–1556) és I. Szülejmán 1547-ben írtak alá, a kortársakból negatív fogadtatást váltott ki. A Magyar Királyságbeli helyzet súlyosságát mutatja, hogy I. Ferdinánd király (1526–1564) főtisztviselői belátására bízta, hogy az országgyűlésen a dokumentumnak csak azokat a pontjait ismertessék, amelyeket – az elégedetlenség viharait elkerülendő – jónak látnak.⁴¹ Többen is felhívták az uralkodó figyelmét arra a megállapodás által teremtett sajátos helyzetre és az abból következő veszélyekre, amelyet Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok fogalmazott meg a legpontosabban: „Királyi Felségtek és a török között nincs határvonal, vagyis a határ kijelölése nem történt meg.”⁴² A Helytartóság arra is kérte a királyt, hogy ne ratifikálja a szerződést, mert a törökök úgyszem fogják megszüntetni a határszélek pusztítását, így annak ürügyén bántatlanul felőrli Magyarország maradék erejét.⁴³ A figyelmeztetések ellenére a ratifikáció magyar részről 1547. augusztus 16-án mégis megtörtént,⁴⁴ ezzel rögzítve a Magyar Királyság három részre szakadását és – igazolva a kortársak rossz előérzetét – utat nyitva a további oszmán hódoltságoknak. A szerződés török szövege a határok kérdését a következőképpen rögzítette: „Üngürüsz [...] vilajetben ama várak és kastélyok, melyek tényleg hadseregemnek és bégjeimnek birtokában vannak s a bennök hagyott fegyverzettel és katonasággal őriztetnek; továbbá az ezen várakhoz és kastélyokhoz tartozó falvak, helyek és kertek, összes lakosaikkal és egész határaikkal együtt, az iszlám népének birtokában maradnak, mint eddig.”⁴⁵ A passzus, amellet, hogy tartalmában az 1488-as fegyverszünet szövegezésére cseng vissza – minden maradjon úgy, mint eddig –, két fontos kifejezést is tartalmaz. Ezek értelmében a *valóságosan* oszmán kézre került várak és a *hozzájuk tartozó*, már *korábban* meghódoltatott falvak maradtak az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt.⁴⁶ A csak első látásra a *status quot* rögzítő szöveg úgy

⁴⁰ Halil bég életrajzára lásd: Káldy-Nagy Gyula: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest, 1970. 66–67. A bég által készített és fennmaradt defterek: BOA TT. d. 338., 400., 410., 441., 449., 981.

⁴¹ Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981. 51.

⁴² Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999. 158. 3. jegyzet.

⁴³ Benda Kálmán: *Magyar történelmi kronológia, II. 1526–1848*. Budapest, 1982. 380.

⁴⁴ Papp: *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban*, 144. Az utóbbi időben a békék latin nyelvű ratifikálásának kéziratos másolati is előkerültek.

⁴⁵ *Török–magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: Írók. Török történetírók II. kötet*. Ford.: Thúry József. Budapest, 1896. 397.; Szakály: *Magyar adóztatás*, 48–49.

⁴⁶ A hódoltságok menete a magyar dikális összeírásokban jól nyomon követhető. Eger tartozékai például már az 1544. évi dikális jegyzékben hódoltként szerepelnek. A mohácsi szandzsák 1546-os összeírása már adózóként vette fel a magyar kézen lévő Szigetvárhoz tartozó falvakat. A budai vilajet oszmán forrásaiban is több olyan szövegrészlet található, melyek szerint – éppúgy, mint 1575-ben a berát-megújítások esetében – a terület első részletes összeírásának elkészítése előtt már megkezdődött a rajta fekvő települések javadalomként való hasznosítása. Buda 1541. évi elfoglalását követően, 1542-ből már ismertek a főváros körüli települések tímár-birtokosai, amiből arra következtethetünk, hogy a Magyar Királyság területén azonnal bevezették a tímár-rendszert, nem vártak a hivatalos összeírásig. Ugyanez történt több Borsod megyei falu esetében is, melyeket még az összeírás elkészítése előtt Budához hódoltattak. (Hegyi Klára szíves közlése.) Ezen gyakorlat elterjedt alkalmazására utal a későbbi időszakban a „defteren kívüli” (*haric ez-defter*) terminus használata is, ami a szandzsák-összeírásokban még nem szereplő, de a tímár-rendszerbe már bevont települések státuszának megjelölésére szolgált. A kifejezéssel a határvidéken azokat az Oszmán Birodalom korábbi adminisztrációs határán kívül fekvő helyeket jelölték meg, amelyeket úgy írtak be az egyes javadalombirtokosok birtoktesteibe, hogy előtte nem történt meg sem a hivatalos fel-

legalizálta az 1541 óta végrehajtott hódoltatásokat, mint ahogyan a Száva–Al-Duna vonalának átlépését követően mindig, hogy nem határozta meg a meghódoltatott települések körét, azaz a birodalom pontos határát. A magyar rendek érzékelve a problémát, a ratifikációt követően azonnal törvényben folyamodtak az uralkodóhoz, miszerint: „...az ország rendei és karai könnyörögnek Ő felségének, méltóztassék bizonyos utat-módot találni, hogy a törökök a fegyverszünet [sic!⁴⁷] föltételeit sértetlenül megtartsák és hogy Ő felsége híveit vagy alattvalóit és ezek jobbágyait semmi teherrel vagy adószedéssel ne sanyargassák.”⁴⁸ Jogorvoslatként már 1548-ban létrejött az első közös vizsgálóbizottság az egymás ellenében elkövetett jogsértések orvoslására. Magyar részről Várday Pál helytartó és Niklas Graf von Salm királyi főhadparancsnok követei tárgyaltak Kászim budai pasa megbízottaival, Musztafa szegedi szandzsákbéggel, továbbá a budai és a belgrádi kádival a közös jobbágyok adóztatásának kérdéseiről. De, ahogy a későbbiek során sem, úgy ekkor sem került sor a bizottságok működése nyomán a határok kijelölésére.⁴⁹ Ráadásul a felállított bizottságok a muszlim vallásjog alapján csak a fegyverszünet megkötése utáni ügyeket vizsgálták, a korábbi hódoltatások és visszaélések problémájával nem foglalkoztak.⁵⁰ Ebben az ellentmondásos helyzetben a megbékélés előtt egy évvel elkészült, első magyarországi szandzsák-összeírások a szerződéskötést előkészítő, helyi tárgyalások során hivatkozási alappá váltak. Kászim budai beglerbég javaslata szerint „azok a jobbágyok, kik a budai részen a keresztényeknek azelőtt adót nem fizettek, a fegy-

mérésük, sem pedig az adataik szandzsák-összeírásba rögzítése. A példák arra is felhívják a figyelmet, hogy az összeírások nem tekinthetők a tímár-rendszer bevezetésének elengedhetetlen, kizárólagos előfeltételének. MNL OL E 158 Magyar kincstári levéltárak, Magyar kamara archívuma, Conscriptio portarum, 16. kötet, Heves megye; BOA TT. d. 441.; BOA MAD 34. Közli: Dávid Géza: *A budai szandzsák első tímár-birtokosai*. Keletkutatás, 1995. ősz, 111–114.; Cvetkova, Bistra Andreeva: *Les Institutions Ottomanes en Europe*. Wiesbaden, 1978. 12.; Kotzageorgis, Phokion P.: *Hâric ez Defter and Hâli Ane'l-Reaya Villages in the Kaza of Dimetoka/Didymoteichon (Fifteenth-Seventeenth Centuries). A Methodological Approach*. In: Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou and Marinou Sariyannis: *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands. Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*. Istanbul, 2007. 239.; Sz. Simon, Éva: *Kayıt Dışı (Hâric ez-Defter) ve "Gayrimeskûn" (Hâli ez-Raiyyet) Yerlerin Osmanlı Sınır Boylarının Şekillenmesinde Etkisi*. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 24. évf. (2013 [2017]) 1–16.; Kotzageorgis tanulmányában a *hâric ez-defter* kifejezést a törzsterületi dimetokai szandzsák elemzése során „újonnan bejegyzett”-ként értelmezi, Cvetkova hasonlóképpen a *nev yâfte* terminus szinonimájaként használja.

⁴⁷ A kortársak jellemzően fegyverszünetnek titulálták a korszak békekötéseit: *inducias* = fegyverszünet. Barabás Samu: *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok, I. (1535–1565)* Budapest, 1898. LXI. 92., LXXVII. 116., XCI. 132., XCIV. 135., XCV. 137.

⁴⁸ *Corpus Iuris Hungarici*, 1526–1607. évi törvénycikkek. Fordították és utalásokkal ellátták dr. Kolozsvári Sándor és dr. Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri dr. Márkus Dezső, Bp. 1899. 1547:II. tv. 8.§.

⁴⁹ Az 1566. évi hadjárat után a konstantinápolyi tárgyalásokon az oszmánok szorgalmazták a határok megvonását és a magyar részre adóztatás beültetését. Ennek érdekében 1571 júniusában a szultáni udvar megparancsolta a budai beglerbégnek a határproblémák rendezését, aminek alapját az oszmán közigazgatásban használatos szandzsák-összeírások adták volna. Végül azonban kiderült, hogy a határokat diplomáciai szinten nem lehetett stabilizálni, mert az oszmánok határfogalma eltért a keresztény országokétól. 1610-ben ismét készült egy lista a Kanizsa alá tartozó hódolt, illetve hódolatlan helyekről, de ehhez az összeírásához később szintén nem tartotta magát egyik fél sem. Szakály: *Magyar adóztatás*, 50., 99.; Papp, *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban*, 145.; Pálffy: *A császárváros védelmében*, 158. 3. jegyzet; F. Molnár: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom*, 22., valamint általánosságban uo. 14., 26–34.; R. Várkonyi Ágnes: *A Királyi Magyarország 1541–1686*. Budapest, 1999. 38. A határok kérdésére további megállapításokat tett Veinstein, Gilles: *Megjegyzések az Oszmán Birodalom európai határaitól (14–18. század)*. Magyar Szemle, 17. évf. (2008) 1–2. sz. 93–114.

⁵⁰ Papp, *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban*, 145.

verszűnet alatt se köteleztessenek semmi fizetésre, hasonlóképpen azok a jobbágyok, kik a töröknek azelőtt semmit sem fizettek s a hatalmas császár jegyzékébe sem vetették fel magokat [mert – amint mondja – abba a jegyzékbe a faluk neveivel együtt fiukat is írták be neki], most se fizessenek semmit. Azok a jobbágyok pedig, a kik közül lakván, a királyi felségnek is és a hatalmas császárnak is tartoztak adózni, a fegyverszűnet tartama alatt mindkét félnek adózanak annyit, a mennyivel akkor tartoztak, midőn a hatalmas császárnak ajándékot vittek.”⁵¹ A törökök által adóztatni kívánt népesség, azaz azok, akik a majdani békeszerződés szerint is „az iszlám népének birtokában maradnak”, elméletben megegyezik tehát azok körével, akik név szerint szerepeltek a szandzsák-összeírásokban. Ezért az elkészült jegyzékek a békedokumentumok létrehozása során már az első összeírások elkészítésének pillanatától kezdve nemcsak a szakirodalomban megfogalmazott területi legitimitációt, hanem azonnal tárgyalási alapot is jelentettek a határmegvonási egyezkedések során. Miközben tehát a várak kijelölték az aktuális katonai határt, a szandzsák-összeírásokba felvett települések megnevezése által a kvázi adóztatási határvonal töltötte meg tartalommal a békekötést. Ahhoz, hogy ezt a megállapítást a korszak folyamán végig igazolhassuk, a megkötött békék és a szandzsák-összeírások időpontjainak egymáshoz való viszonyát kell megvizsgáljunk.

Szandzsák-összeírás időpontja	Békekötés időpontja
1546: Buda, Eszék, Esztergom, Hatvan, Mohács, Nógrád, Simontornya, Szeged, Székesfehérvár ⁵²	1547. június 19–28. Isztambul (fegyverszűnet 5 évre)
1552: Koppány, Mohács, Simontornya, Görögfal ⁵³	1553. augusztus 1. Ferdinánd békét kérő követsége, Verancsics Antal pécsi püspök vezetésével megérkezik Isztambulba. 5 évre tervezett béke, végül nem valósult meg.
1558/59: Buda, Fülek, Hatvan, Szécsény ⁵⁴	1559. június 16. Isztambul (8 évre)
1560: Szeged ⁵⁵	1562. augusztus 2. Isztambul (8 évre)
1562: Buda, Hatvan, Nógrád ⁵⁶ Mohács ⁵⁷	1565. február 16. Isztambul (8 évre) I. Ferdinánd halála után
1565/67: Koppány, Mohács, Simontornya, Szekszárd ⁵⁸	1568. február 17. Drinápoly (8 évre)

A budai vilájet szandzsák-összeírásai és a békekötések Szülejmán idején
1546–1568

⁵¹ Gagyí Jenő: *Az 1546. évi fegyverszűnetre és a gyöngyösi tárgyalásokra vonatkozó adatok*. Hadtörténelmi Közlemények, 12. évf. (1911) 2. sz. 295.; *Szakály: Magyar adóztatás*, 50.

⁵² Szeged és Székesfehérvár deftere nem maradt fenn. BOA TT.d. 410.; 437.; 449.; 981.; 441.; 400.

⁵³ BOA TT.d. 412.; 443.; 646. A dél-dunántúli terület összeírása Temesvár bevételének évében, a távoli Arábiával együtt történt. Ahogyan a magyarországi szultáni hadjáratok kapcsán már láthattuk a ruméliai hadsereg utánpótlási területeinek jegyzékbe vételét az adott években, feltehetően ugyanez látszik itt is.

⁵⁴ Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Budapest, 1985. passim; BOA TT. d.335; 318; 293.

⁵⁵ BOA TT. d. 332.

⁵⁶ Káldy-Nagy: *A budai szandzsák*, passim; BOA TT. d. 343., 1003.; tímár-deftereik még 1562-ben elkészültek.

⁵⁷ Hiányzó összeírás.

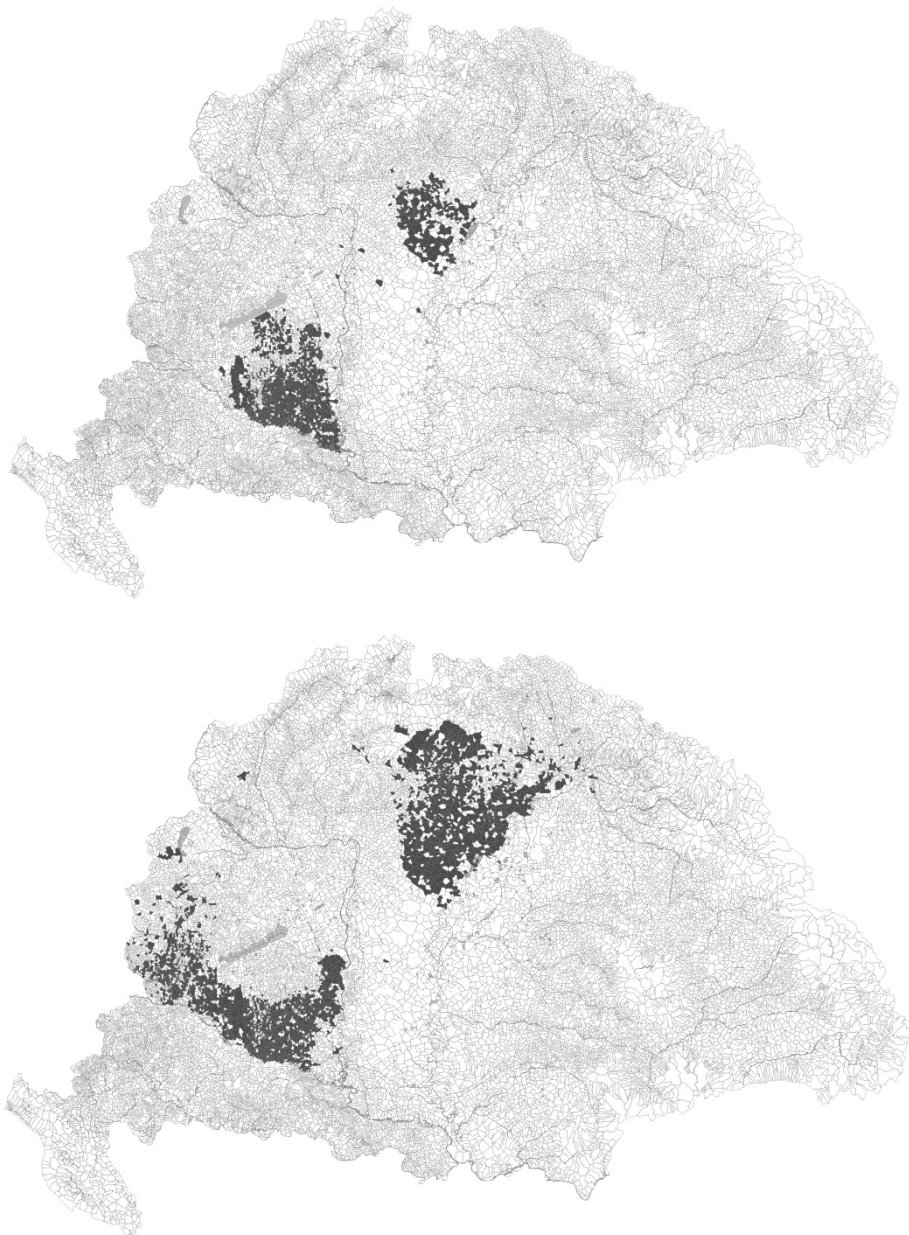
⁵⁸ BOA TT.d. 365.; 665.; Det kongelige Bibliotek København, *Cod. Turc. Rot. V. 364.*; 353.

Egymás mellé állítva az eseményeket, szigorú szabályszerűséget vehetünk észre: minden békekötést vagy békekötési kísérletet közvetlenül megelőzött egy magyarországi összeírás, abban az esetben is, ha előtte nem zajlott jelentősebb hadjárat (1559, 1562). Kivételt csak az előre ki nem számítható események, mint például az új uralkodók trónra lépése következtében megerősített békék képeztek.⁵⁹ Ez a magyar területeken megfigyelhető jelenség a törzsterületi vagy más határvidéki szandzsákok deftereiben az eddigi adatok ismeretében nem igazolható.⁶⁰ Mindebből úgy tűnik, hogy az oszmán fél a magyarországi szandzsák-összeírásoknak sajátos, nagyon fontos, sőt kizárólagos területi legitimáló szerepet szánt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1546-ban Csandarlizáde Halil bég által készített első defter („Halil bég deftere”) még az 1570-es években is hivatkozási alap volt a határviták eldöntése során.⁶¹ A kötet azonban – ha emlegetett formájában egyáltalán létezett – rengeteget változott Szülejmán szultán majdnem fél évszázados uralma alatt.

⁵⁹ A jelenség Szülejmán halálát követően is megfigyelhető, bár az uralkodóváltások gyakorisága, így a váratlanul ismétlődő békekötések miatt kevésbé karakteresen. A nyolc évre kötött drinápolyi béke lejártá előtt, 1574-ben elhunyt II. Szelim, az 1575-ben megújított béke ismét nyolc évre szól, lejártát megelőzően, 1582-ben a székesfehérvári szandzsákokat írták össze. Ide gyűjtötték azoknak a helységeknek az adatait, melyeket a Dunántúlon az oszmánok a magyar várak háta mögött újonnan hódoltattak. Hegyi Kára: „*Aranyásó szpáhik*” a királyi Magyarországon. In: Glatz Ferenc (szerk.): A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Budapest, 1993. 104. Ezt követően már csak az utolsó birodalmi összeírás után, 1591-ben volt ismételt békekötés.

⁶⁰ A Szafavida Birodalom történetéből a korszakra vonatkozóan csupán két oszmánokkal kötött békekötés ismert: 1555-ben (Amászia), illetve 1590-ben. A területnek Szülejmán korából nem maradtak fenn szandzsák-összeírásai, III. Murád kori összeírásainak pontos dátumát pedig nem ismerjük.

⁶¹ A diplomáciai tárgyalásokon elsősorban a drinápolyi béke megkötése során és azt követően kapott nagy hangsúlyt a könyv mint tárgyalási alap, és merült fel revíziójának igénye is. „Egy, azmi az békesség erősítésének [1568-ban] akadályul lehet vala, Konstancinápolyban láttatik vala szerzettettnnek lenni, holott Mehemet fővezér, Szelimnek a veje, néminemű leveleket, melyekre az hódolt s mindkétfelé szolgáló faluknak nevek szerecsen bötükkal egy Halutól régen felíratának vala, a követeknek még szinte akaratjok ellen is, kik nem is akarták elvenni, eleikben taszította volna, s hogy a császárhoz tartozók azoknak szabad bírását az töröknek engednék, valóságosan rajta lett volna.” *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi magyar fordításában.* 1/2. köt. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2003. 453.; Petritsch, Ernst Dieter: *Regesten der Osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv.* Band I. (1480–1574) Wien, 1991. 220., 237. 239–240. (No. 656., 711., 720.); továbbá Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, (Bécs) Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 30. Konv. 2. fol. 270–279.

1-2. térkép

A „Halil bég defterében” szereplő – mohácsi, hatvani, pécsi, szigetvári szandzsákhöz tartozó – települések 1546-ban és 1579-ben ⁶²

⁶² Az itt látható térképek a Magyar Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Alap által támogatott (OTKA K 108919) pályázat keretében folyamatban lévő kutatásaink során készültek. A pályázat során eddig még csak a hatvani, füleki, mohácsi, pécsi, szigetvári szandzsákok adatbázisszerű feldolgozása történt meg, ezt tükrözi a torzóban látható térkép.

Az 1546-os és az 1579-es év összeírásainak adatait térképre vetítve a különbség (a térkép hiányos volta ellenére is) szembeűnő. Az 1546. évi első jegyzék még csupán 9 szandzsák (Buda, Esztergom, Nógrád, Hatvan, Szeged, Eszék, Mohács, Simontornya, Székesfehérvár) adatait foglalta magában, amelyek közül eddig még csak a hatvani és a mohácsi szandzsák térképi feldolgozása történt meg.⁶³ Az 1570-es évekre ez a terület 21 szandzsákra bővült, részben új területek összeírásával, mint például a füleki szandzsák,⁶⁴ részben a korábban összeírt régiók hódoltatásának mélyítésével, részben pedig a korábbi közigazgatási egységek racionalizálásával, mint a mohácsi szandzsák szétválasztása szekcsői, pécsi és szigetvári szandzsákokra. Ezeknek a hódoltatásoknak a legalizálása Halil bég folyamatosan változó defterében történt. A szandzsák-összeírásokban definiált közigazgatási egységek és a békeszerződésekben lokalizálatlanul maradt határvonal kettősségének sajátos ellentmondása tehát végigkísérte az Oszmán Birodalom 16. századi magyarországi uralmát. De miért állt érdekében az oszmán hatalomnak, hogy a birodalom határait nyitva hagyja, és milyen módszereket alkalmazott céljai megvalósítására?

Az oszmán érdekek és módszerek

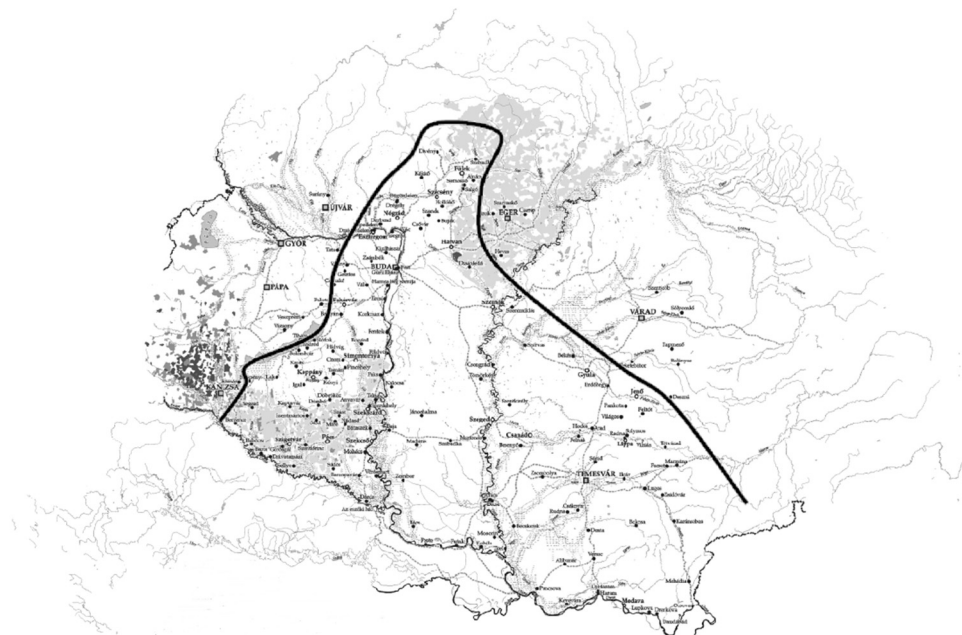
Egy béke stabilitására az érintett terület politikai, földrajzi vagy kulturális-vallási viszonyai voltak hatással. Ezen tényezők vizsgálatára több összehasonlítási lehetőséget is kínálnak az Oszmán Birodalom keleti hadszínterei. Az oszmánok általában tartós megoldásokra törekedtek. I. Szelim szultán közel-keleti hódításainak előestéjén a birodalom keleti határai nagyjából éppúgy a Trabzon–Merszin vonal mentén húzódtak, mint I. Bajezid (1389–1402) vagy II. Mehmed (1451–1481) idejében. Ez a vonal volt a 7–10. század között a Bizánci Birodalom keleti határa is. E stabilitás oka a jól értelmezhető földrajzi határ, a Toros-hegység keleti nyúlványa, illetve az Eufrátesz volt.⁶⁵ Ugyanez az elv érvényesült a Balkánon is a Száva–Al-Duna vonalnál a 15. század második felétől. A Magyar Királyság területére érve Szülejmán csapatai viszont hatótávolságon belül nem találtak megfelelő természetes akadályt. Ezt támasztja alá II. Lajos király országa helyzetéről adott jellemzése is, melyet 1521-ben, Nándorfehérvár és Szabács elvesztése után Zsigmond lengyel királyhoz írt levelében olvashatunk: „Országunk most már nyitva áll a török előtt vízen és szárazon, és sohasem lehet boldog és nyugodt, amíg Szabács és Nándorfehérvár az ellenség kezén marad.”⁶⁶ A Magyar Királyság területe a száva–dunai védelmi vonal kinyílása után valóban szabadon állt az ellenséges csapatok előtt. Bár az ország területe mocsarakkal, folyókkal és kisebb hegyekkel tagolt volt, egyik sem képezett kellően erős természetes akadályt, ami megnehezítette nemcsak a védők, de a támadók dolgát is. Szülejmán részben éppen ezért nem rohanta le azonnal az országot, sőt 1526-ban, a mohácsi győzelmét követően sem foglalta el még annak középső részeit sem, csupán a Dráva–Száva folyók védelmében, a Szerémségben hagyott megszálló alakulatokat. Buda 1541. évi elfoglalása után pedig első dolga a dunai vízi út, a hadsereg utánpótlási és mozgósítási útvonalának biztosítása és az ennek háttéréül szolgáló katonai közigazgatás azonnali kiépítése volt (1542: Szeged, Mohács, 1543: Esztergom, Székesfehérvár szandzsákjának felállítás). A magyarországi határvédelem a szemben álló végvári rendszerekre épült. A két állam közötti valóságos katonai határt ezért ettől kezdve a két fél végvárai által kirajzolt terület jelezte.

⁶³ Lásd 63. jegyzet.

⁶⁴ 1579-ből nem maradt fenn szandzsák-összeírása.

⁶⁵ Ágoston Gábor: *Európa és az Oszmán hódítás*. Budapest, 2014. 315.

⁶⁶ Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Budapest, 1975. 17.

3. térkép
A magyar és török végvárak határa

A térképen az 1579. évi eddig feldolgozott dél- és észak-magyarországi szandzsákok összeírásainak adataira vetítettem rá a korabeli katonai határt. A térképvázlaton jól látható, hogy a defterek a katonai határon messze kívül eső településeket is tartalmaztak, olyan helyeket, amelyek bent vannak a Magyar Királyság területén, az ellenséges végvárak mögött.

Szintén a stabilitásra törekvést mutatja egy másik határmegvonást befolyásoló tényező elemzése is, amely nagyon karakteresen megragadható a keleti végvidéken az oszmán-szafavida háborúk után, 1639-ben létrehozott kaszr-i sírín-i béke máig ható példájában. Az ekkor meghúzott iráni határ a mai napig változatlan formában áll fenn a Zagrosz-hegység nyugati lejtőjén. Itt azonban nem természetföldrajzi objektum, hanem a szunnita-síita vallási hovatartozás mentén került kijelölésre a határ, és ez a geokulturális különbség biztosította a béke szilárdságát.⁶⁷ Bár a 16. században jelentős vallási megosztottság volt Magyarországon is, ez a tényező és a különböző keresztény felekezetek iszlámhoz való viszonya nem tudta számottevően befolyásolni a hódoltatás menetét. A két szembenálló fél közötti geokulturális határvonalat a Magyarország területén emelt dzsámik és fürdők földrajzi határa rajzolja ki legpontosabban. Ez a határvonal soha nem tudott a végvárak vonalán kívülre nyúlni, ami azt jelenti, hogy a katonai határon kívül nem élt muszlim lakosság, sőt az eddigi kutatások alapján az is kijelenthető, hogy a katonai határon belül is csak szigetszerűen, a várakkal védett településeken, az erősített helyeken.⁶⁸

A példából egyértelműen megállapítható, hogy az Oszmán Birodalomnak a békekötések során igényelt, az összeírásokban szereplő határterülete nem esik egybe a birodalom-

⁶⁷ Davutoglu, Ahmet: *Stratégiai mélység. Törökország nemzetközi helyzete*. Budapest, 2017. 36.

⁶⁸ Hegyi Klára: *A magyar tartományok helye és helyzete az Oszmán Birodalomban*. Világtörténet, 1. évf. (1994) 19.

nak sem politikai, sem katonai, sem vallási-kulturális határával. Mivel a magyar területeken a terjeszkedést nem lehetett stabilizálható természetes határokkal lezárta, befejezetté tenni, és a szultánoknak nem is állt szándékában a Római Birodalom határait célul kitűző hódításaiknak korlátokat szabni, mind az oszmán, mind a magyar fél számára a taktikai műveleti területük kiterjesztése volt a folyamatos feladat. Ezt mind katonai eszközökkel, mind a területen élő lakosság befolyásolásával, adózásra bírásával próbálták meg elérni. Az itteni viszonyokhoz hasonló helyzetre bőven találunk példát a birodalom más határvidékén is, a végső megoldás azonban mindenütt eltért a magyarországitól. A fent említett kaszr-i sirín-i béke például az iráni határtól északra Grúzia területét két részre osztotta az Oszmán és a Szafavida Birodalom között. Az oszmán hadsereg a frissen megszerzett területen csak a stratégiaileg fontos részeket szállta meg, a nehezen meghódítható, egyes vidékeket azonban nem csatolták közvetlenül a birodalomhoz, hanem mint odzsaklik (testületileg birtokolt, örökletes) szandzsákokat vazallus grúz fejedelmek uralma alatt hagyták.⁶⁹ Az itteni és a birodalom határvidékén másutt is megtalálható ilyen odzsaklik szandzsákokban kettős uralom létezett, az oszmán szultánok hatalmának elismeréseként jelképes adót fizettek a birodalmi kincstárba, míg az adók másik része a helyi előkelőkből lett bég kezén maradt.⁷⁰ Bár a Porta Magyarországon is megpróbálkozott ezzel a keleten bevált módszerrel, azaz hogy az iránta lojálisnak mutakozó magyar főurakat meghagyja birtokaikban, hosszú távú sikert, valódi magyarországi odzsaklik szandzsák kialakítását soha nem tudott elérni.⁷¹ Buda elfoglalása előtt ugyan voltak a magyar területeken is olyanok, akik saját birtokaik, uradalmuk védelmében nem zárkóztak el akár a vazallusi státusz vállalásától sem,⁷² mint például Perényi Péter, Török Bálint, illetve az 1570-es években Balassa János,⁷³ de a későbbiekben a Zrínyi- és a Batthyány-család⁷⁴ tagjaival már nem jártak még látszólagos sikerrel sem. A Habsburg-kapcsolatokkal rendelkező magyar főnemesség végül mindig alternatívát és politikai támaszt talált a Német-római Birodalomhoz tartozó, Bécsben székelő királyi udvarban és a Habsburg-hátországban. A határ másik oldalára áttelepülve a Habsburg-uralkodó oltalma alól a magyar végvári katonaság fegyveres erejére támaszkodva sikeresen tudta még korábbi birtokain is érvényesíteni földesúri jogait, ezzel megőrizve azt mint taktikai műveleti területet.

1576-ban (ötvenöt évvel Nándorfehérvár oszmán kézre kerülése után) a budai pasa így panaszkodott a magyarok adóztatása miatt: „...a mi kegyelmes fejedelmünk úgy végzett a frigy dolgában, hogy amely városok, faluk, ide nincsenek írva [a szandzsák-összeírásba] mi

⁶⁹ Ágoston: *Európa és az Oszmán hódítás*, 318.

⁷⁰ Ágoston: *Európa és az Oszmán hódítás*, 325. A vazallusi függés módozataira bővebben lásd: Papp Sándor: *Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban*. Keletkutatás 2011. tavasz, 25–72.

⁷¹ Ágoston: *Európa és az Oszmán hódítás*, 320. A módszert sikerrel alkalmazták Boszniában, ahol a katonai elit örökletes szolgálati birtokkal (odzsaklik tímár) rendelkezett. Papp: *Muszlim és keresztény közösségek*, 33.

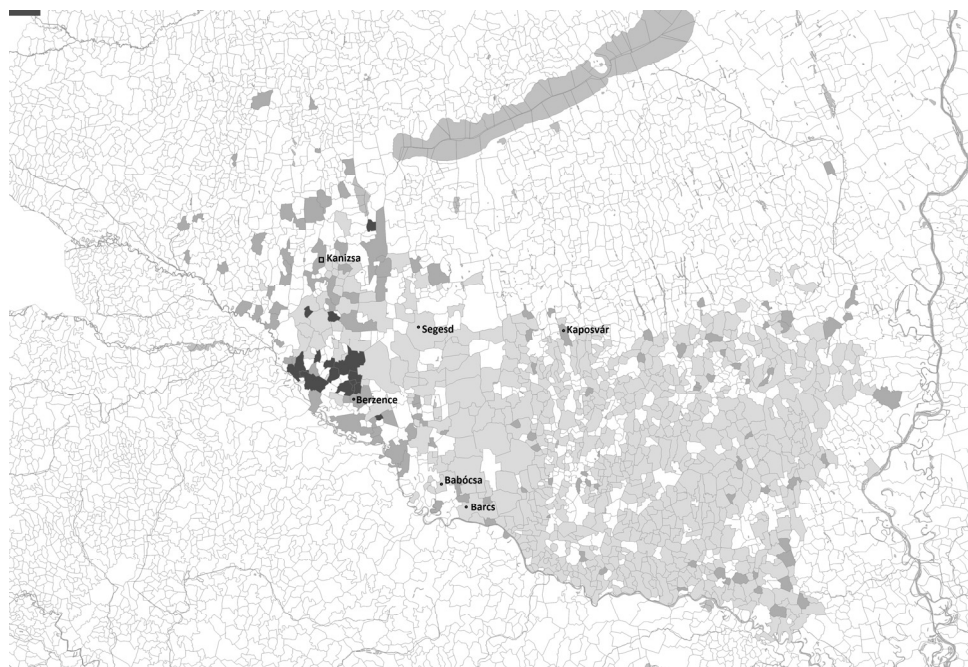
⁷² Varga Szabolcs: *Leonidász a végvidéken. Zrínyi Miklós (1508–1566)*. Pécs – Budapest, 2016. 72.

⁷³ BOA A.DVNS.MHM. d. 22. No. 653. Kiadva: *Arsiv belgeleri göre*, 103–104. Dávid Géza: *Balassa János török kapcsolatai*. Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp., 2005. 367–374.; Papp: *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban*, 153–154.

⁷⁴ MNL OL E 185 Magyar kincstári levéltárak, Magyar kamara archívuma, Családi és személyi fondok, Archivum familiae Nádasdi, Missiles. Haszan szigetvári bég Zrínyi Györgyhöz, é. n. [1602.] A datálás helyességét valószínűsíti az a fogalmazvány, melyben Zrínyi visszautasítja Haszan behódolásra felszólító levelét. MNL OL E 200 Magyar kincstári levéltárak, Magyar kamara archívuma, Családi és személyi fondok, Acta diversarum familiarum, 72. tétel. Zrínyi György Haszan pasához. Csáktornya, 1602. szeptember 26.

azokat semmire ne kényszerítsük, ismét amely városok, faluk ide vannak írva, azt ti se kényszerítsétek semmi fizetésre. De amint láttuk, a tieitek ebben igen keveset állnak meg, mivel, hogy ide át Temesvárig, ide alá Nándorfehérvárig a mi kegyelmes fejedelmünk jószágát midőn nagy ostor alatt kényszerítik az adózásra.”⁷⁵

A határokon átnyúló terjeszkedés biztosítására az oszmán fél is kidolgozta saját módszerét. Magáról a módszerről a magyarországi szandzsák-összeírásokban található, másutt nem vagy más értelemben használt, adóztatásra vonatkozó terminusok rajzolnak nagyon pontos képet. Ezek a terminusok a birodalom európai területén egyedülálló módon összevethetők a fennmaradt magyar igazgatás által hasonlóan az uralom legitimálása céljából keletkeztetett dokumentumokkal. A birodalom tisztviselői a tizedek és adók felmérése alapján, az *an el-öşr vel- rüsum* ('tizedekből és adókból') terminust használva határozták meg a katonai határon, azaz a végvárvonalon belül fekvő települések adóját, melyek már fejadóval (*dzsizje*) is tartoztak. Ez a régió biztosította a szandzsák működéséhez szükséges anyagi háttérrel, ellátmányterületül szolgált mind a zsoldtímáros várkatonaságnak, mind pedig a tímáros szpáhiknak és elöljáróiknak.

4. térkép

A Dél-Dunántúl adóztatása 1570 körül

Az oszmán határvárákon részben kívül fekvő területeken a frissen adó alá kényszerített településeket „átalány szerint”, a *ber vech-i maktú* formulát használva jegyezték be a defterbe, amire jó példa a Szülejmán utolsó, szigetvári hadjárata után kialakított szigetvári szandzsák.⁷⁶ Ez a zóna – amit a térképen fekete szín jelöl – a részletesen felmért területek-

⁷⁵ Szakály: *Magyar adóztatás*, 99–100.

⁷⁶ BOA TT. d. 503.

től eltérően ekkor még csupán a szandzsákbég ellátását szolgálta. Ezenkívül már az 1570-es adatok alapján is látható egy szűk sötétszürke zóna, amely 1579-re jócskán kiterbélyesedett. Itt a települések neve mellett a *hâli ez raiyyet*, azaz „adófizetők nélkül” formula állt.⁷⁷

5. térkép
A Dél-Dunántúl adóztatása 1579 után

Ez a formula a törzsterületeken mindig a lakatlanként, pusztaként (*mezraa*) összeírt települések neve mellett jelent meg.⁷⁸ A magyar összeírásokkal egybevetve a határvidéken így feljegyzett helyek még olyan hódolatlan lakott településeket takartak, amelyek az oszmán adóztatás szempontjából voltak csak adóalany nélküliek, azaz üresek, mivel nagy távolságuk és nehéz megközelíthetőségük miatt lakosaik közül név szerint még nem tudtak defterbe venni senkit. Ezek a helyek valójában igényterületek voltak, csak magyar részre adózó helyek, melyekre, bár csak névlegesen, de már kiterjedt az Oszmán Birodalom *adminiszt-*

⁷⁷ Bayerische Staatsbibliothek, München, Cod. Turc. 318.

⁷⁸ A kifejezés törzsterületi megjelenésének példái: BOA Tapu 1012. (1570 Pécs), BOA Tapu 665. (1565 Koppány). Vö.: Kotzageorgis: *Haric ez Defter*, 239.

ratív határa, de kívül estek a birodalom *katonai és adóztatási határán*. Az így elért települések defterbe vétele és a béketárgyalások során mint az oszmán állam határain belül fekvőknek a bemutatása nem csupán a birodalom határainak adminisztratív kiterjesztését jelentette, hanem egyben lehetőséget is biztosított arra, hogy az államhatalom belőlük javadalombirtokokat oszthasson, ily módon pedig a szpáhi-katonaság által valóságos területfoglalást hajtasson végre.

Összegzés

A magyarországi szandzsák-összeírások által kijelölt *adminisztratív határvonal* tehát – annak ellenére, hogy a kortársak mindkét oldalról tárgyalási alapnak tekintették a békekötések során – a 16. század folyamán szinte soha nem egyezett meg az oszmán és magyar végvárok által kirajzolt *katonai határral*. Ez az utóbbi határvonal egyben a felek közti geokulturális határt is jelentette, amelyet stabilitása miatt a két birodalom közötti valódi mezsgyének tekinthetünk. Mi több, egyik határvonal sem fedte az oszmánok magyarországi adóztatásának, tehát a behódolt területeknek a határát. A felek közti vita a békekötések során egyértelműen a magyar területek birtoklásáról folyt. A nyugati végeken a békekötéseket megelőzően a peremterületi szandzsákok új összeírásainak elkészítése tehát az Oszmán Birodalom elemi érdeke volt. Ennek a birodalom más területeitől eltérő, zseniálisnak nevezhető módszernek az alkalmazása még azelőtt legitimálta a szóban forgó régiókban az oszmán hatalmat, mielőtt azt katonailag megszerezték volna. Ily módon az új békeszöveg-minta és a szandzsák-összeírások együttes és kellően sűrű alkalmazása a határok nyitva hagyásával tudta biztosítani a távoli, a birodalom akciórádiuszán már kívül eső Magyar Királyság területein is az oszmán befolyás állandó növekedését, az Oszmán Birodalom folyamatos terjeszkedését.

ÉVA SZ. SIMON

Suleiman's peace. The connection between Ottoman-Hungarian peace treaties and Ottoman tax censuses in Hungary

Starting from the second half of the 15th century, the Kingdom of Hungary and the Ottoman Empire were separated by the natural border of the rivers Sava and lower Danube, fortified with border castles. With the capture of Belgrade, Zemun, and Sabac, the army of Suleiman I punched through this functional, formally established defense line, which led to the creation of the 150-year-long Ottoman rule in Hungary.

During the more than 150 years following the Hungarian-Ottoman peace treaty of 1519, the Kingdom of Hungary, the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire came to a peace agreement fourteen times. However, while the treaties of 1503 and 1519 specifically established the border settlements on the Sava-lower Danube line, as did the double committee sent out after the Treaty of Karlowitz in 1699, the treaties between these never specified border castles or specific border marks.

In the 16th century, on the western border of the Ottoman Empire the Ottomans used a unique, one might say genius method not used in other parts of the Empire to legitimize their rule in a region even before conquering it by force. They did not only utilize their army, but their diplomacy and administration as well, to subjugate these regions. The author of this study examines the correlations between the Ottoman-Hungarian peace treaties and the sanjak censuses appraising the taxability of the population, as well as their roles in the border negotiations. Furthermore, the study puts the findings of previous studies regarding the making of sanjak censuses in a broader context and provides a new foundation for these findings.

CZIGÁNY ISTVÁN

A „nyitott határ” – egy hadtörténelmi paradoxon hatása

Néhány gondolat a Magyar Királyság 16–17. századi oszmánellenes védelmi rendszerének sajátosságairól

Történelmi köztudatunkban mélyen gyökerezik, hogy a 15. század elején a Magyar Királyság határán egy teljesen más vallású és kultúrájú birodalom harcos hódítói jelentek meg. Az oszmánok egy évszázad alatt az akkor ismert világ egyik legnagyobb és kétségtelenül legszervezettebb birodalmát hozták létre. Történelmi emlékezetünk másik viszonyítási pontja 1526, amikor a Magyar Királyság európai viszonylatban is jelentős létszámú serege vereséget szenvedett I. Szülejmán szultán (1520–1566) haderejétől. Egy vereség önmagában még nem lett volna katasztrófális, de a csatában odaveszett a magyar katonái, politikai és egyházi elit jelentős része, és meghalt a király, II. Lajos is. Ráadásul az országban I. (Szapolyai) János (1526–1540) és I. (Habsburg) Ferdinánd (1527–1564) személyében két királyt választottak, a kialakult helyzet pedig az oszmánok malmára hajtotta a vizet. A szultán nem hódította meg egyből az országot, tervei között Bécs elfoglalása kapott prioritást, de ezt a célt 1529-ben és 1532-ben sem sikerült elérnie. I. János királyt azonban vazallusává tette, s vele együtt az ország középső és keleti felét az oszmánok érdekszférájába vonta. I. János halálát követően azonban új helyzet állt elő, így az oszmánok elfoglalták Budát (1541). Szülejmán úgy döntött, hogy az ország keleti felén, Erdélyben és a tiszántúli részen János özvegye és fia, János Zsigmond uralkodhat, a Temesközben pedig Petrovics Péter temesi bán.¹ Döntése az országon belüli új hatalmi átrendeződés kezdete lett: néhány évtized alatt az ország keleti felében az Erdélyi Fejedelemség új hatalmi centrumként jelent meg, amely a török vazallusa, de formálisan a Magyar Királyság része volt. Az új hatalmi viszonyokat a drinápolyi béke (1568) és a speyeri szerződés (1570) szentesítette, így a Magyar Királyság mintegy kétharmada direkt és indirekt formában az Oszmán Birodalom befolyása alá került. Ám az igazi csapást az jelentette, hogy az ország a Habsburg és az Oszmán Birodalom ütközőzónájába került.

A keresztény és oszmán végvidék félkaréjban szelte ketté az országot, így alig maradt olyan terület, amit ne érintett volna a háborúskodás. A 16. század második felében az Adriai-tengertől az Erdélyi Fejedelemség határáig mintegy 1000 kilométer hosszan épült ki a magyar és a vele szemben lévő oszmán védelmi rendszer. Mivel a magyarországi várrendszer az oszmánok szárazföldi előrenyomulásnak fő irányába esett, a legfontosabb láncszeme volt annak a védelmi övezetnek, amely Észak-Afrikától Spanyolország nyugati és Itália

¹ Fodor Pál: *Török politika Magyarországon (1520–1541)*. In: Tóth G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban*. 1998. 7–12. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 9.); Papp Sándor: *Magyarország és az Oszmán Birodalom a kezdetektől 1540-ig*. In: Zombori István (szerk.): *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Budapest, 2004. 61–88.

déli partjain át, a dalmát és görög szigeteken lévő velencei erősségeken keresztül egészen a podóliai várakig húzódtott.

Az osztrák Habsburgok örökös tartományainak és a Német–római Birodalom fejedelemségeinek anyagi és katonai támogatásával a magyar területen 1570-től 100–130 kisebb-nagyobb erődítményből álló, mélységében is tagolt védelmi rendszert hoztak létre. A várrendszert kisebb őrhelyek (őrtornyok, vigyázóházak) sűrű szövetű hálója egészítette ki, amelyek a határvédelem és információszerzés nélkülözhetetlen elemei voltak. A végvidéki erődítményekben mintegy 20 000–22 000 főnyi királyi katonaság szolgált, amelynek éves zsoldösszege 1572 és 1594 között kisebb-nagyobb ingadozásokkal 1,4 millió, az összes hadikiadások volumene pedig 2 millió rajnai forint körül mozgott.² Emellett több tucat földesúri tulajdonban lévő vár, illetve jelentős létszámú főúri és rendi haderő egészítette ki a királyi helyőrségeket. A felső-magyarországi főkapitányság 1582. évi végvárjegyzékében például négy földesúri erődítmény, Ecsed, Kisvárd, Krasznahorka és Ungvár is szerepelt. Az itt lévő helyőrség zsoldját az uralkodó finanszírozta, de a főúri tulajdonosok ennél jelentősebb magánhaderővel rendelkeztek.³ Az Ecsedet birtokló ecsedi Báthori István a turai rajtaütésben (1585) 500 lovassal és 200 gyalogossal vett részt, amelynek tekintélyes része a família fegyvereseiből került ki.⁴ Homonnai Drugeth István, Ungvár erősségének ura pedig három évvel később több mint háromszáz katonája élén vett részt a szikszói ütközetben.⁵

Hasonló védelmi struktúra épült ki a királyi országrésszel, illetve az Erdélyi Fejedelemséggel határos oszmán végvidéken is. Váraikban a 16. század utolsó harmadában mintegy 18 000 katona szolgált, amelyet átlagban mintegy 7000 főt számláló szpáhi és az általuk kiállított katonaság (dzsebelük) egészített ki.⁶ Emellett a keresztény oldalhoz hasonlóan az oszmán végvidékeken is jelentős volt a szabad zsoldosok száma, akikből a helyőrségeket egészítették ki, illetve alkalmi hadivállalkozásokra fogadták fel őket.

Az eddig feltárt adatok azt bizonyítják, hogy a magyar és oszmán végvidékeket erögyensúly jellemezte. Vagyis nagyságrendileg annyi katona állomásozott az oszmán végvidékeken, mint amennyi a keresztény oldalon. Megdőlt az a tétel is, hogy a Habsburg uralkodók elhanyagolták volna a magyar végvidéket. Nemcsak a háborús, hanem a békeévekben is rengeteg pénz és katona áramlott a királyi országrészbe.⁷

Bár a 16. század nyolcvanas éveire hatalmas anyagi ráfordítással mindkét nagyhatalom kiépítette saját védelmi rendszerét, hamar kiderült, hogy az erődítmények megfelelő lét-

² Pálffy Géza: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei*. Hadtörténelmi Közlemények, 108. évf. (1995) 1. sz. 114–185.; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010. 138–152., 157–165. (História könyvtár, Monográfiák, 27.)

³ Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 162.

⁴ Gömöri Gusztáv: *A turai kincs. Rajtaütés 1585. augusztus 24-én*. Hadtörténelmi Közlemények, 9. évf. (1894) 681.

⁵ Trócsányi Zsolt: *Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése)*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1978. (1979) 63.

⁶ Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995. 81–110. (História könyvtár, Monográfiák, 7.); Tóth Sándor László: *Hódoltsági török várak őrsége egy 1576–1590. évi német összeírásban*. Aetas, 23. évf. (2008) 4. sz. 99–128.; Ágoston Gábor: *Európa és az oszmán hódítás*. Budapest, 2014. 334–336., 349–363. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum könyvtára).

⁷ Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700*. Budapest, 2004. 61–68., 99–113.; Pálffy Géza: *Szent István birodalma a Német-római Birodalom határvidékén: A Magyar Királyság és a Német-római Császárság a 16–17. században*, Történelmi Szemle, 49. évf. (2007) 3. sz. 331–337.; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság*, 150–160.

számú őrséggel való ellátása anyagi lehetőségeik határait feszegette. A kérdés csak az volt, hogy az adott évben a határvidék éppen mennyi deficitet termel az államháztartás számára. Egyik oldalon sem volt elegendő pénz és ember, hogy a határokat hatékonyan lezárják. A korabeli források is arról tanúskodnak, hogy a drinápolyi békét követő években a magyar–oszmán határvidék bármely pontján, bármelyik pillanatban kirobbanhattak fegyveres összetűzések, amit a falvak, városok feldúlása, az állatállomány elhajtása és rabszedés kísért. A szemben álló felek egymásra háritották a felelősséget, ám óvakodtak attól, hogy akcióik nyílt háborúvá fajuljanak.⁸

A magyar történet- és hadtörténetírás ezeket az eseményeket jórészt az oszmán hódítók agresszivitásának és a végvári rendszer védelmi képessége elégtelenségének számlájára írta. Ez utóbbiért általában a Habsburg uralkodót és kormányzatot tették felelőssé. Arról azonban már kevés szó esett, hogy az ellenfél védelmi hálóját legalább olyan lyukas volt, mint a magyar. Az oszmán haderő támaszpontrendszere biztosította a határzóna stratégiai pontjait, de a hódoltság belső vidékeit nehezen tudták ellenőrizni. Az ellenfél fegyvereseinek támadásai és hódoltsági jelenléte olyan nyomasztóvá vált, hogy a 16. század második felétől kezdve voltak olyan időszakok, amikor a törökök helyőrségeik közvetlen környékén kívül saját biztonságukat sem tudták szavatolni. Ibrahim Pecsevi oszmán történetíró szerint az egyik palánkjából a másikba csak jelentős katonai kísérettel lehetett eljutni, és a magyar hajdúk egészen Zimonyig portyáztak.⁹

Pecsevi úgy vélte, a lakosság kirablása és elhurcolása vezetett az áldatlan állapotokhoz, de emellett számos politikai, katonai és gazdasági oka volt annak, hogy az oszmánok nem tudták integrálni birodalmukba a hódoltságot. A magyar államnak ugyanis a 16. század végére részben sikerült reorganizálnia vármegyei intézményeit, illetve a földesuraknak birtok- és birtokigazgatási hálózatuk egy részét, a végvári és földesúri katonaság segítségével pedig tovább adóztatták a hódoltság lakosságának jelentős részét. A „kettős birtoklás”, vagyis a „kondomínium” rendszere nem volt ismeretlen az Oszmán Birodalom határvidékein.¹⁰ A magyarországi hódoltsági területek esetében a kettős birtoklás együtt járt a Magyar Királyság, vagyis az ellenség korlátozott állami jelenlétével (királyi és rendi jogszolgáltatás, birtokadományozás, adóztatás), ami a területek felszabadításáig fennmaradt.

A katonai erőviszonyok egyensúlyba kerülése mellett az oszmán vezetés pragmatizmusa is kellett ahhoz, hogy eltűnjék a magyar adóztatást, intézményeinek és a hozzájuk szorosan kapcsolódó városi és falusi önkormányzatoknak a működését. E hatalommegosztásért „cserébe” az oszmánok a hódoltság keresztény peremvidékeinek hódoltatásával és adóztatásával igyekeztek kárpótolni magukat.¹¹ A magyar–oszmán hatalmi osztozkodás a hódoltságban és a hódoltsági peremvidékeken olyan sajátos helyzetet teremtett, amely az egyik leg-

⁸ Erre lásd: Takáts Sándor – Eckhart Ferencz – Szekfű Gyula (szerk.): *A budai basák magyar nyelvű levelezése. 1553–1589. 1. köt.* Budapest, 1915.

⁹ *Török történetírók.* 3. köt. 1566–1659. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Karácson Imre. Budapest, 1916. 113–114. (Török–magyarkori történelmi emlékek, 5. Második osztály: Írók.)

¹⁰ Ágoston: *Európa és az Oszmán hódítás*, 324–327.

¹¹ A hódoltság, illetve a hódoltsági peremvidékek adóztatására lásd: Salamon Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában.* Budapest, 1885. 324–384.; Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Budapest, 1981. 60–139.; Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 145–163. A hódoltsági magyar intézményrendszerek továbbélésére összefoglalóan lásd: Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban.* Budapest, 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 21.); Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”: Oszmán terjeszkedés a Dél-nyugat-Dunántúlon a 16. század második felében.* Budapest, 2014. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések).

főbb oka és okozója lett a békeidőszak határvidéki nyugtalanságnak és a különböző katonai akcióknak.

Az 1568-ban megkötött drinápolyi béke tárgyalásain felvetődött a pontosabb határvonalak meghúzásának igénye. Erre mutat, hogy a béke jelenleg ismert szövegváltozatának 23. és 24. pontjában előírták a „közös”, vagyis a hódoltsági peremvidékek mindkét részre adózó jobbágyainak számbavételét és a határjelek lerakását. Rögzítették azt is, hogy a határ menti bizottságok tevékenységének végéig a „közös jobbágyok egész ügye abban az állapotban maradjon, amelyben azelőtt volt s melyben ez idő szerint is van”.¹² A határmegállapító bizottság munkáját nem ismerjük, de a határjelek lerakására, így a határvonalt pontosabb megvonására, úgy tűnik, nem került sor. A két fél érdekszféráját az általuk birtokolt falvak számbavételével igyekeztek elkülöníteni, amihez felhasználták a török adószedők által készített *tahrir* deftereket is. De éppen a kettős adóztatás miatt a szemben álló várak közti határzónát sem lehetett egyértelműen megvonni, mert az mindkét oldalon mélyen benyúlt a hódoltsági peremvidékekbe.

Az oszmánok európai határainak pontosabb kijelölésére a Lengyel Királyság esetében ismerünk példát. Kezdetben itt is a falvak hovatartozása szerint húzták meg a határt. De 1680-ban már igyekeztek azokat a folyók mentén megvonni, s ott, ahol ez nem volt lehetséges, határjelekkel különítették el a felségterületeket.¹³

A törökellenes felszabadító háború eredményeként a Magyar Királyságban is lehetőség nyílt arra, hogy a karlócai békét (1699) követően zömmel a folyók mentén (Maros, Duna, Száva, Una, Glina, Rabna, Korana) húzzák meg a Habsburg és az Oszmán Birodalom közti határt. Ennek pontos megállapítására közös határkijelölő bizottságot hoztak létre, amelyet Luigi Ferdinando Marsigli hadmérnök tábornok és Ibrahim pasa vezetett. 1699 és 1701 között feltérképezték és a szárazföldi részekben különböző határjelekkel különböztették meg a két birodalom felségterületeit. Egyedül egy kisebb határszakaszon, Novi térségében nem született egyezség, ennek kijelölésére később került sor.¹⁴

Ekkor fejeződött be az a csaknem másfél évtizedes folyamat, amely során új védelmi rendszer épült ki az oszmán határon. Ennek gerincét a császári haderő állandóan fegyverben tartott alakulatai – köztük magyar ezredek – alkották, de bevonták a határőrizetbe az itt letelepített délszláv, korabeli szóhasználatral rác katonaságot is.¹⁵ A karlócai békét követően a rablók garázdálkodásait leszámítva megszűntek az elmúlt két évszázad békeéveit jellemző határháborúk. A változás számos okra vezethető vissza: meggyengült az Oszmán Birodalom, császári oldalon az állandó hadsereg keretében szilárd védelmi rendszert építettek ki, megtörtént a határok pontos, térképekkel dokumentált kijelölése, a centralizált államigazgatás pedig betartotta a béke rendelkezéseit. Ez utóbbihoz szorosan hozzátartozott, hogy megtörtént a magyar rendek katonai hatalmát, és az oszmánok Magyarországról való

¹² Békekötés II. Miksa német császár és II. Szelim török szultán között. Drinápoly, 1568. február 17. Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790*. 1. köt. Budapest, 1968. 151.

¹³ F. Molnár Mónika: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701)*. Doktori disszertáció (kézirat). Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2008. 31.

¹⁴ F. Molnár: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom*, 131–175.; Suba János: *A karlócai békében kijelölt határ határtérképe*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. évf. (2014) 1. sz. 136–143.; Tóth Hajnalka: *Vár, sánc vagy őrház? – Miket építettek az erdélyi–temesközi határvidék Habsburg-oldalán a karlócai békekötés után?* *Keletkutatás*, 2017. ősz. 35–36.

¹⁵ Czigány: *Reform vagy kudarc*, 160–169.; Oross András: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*. Budapest, 2013. 79–112., 222–273. (Fons könyvek, 4.)

kiszorításával megszűnt a hajdan volt ellenségeskedések egyik legfőbb kiváltó oka, a kondomínium, vagyis a kettős birtoklás.

Nyilvánvaló, hogy a 16–17. század határfogalma különbözött a 19. század végén megököresedett európai modelltől, nem is beszélve a hidegháborúban kialakult „vasfüggöny” rendszerétől, de a magyarországi hódoltság határait valójában a kettős birtoklásból fakadóan nehéz meghatározni.¹⁶ Salamon Ferenc klasszikusnak számító munkájában katonai megközelítésben a magyar végvárvonalat tartotta határnak.¹⁷ Érvelése abból a szempontból mindenképpen jogos, hogy a végvárvonal a Magyar Királyság támaszpontrendszereként az állandó katonai jelenlétet jelezte. Mivel azonban a határ teljesen átjárható volt, egy tágabb határovezzettel kell számolni, amely általában a két végvárvonal közti területen és az erődtímnépek közvetlen környékén húzódott. Így a szembenálló felek az általuk egyedül vagy közösen birtokolt falvak szerint osztottak a határterületen.

Egy korabeli dokumentumból tudjuk, hogy az 1570-ben Speyerben megtartott német birodalmi gyűlésre térkép (*Mappa*) és helységleírás (*Descriptio Locorum*) készült a magyarországi végvárakról.¹⁸ Noha a térkép és a hozzá csatolt helységleírás nem ismert, úgy vélem, hogy az valószínűleg a drinápolyi békekötés után kiküldött határmegállapító bizottság munkájának figyelembevételével készült. A 16. és 17. századi haditérképek szintén csak a két fél birtokában lévő várakat tüntették fel, amelyeket különféle jelzésekkel (zászlókkal, félholddal vagy piros körrel) különböztettek meg.¹⁹

A Habsburg és az Oszmán Birodalom közti határzóna nagysága részben attól függött, hogy a szembenálló várak meddig tudták kiterjeszteni rendszeres adóztatási tevékenységüket. Ez az állapot lényegében mindkét félnek megfelelt, hiszen a magyarok az oszmánokat hódítóknak, betolakodóknak tartották, és az ország megszállt részének adóztatását, a magyar állami jogszolgáltatás folytonosságát természetesnek tekintették. Oszmán oldalon viszont a „határtalanságban” határtalan lehetőséget láttak a hódoltság keresztény peremvidékeinek adóztatására.

Ha egyszer lajstromba vennénk a magyar és oszmán katonaság „békeidőkben” indított akcióit, valószínűleg az egyik legnagyobb tételt az adóztatási háttérű vállalkozások tennék ki. A közvetlen környék adóztatását mindkét oldalon természetesnek tekintették, de számos várnak igen nagy volt az „akciórádiusza”. Tanulmányunk szűkre szabott keretei miatt csak két jellemző példát említenék: a bányavidéki és a felső-magyarországi főkapitányság közétékelődő Fülek várát és a hódoltsági végvidék keleti részébe éket verő Egert.

Fülek vára 1554-ben került törökök kezére, akik hamarosan ötven–hatvan kilométeres körzetben Zólyom és Murány környékének falvait és városait igyekeztek adófizetésre kényszeríteni. Tevékenységük olyan jól sikerült, hogy 1575-ben Divény várát elfoglalva tovább stabilizálták helyzetüket, közel kerültek ahhoz, hogy egy nyílt háború alkalmával kettévágják az országot. Divény visszafoglalásával többször is próbálkozott a végvidéki katonaság, és az sem véletlen, hogy az 1593-ban meginduló törökellenes háború első célpontjai között

¹⁶ Szakály: *Magyar adóztatás*, 30–33.; F. Molnár: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom*, 18–20.

¹⁷ Salamon: *Magyarország a török hódítás*, 301.

¹⁸ Pálffy Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században*. Budapest, 1999. 31.

¹⁹ Pálffy: *Európa védelmében*, 27–59. III. és VII. számú melléklet, illetve Giovanni Jacobo Gasparininek a kiadványhoz fakszimilében csatolt térképe. Martin Stier császári hadmérnök 1661-ben készítette, majd 1684-ben kiadott térképén és a hozzá csatolt névjegyzékben az oszmán kézen lévő várakat félholddal jelölték. *Vermehrte und verbesserte Landkarten des Königreichs Ungarn und deren andern angrentzenden Königreiche Fürstenthumen und Landschaften samt denen Grentz, Posten....* Nürnberg, 1684. Hadtörténelmi térképtár, B IX a 487/1.

éppen a török által birtokolt nógrádi várak voltak.²⁰ A füleki katonáknak a csaknem száz-húsz kilométerre lévő Dobsina városát is sikerült adófizetésre kényszeríteniük. Egy idő múlva azonban a dobsinaiak nem fizették meg a kialakult adót, ezért a törökök megrohanták és kifosztották (1584. október 14.) a helységet. Összesen 352 lakost vittek el, akiket eladtak rabszolgának.²¹ Fülek 1593. évi visszafoglalását követően Dobsina csak néhány évre mentesült a török adó alól, és Eger elvesztését (1596) követően újra oszmán adófizető lett.

Miközben a fülekiek az egri fővár mögötti helységeket adóztatták, addig az egri vitézek a Szerémségig és a Maros folyóig portyázva adóztatták a hódoltságot, folyamatosan zaklatták a török helyőrségeket. Az egri váruralomhoz ekkor még jelentős hódoltsági birtokok tartoztak, de az egri katonák készséggel teljesítették a földesurak adóbeszedési megbízásait is. Helyzetüket olyan szilárdnak ítélték, hogy a teljesen oszmán uralom alatt lévő Békés vármegyében több birtokra is királyi adományt szereztek. Így hódoltsági helységekből nemcsak a váruralom, hanem a tisztikar is jelentős jövedelmet húzott.²²

Néhány nappal Dobsina lerohanása előtt az egri vitézek egy része a tokaji, diósgyőri, ónodi, cserépi és siroki vár katonáival karöltve éppen a Pest várához közeli Dömsödön tartott vásárt támadta meg, de súlyos harcba keveredtek a környező török palánkok őrségével. Az egri katonák abban az esztendőben már túl voltak a szolnoki, a balaszentmiklósi (ma Törökszentmiklós) és a jászberényi palánk ellen végrehajtott akciókon.²³

A végvári védelem azonban több alkalommal jól zárt. Szikszót a füleki és a környező török végvárak katonasága 1558-ban és 1577-ben is megtámadta, de a zsákmánnyal visszavonuló ellenséget mindkét alkalommal utolérték és szétverték a végvári vitézek. A legnagyobb támadás, amelyet egy korabeli históriás ének és egy német nyelvű röplap is megörökített, 1588 szeptemberében érte a várost. Ekkor Kara Ali fehérvári szandzsákbég vezetésével jelentős létszámú sereg érkezett az adófizetést megtagadó Szikszó megbüntetésére. Rákóczi Zsigmond egri főkapitánynak azonban időben sikerült mozgósítania a felső-magyarországi végvidék csapatait, és szétverték a török sereget.²⁴

Bár a kortársak kezdetben nagy reményeket fűztek az 1593-ban megindult oszmánellenes háborúhoz, hamar kiderült, hogy a VIII. Kelemen pápa által létre hozott Szent Liga csapatai továbbra sem tudják nyílt csatában legyőzni az oszmánokat. Ráadásul a várháborúkban Eger (1596) és Kanizsa (1600) elfoglalásával északon és délen az oszmánok óriási rést ütöttek a magyarországi törökellenes védelmi rendszeren, Gyórt pedig bő három évig (1594–1598) birtokolták. A Magyar Királyság és Bécs elfoglalását azonban nem tudták elérni.²⁵ Mivel a hódoltság két vilajettel (egri, kanizsai) bővült, és Erdélyt is sikerült megtar-

²⁰ Ali budai basa 1581 augusztusában Miksa főhercegnek írt levelében a békebontások között említi, hogy a bányavidéki végek 2500 katonája megtámadta Divény várát. *A budai basák magyar nyelvű levelezése*, 229–230.

²¹ Piltzius Gáspár: *A törökök betörése Dobsinára 1584. évi október hó 14-én. Piltzius Gáspár latin eredetijének fordítása előszóval és a szükséges magyarázatokkal*. Rozsnyó, 1903. 38–49.

²² Szakály: *Magyar adóztatás*, 108–109.; Kenyeres István: *A várirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás (szerk.): *Végvár és ellátás*. Eger, 2001. 142–150. (Studia Agriensia, 22.)

²³ Csiffáry Gergely: *Az egri végváriak tevékenysége 1548–1596 között*. Az Egri Múzeum Évkönyve, 46. (2010) 65–66.

²⁴ Trócsányi: *Rákóczi Zsigmond*, 63–64.; Szabó András: *Az 1588-as szikszói csata és propagandája*. Hadtörténelmi Közlemények, 112. évf. (1999) 4. sz. 851–855.

²⁵ Borus József (szerk.): *Magyarország hadtörténete két kötetben. A honfoglalástól a kiegyezésig*. 1. köt. Budapest, 1985. 210–227.; Nagy László: *„Megfogyva bár, de törve nem...” – Török háborúk viharában (1541–1699)*. Budapest, 1990. 103–176.; Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999. 208–224.; Tóth Sándor László: *A mező-*

tani vazallusi státuszában, a háború katonai mérlege az oszmánok javára billent. A Magyar Királyságban bekövetkezett politikai-katonai fordulat szintén az Oszmán Birodalomnak kedvezett: Bocskai István (hajdú-rendi) felkelése (1604) megváltásként érte a magyarországi hosszú háborútól kimerült és az előző évi perzsa támadás következtében kétfrontos háborúra kényszerülő oszmán hadigépezetet.²⁶ Ennek köszönhetően Lala Mehmed nagyvezérnek sikerült visszafoglalnia Esztergomot, így a keresztény haderő az Erdélyhez tartozó Lippát, illetve Jenőt leszámítva csupán Vác és a nógrádi várak visszaszerzését könyvelhette el nyereségként.

A Bocskai-felkelést és a tizenöt éves háborút lezáró bécsi és zsitvatoroki békéknek (1606), illetve a Habsburg-dinasztia belső válságának köszönhetően az 1608–1609. évi országgyűlésen egyfajta rendi „hatalom visszavétel” zajlott le. Az új uralkodó, II. Mátyás (1608–1618) garanciát adott az addig mellőzött vagy kiüresített rendi intézmények (a kancellária- és a kincstárnoki hivatal, illetve a Magyar Tanács) visszaállítására, sőt a Magyar Kamara függetlenségének biztosítására is ígéret tett.²⁷

A rendi hatalom megerősödése számos változást eredményezett a királyság hadügyének gerincét adó oszmánellenes védelmi rendszerben. A végvidékek kettős hadügyi struktúrájának helyi irányítása egy kézbe került, mivel az azonos területen működő végvidéki és kerületi főkapitányi posztokat ugyanaz a személy töltötte be. A végvidéki főkapitányok változatlanul az Udvari Haditanácsnak voltak alárendelve, és az igazgatási területükön fekvő várak és erődítmények királyi zsoldon lévő őrségeinek irányításáért voltak felelősek. Felértékelődött azonban a kerületi főkapitányok szerepköre, amelybe az illetékességük alá tartozó vármegyék hadügyeinek (nemesi felkelés, vármegyei katonaság, hadiadó) intézése és a rendek által megszavazott hadiadóból fenntartott főkapitányi kontingens irányítása tartozott.²⁸ Törvényben (1608/11. tc.) rögzítették, hogy az addigi gyakorlattól eltérően a véghegyek kapitányi és főkapitányi posztjait „minden valláskülönbség nélkül”, „született magyarokkal” töltsék be.²⁹ A kivételt a győri főkapitányság jelentette, ahol a végvidéki főkapitányi posztot császári tábornokok kapták, a század második felétől az Udvari Haditanács elnökei. Itt a végvidék vármegyeinek rendi haderejét a dunántúli kerületi főkapitány alá rendelték, aki egyben a Kanizsa elleni végvidéki és kerületi főkapitány teendőit is ellátta.

Jóllehet országgyűlési határozat intézkedett arról, hogy a győri végvidéki főkapitánynak magyar helyettese is legyen, ezt a rendelkezést csak 1626-ban hajtották végre, amikor Zichy

keresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. 129–426.; Bagi Zoltán Péter: *A császári királyi mezei hadsereg a tizenöt-éves háborúban.* Budapest, 2010.

²⁶ Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711.* Budapest, 1990. 176–177. (Magyarok Európában, 3.); Nagy: „Megfogyva bár, de törve nem...”, 177–178.; Pálffy: *A Magyar Királyság*, 351–386.; Medzibrodsky Endre: *A XVI–XVII. századi török-perzsa háborúk történetének kérdéséhez.* Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica, 10. (1962) 28–31. A Bocskai felkelésre és a török szövetségre nézve lásd: Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története.* Budapest, 1961.; uő: *Bocskai István a hadak élén.* Budapest, 1981.; Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegészés. A Bocskai-felkelés történetéhez.* Budapest, 2015.

²⁷ Szakály: *Magyar intézmények*, 136–137.; Ágoston Gábor – Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története.* Budapest, 2000. 30–31. (Magyar századok, 7.); Pálffy: *A Magyar Királyság*, 384–402.

²⁸ Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a 18. század elejéig.* (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2–3. sz. 163–217.

²⁹ A hadügyi rendelkezéseket a koronázás utáni törvényekben szabályozták. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1608–1657. évi törvényzikkék.* Fordították és utalásokkal ellátták: Dr. Kolosvári Sándor – Dr. Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Dr. Márkus Dezső, Budapest 1900. 16–17., 22–23., 32–35.

Pál került erre a posztra. Ugyanakkor a nádor katonai jogositványait nem sikerült a győri főkapitányságra kiterjeszteni.

Alapvető változást hozott, hogy a rendek követelésére (1608/12. tc.) a német (császári) katonaság legnagyobb részét kivonták az országból, csak néhány stratégiai fontosságú erődítményben (Komárom, Érsekújvár, Léva, Fülek, Szendrő, Szatmár) maradtak császári alakulatok. Mindezek következtében 1608 után a szűkebben vett Magyar Királyság (Horvátország nélkül) négy végvidéki főkapitányságának helyőrségeiben 10 000–11 000 főnyi magyarországi toborzású királyi és 2000–3000 fős német végvári (*teutsche ordinari gräniz*) katonával számolhatunk. A végvidékek hadügyi struktúrájának azonban csak egyik eleme volt az uralkodó szoldján lévő várkatonaság, amely a királyság állandó hadseregét alkotta.

Mivel az uralkodó a Habsburg Birodalom belső válsága, majd pedig a harmincéves háború (1618–1648) miatt nem tudott kellő részt vállalni a török elleni védelemből, és a német katonaság állomásoztatását is korlátozták, a feudális alapon szervezett katonai egységek – a főúri és vármegyei katonaság – egyre nagyobb szerepet kaptak a határvédelmi rendszerben. Az 1649. évi országgyűlés a kirótt hadiadó és a részleges nemesi felkelés helyett három évre 3900 fős rendi haderő felállítását és királyi erősségekbe történő szétosztását rendelte el. Ez a gyakorlat, amely vármegyei szinten már eddig is működött, az 1660-as évekig nyomon követhető.

Hogy adott esetben mekkora rendi haderővel egészíthették ki a végvári katonaságot, arra vonatkozóan Batthyány I. Ádám kerületi főkapitányi működése idejéről rendelkezünk pontosabb adatokkal. A főúr az 1640-es és 1650-es években végvidéki főkapitányként mintegy 2000 végvári katonával, kerületi főkapitányként az állandóan fegyverben tartott 250 fős főkapitányi csapattal együtt az összes dunántúli megye és a főurak haderejével is rendelkezhetett. Így, ha kellett, több mint 6000 főnyi haderőt is fel tudott sorakoztatni a dunántúli végeken.³⁰ Batthyány maga is jó példával járt elő, és főkapitányi működése alatt 2000 főre növelve megduplázta magánhaderejét. Udvari kapcsolatai mellett a török elleni védelemben tanúsított áldozatvállalása és személyes bátorsága hozzájárult ahhoz, hogy 1655-ben az uralkodó mindkét főkapitányi posztot örökletessé tette családjá számára.³¹

A felső-magyarországi főkapitányság sok szempontból sajátos helyzetet foglalt el az ország oszmánellenes védelmi rendszerében. A régió, amely három hatalom ütközőzónájában feküdt, a királyi országrész legmilitarizáltabb része volt. Innen indult el a Bocskai-felkelés, és itt maradtak a legszilárdabbak a protestantizmus bástyái. Nemessége és politikai elitjének rokoni és gazdasági szálai elsősorban az Erdélyi Fejedelemséghez és a Lengyel Királysághoz kötődtek. Területén óriási számban éltek szabadhajdúk, akiknek fegyverkínálatából az erdélyi és királyi hatalom egyaránt bőven merített. Bocskai, majd az erdélyi fejedelmek uralkodóként és földesúrként több mint 20 000 hajdút telepítettek le zömmel Szabolcs és Bihar vármegyében. A szabolcsiak a királyi szolgálatában álltak és a felső-magyarországi főkapitány fennhatósága alá kerültek, a bihariak az erdélyi fejedelmeket szolgálták a váradi főkapitány alárendeltségében.³²

³⁰ Czigány István: *A Kanizsával szembeni végvidék védelmi rendszere a XVII. század közepén*. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Batthyány I. Ádám és köre*. Piliscsaba, 2013. 76–89.

³¹ Pálffy Géza: *A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században*. Hadtörténelmi Közlemények, 122. évf. (2009) 2. sz. 331–332.

³² Czigány István: *A militarizált társadalom rétegződése és szerepe a felső-magyarországi végvidéken a 17. században*. In: Berecz Mátyás – Bujdosné Pap Györgyi – Petercsák Tivadar (szerk.): *Végvár és mentalitás a kora újkori Európában*. Eger, 2015. 41–51. (Studia Agriensa, 31.)

A felső-magyarországi főúri familiák közül elsősorban az Andrásyak, Báthoryak, Homonnai Drugethek és Széchyek, később pedig a Csákyak rendelkeztek számottevő saját katonasággal. Az országész legnagyobb földesúri haderejét és erődítményláncolatát (Ecsed, Munkács, Ónod, Sárospatak, Szerencs, Tokaj) azonban az előző század végén felemelkedő Rákóczi család hozta létre. Bár a familia tagjai végvidéki főkapitányi tisztséget nem viseltek, a birtokukba került három végvárban jelentős létszámú őrséget tartottak, fegyveres erejük összlétszáma pedig jóval felülmúlta a fent említett dunántúli arisztokrata társaikét.³³

A zsitvatoroki békeegyezmény határfelfogása a régi viszonyokat tükrözte, vagyis a szemben álló végvárakhoz tartozó vagy hódoltatott birtokok alapján jelölte ki a hódoltság peremvidéket is magában foglaló határzónát. A dokumentumban nevesítették a határerődítményeket: északon a keresztények kezére került nógrádi várakat (Ajnácskő, Divény, Füle, Gyarmat, Kékkő, Nógrád, Somoskő, Palánk, Szécsény) és Vácot, továbbá az oszmánok által elfoglalt, illetve visszafoglalt Egert, Kanizsát és Esztergomot. Megállapodtak abban, hogy a nógrádi várakhoz és a Váchoz tartozó helységek többé nem adóznak a töröknek, kivéve azokat a falvakat, amelyekben Eger elfoglalását követően is adót szedtek az oszmánok.³⁴ Az oszmán fél azonban egy olyan meghamisított török nyelvű példányt íratott alá a magyarokkal, amelyben a nógrádi és a Vác környéki falvak továbbra is nekik adóznak.³⁵ A felmerült problémát az Esztergomhoz tartozó falvak ügyével együtt az 1615. évi bécsi béketárgyalásokon igyekeztek rendezni. Az Esztergomnál követelt százötvennyolc keresztény faluból hatvanat a katonai és diplomáciai nyomás következtében átengedtek a törököknek. Az 1618. évi komáromi egyezményben pedig az átengedett települések adófizetési módját is előírták, a nógrádi várak esetében viszont az eredeti értelmezés maradt érvényben.³⁶

Kanizsánál – amely gyakorlatilag beékelődött a keresztény végvidékbe – a birtokviszonyok még az átlagosnál is zavarosabbak voltak, így a zsitvatoroki békében Batthyány Ferenc, a Kanizsával szembeni végek főkapitánya és a budai pasa közti tárgyalásokra bízták a rendezést.³⁷ Itt is felállt a határmegállapító bizottság, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal több évtizedig működött. 1609-ben magyar részről összeírták a Kanizsával szembeni végvárakhoz tartozó falvakat, köztük az egykor Kanizsához tartozókat is. Berényt, Gelsét, Iharost és Újudvart, amelyek a töröknek is adóztak, például ekkor rendelték Kiskomárom várához.³⁸

A hódoltság többi határzónájában is felállították a határleírást végző bizottságokat, mivel úgy állapodtak meg, hogy csak a háború, azaz az 1593 előtt hódolt vagy adóztatott helyekről lehet a továbbiakban adót követelni. Erre hivatkozott Batthyány I. Ádám egy való-

³³ Ónod urbárium 1652. június 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 156 Urbaria et Conscriptioes. Fasc. 88. Nr. 23. Registrata.; Lorántffy Zsuzsanna 1652. évi konvenciók könyve. 1652. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Hung. 105. fol. 3–37.

³⁴ *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1526–1608. évi törvénycíkek.* Fordították és utalásokkal ellátták: Dr. Kolosvári Sándor – Dr. Óvári Kelemen. Magyarózó jegyzetekkel kíséri: Dr. Márkus Dezső, Budapest 1899. 992–993.

³⁵ Fekete Lajos: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy, 1606–1645.* Budapest, 1932. 212. A békeszerződés és a hamisítás történetére lásd: Nehring, Karl: *A zsitvatoroki szerződés története.* Századok, 120. évf. (1986) 1. sz. 12–14., 30–33.

³⁶ Salamon Ferenc: *Két magyar diplomata a XVII. századból.* Pest, 1867. 267–268., 276–280.; Szakály: *Magyar adóztatás,* 164–165.

³⁷ *Corpus Juris Hungarici 1526–1608,* 993.; Jászay Pál: *A gyarmati béke.* Tudománytár, Értekezések, 2. (1837) 1. sz. 71.

³⁸ Szvitek Róbert József: *Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben.* PhD disszertáció. Kézirat. Budapest, 2008. 134.; Szakály Ferenc: *Kanizsa és uradalma a vár török kézre jutása előtt.* Zalai Múzeum, 4. évf. (1992) 25.

színüleg hódoltatni akaró török főtiszt számára írt levele fogalmazványában: „...mivel mi-énk ez az föld és ország, [ti] csak jövevények vagytok benne. Más az hogy az békesség előtt a[z] kik holdultak voltak, azoknak beholdulásokat mi sem ellenezzök, de hogy az békesség alatt hodultassatok azt meg nem engedjök.”³⁹

Mindkét fél számára megtiltották az egymás területén történő adószedést, azt a falusi bírák kötelességévé tették. Hagytak azonban egy kiskaput, amely a gyakorlatban lehetővé tette az egymás területére történő átjárást. Az adó elmaradása esetén a magyar, illetve az oszmán végvidék illetékes katonai vezetőinek vagy a „társföldesúrnak” kellett gondoskodnia annak beszedéséről. Ha ez nem vezetett eredményre, akkor engedélyezték a közvetlen, vagyis a fegyveres adóbehajtást.⁴⁰ Ezt mindenki kénye-kedve szerint értelmezte, így „nyitva maradt” a határ. Az sem volt ritka eset, hogy az adóbehajtásra hivatkozva az illetékes parancsnoktól menlevelet szereztek. 1668-ban például Ibrahim koppányi bég maga ajánlott fel „pöczétös” levelet és kíséretet Esterházy Pál tisztartójának, hogy behajthassa az esedékes adót.⁴¹

Az oszmánok a „nyitott határ” lehetőségeivel is élve rendkívül sikeres hódoltatási tevékenységét folytattak a Kanizsa elleni főkapitányság területén. Már 1584-ben hódoltatásra szemelték ki Körmentet, Sárvárt, Németújvárt és Szombathelyt, és az 1664-ben a végvidékre érkező Evlija Cselebi már úgy hallotta, hogy a kanizsai vilajetnek hét szandzsákja van, ebből kettő, Egerszeg és „Kemenvár” (valószínűleg Körment) „az ellenség kezében van”.⁴² Evlija nem állított valótlanúságot, mert Egerszeg városa és környéke valóban adózott a törököknek, sőt a legnagyobb helyőrséggel rendelkező Kiskomárom mögött lévő falvak zöme is meghódolt.⁴³ A török adóztatás olyan mélyen benyúlt a keresztény erődítményrendszer mögé, hogy a Szentgotthárdhoz közeli Kéthelyt és Zsidát is elérte.⁴⁴

Sárkány István (ákosházi) kiskomáromi kapitány viszont a várával szemközti végvidéken több magyar falut, sőt az oszmánok által 1607 után az elnéptelenedett somogyi területekre betelepített rácokat is adófizetésre kényszerítette. A dunántúli nemesség és katonaság ez irányú tevékenységének sikerét mutatja, hogy az 1618. évi komáromi békeegyezményben Baranya, Tolna és Somogy vármegyék magyar részre történő adózását kénytelen volt az oszmán fél elismerni.⁴⁵

Bár a császári katonaság létszáma és a külhoni segély is megcsappant, a magyar végvidékeken mégis fennmaradt az erőegyensúly. A tizenöt éves háború befejezését követően a szemben álló végvidékeken csökkentették a várak katonaságát. Felső-Magyarországon

³⁹ Batthyány I. Ádám levélfogalmazványát idézi: J. Újváry Zsuzsanna: „Csak az nevét viseljük az békességnek...” *Oszmán hódoltatás és hódítólevelek a Dunántúlon a XVII. században*. In: uő (szerk.): Mindennapi élet a török árnyékában. Kora újkori társadalom és életmódtörténet. Piliscsaba, 2008. 28.

⁴⁰ Az adók beszedésének fent említett módját az 1615. évi bécsi és az 1618. évi komáromi békeszerződésben is megerősítették. Salamon: *Két magyar diplomata...*, 261., 267–268.

⁴¹ Szakály: *Magyar adóztatás*, 253.

⁴² Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 44.; *Evlija Cselebi török világotazó magyarországi utazásai*. Fordította és jegyzetekkel kísérte: Karácson Imre. Budapest, 1904. 504. (Török-magyarokori történelmi emlékek, 4. Második osztály: Írók.)

⁴³ Kelenik József: *Királyi vár hódolt városban. Egerszeg mindennapjai Kerpachich István megbízott kapitány leveleinek tükrében (1647-1657)*. In: Kapiller Imre (szerk.): *Zalaegerszeg évszázadai*. Zalaegerszeg, 1997. 151–154., 171–172.

⁴⁴ Barta Gábor: *A társadalmi és gazdasági fejlődés főbb vonásai 1526–1734*. In: Kuntár Lajos – Szabó László: *Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szombathely, 1981. 94.

⁴⁵ Salamon: *Két magyar diplomata*, 277–278.; Szakály: *Magyar adóztatás*, 178–185.

1604-ben még 3350 (köztük 1170 német) katona szolgálatával számoltak, 1607 elején már csak 2590 emberrel, 1610-ben pedig 2210 fős állománnyal.⁴⁶ Hasonló folyamat ment végbe a szemközti egri végvidéken is, ahol a 3405 fős várkatonaság 1605 és 1613 között 2448 főre apadt.⁴⁷ Hegyi Klára számításai szerint a budai vilajet Drávától északra lévő erődítményeiben a század első harmadában 7494 várkatonát írtak össze. A győri és érsekújvári végvidék királyi helyőrségeinek keretlétszámai viszont ennél magasabbak voltak, a feltöltöttség aránya pedig 80–90% között mozgott.⁴⁸

Az összlétszám tekintetében hasonló adatokat kapunk. A század első felében a négy magyarországi végvidék negyvenhét erődítményében kisebb-nagyobb ingadozásokkal 10 400 magyarországi katona szolgált. A negyvenes évektől néhány száz fővel megemelték a királyi keretlétszámokat, a német katonaság 4000–5000 főre szaporodott, és a főurak katonasága mellett többezres rendi és mezei haderő egészítette ki a végvidékek fegyveres erejét.

Minden fogyatékosága ellenére a királyi kormányzatnak az oszmánok haderejével azonos nagyságrendű, közel 20 000 fős katonaságot sikerült fenntartania, amelynek hatékonysága alapvetően nem tért el az előző évszázad határvédelmi teljesítményétől. Jórészt ennek a végvidéki haderőnek köszönhető, hogy az adóztatás és a jogszolgáltatás terén – a Temesköz és a Szerémség kivételével – sikerült megőrizni a királyság intézményeinek jogfolytonosságát a hódoltságban. A király és a nádor a hódoltságban élt a birtokadományozás gyakorlatával, a hódolt megyék jelentős részére nemcsak az állami és földesúri adót, hanem a várak karbantartására rendelt ingyen munkát is kirótták. Alkalmanként a hódoltsági megyéket bevonták a katonaállításba is.⁴⁹ Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) 1619. évi támadásának idején például Zala vármegye a hódoltsági részeket is kötelezte egy jól felszerelt katona kiállítására.⁵⁰

A végvidéki haderő fenntartása óriási terhet jelentett. Csak a királyi várkatonaság éves zsoldja közel félmillió forintra rúgott.⁵¹ Az élelmezés elfogadható volt, de a zsoldfizetést, amely Európa-szerte problémát jelentett, nem sikerült megoldani. Így eltűrték a katonák kereskedését, gazdálkodását és illegális jövedelemszerzéseit, aminek tág teret biztosított a határvidék. Jelentős szerep jutott a végvidéki katonaság eltartásában a hódoltsági birtokoknak, birtokszerzéseknek. A tisztek eleve számoltak a zsoldhátralékokkal, és idővel vagy a királyságban, vagy a hódoltságban birtokadományokért folyamodtak.

Amit a békeegyezmények tiltottak – a helységek önkényes megsarcolását, az állatállomány elhajtását és a rabszedést –, az „mindennapos” tevékenységgé vált a végeken. Az utóbbi igen jövedelmező „üzletág” volt, amelynek megvoltak a sajátos törvényei, szokásrendszere és alkufolyamata. A rabkereskedelemben minden végvidéki kapitány – már csak a saját foglyok kiváltásának ürügyén is – érdekelt volt, de a Batthyány család ilyen irányú

⁴⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (a továbbiakban: ÖStA KA) Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA) 1607–13–1/e. Wiener Hokrriegsrat (a továbbiakban: HKR) Akten 1608– Oktober – Nr. 16. Exp.; ÖStA KA HKR Akten 1610– July–22. Exp.; 1612–März– Nr. 17. Reg.

⁴⁷ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 104., 113.

⁴⁸ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 113.; Czigány: *Reform vagy kudarc*, 74–75.; ÖStA Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, (a továbbiakban: HKA HFU) Kt. Rote Nr. 147. 1633 Konv. März, fol. 37–41.

⁴⁹ Szakály: *Magyar intézmények*, 23–31.

⁵⁰ Szakály: *Magyar adóztatás*, 223–241.; Turbuly Éva: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611–1655*. Zalaegerszeg, 1996. (Zalai gyűjtemény, 39.)

⁵¹ ÖStA HKA HFU Rote Nr. 188. 1652. Konv. Mai, fol. 160–163.

tevékenysége a legszervezettebbek közé tartozott.⁵² A rabkereskedelem a nyugat-európai hadszíntereken sem volt ismeretlen, de ott a harcoló felek általában rang szerint szabott váltságdíjakban állapodtak meg, így például „ha kapitán akar mily nagy úr legyen is a sarca ezer forint”.⁵³ Oszmán relációban Batthyány I. Ádám udvari kapitányáért, Palotay Miklósért 1650-ben 5000 birodalmi tallért és öt foglyot kértek.⁵⁴

Napirenden voltak a nagyobb megtorló akciók is. Ebben elsősorban az ország nyugati felének végvidéki parancsnokai jártak az élen. Batthyány I. Ádámnak huszonöt nagyobb portyájáról tudunk: 1639 novemberében 2487 fővel és 1648 májusában 2632 fővel Kanizsa, 1641 január–februárjában 4000 fővel Igal, 1649 januárjában 2664 fővel Segesd, 1657 április–májusában 2467 fővel Zsámbék ellen vonult. Legnagyobb vállalkozását Zrínyi Miklóssal együtt Kiskomárom török ostromát megtorlandó 7500 magyar, német és horvát katonával 1651 augusztusában Segesd ellen hajtotta végre.⁵⁵ Portyái a török féken tartása mellett hozzájárultak haderejének finanszírozásához is. Tisztjeivel együtt tekintélyes zsákmányra tett szert, de közlegényeknek is jutott a vállalkozásokból egy-két havi zsold és némi portéka.⁵⁶

Bár az oszmánok a felső-magyarországi végvidéken is előszeretettel portyáztak, de olyan menetrendszerű megtorló akciók nem indultak ellenük, mint a nyugati országrészben. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a régió Erdély hatalmi törekvéseinek célpontja lett. Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György fejedelem (1630–1648) a Porta engedélyével és segítségével viselt háborút a magyar király ellen. A keleti országrész legnagyobb fegyverforgató rétege, a hajdúság két felkelése (1607, 1630) is az oszmánok támogatását élvezte. Mivel Bocskai óta itt gyökeret vert a németellenesség és a törökkel való szövetkezés gondolata, Felső-Magyarország a század második felére az ország ellenzéki központjává, az oszmánellenes védelmi rendszer gyenge láncszemévé vált. A bujdosó-kuruc felkelés idején (1672–1683) a magyar–oszmán határzóna észak-keleti részének hódoltsági peremvidégeit a felkelők szállták meg, s innen indítottak rendszeres portyákat a királyi országrészbe.

Mivel a 19. és 20. század hazai történet- és hadtörténetírása a Magyar Királyság keleti felében elsősorban az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes hadjáratait és rendi mozgalmait vizsgálta, a régió oszmánellenes határvédelmi jellegzetességeinek feltárása a jövő kutatási feladatai közé tartozik.

⁵² Erre nézve összefoglalóan lásd: Pálffy Géza: *A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez)*. Fons. 4. évf. (1997) 1. sz. 5–78.; Tóth Hajnalka: *Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban*. Aetas, 18. évf. (2002) 1. sz. 141–152.; Tarkó Ilona: *Rabkereskedelem és anyagi kultúra a XVI–XVII. században a Batthyány család levéltára alapján*. 1. köt. PhD értekezés (kézirat). Piliscsaba, 2012. 22–118.; Komjáti Zoltán Igor: „...És így az régi jó rendtartás is megállatik és tartatik...” *Koháry István levelezése füleki főkapitányságának korában az egri vilájet török uraival (1667–1682)*. Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve, 45. (2009) 108–112.

⁵³ Kornis Gáspár Péchy Simonnak, 1620. szeptember 17. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár. Veress Endre: *A Kornis család oklevéltára*. 1. köt. Ms 425. II. k. fol. 1012.

⁵⁴ ÖStA HKA HFU Rote Nr. 184. 1651. Konv. Februar, fol. 221–238.

⁵⁵ Czigány: *A Kanizsával szembeni végvidék*, 89.

⁵⁶ Fenyvesi László: *Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai*. In: Bodó Sándor – Szabó Jolán (szerk.): *Magyar és török végvárok (1663–1684)*. Eger, 1985. 199–228. (Studia Agrimensia, 5.); Újváry Zsuzsanna: *Egy hírhedt lesvető a XVII. századból. Kösze Gyurkó zsámbéki akciója*. Hadtörténelmi Közlemények, 126. évf. (2013) 2. sz. 498.

ISTVÁN CZIGÁNY

An “open border” – the effects of a military history paradox

Thoughts about the characteristics of the Kingdom of Hungary’s defense system against the Ottoman Empire in the 16th and 17th centuries.

After the advance of the Ottoman Empire halted at the middle of the Kingdom of Hungary in the late 16th century, the Habsburg Empire, bearers of the Hungarian crown at the time, and the Ottoman Empire both built their own defense systems. The two empires created thousand kilometers long, similarly structured castle systems. The opposing defense lines were balanced in terms of power. Both sides had a force of approximately 20,000 soldiers. The upkeep of this kind of military force was a significant burden on both empires, and they could only secure their system of strongholds, but couldn’t close the border down.

The Treaty of Adrianopole (1568) didn’t draw a clear border, it only aimed to determine the affiliation of the border settlements and the part of the populace that paid taxes to both sides. While the Ottomans ruled over the Christian border area, the Kingdom of Hungary partially reorganized state presence in Ottoman Hungary (royal, palatine, and county rights, and the way noble’s lands were managed) with the help of the military of the border castles and landowners. A peculiar, “open” border area was created, the size of which depended on how large an area the Hungarian and Ottoman border castles collected taxes from. This system of shared rulership (condominium) and the resulting tax structure became the main reason behind the skirmishes, raids, and the constant state of border war. The Treaty of Zsitvatorok (1608) regulated taxation by the Hungarian and Ottoman parties in the border area, sometimes even allowing the presence of the other side’s armed forces within their dominion. This became the norm not only in the border area at this time, but in entire Ottoman Hungary apart from the Temesköz and Szerémség regions.

During the early 17th century, due to the Bocskai uprising (1604–1606), and the Western engagements of the Habsburgs, the role of the Hungarian political and military elite, and the armies of the Hungarian aristocracy grew stronger in the governance, financing and military structure of the kingdom’s border areas. Despite the deficiencies of the border castle system, the balance of military power remained intact on the Ottoman border. An important aspect of this was the Hungarian taxation in Ottoman Hungary, and the presence of the soldiers of the border castles.

PAPP SÁNDOR

Az Oszmán Birodalom, a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia kapcsolattörténete a békekötések tükrében*

(Vázlat és adatbázis)

Az oszmán–magyar történelmi együttélés jellege évszázadokon keresztül katonai jellegű volt, miközben a nagy háborúkat időről időre megszakította a két hatalom közötti fegyverszünetek és békekötések sora. Ezek diplomáciatörténeti értékét nem kell magyarázni, mégis egységes elvek szerinti forráskritikai kiadásuk teljesen hiányzik a történetírásunkból. A Magyar Tudományos Akadémia és a Szegedi Tudományegyetem Oszmán-kori Kutatócsoportja elsősorban ezeknek az alapidokumentumoknak a feltárásával, feldolgozásával és fordításával foglalkozik.¹ Mivel az Oszmán Birodalom vallási és etnikai tekintetben az egyik

* Köszönöm Ivanics Máriának, hogy a tanulmány első változatát elolvasta, és javaslataival segítette munkámat. A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta 20391-3/2018/FEKUST-RAT. Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Kiválósági Központ, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke, MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoportja és a Mindennapi élet és birodalmi politika a Köprülü-restauráció idején (OTKA K 109070) pályázat munkájának a keretében készült.

¹ Az MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport alkalmazott tagjai: Papp Sándor, Göncöl Csaba, Hadnagy Szabolcs, Juhász Krisztina, Marton, Gellért Ernő, Szabados János és Teiszler Éva. Munkájukat nem alkalmazott tagként segíti Cziráki Zsuzsanna, Tóth Hajnalka és Tóth Sándor László az SZTE Kora Újkori és Középkori Magyar Történeti Tanszékről. Külső tagként részt vesz a kutatásban Brandl Gergely UNKP ösztöndíjas és Bara Péter. Jelen tanulmány elkészítéséhez külön nem jelezve a kutatók alábbi, témára vonatkozó írásait használtam: Cziráki Zsuzsanna: *Követ vagy szélhámos? A Habsburg-diplomácia útvesztői egy konstantinápolyi gyilkosság tükrében*. Aetas, 31. évf. (2016) 3. sz. 22–39.; Cziráki, Zsuzsanna: *Making Decisions at the Imperial Court in Vienna Related to the Election Procedure of the Resident Ambassador Simon Reniger von Renningen (1649–1666) in Constantinople*. Archivum Ottomanicum, vol. 33. (2016) 91–99.; Cziráki, Zsuzsanna: *Language Students and Interpreters at the Mid-seventeenth-century Habsburg Embassy in Constantinople*. Theatrum Historiae, vol. 19. (2016) 27–44.; Tóth, Hajnalka: „Unutulmuş Biriym”: 17. Yüzyıl Ortasında Macar Süvari Subay ile Budinli Türk Çavuşun Serbest Brakılma Hikâyesi. Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi / Journal of South-Eastern European Studies, vol. 24. (2013[2017]) nr. 2. 49–67.; Tóth Hajnalka: *A vasvári békekötésig vezető út: Oszmán–Habsburg diplomáciai lépések a béke megújítására, 1662–1664*. In: Tóth Ferenc – Zágorkhidí Czigány Balázs (szerk.): *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke / La bataille de Saint Gotthard et la paix de Vasvár: Oszmán terjeszkedés – európai összefogás / Expansion ottomane – Coopération européenne*. Budapest, 2017. 319–338.; Tóth Hajnalka: *Vár, sánc vagy őrház? – Mitket építettek az erdélyi–temesközi határvidék Habsburg-oldalán a karlócai békekötés után?* Keletkutatás, 2017. ősz, 33–48.; Szabados János: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”. Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága. Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz*. Aetas, 31. évf. (2016) 3. sz. 77–92.; Szabados János: *Habsburg-oszmán kommunikáció a 17. század derekán: Johann Dietz császári futár halálának körülményei és következményei*. In: Bodnár-Király Tibor – Hende Fanni – Pataki Katalin (szerk.): *Szóra bírní az újkort: A III. Kora-*

legsokszínűbb államalakulatok közé tartozott, szükséges, hogy az okmányok helyes értelmezéséhez a török, latin, német és magyar nyelvű források filológiai vizsgálata mellett az oszmán állam struktúrájával, nemzetei és vallási közösségei viszonyaival is foglalkozunk. A többi vizsgálandó részterületet nem érintve az alábbiakban a kutatócsoport fő kutatási témáját kívánom ismertetni, melynek fókuszában a középkori magyar királyok, később a Habsburg császárok és az oszmán szultánok között létrejött békeszerződések kritikai kiadása áll 1739-ig, illetve 1791-ig.

Meggyőződésünk szerint 1541 után a középkori Magyar Királyság jogfolytonosa államjogi és diplomáciai tekintetben az akkor I. Ferdinánd (1527–1564) magyar király vezetése alatt álló országrész volt, így az oszmán–magyar kapcsolatokat tekintve is ez vette át a Mohács előtti magyar államiság jogi szerepét. Ez az a történelmi alap, amelyre épülve kutatási területünk a készülő forráskiadásban a 15. századtól a 18. század közepéig – végéig – terjed ki. A kettős királyválasztás időszakában két párhuzamos vizsgálatot is kell folytatnunk, hiszen mindkét országrész ura, azaz I. Ferdinánd mellett I. János (1526–1540) magyar király, majd pedig fia, II. János (1540–1571) is választott királyként került a budai trónra. A fordulat 1541-ben következett be, mikortól kezdve II. János ugyan továbbra is viselte a választott magyar királyi címet (majdnem haláláig), uralma egyben az erdélyi állam, a későbbi Erdélyi Fejedelemség kialakulásának első időszaka.

A forrásbázis jellegéből adódóan az elsődleges kutatások a bécsi állami levéltár (Österreichisches Staatsarchiv) Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagában folytak – és folynak jelenleg is. Az eddigiek során három nagy okmánygyűjteményt és több kéziratgyűjteményt kellett áttekintenünk. Elsősorban a diplomatikai gyűjteményben lévő, különálló egységet alkotó török okleveleket (*Türkische Urkunden*), amelyek alapvetően két, az őrzés tekintetében eltérő ágra oszlanak. Az első, eredeti okmányokat tartalmazó gyűjtemény tekercesekben őrzi az oszmán okleveleket. A második, hasonló című török okmánygyűjtemény kartonok szerint van rendezve, bennük szürkés-kék 19. századi – 20. század eleji csomagolópapírokban található az összehajtott oklevelek. A harmadik nagy gyűjtemény a békeszerződések sorozat (*Staatsverträge*), amely másolatokat tartalmaz eredeti oszmán–török nyelven és latin fordításban. Mindhárom gyűjtemény őrzi a Portával és tisztviseleivel folytatott levelezés latin példányait, másolatait, illetve néha az elkészített eredeti, de nem expedált változatokat is.

A fentiek mellett még két, keleti forrásokat őrző fondot is át kellett néznünk: a levéltárban őrzött keleti kéziratokat tartalmazó anyagot (*Orientalische Handschriften*) és a monarchia keleti diplomataképzőjének gyűjteményét (*Orientalische Handschriften der ehemaligen Konsularakademie*). Ezek mellett természetesen a kutatás a bécsi Nemzeti Könyvtár kézirataira (Nationalbibliothek, Handschriftensammlungen, Orientalische Handschriften) is kiterjed.

A bécsi kutatások mellett nem feledkezhetünk meg a hazai gyűjteményekről sem, mint a Magyar Nemzeti Levéltárról és az Esztergomi Prímási Levéltárról, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár kéziratairól, de a határon túli, pozsonyi, kolozsvári, eperjesi levéltárak gyűjteményeiről sem.

Az eddigiek során széles körű feltáró munkát végeztünk és végzünk az isztambuli, volt nagyvezíri hivatal hatalmas oszmánkori levéltárában (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), a Topkapı Szeráj külön gyűjteményeiben (Topkapı Saray Müzesi Arşivi ve Kütüphanesi) és több volt mecsetkönyvtár kéziratai között. Át kellett tekintenünk több török tudós hagyatékát,

mint például az Atatürk Könyvtár (Atatürk Kitaplığı) gyűjteményében őrzött, úgynevezett Cevdet pasa iratait (*Muallim Cevdet Yazmaları*) és kéziratait; közöttük olyan kötet is található, amely a mohácsi csata előtti magyar diplomácia portai ellátását regisztrálta (Nr. 0,71., *Ruzmançe Defteri*). Ez utóbbi iratanyagok a kutatás azon fázisában adhatnak majd fontos adalékokat, amikor a békeszerződés-példányok hiányában arra keressük a választ, hogy mikor, milyen célból kereste fel magyar küldöttség a Portát a 15–16. században. Előzetesen már elkészült egy kivonat a fent jelezett forrásokból, amelyek több ponton is új adatokkal szolgálnak a korai oszmán–magyar történelemre vonatkozóan.²

Elképzeléseink szerint forráskiadásunkban (forráskiadásainkban) elsődlegesen az oszmán fél által ratifikált békepéldányokat tekintjük alapnak, ezek hiányában a korabeli oszmán-török másolatokra alapozunk. Ha ezek sem állnak rendelkezésünkre, akkor a latin és német fordítások is számba jöhetnek.

Miután magyar kutatók évtizedeken keresztül vizsgálták mind a nagyvezíri, mind a szultáni levéltár anyagait, joggal feltételezhetjük, hogy a Magyar Királyság kancelláriájában, majd pedig a bécsi központi hivatalokban keletkezett, eredeti okmányok már nem léteznek. Így a magyar királyok és Habsburg császárok békepéldányainak szövegeit csak korabeli másolatok alapján rekonstruálhatjuk. Rendkívüli szerencse, hogy Bécsben előkerült két olyan latin nyelvű császári ratifikáció, amelyeket pergamenre írtak, és az uralkodó, illetve a kancellár aláírta őket, sőt az egyik példányt lepecsételték, vagyis teljesen előkészítették az expedíáláshoz. Egy dokumentumnak pedig az eredeti méretű, papírra készült másolatával rendelkezünk. Feltételezhető, hogy ez volt az a példány, amelyen a díszes császári ratifikáció kiállítását megtervezték, amelyről aztán a szöveget átmásolták az eredeti pergamen példányra. Arra a kérdésre, hogy a két eredeti, kész változatot miért nem küldték el Isztambulba, csak a béketárgyalások részletes kutatása után lehet választ adni.

Az okmányokra vonatkozó bécsi feltáró munka szinte teljesen befejeződött. Lemásoltattuk a drinápolyi béke (1568) összes példányát, a zsitvatoroki béke (1606) szövegváltozatait és a vasvári békének (1664) a szultán nevében Érsekújváron kiállított ideiglenes ratifikációját. Gyönyörű kiadásban jelentek meg az 1559-es, az 1562-es és az 1565-ös békepéldányok, melyeknek az átírása és német fordítása, jól olvasható faksimilekiadása tervezett kutatásunk egyik mintájául szolgál.³ Mindezek mellett Ernst Petritsch elkészítette a Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött, 1480 és 1574 közötti török okmányok katalógusát, mely nagy segítséget nyújtott a bécsi példányok, így az 1574-es okmány megtalálásában.⁴ Ugyanakkor megszereztük a békeszerződések egy részének 18. századi, latin nyelvű, kéziratos másolatát is.⁵

² Ezt az anyagot Hadnagy Szabolcs készítette el.

³ Schaendlinger, Anton C. (unter Mitarbeit von Claudia Römer): *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien* Bd. 1. (Transkriptionen und Übersetzungen) Bd. 2. (Faksimile). Wien, 1983 (Denkschriften der Philosophisch-historische Klasse, 163:). Osmanisch-türkische Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien, 1.)

⁴ Petritsch, Ernst Dieter: *Regesten der Osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv*. Bd. 1. (1480–1574) Wien, 1991. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (a továbbiakban: MÖS), Ergänzungsband, 10/1.)

⁵ *Seres conditionum et pacificationis, quae sub divi Rudolphi, quondam Rom. Imperat. regimine etc. ... conclusa. Quibus accessit regnante Rom. Imp.Ferd. III. et Sultan Ibrahim Han Turcarum Imperat. moderna tractatio in pago Szöny. 19. Martii 1649.* (török békék másolatai 1606–1649 között, fol. 36–42. a karánsebesi határegyezmény szövege 1741-ből); Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, (a továbbiakban: HHSStA) Handschriften-sammlung (a továbbiakban: HS) W 518.

Az általunk kutatott témát a források jellegéből és az eltérő kutatási módszertanból adódóan is öt nagy, kronológiailag elkülönülő csoportra lehet bontani. Az első, körülbelül százéves intervallumot átfogó, a 15. század elejétől 1519-ig tartó időszakba a középkori oszmán–magyar békekötések tartoznak. A második csoportba pedig az 1528-tól 1540-ig, azaz I. János királynak a szultán vazallusává válásától II. János trónra lépéséig tartó időszak békéi és iratai. Ebből az időszakból két okmány maradt ránk: I. János békeszerződése I. Szülejmánnal, amit egy 16. századi hamisítványnak tartok; a másik pedig az 1540-es oszmán–magyar megállapodás, amelyben a szultán elismerte II. Jánost magyar királynak. Mindkét példánynak van több kiadása is, a források beillesztése kutatásainkba azonban indokolt, mivel mindkét esetben a magyar király szerződéséről van szó.⁶ A harmadik egység a 16. századi békeszerződések időszaka, amely a tizenöt éves háború kitöréséig (1591/1593) tart. Ebben az időszakban tizenkét békekötés történt (1547, 1559, 1562, 1564, 1568, 1574, 1575, 1576, 1577, 1583, 1590, 1593), és ide sorolom továbbá az 1533-as béketárgyalás záródokumentumát is, amely – egyelőre ismeretlen okból – nem vált jogerőssé, továbbá az 1545-ben létrejött első fegyverszünet okmányát. A negyedik a zsitvatoroki béke (1606) időszaka, amely megteremtette annak lehetőségét, hogy a béketárgyalások Magyarországon folyjanak. A ratifikációkat hozó főköveteket elviekben a határnál Esztergom és Komárom között cserélték ki. Az ötödik, utolsó korszak 1664-gyel kezdődik, és 1739-ig, illetve – ha a kutatás futamideje alatt teljesíthető lesz – 1791-ig, a zsizstovói békéig tart. Ezen időszak jellemzője, hogy a béketárgyalások a határoknál zajlottak, 1699-ben karlócánál és 1718-ban majd Pozsarevácnál, továbbá angol és holland közvetítők vettek részt a tárgyalásokon. A vaskvári békét is itt tárgyaljuk, attól függetlenül, hogy nem voltak közvetítők, hanem csak egy békejavaslat a császári követ, Simon Reniger részéről, amit a nagyvezír elfogadott.

A mohácsi csata előtti időszakra vonatkozóan nagy a forráshiány, így a kutatás során a többi korszaktól részben eltérő módszereket kell alkalmaznunk. A hiány oka a középkori magyar királyi udvar pusztulása. Annak is örülnünk kell, ha időnként magának a békekötéseknek az idejét meg tudjuk határozni. Eddig az 1416 és 1528 közötti időszakból 34 békeszerződésre ismerünk adatokat magyar, török és bizánci történeti művekből, továbbá a régi latin és német nyelvű szakirodalomból. A jelentős számú békekötésből azonban csak hat esetben maradtak fenn békedokumentumok, melyek közül az első1444-ből származik.⁷ Ezen kívül ismerjük még az 1483-as,⁸ 1488-as,⁹ 1498-as,¹⁰ 1503-as¹¹ és az 1519-es békeszer-

⁶ Papp, Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung*. Wien, 2003. 158., 162-164.

⁷ Papp Sándor: *II. Murád szultán és I. Ulászló lengyel és magyar király 1444. évi békekötése*. Acta Historica, 109. évf. (1999) 47–62.

⁸ *Epistolae Matthiae Corvini. Cassoviae, 1743. 1–2.*; Katona, Stephanus: *Historia critica Regum Hungariae, stirpis mixtae*. Vol. 16. Budae, 1793. 525. (Hammer-Purgstall tévedésből Katona munkájának 12. kötetére hivatkozott. Hammer-Purgstall, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. (a továbbiakban: GOR). Bd. 2. Graz, 1963.² 287.; GOR 9., 287. Nr. 105.); Noradounghian, Gabriel: *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman. Traités, conventions, arrangements, déclarations, protocoles, procès-verbaux, firmans, bérats, lettres patentes et autres documents relatifs au droit public extérieur de la Turquie*. Vol. 1. Paris–Lepzig–Neuchatel, 1897. 21. Nr. 105.; Fraknoi Vilmos: *Mátyás király levelei. Külügyi osztály. Második kötet. 1480–1490*. Budapest, 1895. 161–162., 286.

⁹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (a továbbiakban: TSMA) E. 4861.; GOR 2., 297.; GOR 9., 284. Nr. 108.; Noradounghian: *Recueil d'Actes*, 22. Nr. 107.; Hazai György: *A Topkapu Szeráj Múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai*. Levéltári Közlemények, 26. évf. (1955) 294–295.; Hazai, György: *Urkunde des Friedensvertrages zwischen König Matthias Corvinus und dem türkischen Sultan 1488*. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung (Steinitz-Festschrift). Berlin, 1965. 141–145.; Kellner-Heinkele, Barbara – Rauschmann, Simone-

zódést.¹² Az 1449-es békekötés dokumentumai nem ismertek, csak az a latin levél, amelyben Brankovich György szerb despota (1429–1456) felkínálta, hogy közvetít a békekötésben, és felsorolta a leendő békeponctokat.¹³ A Mátyás király (1458–1490) és II. Bajezid szultán (1481–1512) között megkötött 1483-as béke régóta ismert,¹⁴ de ennek ellenére érdemes tovább vizsgálni, mert a békeszöveg formája nem hasonlít a 15. századi oszmán–európai békeszerződésekéhez. Az első oszmán–török nyelven fennmaradt, dátum nélküli okmányt (a béke másolata) Hazai György adta ki, és ő határozta meg keletkezési idejét is: 1488.¹⁵

A békekötések melléktermékeként olyan gazdaságtörténeti feljegyzések is keletkeztek a Portán (a fentebb már érintett úgynevezett *rúznámcese-defterek*), amelyek beszámolnak a magyar követek érkezéséről, jövetelük céljáról, esetleg hozott ajándékaikról, továbbá arról, hogy hivatalból ki fogadta őket, és milyen értékű ellátmányt, illetve ajándékokat kaptak.¹⁶ A *rúznámcese-defterek* feljegyzései tizenkét évre vonatkozóan számolnak be intenzív magyar követjárásról (1488, 1489, 1491, 1495, 1503, 1504, 1506, 1507, 1508, 1509, 1510, 1511), melyek közül hat esetben békekötés is történt (1488, 1495, 1498, 1503, 1511). Ugyancsak használnunk kell a szultáni szeráj levéltára (Sarayı Müzesi Arşivi) Mohács előtti török okleveleit is, mert ezek is tartalmazznak a követjárásokra és békétárgyalásokra vonatkozó adatokat.¹⁷

Christiane – Schönig, Claus – Winkelhane, Gerda – Zieme, Peter (Hrsg.): *Monumenta et Studia Turcologica. Ausgewählte Schriften von György Hazai*. Berlin, 2012. 534–540. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvolker, 14.)

¹⁰ Čorović, Vladimir: *Der Friedensvertrag zwischen dem Sultan Bayazid und dem König Ladislaus II.* Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Jg. 90. (1937) 52–59.; Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Budapest, 1978. 82.

¹¹ *Annales regum Hungariae ab anno Chr. 997 ad annum 1564 deducti ac maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio Georgii Pray.* Vol. 3. Vindobonae, 1765. 305.; Katona: *Historia Critica* 18., 345.; GOR 2., 616–620.; Noradounghian: *Recueil d'Actes* 1., 24. Nr. 118.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) DL. 30 498.; TSMA E. 7675.; ÖStA HHStA Allgemeine Urkunden Reihe (a továbbiakban: AUR) 1503. 08. 20.

¹² Noradounghian: *Recueil d'Actes* 1., 27. Nr. 137.; „...endlich da einige auswärtige Fürsten nicht mitstimmen wollten, entschließen sie sich (1519) den Stillstand auf drei Jahre einzugehen.” Schimek, Maximilian: *Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama*. Wien, 1787. 198. „In der Stillstandesurkunde ward nur das Königreich Ungarn bekannt, Weil also die Länder Kroatien, Dalmatien und Slavonien namentlich nicht mitbegriffen waren, fand der Sultan Gelegenheit, seine bisherigen kleine – Eroberungen durch Streifzüge in diese Provinzen zu vergrößern. Farlati l. cit. Tom. 3. 437.” [Farlati, Illiri. Sacri.] Uo. 198. 1. jegyz. Ez az adat hamis, amit a béke szövege is bizonyít. Thallóczy Lajos – Horváth Sándor: *Alsó-Szlavóniai okmánytár. (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék.) 1277–1710*. Budapest, 1912. 279–286. (Magyarország melléktartományainak okmánytára, 3.); MNL OL DL. 24393.

¹³ Teleki József, gróf: *Hunyadiak kora Magyarországon*. 2. köt. Pest, 1853. 244.

¹⁴ *Epistolae Matthiae Corvini*. 1–2.

¹⁵ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (a továbbiakban: TSMA) E. 4861.; Hazai: *A Topkapı Szeráj*, 286–295.; Hazai: *Urkunde des Friedensvertrages*, 141–145.; Kellner-Heinkele–Rauschmann–Schönig–Winkelhane–Zieme (Hrsg.): *Monumenta et Studia Turcologica*, 534–540.

¹⁶ Papp Sándor: *A török béke kérdése a Dózsa-féle parasztháború idején*. In: Egyed Emese – Pakó László (szerk.): *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-egyesület I. szakosztályában*. Kolozsvár, 2016. 229–243.

¹⁷ Ezekből az anyagokból lehetett rekonstruálni I. Mátyás és II. Mehmed (1451–1481) 1477. évi békeszerződését. Erre lásd: Papp, Sándor: *Ştefan cel Mare, le roi Mattias et l'Empire ottoman*. In: Bilić, Faruk – Cădea, Ionel – Popescu, Anna (dir.): *Enjeux politiques, Économiques et militaires en Mer Noire. (XIVe–XXIe siècles)* Études à la mémoire de Mihail Guboglu. Braïla, 2007. 363–390.; Papp Sándor: *Ştefan cel Mare, Mátyás király és az Oszmán Birodalom*. Hadtörténelmi Közlemények, 121. évf. (2008) 2. sz. 303–325.

Egyelőre egyetlen békeszerződés – az 1503-as – esetében rendelkezünk teljes irattal, megvan a szultáni ratifikáció Bécsben őrzött latin fordítása, ismert a király ratifikációja, és Isztambulban megtaláltam az eredeti török békepéldányt is.¹⁸ Nagyon érdekes az 1519-es békeokmány, amelynek sokáig csak a latin nyelvű magyar ratifikációja volt ismert,¹⁹ de nemrég Pozsonyban előkerült egy szerb nyelvű szövegváltozata is, amely szintén a szultáni példány fordítását tartalmazza. (Bár felmerülhet annak a lehetősége is, hogy ez az eredeti oszmán példány szövege, hiszen előfordulhatott, hogy az oszmán–magyar békekötés nyelve a délszláv volt.²⁰)

A második, 1526 utáni időszakból az első ismert békekötés V. Károly német-római császár (1530–1556) és I. Ferdinánd magyar király közös békeműve I. Szülejmánnal, melyet a Habsburg testvérek külön-külön ratifikáltak 1547-ben.²¹ Ettől az időponttól kezdve a tizenöt éves háború kitöréséig (1591/1593) hét békekötésről és fegyverszünetről ismerünk adatokat és békedokumentumokat (1559, 1562, 1568, 1574, 1577, 1590). A béketárgyalások ebben az időszakban Isztambulban folytak, főkövetek – mint például Verancsics Antal – vezetésével, majd a békepéldányokat mindkét uralkodó ratifikálta.

A tizenöt éves háború után új időszak kezdődött, amit a háborút lezáró zsitvatoroki béke (1606) fémjelez. A békekötés előzményeképpen 1595-től 1606-ig hét béketárgyalás zajlott hazánkban (1595, 1597, 1598, 1599, 1601, 1603, 1604), amelyek minden esetben az őszi-téli hónapokra estek, és néha még a fegyverek zaja közepette sem szakadtak meg (például 1604-ben). A fenti időpontokban lebonyolított Habsburg–oszmán békekötési kísérletek kialakították azokat a feltételeket, szokásrendet, amelyet a későbbi évtizedekben is alkalmaztak.

Az 1606 és 1699 közötti időszakban összesen 18 alkalommal kötöttek békét a felek, ezek felsorolásától eltekintek, mivel az alábbi mellékletben mindegyikről találunk adatokat. Közülük öt alkalommal magyarországi helyszínen, a határ Komáromhoz közeli területén jött létre a béke (1606, 1618, 1625, 1627, 1641). Ezen magyarországi béketárgyalások jellegzetessége, hogy a helyi török méltóságok és a nádor irányításával,²² nagyrészt magyar nyelven, illetve törökül folytak, végeredményként pedig magyar, latin és oszmán–török megállapodásszövegek jöttek létre, melyeket mindkét birodalom uralkodója ratifikált. Ez a rendszer sem működött azonban mindig az előzetes terveknek megfelelően: van olyan megkötött béke, amelynek kétséges a ratifikálása (1644). Ebben a korszakban zajlott az 1627. évi béketárgyalás, melynek eredménye az úgynevezett szónyi béke megkötése, ami a későbbi

¹⁸ ÖStA HHStA AUR 1503. 08. 20.; MNL OL DL. 30 498; TSMA E. 7675.; Thallóczy Lajos – Horváth Sándor: *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527*. Budapest, 1915. 167–170. Nr. 56.; *GOR* 2., 616–620.

¹⁹ MNL OL DL. 24 393; Thallóczy–Horváth: *Jajcza*, 279–286.; Yekeler, Numan – Özkılınç, Ahmet – Sivridağ, Abdullah – Karaca, Yılmaz – Çoşkun, Ali – Atik, Vahdettin – Köse, Resul – Kirca, Ersin – Gurulkan, Kemal – Szepesiné Simon, Éva – Schmidt, Anikó (haz. / szerk.): *Arşiv belgelerine göre Osmanlı'dan günümüze Türk–Macar ilişkileri / Török–Magyar kapcsolatok az Oszmán Birodalomtól napjainkig a levéltári dokumentumok tükrében*. İstanbul / Isztambul, 2016. 13–18.

²⁰ 1519. április. Slovenský národný archív, Hodnoverné miesto, Bratislavská kapitula, 1926 Capsa 28, fasc. 7. nr. 41. <http://monasterium.net/mom/SK-SNA/3900-HodnoverneMiestoBratislavskaKapitula/1905/charter> (megtekintés: 2016. szeptember 9.)

²¹ Petritsch, Ernst Dieter: *Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547*. MÖS, Jg. 38. (1985) 49–80.; Papp Sándor: *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban az 1547. évi békekötés után*. Keletkutatás, 1996. ősz – 2002. tavasz, 141–160.

²² A magyarországi tárgyalásokról és időnként a szultáni és császári ratifikációkról is nagy számú adattal rendelkezik az Esztergomi Primási Levéltár: Acta radicalia, Classis B. Itt található a Magyarországon zajlott 1606., 1627. és 1641. évi béketárgyalás irattanyaga és jegyzőkönyve.

megállapodások mintájául szolgált. Tudjuk azt is, hogy 1649-ban Johann Rudolf Schmid von Schwarzenhorn Isztambulba utazott a béke előzetes megkötése érdekében, a békepéldányok ott készültek, amelyeket a császári internuncius és Kara Murád pasa nagyvezír (1649–1650) hitelesített. Ez a hosszú korszak 1664-ig, a vasvári békéig tart, amely béke megkötésébe a magyar rendeknek már nem volt beleszólásuk. Az 1627-es béketárgyalás iratanyagát a Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola Modernkori alprogramján belül, a doktori képzés szemináriumain kezdtük el áttekinteni. Kutatócsoportunk tagjainak első közös publikációja ebből az iratanyagból született.²³

A béketárgyalások utolsó vizsgált korszaka a vasvári békével kezdődik. Ebben az esetben nem volt előzetes magyarországi béketárgyalás, csak a császári béketerv ismertetése és az oszmán fél beleegyezése, amelyet kétoldalú ratifikáció követett. A karlócai és a pozsaréváci békék esetében például külföldi hatalmak mediációja mellett folytak a béketárgyalások a Portával. A Habsburg–oszmán megállapodások közös jellemzője, hogy a vasvári békétől kezdődően minden tárgyalást a magyar rendek kihagyásával bonyolítottak le.

A fent ismertetett anyag feldolgozás és kiadása során három okmánytár módszertanát fogjuk követni. A velencei–oszmán kapcsolatokat Hans Peter Alexander Theunissen dolgozta fel PhD disszertációjában, aki nagyon részletes diplomatikai és történeti bevezetőt készített, elsősorban az 1980-as évek szakirodalmi szintjén, az okmányokról azonban nem készített fordításokat.²⁴ Őt követte 2000-ben Dariusz Kolodziejczyk,²⁵ aki jó diplomatikai és rövidebb történeti bevezetővel, illetve mintaszerű angol fordításokkal adta ki a lengyel–oszmán békeszerződéseket. A harmadikként használt forráskiadás a 2003-ban megjelent forráskiadásom, amely a 1528 és 1605 közötti időszakra vonatkozóan tartalmazza I. János hamisított szerződéslevelét, János Zsigmond, Bocskai István megállapodásait és beiktató iratait, illetve az erdélyi vajdák, fejedelmek szerződéslevelit és kinevező okmányait.²⁶ Ennek bevezetőjében elsősorban az oszmán kancellária működésére és az okmányok keletkezésének történetére koncentráltam.

Az összes békepéldány esetében, így a latin nyelvűeknél is – ahogy fentebb is hangsúlyoztam – elsődlegesen az eredeti vagy az ahhoz legközelebb álló kézirattal dolgozunk. Találunk azonban bőven példát arra is – elsősorban a 17. századtól kezdve –, hogy a békeszövegeknek van nyomtatott kiadása. A 18–20. századi okmánytárakat, mint amilyen Dumon,²⁷ Noradounghian²⁸ és Testa²⁹ munkája, illetve az Angliában kiadott oszmán szerződészövegek latin fordításait csak tájékozódás céljából használjuk.³⁰ Ugyanez igaz a 20.

²³ Brandl Gergely – Göncöl Csaba – Juhász Krisztina – Marton Gellért Ernő – Szabados János: *Válogatott források az 1627. évi szőnyi békeszerződés történetéhez*. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények, 15. évf. (2017) 151–203.

²⁴ Theunissen, Hans Peter Alexander: *Ottoman Venetian Diplomats: the 'Ahdnames. The Historical Background and the Development of Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of Corpus of Relevant Documents*. PhD Dissertation, University Utrecht, 1991.

²⁵ Kolodziejczyk, Dariusz: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. Leiden–Boston–Köln, 2000.

²⁶ Papp, Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, id. mű.

²⁷ Du Mont, Jean: *Corps universel diplomatique du droit de gens*. Vol. 1–8. Amsterdam – La Haye, 1726–1731.

²⁸ Noradounghian, Gabriel: *Recueil d'Actes 1–4*.

²⁹ Testa, Baron de: *Recueil des traités de la porte Ottomane avec les puissances étrangères*. Vol. 1–11. Paris, 1864–1911.

³⁰ *Treaties between Turkey and the foreign powers 1535–1855*. London, 1855.

század elején készült, az osztrák államszerződéseket bemutató munkára is.³¹ A kutatáshoz már szélesebb körben is áttekintettük az oszmán államközi szerződésekre vonatkozó irodalmat.³²

Bár nem tartozik szorosan a jelen projekthez, hosszabb távon vizsgálni kívánjuk az Oszmán Birodalom keleti határvidékén kialakult diplomáciai viszonyokat is, legalább a legújabbban megjelent iráni szakirodalom és forráskiadások alapján.³³

Török részről a 19. században két nagy forráskiadás jelent meg, amelyek zömében diplomáciatörténeti forrásokat tartalmaznak. Az első okmánytár Feridun bég híres, két kötetes okmánygyűjteménye, *A szultánok levelezése*.³⁴ A Bécsben őrzött, legteljesebbnek mondott kéziratban csak egy Habsburg–oszmán békekötés található, az 1547-es.³⁵ Az összes többi, az 1606-os szivatoroki, az 1615-ös bécsi, az 1627-es és az 1642-es szőnyi béke ratifikációja utólagos kiegészítése a kötetnek,³⁶ amelyek a 19. században, a munka nyomdai szerkesztése közben kerültek a szeráj és a mecsetkönyvtárak kéziratok anyagából a kötetbe.³⁷

A másik 19. századi török forráskiadás öt kötetben tartalmazza az oszmán békeszerződések és kereskedelmi megállapodásokat.³⁸ A kiadvány harmadik kötetében találjuk a 60–134. oldalak között a Habsburg–oszmán békeszerződéseket, összesen tizenkettőt, de ez a szám a valóságban több, mivel az 1699-es karlócai békétől kezdve a fő megállapodást kiegészítések, kereskedelmi megállapodások is kísérték. A kötetben a tárgyalt korszakra vonatkozóan az alábbi békék szövegei találhatóak: 1568, 1576, 1608, 1615, 1627, 1641, 1645, 1664, 1699, 1717 és az 1739. Ezek a másolatok az oszmán levéltárból és a külföldi hatalmakra vonatkozó diplomáciai anyagból kerültek a kötetbe.³⁹ Ezeket összevetve a Bécsben eredetiben fennmaradt oklevelekkel, megállapítható, hogy vannak esetek, amikor az oszmán forráskiadásokban – ahogy a magyarokban is – nem a végleges békeszerződés, hanem egy köztes változat olvasható. Az 1568-as drinápolyi béke két magyar forráskiadásban megjelent szövegváltozata is egy a békeszerződés véglegesítését megelőző állapotot tükröz.⁴⁰

Mivel arra törekszünk, hogy minden esetben a legvégső változatot jelentessük meg, elsősorban a bécsi eredeti példányok feltárását szorgalmaztuk. Ennek ellenére figyelembe kell venni a korabeli vagy későbbi szövegvariánsokat is, hiszen azok a békeszerződés keletkezéstörténetére vonatkozóan adhatnak új adatokat, illetve segíthetnek egy-egy szöveg hely

³¹ Bittner, Ludwig: *Chronologisches Verzeichnis der Österreichischen Staatsverträge. Die österreichische Staatsverträge von 1526 bis 1763*. Bd. 1. Wien, 1903.

³² Ennek felsorolása oldalakat venne igénybe, ezért csak két régi és szinte elfelejtett kötetet említek meg: Reşad, Ali – Macâr İskender (mütercimler): *Kapitülasyonlar tarihi, menşei, asılları*. İstanbul, 1330[1914].; Reşat, Ekrem: *Osmanlı Muahedeleri ve kapitülasyonlar 1300–1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*. İstanbul, 1934.

³³ Erre vonatkozóan lásd például: برزش امیر حسین: روابط سیاسی – دیپلماتک ایرانی و جهان در عهد صفویه. مؤسسه انتشارات امیر کبیر. تهران 1392. صالحی نصرالله دکتر: مجموعه رسائله و لوايح تجديد حدود ايران و عثمانی 905 – 1309 هجری قمری. میرزا محبعلی خان الملک مرندی یکانلو. تصدیح و پژوهش دکتر نصرالله صالحی. انتشارات طهوری تهران 1395–2018.

³⁴ Feridûn, Ahmed Beg: *Mecmû'a-i münşe'âtü s-selâtin*. 1–2. Cilt. İstanbul, 1274–1275²[1858].

³⁵ Nationalbibliothek, Handschriftensammlung HO. 50.

³⁶ TSMA H. 1366., R. 1942., R. 1954.

³⁷ Papp, Sándor: *Feridun Beyin münşeati: Mecmua-ı Münşeati s-Selatin. (Macaristan'a ve Erdel'e ait XVI–XVII. yüzyıl belgelerinin incelenmesi)*. Archivum Ottomanicum, vol. 34. (2017) 129–137.

³⁸ *Muahedat mecmuası*. 1–5. Cilt. [Kostantiniye], 1294[1877]–1298[1881].

³⁹ Az anyag egy része a Habsburg Monarchia ügyeit tartalmazó kötetből származik. Lásd: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), Düvel-i Ecnebiyye defterleri, Nr. 57/1. Nemçe Ahd defteri.

⁴⁰ Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1526–1790*. II/1. Budapest, 1968. 140–152.; *Verancsics Antal összes munkái*. 5. köt. Kiadta: Szalay László – Wenzel Gusztáv. Pest, 1860. 216–233. (Magyar Történelmi Emlékek II. osztály, 6. köt.)

értelmezésében. Ilyen hasznos, 16. századi kéziratos okmánygyűjtemény található például a Bajezid mecsetkönyvtárban (Beyazit Devlet Kütüphanesi), ami az 1547-es, 1562-es, 1568-as és az 1576-os békeszerződések szövegét tartalmazza.⁴¹ Az oszmán udvar hivatalos protokollumai, az úgynevezett fontos ügyek defterei (*mühimme defterek*) is megőriztek három békeszerződést 1565-ből,⁴² 1574-ből⁴³ és 1575-ből.⁴⁴

A nyugati országok keleti gyűjteményei szintén hatalmas mennyiségben őriznek oszmán békedokumentumokat,⁴⁵ melyek általában csak hiánypótlásra használhatók. Van azonban egy a 17. századi visszafoglaló háborúk idején keletkezett, a szultáni tanács rendeleteinek másolatát tartalmazó defter, amely a szultáni vazallusokkal és szuverénekkal folytatott levelezést tartalmazza. Feltehetően Buda visszavételekor (1686) hadiszákmányként került császári kézbe, majd onnan Németországba, Göttingenbe.⁴⁶ A defternek az a különleges jelentősége, hogy az ide bevezetett okmányok az eredeti példányok hiteles másolatainak számítanak. Itt őrzik az 1649-es béke egy példányát, amit össze lehet vetni a Bécsben őrzött eredeti szöveggel, illetve az 1650-es és 1651-es szerződéslevelek másolatait, amelyeket a végleges változat létrejöttéig folyamatosan módosítottak. Ugyancsak innen ismert az 1664-es vasvári béke több példánya is, melyekkel legutóbb Tóth Hajnalka foglalkozott.⁴⁷ Az isztambuli levéltárban sikerült fellelni azt a levelet, amelyben a nagyvezír a szultánnak ismertette a neki átadott béketervezetet, amelyet az oszmán uralkodó is elfogadott.⁴⁸

Az alábbi melléklet egy pillanatsfelvétel a kutatás jelenlegi állapotáról, ami azt is jelenti, hogy meglévő adataink a következő években bizonyosan tovább fognak bővülni. Egy-egy békeszerződés példányáról ténylegesen csak akkor lehet biztosat mondani, ha elvégeztük a békekötés történetének háttérkutatását is. A melléklet a fentebb bemutatott kutatás teljes anyagát nem tartalmazza, azonban ez a részlet is felhívja a figyelmet arra, hogy milyen sokrétű forrásanyag feldolgozásával állunk szemben.

⁴¹ Beyazit Kütüphanesi, Veliyüddin 1970.

⁴² 6 *Numarah Mühimme Defteri (972 / 1564–1565)*. Özet, Transkripsiyon ve İndeks. 2. Cilt. Ankara, 1995. 436–439. Nr. 796.

⁴³ BOA, 26. Mühimme defteri, Nr. 908.

⁴⁴ BOA, 27. Mühimme defteri, Nr. 256.

⁴⁵ Lásd: Schmidt, Jan: *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University at Manchester*. Leiden, 2010. (Islamic Manuscript and books, 2.)

⁴⁶ Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29.

⁴⁷ Tóth, Hajnalka: *The circumstances and documents of the Peace of Vasvár*. Archivum Ottomanicum, vol. 34. (2017) 243–256.

⁴⁸ BOA İbnülemin, Hr. 408.

MELLÉKLET

A 17. századra vonatkozó Habsburg–oszmán békeszerződések listája

1606. november 11. Béke II. Rudolf (1576–1608) és I. Ahmed (1603–1617) között.⁴⁹
1608. november 11–20. Béke I. Ahmed és II. Rudolf között (amelyet nem ratifikált II. Mátyás (1608–1618)), I. Ahmed ratifikációja, Konstantinápoly, 1609. május 6–15. (Konstantinápoly, a szultáni ratifikáció hivatalos másolata, hátoldalán olaszul, hogy ezt a példányt hozta Adam Herberstein).⁵⁰
1610. április 25. – május 4. A zsitvatoroki béke újabb ratifikációja I. Ahmed és II. Mátyás között (I. Ahmed ratifikációja, Konstantinápoly), 1610. február 12. (Bécs, II. Mátyás ratifikációja).⁵¹

⁴⁹ ÖStA HHStA Österreichische Staatsverträge, Abschriften, Kt. 2. Fasc. 1. A zsitvatoroki békeszerződés Johann a Molard nevére készült változatának török fordítása, amelyet 1608. október 14-én Adam Herberstein számára lemásoltak. Ez a dokumentum, mint ahogy az eredeti is, tartalmazza a keresztény fél aláírásait török és latin változatban. Az eredetije az ÖStA HHStA Türkische Urkunden között található. Mikrofilmfelvétele: MNL OL Mikrofilmtár. Egy másik példány, ami csak a zsitvatoroki békeszerződés pontjait tartalmazza: ÖStA HHStA Österreichische Staatsverträge Abschriften, Kt. 2. Fasc. 1. (folio nélkül). Ebben hiányosak a békepontok, kimaradt például az első pontból, hogy a követeknek ajándékkal kell a padisah udvarába menniük, csak azt említik, hogy a császár és a szultán egymást apának és fiúnak szólítja. ÖStA HHStA Orientalische Handschriften (a továbbiakban: Orient. HS) 584. fol. 35.; ÖStA HHStA Nicht katalogisierte Karton; Feridûn: *Mecmû'a-i münşe'âtü s-selâtin 2.*, 438–443. (Ez a példány Rudolf császár eredeti, Brandischben 1606. december 9-én keletkezett ratifikációja [Holter, Kurt: *Studien zu Ahmed Feridûn's Münşe'ât es-selâtin*. Mitteilungen des österreichischen Institut für Geschichtsforschung, Ergänzungsband, 14. (1939) 443.], amely 1606. cemaziyülevvel 9-re van dátumozva. Holter tévesnek vélte, de nem az, hiszen a fordító egyszerűen átírta a decembert cemaziyülevvel, mivel ennek a hónapnak a korban ez a muszlim hónap volt a párja.) Dumont: *Corps universel diplomatique 2.*, 78–80. Rudolfnak is volt korábban egy ratifikációja. Mátyás esetében felmerülhet, hogy azért kérte a török ratifikációt, mert ő lett a magyar király Fekete, Ludwig: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatinus Nicolaus Esterházy 1606–1645*. Budapest, 1932. 5–7. Zsitvatorok, 1606. november 11.; *Treaties Between*, 1–6.

⁵⁰ ÖStA HHStA Türkische Urkunden Kartone (a továbbiakban: TUK) 4. 1608. október 10–21. Pontosabban: 1017. recep 1. / 1608. október 11. Török békeszerződés latin fordítása. ÖStA HHStA TUK 4. 1608. október 10–21. A szultáni ratifikáció hivatalos fordítása: 1018. safer 1–10. / 1609. május 6–15. A békeszerződés Andrea Negroni által készült fordítása olaszul, a címlapon kiemelve, hogy ezt a példányt hozta Herberstein, 1017. al primo della luna di regiep cioe di novembre, vagyis 1609. október 4-én készült. A széljegyzetekben jelezve, hogy hol van eltérés az eredeti zsitvatoroki példányhoz képest. ÖStA HHStA Österreichische Staatsverträge, Abschriften, Kt. 2. Fasc. 1. foliózás nélkül (a teljes bevezetése megvan, de hiányzik a dátum és a lokáció); BOA Düvel-i Enebiyye defterleri, Nr. 57/1. Nemçe Ahd defteri. 5–7.; *Muahedat mecmuası 3.*, 69–72. (hiányos a bevezető része és a dátuma); Feridûn: *Münşe'âtü s-selâtin 2.*, 412–415. (az eleje hiányos, a dátvet nincs meg [Holter: *Studien*, 443.], de a dátuma teljes.) A török példány korabeli német változata és kiadása Andrea Negroni olasz fordítására épült: Nehring, Karl: *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*. München, 1983. 199–207.

⁵¹ ÖStA HHStA Türkische Urkunden (a továbbiakban: TU) 1610. április 25. – május 4. Eredeti szultáni ratifikáció. ÖStA HHStA Österreichische Staatsverträge, Abschriften. Kt. 2. Fasc. 1. (fóliózás nélkül). II. Mátyás kiküldte Andrea Negronit és Bonhomot, hogy a Portán mutassák be a zsitvatoroki béke eredeti példányát és a Herberstein által hozott példány közötti különbséget. (ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 92. Konv. 2. (1610) fol. 8–10. II. Mátyás I. Ahmed szultánnak. Bécs, 1610. február. 12.) Ennek a követjárásnak lett az eredménye az új szultáni ratifikáció. Kérdés azonban továbbra is az, hogy miért kellett ezt 1615-ben újra ratifikáltatni. Komárom szigetén találkoztak a követek Murád pasa nagyvezír és Kádizáde Ali pasa ruméliai begberbég irányításával. A császár követsége kérte, hogy az ahdnámét a szultán állítsa ki. Nem látszik, hogy külön kiemelték volna a hibákat. A békepontok új szerkezetűek, előbb a béke 20 évi időtartamára, majd a császár személyére tértek ki,

1612. június 30. I. Ahmed és II. Mátyás között (Konstantinápoly, I. Ahmed ismételt meg-
erősíti a zsitvatoroki békét).⁵²
1614. február 11–20. I. Ahmed megerősíti a II. Mátyással kötött békét.⁵³
1615. június 21–29. Béke II. Rudolf (II. Mátyás) és I. Ahmed között⁵⁴ (I. Ahmed ratifikáció-
ja, Konstantinápoly), 1615. szeptember 5–14. (I. Ahmed új török ratifikációja, Konstan-
tinápoly).
1616. Béke II. Mátyás és I. Ahmed között.⁵⁵
1617. június 26. – július 4. „*Kommerz-traktat*”: szárazföldi és tengeri kereskedelmi megál-
lapodás I. Ahmed és II. Mátyás között.⁵⁶
1618. február 27. A komáromi megállapodás latin fordítása az aláírások stilizálásával.⁵⁷

kimondták a királyi cím használatának megszüntét. Holter is látta (Holter: *Studien*, 444.) a bécsi levéltárban az eredeti békepéldányt. ÖStA HHStA TUK 4. 1610. október 11. (A dátumot utólag írták az okmányra, a dokumentumból nem lehet tudni, hogy mikor keletkezett. Török papírra írt másolat, talán a szultáni ratifikáció, de lehet, hogy csak egy szultáni levél [námé]. Hivatkozik a levéllel Johann a Molardra [Molardi János], aki a zsitvatoroki tárgyalások császári bizottságát vezette.) ÖStA HHStA TUK 4. 1610. február 12. II. Mátyás latin nyelvű ratifikációjának másolata. A szultán ratifikációjának német fordítása Illésy János munkája, azonban a dátum eltérő: 1021. Anfang des Monats rebiülevvel / 1612. június 30. Mivel az okmány Mátyás két követe, Peter Bonhomo és Andrea Negroni tárgyalásainak eredményéről szól, akik pedig 1610-ben voltak a Portán, a „rossz” dátum magyarázatoként csak elírás jöhet szóba. Második megközelítésként 1612. június 30-án a Portán ismét kiadtak volna egy békeszerződést megerősítő oklevelet, amelyben esetleg a problémás 6. pont szövegét megváltoztathatták. ÖStA HHStA TUK 4. 1610. június 7–16. palliumban lévő 5 példány eredetiben (fol. 1–4.) és másolatokban Illési fordítása, melyen 1021. rebiülevvel 1–10. található. Az utolsó okmány azonban az 1610. június 7-re dátumozott szultáni ratifikáció olasz fordítása (fol. 32–33.). A fentiek alapján lehetséges, hogy 1612-ben is készült egy szultáni ratifikáció. Ennél tovább csak szövegkritikai vizsgálatokkal mehetünk.

⁵² Lásd az 1610-es békére vonatkozó adatokat.

⁵³ ÖStA HHStA TU 1614. február 11–20. Edirne. IV. Mehmed megerősíti a békét.

⁵⁴ ÖStA HHStA TU 5–14. Szeptember 1615. Eredeti (Holter: *Studien*, 444.) ÖStA HHStA Staatsverträge, Abschriften Kt. 2. Fasc. 1 Nr. XIII. 1024 cemaziyyü l-ahire 1. / 1615. június 28.; ÖStA HHStA Staatsverträge, Abschriften, Kt. 2. Fasc. 1. XIII. Török kézzel írt tessük, lehet korabeli is. (Csak a papír alapján lehet megmondani, hogy mikor keletkezett a másolat.) Buda, 1615. augusztus 26. Ahmed kethüda és Gaspar Gratiani tárgyalásai során jött létre, és a szöveg befejezésekor hosszan leírták a processzust, amely során a példány létrejött. ÖStA HHStA Staatsverträge, Abschriften, Kt. 2. Fasc. 1. XIII. I. Ahmed ratifikációja, európai kézzel készült másolat (1024. şaban 11-20. / 1615. szeptember 5–14.; ÖStA HHStA Orient. HS 584. fol. 5–6.; BOA Düvel-i Ecnebiyye defterleri, Nr. 57/1. Nemçe Ahd defteri 7–10.; Feridün: *Münşeati s-selatin* 2., 419–422. (Holter szerint [Holter: *Studien*, 444] az eredetiből hiányzik öt sor.) *Muheadat mecmuasi* 3., 72–77; ÖStA HHStA Staatsverträge, Abschriften Kt. 2. Fasc. 1. Nr. XIII. 1024 cemaziyyü l-ahire 1. (1615-ben Budán készült másolat); Fekete: *Türkische Schriften*, 7–14. 1615. július eleje. (Ez a példány a Komárom szigetén összeült bizottságok tessükje.) *Treaties Between*, 7–12. (1615. december 1.)

⁵⁵ BOA Düvel-i Ecnebiyye defterleri, Nr. 57/1. Nemçe Ahd defteri.; *Seres conditionum et pacificationis*. (Török békék másolatai 1606–1649 között és fol. 36–42. a karánsebesi határegyezmény szövege 1741-ből.) ÖStA HHStA Handschriftensammlung (a továbbiakban: HS) W 518. Latin ratifikáció II. Mátyástól. Bécs, 1616. május 1.; Prága, 1616. május 10. Ez teljesen átírta a Rudolf által ratifikált 1606-os békét. Fekete: *Türkische Schriften*, 16–17. Bécs, 1616. május 1.; *Treaties Between*, 7–19. 1616. május 1. (Talán ide köthető egy másik olasz másolat, ami az ÖStA HHStA Türkei 1. Kt. 106. Konv. 1. fol. 254–255. között található.) *Treaties Between*, 12–19. (1616. május 12.)

⁵⁶ ÖStA HHStA Staatsverträge, Abschriften Kt. 2. Fasc. 2. Nr. XV. 1026. cemziyühahir 21–29. / 1617. június 26. – július 4. Az eredetiben fennmaradt dokumentum európai kéz által készített másolata. (Valamikor egy sor Habsburg-oszmán békepéldányt lemásoltattak a bécsi anyagból. Ugyanaz a kéz készítette őket.)

1618. május 12. Az újbarsi szerződés a törököknek Esztergomnál átadott falvokról, azok adózásáról.⁵⁸
1625. IV. Murád (1623–1640) és II. Ferdinánd (1619–1637) közötti béke. Béketárgyalás Magyarországon (Gyarmat), 1626. március 26. (Bár az a szakirodalom véleménye, hogy sohasem ratifikálták, a jelzett dátum II. Ferdinánd latin ratifikációjának a dátuma.)⁵⁹
1627. szeptember 13. (a szőnyi békekötés); 1627. november 30. – december 9. IV. Murád ratifikációja (Konstantinápoly).⁶⁰
1641. március 19. Béketárgyalás Szőny mezején. Ibrahim (1640–1648) és III. Ferdinánd (1637–1657) megbízottjainak békekötése.⁶¹
1644. június 26. III. Ferdinánd ratifikációja Ibrahim szultánnal kötött békéről. Eredeti latin, valamiért nem küldték el Isztambulba.⁶²
1649. június 12. Béke III. Ferdinánd és IV. Mehmed szultán (1648–1687) között, amit Johann Rudolf Schmid és a nagyvezír, Kara Murad pasa kötött meg és pecsételt le. A későbbiekben ezt ratifikálták.⁶³

⁵⁷ ÖStA HHStA TUK 7. C. 1618. die 27. februarius, Comarn.; ÖStA HHStA TUK 7. D. 1618. [die 27.] februarius, Comarn.; ÖStA HHStA TUK 7. D. 1618. február 27. A komáromi megállapodás latin eredeti példánya, aláírásokkal és pecséttel. ÖStA HHStA HS W 518. 1618. február. 27. Olasz és magyar szövegváltozatát lásd: Salamon Ferenc: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Pest, 1867. 274–278.; Fekete: *Türkische Schriften*, 23–27. Komárom, 1618. február. 7–17.; *Treaties Between*, 20–23. (1618. február. 27.)

⁵⁸ ÖStA HHStA TUK 7. A. 1618. május 12.

⁵⁹ ÖStA HHStA Staatsverträge, Abschriften Kt. 2. Fasc. 2. Nr. XVII. (1625, Tractatus Gyarmatiensis); ÖStA HHStA HS W 518. II. Ferdinánd, 1626. március 26.

⁶⁰ ÖStA HHStA TU 1627. november 3. – december 9. Szultáni ratifikáció, eredeti. (Holter: *Studien*, 447.) BOA Düvel-i Ecnebiyye defterleri, Nr. 57/1. Nemçe Ahd defteri 10–14.; *Muahadat mecmuası* 3. 77–81. (A 77. oldalon az szerepel, hogy a szultán a békét 1037. rebiüláhir első dekádjában ratifikálta: 1037. rebiüláhir 1–10. / 1627. december 10–19.) ÖStA HHStA Staatsverträge, Abschriften Kt. 2. Fasc. 2. Nr. XVIII.: 1037. rebiüllevvel 21–30. / 1627. november 30. – december 9. Nr. XIII.; Bécs, 1628. szeptember. 10.; ÖStA HHStA Staatsverträge, Abschriften Kt. 2. Fasc. 2. Nr. XIII.: 1037. muharrem 1. / 1627. szeptember 12. Csak a békepontok szerepelnek. ÖStA HHStA Orient. HS 584. 6–8. *Treaties Between*, 26–31.

⁶¹ ÖStA HHStA TU 1642. március 19. A második szőnyi megállapodás eredeti példányai aláírásokkal és pecsétekkel latinul és magyarul. A szöveg dátuma nem lehet jó: vagy 1051. zilhicce 19-én / 1642. március 21-én, vagy pedig 1642 március 19-én / 1051. zilhicce 17-én jött létre. ÖStA HHStA TUK 8. 1643. február 25. Bécs, III. Ferdinánd latin ratifikációja (?) Piszkozat.; BOA Düvel-i Ecnebiyye defterleri, Nr. 57/1. Nemçe Ahd defteri 14–15.; *Muahadat mecmuası* 3., 84–88. Csak a pontokat tartalmazza, nem hozza a teljes szöveget, kivonatolt. ÖStA HHStA Staatsverträge, Abschriften Kt. 2. Fasc. 3. Nr. XIX. (Tévedésből (?) nem Ibrahim nevét írták rá, hanem (IV.) Mehmedét. Az eredeti dátum evayil-i receb 1025. volt / 1616. július 15. (?) Az utolsó oldal verzóján: „1650, Diploma e Ratificazione del G. S. Sultan Mehmet della prorogata pace partate dall’ Ambasc. Hassan Bassa.” Ugyanott egy török kéztől származó példány, dátuma 1060. šaban 1–10. / 1650. július 30. – augusztus 8. A fentiek alapján ennek az iratnak téves a besorolása.) ÖStA HHStA HS W 518. Szőny, 1642. március. 19. Latin. *Treaties Between*, 31–34.; 35–38. (1642. március 19. és 1642. március 23.)

⁶² ÖStA HHStA TU 1644. június. 26. Wien. (Az 1642-es szőnyi békét erősíti meg.) Hermann Tschernin követsége III. Ferdinánd ratifikációját vitte a Portára. Ekkor kellett volna elkészülnie az oszmán ratifikációnak. Tischer, Franz: *Zweite Gesandtschaftsreise des Grafen Hermann Czernin von Chudenic nach Constantinopel im Jahre 1644*. Neuhaus, 1879. 34–35. Hammer nem tudott arról, hogy négy pontban megegyeztek, amelyben a második szőnyi béke megerősítése és egy viszontkövetség küldése is szerepelt I. Rákóczi György és a svédek szétválasztása mellett. *GOR* 5., 351–352.

⁶³ ÖStA HHStA TUK 8. 1649. július 12. / 1059. recep 2. Kara Murád pasa nagyvezír által lepecsételt békeszöveg; ÖStA HHStA TUK 8. 1649. július 12. / 1059. recep 2. (A példányokon a muszlim évet

1650. Béke III. Ferdinánd IV. Mehmed között.⁶⁴
1650. szeptember. 11. III. Ferdinánd ratifikációja a IV. Mehmeddel kötött békéről. Eredeti latin változat.⁶⁵
1650. szeptember. 20. A szultáni ratifikáció latin fordítása.⁶⁶
1650. augusztus 19–27. IV. Mehmed ratifikációja III. Ferdinándnak elküldve.⁶⁷
1664. augusztus 9–10. A vasvári béke I. Lipót és IV. Mehmed között a Vasvár melletti török táborban (oszmán datálás szerint: 1664. augusztus 9.), I. Lipót császár ratifikációja, 1664. szeptember 22. A nagyvezír ratifikálja a szultán nevében az Érsekújvár alatti török táborban (1664. szeptember 22. – október 1.). A későbbi szultáni ratifikációs példány (1665. május 16–25.) Bécsből még nem került elő.⁶⁸

1049-nek írták 1059 helyett.) Johann Rudolf Schmid internuncius és Kara Murád pasa nagyvezír kötötte meg, és a pecsétjükkel lepecsételték. Ennek a szerződésnek az olasz fordítása két példányban maradt fenn itt. ÖStA HHStA TUK 8. 1649. július 1. A szerződés békepontjai, a végén Schmid neve („Jo. Schmidt”). ÖStA HHStA TUK 8. 1649. július 1. A szerződés díszes kéziratosszerű formában elkészült változata. Schmid aláírásával és pecsétjével, az aláírásban már Schwarzenhornként szerepel. Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29.; ÖStA HHStA Staatsverträge, Abschriften Kt. 2. Fasc. 2. Nr. XX. (A dátum hiányos: Xti. 1649. sene 1059.) ÖStA HHStA HS W 518. Konstantinápoly, 1649. július 1. A török szöveg latin fordítása és mellette a császári ratifikáció; BOA Düvel-i Ecnebiyye defterleri, Nr. 57/1. Nemçe Ahd defteri 15–17.; *Muahadat mecmuasi* 3., 84–88.; *Treaties Between*, 35–38. (1649. július 1.) és dátum nélkül mellette a császári ratifikáció.

⁶⁴ Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29. 71. IV. Mehmed III. Ferdinándnak. „Cenâb-i hümayûnlarından Nemçe İmparatorluğa yazılan ahdnâme suretidür” [Öfenségétől a Habsburg császárnak írt békeszerződés másolata]. Konstantinápoly, 1060. rebiülahir evail / 1650. április 3–12. (Ez lehet a béke azon példánya, amivel Haszán aga elindult Bécsbe tárgyalni.) Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29. 76v. IV. Mehmed III. Ferdinándnak. „Hasan ağa ile Nemçe İmparatorluğa gönderilen mektûb-i şerîf sûretidür” [Haszán agával a Habsburg császárnak küldött nemes levél másolata]. 1060. rebiülahir evahir / 1650. december. 22.; Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29. 74v–75.; ÖStA HHStA Staatsverträge Kt. 2. XIX.

⁶⁵ ÖStA HHStA TU 1650. szeptember 11. Eredeti latin, másolattal.

⁶⁶ ÖStA HHStA TU 1650. szeptember 20. Konstantinápoly. Az eredeti török latin fordítása. Ugyanitt: dátum nélkül. Elcsi Haszán címzetes temesvári pasa által hozott és átadott szultáni ratifikáció olasz fordítása.

⁶⁷ ÖStA HHStA TU 1650. augusztus 19–17. Konstantinápoly, eredeti és végleges szultáni ratifikáció. 1650. december 20-án adta át Elcsi Haszán pasa a császári audiencián. Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29. 81–82v. IV. Mehmed III. Ferdinándnak. A békeszerződés végleges változata, amit Haszán pasa után küldtek Bécsbe. 1060. şaban 28. / 1650. augusztus 26.

⁶⁸ ÖStA HHStA TUK 10. A vasvári béke. A békeszerződés első példányának olasz fordítása. Az eredeti szöveget törökül és latinul írták, amit a megbízottak ellenjegyezték, Köprülü Fázil Ahmed pasa nagyvezír a latin változatot, Simon Reniger a törököt. Ezek kettős dátumot kaptak: „16 della Luna Muharrem l'anno 1075 cioè alli 9. ó. 10 Augusto 1664. Nel campo Vasvar.” A török dátum augusztus 9-ére fordítható. ÖStA HHStA TUK 10. 1664. szeptember 9. I. Lipót ratifikációjának latin példányának másolata. ÖStA HHStA TUK 10. 1664. szeptember 22. / 1075. rebiülellev 1. Köprülü Fázil Ahmed pasa ratifikációja (?) a szultán nevében.; BOA Düvel-i Ecnebiyye defterleri, Nr. 57/1. Nemçe Ahd defteri 17–19. Két példány, az első a szerződés megújítása: 1074. muharrem 16. / 1664. augusztus 8.; a másik az Újvárnál elkészült példány: 1075. rebiülahir 1–10. / 1664. október 22–31.); *Muahadat mecmuasi* 3., 89–90.; ÖStA HHStA Staatsverträge, Abschriften Kt. 3. A vasvári béke három európai kéztől származó példánya. *Treaties Between*, 38–39., 39–43. (nem a végleges békepontok).

1680/1681. Béke I. Lipót (1657–1703) és IV. Mehmed között.⁶⁹

1699. január. 26. Béke I. Lipót és II. Musztafa (1695–1703) között. Császári ratifikáció:
Bécs, 1699. február. 16. Szultáni ratifikáció: Edirne, 1699. február 22. – március 3.⁷⁰

⁶⁹ ÖStA HHStA TUK 10. 1680 / 1091. (törökül, de nem török kéz írta). Lipót ratifikációjának török fordítása a békepontokkal. *Treaties Between*, 44–46. 1681. Egyelőre másik példánya nem ismert.

⁷⁰ ÖStA HHStA TU 1699. február 21. – március 2. / evahir-i şaban 1110, Edirne. Eredeti, török nyelvű, tuğrával ellátott irat, mellette német fordítás és egy kéziratos oszmán-török másolat. BOA Dii-vel-i Ecnebiyye defterleri, Nr. 57/1. Nemçe Ahd defteri 21–27.; *Muahedat mecmuası* 3., 92–102.; ÖStA Kriegsarchiv, Zentralstellen, Hofkreigsrat, Sonderreihe, Kanzlei Kt. 56. Nr. 46. (?) Latin nyomtatvány. *Treaties Between*, 47–57. 1699. január 26.; ÖStA HHStA Orient. HS Nr. 584. fol. 1322. Van egy pergamenre írt változat és több másolat is. ÖStA HHStA TUK 1699. Jänner 26. Friedenstractat von Karlovitz. (Egy török másolat, három latin másolat, egy latin nyelvű velencei példány, egy olasz nyelvű példány a béke tizenöt pontjával [törökül is, európai kéztől]) „Abweichungen des lateinischen vom osm. Vertragstext, verzeichnis durch die kaiserl. Dolmetsche angefertigt.” 1699. február 16. Wien; Ratifikation des Karlowitzer Friedens durch Kaiser Leopold I. Orig. latein., Pergament, teilw. Goldtinte, 2 Kopie, 1. auszugschw. Kopie; *Treaties Between*, 47–59. (1699. február 26.)

TEISZLER ÉVA

Török várak – magyar várak

*Status quo a hadszíntéren és a Jagelló-kori oszmán–magyar békeszerződésekben*¹

A 14. század közepe táján a középkori Magyarország látóterébe került Oszmán Birodalom a magyar külpolitikában eleinte partikuláris, a korszak végére meghatározó szerepet töltött be. A két állam viszonyának alakulását kezdetektől meghatározta „a török a kereszténység ellensége” tudat, amely már az Oszmán Birodalom megszületése előtt Európa-szerte kialakult.² Ez a Magyar Királyságot arra sarkallta, hogy európai társai mellett támogatóan lépjen fel,³ amit csak tovább erősített a Birodalom egyre erőteljesebben megmutató, az ország számára mindinkább veszélyessé váló terjeszkedő politikája.⁴

A Balkán irányából előretörő új hatalom térhódításának a Magyar Királyság hosszú időn át képes volt ellenállni. Ebben a hadi érdemek és az eredményes védelmi politika mellett szerepe volt a felek által rendszeresen megkötött békeszerződéseknek is. Az első ilyen okmány 1488-ból maradt ránk.⁵ Ezt követően több fegyverszüneti megállapodás és béke is született,⁶ de az 1526 előtti időből mindössze az 1503.⁷ és 1519.⁸ évit ismerjük teljes terjedelmében. Az utóbbi két szerződés – amellet, hogy a Mohács előtti évtizedek állapotát mutatja – figyelmet érdemel azért is, mert bennük tételesen felsorolják az oszmán és magyar kézen lévő erősségeket, ami sem a korábbi, sem az 1699. évi karlócai békéig kötött megál-

¹ A tanulmány a MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport támogatásával készült.

² Papp Sándor: *Magyarország és az Oszmán Birodalom (a kezdetektől 1540-ig)*. In: Zombori István (szerk.): *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Budapest, 2004. 39.

³ Az oszmán-török krónikák a magyarokról potenciális ellenségként szólnak már az 1344–1352 között zajlott kereszties hadjárat kapcsán is, maga a magyar király pedig 1364–1365 telén előkészületeket tett egy törökök elleni kereszties had megszervezésére, a hadjárat azonban nem valósult meg. Lásd: Papp: *Magyarország és az Oszmán Birodalom*, 40–42. Vö.: Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988. 153–160.

⁴ Az oszmán terjeszkedés mozgatórugóira összefoglalóan lásd: Fodor Pál: *A szimurg és a sárkány: az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1533)*. In: Zombori István (szerk.): *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Budapest, 2004. 11–18.

⁵ Hazai György: *A Topkapu Szeráj Múzeum Levéltárának magyar vonatkozású török iratai*. Levéltári Közlemények 26. (1955) 294–295.

⁶ Papp: *Magyarország és az Oszmán Birodalom*, 62–66.

⁷ Hammer-Purgstall, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Werke I. Bd. 2. Graz, 1963. 616–620.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, DL 24393. Kiadása: Thallóczy Lajos – Horváth Sándor: *Alsó-Szlavóniai Okmánytár. (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék 1244–1710) Magyarország melléktartományainak oklevéltára*. III. Budapest, 1912. 279–286. Magyar fordítása: *Török-magyar kapcsolatok az Oszmán Birodalomtól napjainkig a levéltári dokumentumok tükrében*. Iztambul–Budapest, 2016. 13–18. Ez utóbbi volt a két fél utolsó egyenrangú békekötése Mohács előtt. Papp: *Magyarország és az Oszmán Birodalom*, 68.

lapodásokra nem jellemző. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a Jagelló-kori békeszerződések hogyan alakították a 15. század második felére kiépült déli végvárrendszert, amely a két állam közötti határvonal fizikai elhelyezkedését jelölte ki.

A szakirodalom egy része hosszú ideje úgy tartja, hogy I. Lajos magyar király (1342–1382) már 1365. évi bulgáriai hadjárata után azért hozott létre Vidin⁹ központtal magyar fennhatóság alá rendelt bányságot (Vidini vagy Bodonyi Bányság), hogy a további török terjeszkedést megakadályozza.¹⁰ Ennek magyarázata, hogy a Birodalom hódításai ugyan még távol estek a korabeli Magyar Királyság határaitól, az oszmánok expanzív fellépése azonban kétségtelenné tette, hogy hatalmukat a Balkán délkeleti területein túlra is ki akarják majd terjeszteni.¹¹ Az ország oszmánok általi fenyegetettsége más vélekedés szerint a magyar királyban ekkor még nem realizálódhatott a távolság miatt, és a széttagolt, fokozatosan török adófizetőkké váló balkáni államok sem érzékelték még az őket fenyegető veszély nagyságát.¹² A beavatkozás mindössze lehetőséget teremtett I. Lajos számára arra, hogy az általa használt „Bulgária királya” igénycímnek érvényt szerezhessen.¹³

Az említett hadjárat (egyik) célja vitathatatlanul Bizánc megsegítése volt a török segédc csapatokkal támogatott szerb–havasalföldi–bolgár szövetséggel szemben,¹⁴ ezután pedig a két állam fegyveres szembenállása egyre közvetlenebb lett. Az 1373-as Dalmáciában zajló magyar–velencei háborúba oszmán csapatokat is hívtak segítségül, és hasonló volt a helyzet 1375-ben, amikor a magyar hadak Radu havasalföldi vajda (1377–1383) ellen vonultak, de meg kellett küzdeniük annak szövetségesei, I. Murád oszmán uralkodó (*hüdávendigár*) (1362–1389) és Sismán bolgár cár (1365–1393) hadaival is. Ezen összecsapások során az oszmán csapatok már magyar területre is betörték,¹⁵ az 1380-as években közvetlenül a Magyar Királyság déli határait fenyegették, 1390-től pedig sor került az első fogolyszerző portyázásokra a Szerémségben és a Temesközben.¹⁶ Az alkalmi ütközeteket ezt követően a török–magyar küzdelem évszázados sorozata váltotta fel.¹⁷

⁹ Ma Vidin, Bulgária. Magyar neve: Bodony. Vidinre és várára vonatkozóan lásd: Karczag Ákos – Szabó Tibor: *Vidin várának magyar vonatkozásairól*. Várak, kastélyok, templomok 6. évf. (2010) 2. sz. 18–21. I. Lajos a bányság fennállása idején a területen missziós püspökséget is létesített, ez volt a legdélebbi magyar térítőpüspökség. Koszta László: *Missziós püspökségek*. In: Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994. 459.

¹⁰ Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme. A törökök fellépése és terjeszkedése Európában. Lajos király 1365–1377 évi bolgár–török hadjáratai*. Online elérés: <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0008/608.html#note4> (letöltés: 2017. december 3.)

¹¹ Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. [Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz]*. Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2–3. sz. 166–167.

¹² Kristó Gyula: *I. Lajos külpolitikája (1342–1382)*. In: Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest, 1998. 87. A szerző ugyanakkor azt sem vetette el, hogy a Vidini Bányság létrehozásának „előzetes törökellenes célja” is lehetett. Uo. 86.

¹³ Lásd bővebben: Kristó: *Az Anjou-kor háborúi*, 153–160.

¹⁴ Papp: *Magyarország és az Oszmán Birodalom*, 41–44.

¹⁵ Kumorovitz Lajos Bernát: *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi (és „török”) háborúja*. Századok, 117. évf. (1983) 5. sz. 919–982. Az oszmán–török krónikák feljegyzései szerint az oszmán portyák már Orhán uralkodása (1326–1362) idején elérték a Magyar Királyság határát. Papp: *Magyarország és az Oszmán Birodalom*, 41.

¹⁶ Az első török fogságba esett magyarokra vonatkozó adatokat gyűjtötte össze Csukovits Enikő: *Csoadás szabadulások a török rabságból*. Aetas, 20. évf. (2005) 4. sz. 78–90. A középkori török–magyar küzdelmekre vonatkozóan lásd: Engel Pál: *Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437)*. Századok, 128. évf. (1994) 2. sz. 273–287.; Rázsó Gyula: *A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437)*. Hadtörténelmi Közlemények, 20. évf. (1973) 3. sz. 403–441.; Pálosfalvi Tamás: *Nikápolytól Mohácsig*. Budapest, 2005.; Székely Ottokár: *Hunyadi*

A Magyar Királyság déli határvédelmének megszervezését Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) kezdte el,¹⁸ amire őt feltehetően az első rigómezei csata (1389) utáni magyarországi betörések, a keresztes hadjáratok szertefoszlott illúziója, továbbá a nikápolyi csata (1396) kudarcra készítették.¹⁹ Talán nem véletlen, hogy ebből az időszakból származik az első, oszmán–magyar diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó írott forrásunk.²⁰

A zsigmondi honvédelmi politika alapvetően három pillérré épült. A szomszédos déli országok (Szerbia, Bosznia, Havasalföld) függésben tartására, amelyek ütközőállamokként fenntarthatták a támadásokat, a déli határ végvárakkal történő megerősítésére, továbbá a végházak hatékony működéséhez szükséges tárgyi-anyagi és katonai háttér megteremtésére.²¹

A Luxemburgi Zsigmond által megalapozott rendszert I. Mátyás király (1458–1490) fejlesztette tovább. A „törökverő Hunyadi” fiaként nem csekély elvárásokkal trónra került ifjú számára már uralkodása első éveiben nyilvánvalóvá vált az erőviszonyok egyenlőtlensége és az, hogy a túlerőben lévő Oszmán Birodalommal szembeni offenzív fellépés csak felmorzsolná az országot.²² Ezért apja támadó politikájával ellentétben ő a déli végeken inkább defenzív álláspontra helyezkedett, csupán közeli török fennhatóságú területekre indított kisebb hadjáratokat. Ezzel egyrészt az ország török betörések által érintett, elsősorban déli és erdélyi részein, illetve az előkelők és bárók egyes csoportjaiban vele szemben támadt elégedetlenséget²³ akarta eloszlatni, másrészt a Nyugat-Európából remélt anyagi támogatás

János első török hadjáratai (1441–1444). Hadtörténelmi Közlemények, 20–22. évf. (1919–1921) 1. sz. 28–64.; Elekes Lajos: *Hunyadi*. Budapest, 1952. 216–256.; Szakály Ferenc: *A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526)*. In: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.): *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1986. 11–57.

¹⁷ Engel Pál: *A török–magyar háborúk első évei 1389–1392*. In: uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest, 2003. 556. Míg Hóvári János az 1375. évi török betöréshez kapcsolta a „magyar–török háborúk XVIII. századig nyúló időszakát” (Hóvári János: *A nikápolyi csata*. Hadtörténelmi Közlemények, 111. évf. (1998) 3. sz. 31.), addig Pálosfalvi Tamás az első rigómezei csatához (1389) (Pálosfalvi: *Nikápolytól Mohácsig*, 50.).

¹⁸ A Mohács előtti végvári rendszer kialakulásának periodizációjára lásd: Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz)*. Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2–3. sz. 163–173.

¹⁹ Veszprémy László: *A nikápolyi hadjárat értékelése az újabb hadtörténetírásban*. Hadtörténelmi Közlemények, 111. évf. (1998) 3. sz. 603–609.; Kranzieritz Károly: *Havasalföld szerepe az 1396-os keresztes hadjárat előkészítésében és végrehajtásában*. Hadtörténelmi Közlemények, 129. évf. (2016) 1. sz. 3–26.

²⁰ Papp: *Magyarország és az Oszmán Birodalom*, 55.

²¹ A reformsorozatra lásd: Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. 102–132. Fodor Pál a védelem koncepciójának alapelemeit az 1526-ig terjedő időszakra vonatkozóan a következő pontokban foglalta össze: 1. keresztes háborúk szervezése vagy támogatás, 2. támadó hadjáratok indítása a Balkánra, 3. ütköző államok (vazallusi gyűri) kiépítése, 4. a hadszervezet és határvédelem átalakítása, 5. békék vagy fegyverszünetek kötése, 6. Közép-Európa összefogása vagy egyesítése, 7. keleti szövetségesek keresése az oszmánok hátában. Fodor: *A szimurg és a sárkány*, 19–21.

²² A Mátyás előtt nyíló lehetőségekre és a Mátyás-kori honvédelmi politika periodizációjára összefoglalóan lásd: Rázsó Gyula: *Hunyadi Mátyás török politikája*. In: Rázsó Gyula – V. Molnár László (szerk.): *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Budapest, 1990. 149–200.

²³ A kortárs magyar források közül különösen kritikus képet rajzol a királyról török politikája miatt az 1479 táján keletkezett Dubnicka Krónika (*Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum. Accesserunt Adnotationes chronologicae seculi XII et XIII-i, Chronicon Monacense, Chronicon Zagrabienese et*

megszerzése és létjogosultságának folyamatos bizonyítása volt a célja. Ezek az ütközetek azonban nemcsak a magyar és az európai közvélemény, illetve a pápa megnyugtatóra voltak alkalmasak, hanem sikerek elérésére is, hiszen Mátyás az 1460-as években számos boszniai erődtímeny (Jajca, Szrebernik és mintegy 60 kisebb erősség) megszerzésével ki tudta egészíteni a határvidéken már meglévő végvárláncolatot,²⁴ a déli megyék és bánóságok katonai-politikai reformjai révén pedig modernizálta a teljes védelmi szervezetet.²⁵ Uralkodása végén délen a határ teljes hosszában várak sora övezte az országot.

A Zsigmond és Mátyás által kialakított, kettősnek nevezett végvárrendszer – ami tulajdonképpen egy 50–150 km-es szélességű sáv volt – lényegében egészen Nándorfehérvár²⁶ 1521-ben történt elestéig²⁷ szilárdan tartotta magát, még úgy is, hogy a mögötte álló, a 15. század második felének reformintézkedései révén megteremtett katonai-politikai szervezet időközben elavulttá vált, és később az ország belsejében létrejött végvárrendszer kiépítésekor is mintaként szolgált.²⁸

A mohácsi csatavesztés, illetve az ország három részre szakadása után kialakult végvári rendszerről és működéséről jelenleg jóval többet tudunk, mint az elődjének tekinthető középkoriról.²⁹ Az utóbbi évtizedekben ezen a téren már történtek speciális, a korábban kialakult kép jelentősebb kiegészítését ígérő vizsgálatok,³⁰ ugyanakkor számos alapvető kérdés továbbra is tisztázásra szorul.³¹

Varadiense, Joannis de Utino brevis narratio de regibus Hungariae. Recensuit et Praefatus est M. Florianus. Quinque-Eclesiis, 1884. 197–204.) (*Historiae Hungaricae Fontes Domestici*, 1. Scriptores, 3.)

²⁴ Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1700.* Budapest, 1990. 58. (Magyarok Európában II.)

²⁵ Kubinyi András: *Mátyás király.* Budapest, 2001. 91.; Pálffy: *A török elleni védelmi rendszer,* 169–171.

²⁶ Más néven Belgrád (Beograd, Szerbia).

²⁷ A végvárak alkotta védelmi vonal alapvető megrendülését a szakirodalom egyöntetűen Nándorfehérvár 1521-ben történt elestéhez köti. Hegyi Klára: *A várak és katonaságuk szerepe a törökök magyarországi berendezkedéseiben.* In: Bodó Sándor – Szabó Jolán (szerk.): *Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században.* Tanulmányok. Eger, 1983. 75. (*Studia Agriensia*, 3.); Kubinyi: *Mátyás király,* 81.; Pálosfalvi: *Nikápolytól Mohácsig,* 192.; Kubinyi András: *A mohácsi csata és előzményei.* In: B. Szabó János (szerk.): *Mohács.* Budapest, 2006. 360.; Szakály Ferenc: *A magyar végvárrendszer összeomlása.* In: Rác Árpád (szerk.): *Nagy képes millenniumi Hadtörténet. 1000 év a hadak útján.* Budapest, 2008. 90–91.

²⁸ Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A Győri Főkapitányság története 1526–1598.* Győr, 1999. 28–31.

²⁹ Köszönhető ez elsősorban az 1980-as években indult *Studia Agriensia* sorozatnak. Ezenkívül a jelenlegi kutatási irányokat Pálffy Géza már idézett tanulmányain felül a terjedelmes szakirodalomból csak néhány kiragadott példa segítségével illusztrálom: Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága.* I–III. Budapest, 2007.; Pálffy Géza: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. évf. (1995) 1. sz. 114–185.; Simon Éva: *Magyar nagybirtokosok tervezetei a Kanizsával szembeni végvidék kiépítéséről.* In: Káli Csaba (szerk.): *Zalai történeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1997.* 61–86. (Zalai Gyűjtemény, 42.); H. Németh István: *Végvárak, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városösszevetség és a védelmi rendszer 1526–1593.* *Történelmi Szemle*, 42. évf. (2000) 3–4. sz. 203–243.; Kenyeres István: *A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században.* *Századok*, 135. évf. (2001) 6. sz. 1349–1412.; Kenyeres István: *A végvárak és mezei hadak élelmiszeri szervezete a XVI. században.* *Fons*, 9. évf. (2002) 1–3. sz. 163–202.; Kenyeres István: *Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban.* Budapest, 2008.

³⁰ A középkorban létezett végvári szervezettel és működésével kapcsolatban főként Kubinyi András vetett fel új kérdéseket. A végvárak mint uradalmi központok és az élelmiszerellátás kapcsolatáról lásd: Kubinyi András: *Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadseregben.* In: uő: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete.* Budapest, 2007. 34–40. A déli

Az ország déli területeinek oltalmazása érdekében létrehozott védelmi zóna – a köztudatban is meghonosodott felfogás szerint – alapvetően kettős célt szolgált: hadjáratok idején a török sereget kellett feltartóztatnia, a köztes időszakokban pedig a hátországot kellett megővnia a beütésekkel szemben.³² Mivel végváraink nem voltak berendezkedve hosszas ostromra, és a támadásokat csak rövidebb ideig, illetve a hátországból jövő segítség megérkezéséig tudták állni,³³ a védőövezetbe átszivárgott ellenség felmorzsolása és az első vonalbeliek támogatása a mögöttük elhelyezkedő kisebb-nagyobb erődítményekre és az ott állomásozó katonaságra maradt.³⁴ A déli végvidéken – alkalmazkodva a török taktikához – egy sajátos, támadó jellegű védelem is kialakult. A végvárak nagy részét portyázó csapatokkal töltötték fel,³⁵ hogy azok az ellenséget rendszeres akcióikkal saját határaik mögött tartsák, területének pusztításával gyengítsék,³⁶ illetve az ellenfél hasonló próbálkozásaira ellencsapásokkal válaszoljanak.³⁷

A végvárak, végházak, illetve a hozzájuk tartozó területek mezsgyéje mindkét fél oldalról egyértelműen kijelölte a felségterület határát. A középkori végvárrendszer jelentősebbnek tekintett elemeit a Mátyás uralkodása végétől 1521-ig terjedő időszakra vonatkozóan a következőképpen határozhatjuk meg.³⁸ A délebbi kordon részét alkotta Szörény,³⁹ Orsova,⁴⁰ Nándorfehérvár, Szabács,⁴¹ Szrebernyik,⁴² Jajca,⁴³ Knin,⁴⁴ Klissza⁴⁵ és Szkardona,⁴⁶ a belsőt pedig többek között Karánsebes,⁴⁷ Lugos,⁴⁸ Temesvár,⁴⁹ Pétervárad,⁵⁰ Banja Lu-

végek rezidencia szerepéről, fegyverellátottságáról, illetve ezek összefüggéséről lásd: Kubinyi András: *Magyarország déli határvárai a középkor végén*. In: uő: Nándorfehérvártól Mohácsig, 71–78.

³¹ Jó példa erre Szatlóczky Gábor folytatásra váró munkája, amely a korabeli terminológia várakkal, erődítményekkel és hadinépkel kapcsolatos kérdéseit tisztázza. Szatlóczky Gábor: *Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak I. A várak népe*. Szeged, 2016.

³² Szakály Ferenc: *Végvár és hódoltság*. In: Bodó–Szabó: Magyarországi végvárak, 87.

³³ Kubinyi: *Magyarország déli határvárai*, 71–78.

³⁴ Kubinyi: *Logisztikai kérdések*, 34.

³⁵ Kubinyi: *Magyarország déli határvárai*, 71–78.

³⁶ Szakály Ferenc: *A kenyérmezei csata (1479. okt. 13.) és a török–magyar állóháború a határok mentén (1465–1520)*. Budapest, 1979. 10–11.; Szakály: *Végvár és hódoltság*, 87.

³⁷ Pálosfalvi: *Nikápolytól Mohácsig*, 174–175.

³⁸ Szakály: *A kenyérmezei csata*, 7.; Szakály: *Virágkor és hanyatlás*, 58.; Kubinyi: *Mátyás király*, 92.; Pálffy: *A török elleni védelmi rendszer*, 171.

³⁹ Ma rom Szörény (Drobeta-Turnu Severin, Románia) területén. Karczag Ákos – Szabó Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*. Budapest, 2012. 474–475.

⁴⁰ Ó-Orsova vára, rom Orsova város mellett (Románia).

⁴¹ Ma Šabac (Szerbia).

⁴² Ma Srebrnik, Srebernik város (Bosznia) területén. Történetére lásd: Thallóczy Lajos: *Jajca (Bánság, vár és város) története 1450–1527*. Budapest, 1915. passim.

⁴³ Ma Jajce (Bosznia). Történetére lásd: Thallóczy Lajos: *Jajca (Bánság, vár és város) története 1450–1527*. Budapest, 1915.

⁴⁴ Ma Knin (Horvátország).

⁴⁵ Ma Klis (Horvátország).

⁴⁶ Ma rom Skradin (Horvátország) területén.

⁴⁷ Mára csak alapjai maradtak meg Caransebes (Románia) területén.

⁴⁸ Ma már nyoma sincs. Az egykori vár a mai Lugoj (Románia) területén állt.

⁴⁹ A mai Timișoara (Románia) területén. Az épületre lásd: Karczag Ákos – Szabó Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*. Budapest, 2012. 453–457.

⁵⁰ Ma Petrovaradin, rom Újvidék (Novi Sad, Szerbia) területén. Erdújrhelyi Menyhért: *Pétervárad hadászati jelentősége*. A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve 8. (1892.) 14–32.

ka,⁵¹ Dubica,⁵² Krupa,⁵³ Bihács⁵⁴ és Zengg.⁵⁵ Az itt említett nagyobb várak füzérét számos kisebb-nagyobb erődítmény egészítette ki. Ezek szerepének meghatározásához szükség lenne egy az összes végházat ismertető regiszterre, amely elősegíthetné a lokalizálatlan kisebb erősségek helyének megállapítását is, de jelenleg ilyen nem áll rendelkezésünkre.⁵⁶ A folyamatosan változó határvonal elhelyezkedését legegyszerűbben a hadtörténeti szakirodalom ismeretanyaga alapján szerkesztett, a területvesztéseket pontosan jelölő térképek segítségével tekinthetjük át,⁵⁷ 1503-ra és 1519-re vonatkozóan pedig a fent említett békeszerződések szövegét is felhasználhatjuk ehhez.

Az 1503-ban török kezdeményezésre kötött megállapodás közel ötven helynevet tüntet fel oszmán részről területi csoportosításban, köztük Hercegovinában 13, Boszniában 18, Szerbiában 8, Bolgárországban és a Balkán keleti részén 8 várat. Az 1519. évi szerződésben már közel hatvan erődöt mondanak magukénak az oszmánok. Hercegovina területén 15, Boszniában 24, Szerbiában 9, Bolgárországban és a Kelet-Balkánon 11 erősséget.

Mivel e békék a közfelfogás szerint a *pillanatnyi hadi helyzetnek megfelelő status quo alapján* kötettek, az 1503. és 1519. évi békék közötti eltérés magyarázatára logikusnak tűnne az oszmánok által időközben megszerzett boszniai területek szerződésben történő rögzítése, valamint az 1512-ben felszámolt Szreberniki Bánság területén elhelyezkedő várak török kézre kerülésének írásba foglalása. Ez utóbbi feltételezést alaposan alátámasztja a szakirodalom is, hiszen Szakály Ferenc vélekedése szerint az oszmánok által ekkor elfoglalt erődök visszaszerzésével II. Ulászló király (1490–1516) nem próbálkozott, sőt az 1513-as békeszerződésbe török birtokként kerültek bele.⁵⁸

Tüzetesebb vizsgálat után azonban kiderül, hogy ez a magyarázat csak részben állja meg a helyét. Az oszmánok által 1512-ben elfoglalt Tesanj,⁵⁹ valamint az 1518-ban általuk megszerzett Szokol és Travnik⁶⁰ várakat az 1519. évi békében török erősséggként nevezik meg, az utóbbit azonban már az 1503. évi is ekként jelölte. A volt Szreberniki Bánság területéhez tartozó, 1512-ben megszerzett Száva parti Barka⁶¹ vára ugyanakkor az 1519-es békeszerződés szövege szerint *magyar* kézen maradt, a bánság volt központját, Szreberniket viszont a dokumentumban egyik fél oldalán sem jegyezték fel.

⁵¹ Magyarul Orbászvár (Bosznia).

⁵² Az egykori vár a mai Hrvatska Dubica (Horvátország) területén feküdt.

⁵³ Ma rom Bosanska Krupa mellett (Bosznia).

⁵⁴ Napjainkban csak maradványai láthatók Bihać (Bosznia) területén.

⁵⁵ Ma Senj (Horvátország).

⁵⁶ Lásd erre Csorba Csaba: *A magyarországi végvárak adattára*. In: Bodó–Szabó: *Magyarországi végvárak*, 39–47.

⁵⁷ A régebbiek közül lásd: Szakály: *A mohácsi csata*, 60. Az újabb, modernebb nyomdatechnikát alkalmazók közül lásd: Pálosfalvi: *Nikápolytól Mohácsig*, 201.; B. Szabó: *Mohács*, 370.

⁵⁸ Szakály: *A magyar végvárrendszer összeomlása*, 90. Az 1513. évi békeszerződéssel kapcsolatban lásd még: Fodor Pál – Dávid Géza: *Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben*. Történelmi Szemle, 36. évf. (1994) 3–4. sz. 193–225.; Papp: *Magyarország és az Oszmán Birodalom*, 64–65. Legutóbb Papp Sándor is úgy vélekedett, ahogy Fodor Pál és Dávid Géza, miszerint 1513-ban valószínűleg nem volt békekötés. Papp Sándor: *A török béke kérdése a Dózsa-féle parasztháború idején*. In: Egyed Emese – Pakó László (szerk.): *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-egyesület I. szaksztyályaiban*. Kolozsvár, 2016. 229–243.

⁵⁹ Ma Tešanj (Bosznia).

⁶⁰ Pálosfalvi: *Nikápolytól Mohácsig*, 201.

⁶¹ Ma Brčka (Bosznia).

Ennél még szembetűnőbb, hogy a keleti határvidéken, a Duna északi (bal) partján elhelyezkedő Haram vára⁶² már az 1503. évi békeszerződés szerint az oszmánoké volt, miközben a folyó túlsó partján található Szendrő 1519-ben átkerült a magyar félhez. A nyugati határszakaszon, mélyen a horvát–szlavón területekre nyúlóan szintén találunk több olyan erősséget, amelyeket mindkét békeszerződésben török fennhatóság alatt lévőként tüntettek fel, noha ezekről úgy tudtuk, hogy Nándorfehérvár elestéig bizonyosan a magyarok kezében voltak.⁶³ A szóban forgó erősségek: Bog,⁶⁴ Novi,⁶⁵ a Száva jobb partján elhelyezkedő Szamobor,⁶⁶ továbbá az északabbra eső Kljucs.⁶⁷ Nincs információnk arról, hogy ezekben az erősségekben török katonaság állomásozott volna, Szamobor ráadásul meglehetősen messze, elszigetelten található a meghódított területektől.⁶⁸

A Magyar Királyság, úgy tűnik, 1503-ban még nem tartotta különösebben fontosnak, hogy jelentősebb mennyiségű várat, erősséget konkrétan megnevezzen. Lényegében megelégedett a volt déli ütközőállamok központjainak megjelölésével olyan kitétel mellett, hogy azokat a hozzájuk tartozó területekkel együtt foglalják a békeszövegbe. Dalmácia, Erdély, Ragusa város és Bosznia („Jajca várával és más várakkal”) mellett ugyanis ekkor csak Belgrádot, Szörényt, Szreberniket és Szabácsot jegyezték fel. 1519-ben ezzel szemben Horvátország, Dalmácia, Erdély, Szlavónia és Bosznia említése mellett Jajca, Banja Luka, Zvecsaj,⁶⁹ Orbász,⁷⁰ Szendrő,⁷¹ Szabács, Barics,⁷² Barka, Árki,⁷³ Nándorfehérvár, Zimony,⁷⁴ Szalánkemén,⁷⁵ Titel,⁷⁶ Szörény, Orsova, Miháld,⁷⁷ Pécz,⁷⁸ valamint Temesvár szerepel.

A megnevezett erősségek alapvetően három gócpont köré tömörülnek. Az első az Orbász folyó vonala, amelytől nyugatra Orbászon kívül egyáltalán nem jelöltek meg várat, s az 1510-es évek oszmán hódításaival szemben jelölik ki a határt, amelynek legdélebbi pontja a Szokollal és Travnikkal szemben álló Jajca. A következő góc a katonai értelemben elveszett, de ezzel a szerződéssel visszaszerzett Barka várával indul a Száva vonalán, és szerémségi

⁶² Ma rom Ópalánk (Stara Palanka, Szerbia) település határában.

⁶³ Pálosfalvi: Nikápolytól Mohácsig, 201.

⁶⁴ A mai Horvátországban.

⁶⁵ Novi Vinodolski területén (Horvátország).

⁶⁶ A mai Samobor területén (Horvátország).

⁶⁷ A területen négy Kljucs nevű erősség is található, ezért pontosan nem sikerült beazonosítani.

⁶⁸ Vö. Simon Éva jelen kiadványban található írásával.

⁶⁹ Ma Zvečaj (Horvátország).

⁷⁰ Ma várrom Gornji Podgradci (Szerbia) határában.

⁷¹ Ma Smederevo (Szerbia).

⁷² Csánki Dezső a vár helyét a mai Sremska Mitrovica (magyarul: Szávaszentdemeter) és Jarak (Szerbia) közötti területre lokalizálja. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Szerém vármegye*. Online elérés: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Csanki-csanki-dezso-magyarország-tortenelmi-foldrajza-a-hunyadiak-koraban-1/ii-kotet-32A7/szeremvarmegye-40C9/varai-40D7/> (letöltés: 2018. szeptember 27.)

⁷³ Csánki Dezső a helyet a mai Jarakkal (Szerbia) azonosítja. Csánki: *Magyarország történelmi földrajza...* Online elérés: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Csanki-csanki-dezso-magyarország-tortenelmi-foldrajza-a-hunyadiak-koraban-1/ii-kotet-32A7/szeremvarmegye-40C9/varai-40D7/> (letöltés: 2018. szeptember 27.)

⁷⁴ A vár maradványai a mai Belgrád (Beograd, Szerbia) külterületén találhatók.

⁷⁵ Napjainkban csupán vonulatai ér árkai ismerhetők fel Stari Slankamen (Szerbia) külterületén.

⁷⁶ Csak maradványai vannak a Titel (Szerbia) melletti várhegyen.

⁷⁷ Maradványai a mai Mehadia (Románia) falu mellett láthatók. Karczag Ákos – Szabó Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*. Budapest, 2012. 319.

⁷⁸ A vár helye pontosan nem határozható meg, az Al-Duna mellett feküdt Szentlászló közelében.

erődítményeket foglal magában, ugyancsak természetes vonal mentén haladva Titelig, azaz a kettős védelmi vonal *belső* részének tartott területen. A legtöbb erődítményt itt, Nándorfehérvár környékén tartották fontosnak rögzíteni. A harmadik csomópont a határ legkeletibb csücske Miháld, Orsova és Szörény várával.

Miként azt a fenti példa mutatja, az oszmán–magyar békeszerződések vizsgálata többek között azért is fontos, mert megdönthet logikusságuknál fogva kialakult és soha meg nem kérdőjelezett toposzokat. A békékkel kapcsolatban soha nem merült fel az, hogy ott a pillanatnyi hadi helyzettől eltérő állapotot (is) rögzíthettek, holott például az 1519. évi béke a *katonai értelemben vett status quo* helyett egy *szerződésen alapuló status quo*-t alakított ki, hiszen ebben a megállapodásban néhány, törökök által elfoglalt erősséget sikerült visszaszerezni az ország legveszélyeztetettebbnek tartott területén.

Az 1519. évi szerződés a magyar fél szemszögéből nézve eredményesnek mondható. A szakirodalom egyöntetűen érthetetlennek és egy reális veszély fényében elkövetett diplomáciai baklövésnek tartja azt, hogy az ekkor aláírt, ámde I. Szelim szultán (1512–1520) halálával hamarosan érvényét veszítő békét II. Lajos király (1516–1526) nem akarta ismételtén megkötni a trónra lépő I. Szülejmánál (1520–1566) annak megkeresése ellenére.⁷⁹ A szultáni békeajánlat visszautasítása azért is meglepő, mert ennek a megállapodásnak a tanulsága végső soron az, hogy a távlatokban gondolkodó, túlerőben lévő Birodalommal szemben Magyarország legfeljebb ideiglenes diplomáciai sikereket volt csak képes elérni.

⁷⁹ Összefoglalóan lásd erre: Pálosfalvi: *Nikápolytól Mohácsig*, 180–182.

BRANDL GERGELY – GÖNCÖL CSABA – JUHÁSZ KRISZTINA –
MARTON GELLÉRT ERNŐ – SZABADOS JÁNOS

Kommunikáció és híráramlás

*A Habsburg-oldal tárgyalási stratégiája
az 1627. évi szőnyi békekötés során**

A jelen tanulmány célja az, hogy bemutassa az 1627. évi szőnyi békeszerződés létrejöttében részt vevő diplomáciai „apparátus” személyi és intézményi összetételét, emellett ezen entitások kommunikációs csatornáit és azok jellegét is ismertesse egy széles körű gyűjtésre épülő adatbázis felhasználásával.¹ A közel 2000 tételt tartalmazó adatbázis alapját az 1627-es béke, a hozzá kapcsolódó ratifikációs folyamat és a szécsény–budai területvita – tehát az 1626. december 18-tól 1629. december 8-ig tartó időszak – levelesanyaga alkotja. Figyel-münk középpontjában a tárgyaló felek közül a Habsburg-oldal (a császári és királyi méltóságviselők) áll. A tételek nagyrészt instrukciók és jelentések vagy azok kivonatai, illetve a békefolyamat résztvevőinek túlnyomórészt hivatalos természetű levelesanyaga. Az egybe-rendezett iratállomány igen kis mértékben tartalmaz releváns, magánjellegű levélváltást. Az épülő adatbázis alapján pedig az 1627-es év levélforgalmáról adunk részletesebb képet: bemutatjuk a békefolyamat vázlatos eseménytörténetét, a diplomáciai és a levelezési rendszer általános jellegét, kiemelve benne a tárgyalások egyik központi alakjának, Esterházy Miklós nádornak a szerepét. Ilyen módon a hozzá kötődő kommunikációs csatornákat és gócpontokat helyezzük vizsgálódásunk homlokterébe.

Szükséges kiemelni, hogy az épülő adatbázis jelenlegi hiátusai miatt a folyamatot érintő, minden részletre kiterjedő vizsgálódásra nincs lehetőségünk. Ezzel összefüggésben nem kívánjuk a Habsburg–oszmán békerendszer tipizált képét sem megteremteni, csupán specifikus példát ismertetünk, vagyis egyetlen exemplumot kívánunk kiemelni a 17. századi békék közül.

* A tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkája, amely az Emberi Erőforrások Minisztériumának 20391-3/2018/FEKUSTRAT kódszámú pályázata támogatásával készült, amely a Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Kiválósági Központ, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoportjának munkája. Brandl Gergely kutatásait az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP–18–3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta. Köszönettel tartozunk Papp Sándor kutatócsoport-vezetőnek, aki értékes tanácsaival segített bennünket.

¹ Az alábbi ismertető levéltári és kiadott forrásokon kívül az adatbázisunkba bekerültek a következő kötetek releváns iratai is: Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarokori államokmánytár*. 2. köt. Budapest, 1869. 7–99.; Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor és a Porta. Második közlemény*. Történelmi Tár, 5. évf. (1882) 42–47., 50–51.; Gergely Samu: *Adalék Bethlen Gábor és a Porta című közleményhez. Harmadik és befejező közlemény*. Történelmi Tár, 6. évf. (1883) 609–624.; Velics Antal: *Török levelek a kismartoni levéltárból*. Történelmi Tár, 8. évf. (1885) 575–579.; Szilágyi Sándor: *Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó éveitörténetéhez (1627–1629)*. Történelmi Tár, 10. évf. (1887) 5–11., 722–723.; Szilágyi Sándor: *Thurzó Imre követsége*. Történelmi Tár, 18. évf. (1895) 104–107.; Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest, 1980. 167–182.

Módszertani és irodalmi keretek

A jelen munkában nincs lehetőségünk arra, hogy részletesen ismertessük az utóbbi évek paradigmaváltásait és azok diplomáciatörténeti kutatásokra gyakorolt hatásait. Azt azonban le kell szögeznünk, hogy a korábbi – főleg a klasszikus pozitivista – kutatások fókuszában a forrásközlés és a korszakalkotó személyiségek cselekedeteinek értékelése állt. Mára ezek a szempontok új kérdésfeltevésekkel bővültek, míg a forrásközlés központi szerepe megmaradt, az újabb tanulmányok az államközi kapcsolatok egyéb aspektusait is vizsgálják, így a diplomaták társadalmi helyzetének, karrierlehetőségeinek és kapcsolati hálójának, az ajándékozási szokásoknak és az audienciák ceremoniális kereteinek rekonstruálása, a hírszerzés és az infrastruktúra rendszerének feltárása is előtérbe került. Az új szemlélet mind külföldön, mind belföldön hatott a Habsburg–oszmán kapcsolattörténeti kutatásra.²

Ezek alapján elmondható, hogy a diplomáciatörténeti kutatásoknak számos iránya azonosítható. Ezen irányzatokból jelen kutatásunk számára azok a példák voltak a legfontosabbak, ahol a modern társadalomtörténeti módszertan tanulságait (például kapcsolati háló vagy kliens-patrónusi viszony tanulmányozása) és a digitális bölcsészet újabb vívmányait is alkalmazták.³ Az újfajta szemlélet és módszertan révén számos kérdés pontosabb kutatása válik lehetővé.

² Összefoglalóan az új diplomáciatörténet jellemzőiről lásd: Strohmeyer, Arno: *Trendek és perspektívák a kora újkori diplomáciatörténetben: A konstantinápolyi Habsburg diplomaták esete*. Történelmi Szemle, 59. évf. (2017) 2. sz. 177–198. A modern diplomáciatörténeti kutatások néhány jelentős magyar nyelvű munkája, a teljesség igénye nélkül: Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest, 2010. 87–234.; Cziráki Zsuzsanna: *Habsburg–Oszmán diplomácia a 17. század közepén: Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649)*. Századok, 149. évf. (2015) 4. szám. 835–871.; Kovács Ágnes: *Habsburg–oszmán diplomácia a harminc éves háború utolsó éveiben. Alexander Greiffenklau von Vollrats rezidensi tevékenysége*. In: Bódi Dalma – Vida Bence (szerk.): *Paletta. II. kora újkor-történeti tudományos diákkonferencia. Tanulmánykötet*. Budapest, 2015. 93–111.; Papp Sándor: *Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata*. Aetas, 31. évf. (2016) 3. sz. 40–53.; Szabados János: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme” – Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága. Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz*. Aetas, 31. évf. (2016) 3. sz. 77–92.; Tóth Hajnalka: *Mennyit ér egy magyar lovas hadnagy? Egy rabkiváltás története diplomáciatörténeti kontextusban a 17. század közepéről*. Századok, 152. évf. (2018) 2. sz. 247–284. A német nyelvű művek: Petritsch, Ernst D.: *Dissimulieren in den habsburgisch-osmanischen Friedens- und Waffenstillstandsverträgen (16–17. Jahrhundert): Differenzen und Divergenzen*. In: Strohmeyer, Arno (Hrsg.): *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen: das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart, 2013. 145–162.; Strohmeyer, Arno: *Wahrnehmungen des Fremden: Differenzierungen von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert: Forschungsstand – Eträge – Perspektiven*. In: Rohrschneider Michael – Strohmeyer, Arno (Hrsg.): *Wahrnehmungen des Fremden: Differenzierungen von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert*. (Schriftreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte. e. V., 31.). Münster, 2007. 1–50.; uő: *Kategorisierung und Denkschemata in diplomatischer Kommunikation: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident an der Hohen Pforte (1629–1643)*. In: Barth-Scalmani, Gunda – Harriet, Rudolph – Steppan, Christian (Hrsg.): *Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa*. Innsbruck, 2013. 21–29.

³ A kapcsolati hálóról lásd: Düring, Marten: *Netzwerkforschung in den Geschichtswissenschaften zwischen Metaphern, Strukturen und Datenbanken. Ein Überblick*. In: Grunder, Hans-Ulrich – Hoffmann-Ocon, Andreas – Metz, Peter (Hrsg.): *Netzwerke in bildungshistorischer Perspektive*. Bad Heilbrunn, 2013. 33–44. Példaként lásd: Graf, Tobias P.: *The Sultan's Renegades. Christian – European Converts to Islam and the Making of the Ottoman Elite, 1575–1610*. Oxford, 2017. 149–159. A kliens-patrónusi viszonyról lásd: Droste, Heiko: *Patronage in der Frühen Neuzeit – Institution und Kulturform*. Zeitschrift für Historische Forschung, Jg. 30. (2003) 555–590.; Hengerer, Mark: *Amtsträger als Klienten und Patrone? Anmerkungen zu einem Forschungskonzept*. In: *Brakensiek, Stefan* (Hrsg.): *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Eu-*

A tizenöt éves háborút követően, a 17. század első felében a Habsburg–oszmán diplomáciai kapcsolatokat hosszú, relatíve békésnek mondható időszak (1606–1663) jellemezte, amelyben mindkét birodalom bel- és külpolitikai nehézségek sorozatával nézett szembe. Az 1606. évi zsitvatoroki béke után az addigi gyakorlattal ellentétben a szultán és a császár már egyenrangú uralkodókként ismerték el egymást. Ekkor állapodtak meg a békekötések ceremonális kereteiről, valamint rögzítették a békék ratifikációs folyamatát is. Majd az 1620-as évek Habsburg–oszmán viszonyáról is elmondható, hogy mindkét birodalom érdekelt volt az egymás elleni nyílt háború elkerülésében.⁴

A Habsburg-fél erejét az elhúzódó harmincéves háború (1618–1648) kötötte le.⁵ A szőnyi békefolyamat idején felívelőben volt a császári hatalom, hiszen ekkor került sor III. Ferdinánd cseh királlyá koronázására, illetve Johann T'Serclaes von Tilly (1559–1632) és Albrecht Wenzel Eusebius von Wallenstein (1583–1634) császári generálisok is sorozatos győzelmeket arattak a háború úgynevezett dán–alsószász szakaszában. Az időközben kitört mantovai örökösödési háború azonban már jelezte a császári hatalmi pozíciók meggyengülését. Mindezek következtében a Habsburgoknak nem állt érdekükben az oszmánokkal is konfliktusba kerülni és ezáltal kétfrontos háborút viselni.⁶

Az Oszmán Birodalom aktuálpolitikai helyzetét szintén számos konfliktus terhelte. Kiemelendő, hogy a 17. század első felében a szultáni udvartartás méltóságviselői állandó harcban álltak egymással, a Porta komoly fiskális nehézségekkel küzdött, és ezek mellett folyamatosan csökkent a hadsereg harcértéke is. Tovább bonyolította a kormányzat helyzetét, hogy az 1627-es szőnyi békekötést közvetlenül megelőző években tört ki Abaza Mehmed pasa, erzurumi helytartó felkelése (1623–1628), amely Közép- és Kelet-Anatólia jelentős területeire terjedt ki.⁷ A katonai nehézségeket növelte, hogy a szafavida uralkodó, I. (Nagy) Abbász sah (1587–1629) jelentős sikereket könyvelhetett el az oszmán–szafavida határvidéken: 1624-ben megszerezte Bagdadot, 1626 júniusában pedig visszavonulásra

ropa. Köln, 2005. 45–78.; Cziráki: *Habsburg–Oszmán diplomácia*, 861–871. Az adatbázis-építésről és a digitális bölcsészetről összefoglalóan lásd: Ilyefalvi Emese: *Textualizációs eljárások, tipológiai kísérletek, digitális adatbázisok. Az összehasonlító szövegfolklorisztikai kutatások jövője a ráolvasások tükrében*. Ethnographia, 128. évf. (2017) 3. sz. 383–406.; úő: *Digitális szövegfolklor-adatbázisok és a számítógépes folklorisztika elméleti, módszertani és technikai kérdései*. Replika, 104. évf. (2017) 4. sz. 145–191.

⁴ Az egyenrangúságról lásd: Hiller István: *A Habsburgok török diplomáciája a 17. század első felében*. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002. 215–216. A ratifikáció és a ceremónia alakulásáról lásd: Petritsch, Ernst Dieter: *Zeremoniell bei Empfängen habsburgischer Gesandtschaften in Konstantinopel*. In: Knauz, Ralph – Rota, Giorgio – Niderkorn, Jan Paul (Hrsg.): *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*. Wien, 2009. 305–322. További irodalom a kérdéshez: Köhbach, Markus: *Çasar oder imperator? – Zur Titulatur der römischen Kaiser durch die Osmanen nach dem Vertrag von Zsitvatorok (1606)*. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Jg. 82. (1992) 224–234.

⁵ Összefoglalóan a harmincéves háborúról, elsősorban a konfesszionalizáció szempontjából, lásd: Schilling, Heinz: *Konfessionalisierung und Staatsinteressen: Internationale Beziehungen 1559–1660*. Paderborn, 2007. 508–538.

⁶ Az eseményekre lásd: Gindely Antal – Acsády Ignác: *Bethlen Gábor és udvara*. Budapest, 1890. 186–230.; Franzl, Johann: *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit*. Graz–Köln–Wien, 1978. 222–239.; Schilling: *Konfessionalisierung und Staatsinteressen*, 525.; Höbel, Lothar: *Ferdinand III. (1608–1657) Friedenskaiser wider Willen*. Graz, 2008. 46–53.; Hengerer, Mark: *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657) Eine Biographie*. Wien–Köln–Weimar, 2012. 64–72.

⁷ Uzunçarşılı, İsmail Hakki: *Osmanlı tarihi. III/I. Cilt*. Ankara, 1988. 149–153., 164–168.

kényszerítette a város felmentésére küldött oszmán csapatokat.⁸ Mindezek mellett pedig az oszmánok vazallusa, III. Mehmed Giráj krími kán (1623–1628) és fivére, Sáhín Giráj kalga is fellázadt, majd 1624-ben a lengyelországi kozákok segítségével megalázó vereséget mértek a leváltásukra küldött oszmán seregre.⁹

A felvázolt politikai helyzetből adódóan a két udvar nagyrészt a helyi vezetés szintjére delegálta a békekötés levezénylését, ami II. Ferdinánd császár részéről Esterházy Miklós nádor (1625–1645), míg IV. Murád szultán (1623–1640) részéről Murteza budai pasa (1626–1630) megbízását jelentette.¹⁰ A két méltóságviselő mellett Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) ugyancsak fontos szerepet játszott a tárgyalásokon, egyfajta közvetítőként kívánta magát exponálni. Jóllehet, a nádor, a budai pasa és az erdélyi fejedelem is inkább a háborút, mint a békét szorgalmazta, a császár és a szultán egyaránt határozott utasítást küldött a béke megkötésére.¹¹ A tárgyalások nehézségeit jól szemlélteti, hogy a béke életbe lépését a harmincéves háborúban érdekelt európai hatalmak igyekeztek akadályozni, s ebben Bethlen Gábor is segítségükre volt.¹²

Békefolyamat

Az 1626–1629 közötti békekötési folyamatot három szakaszra oszthatjuk. Az első 1626. december 18-ával, a fegyvernyugvás kihirdetésével kezdődött. Ebben a szakaszban a felek a békedelegációk személyi összetételéről, valamint a tárgyalások kiindulási alapjairól egyeztettek (Damásd átadása, a tárgyalás helyszíne, ceremóniális kérdések, megbízottak stb.).¹³ A második periódust 1627. június közepétől számíthatjuk, amikor megérkeztek a megbízottak a tárgyalások helyszínére, Szőnyre, majd 28-án sor került az első találkozóra. Ezen idő-

⁸ Uzunçarşılı: *Osmanlı tarihi*, 153–157.; Römer, Hans Robert: *The Safavid Period*. In: Jackson, Peter – Lockhart, Laurence (eds.): *The Cambridge History of Iran*. Vol. 6. The Timurid and Safavid Period. Cambridge, 2006. 189–350., 266–268.; Savory, Robert: *Iran under the Safavids*. Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sidney, 2007. 85–91.

⁹ Смирнов, Василий Дмитриевич: *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала VIII века*. Санкт Петербург, 1887. 480–496.; Uzunçarşılı: *Osmanlı tarihi*, 171–176.

¹⁰ Esterházy Miklós megbízólevele egyelőre nem áll rendelkezésünkre, csak az 1626. december 18-án kelt fegyverszüneti okmányban találunk erre vonatkozó utalást. Vö.: Brandl Gergely – Göncöl Csaba – Juhász Krisztina – Marton Gellért Ernő – Szabados János: *Válogatott források az 1627. évi szőnyi békekötés történetéhez*. Lymbus. Magyarisztudományi Forrásközlemények, 15. évf. (2017) 160–162. Murteza megbízólevelét Karácson Imre 1627. február 6-ra datálta, de a fegyverszüneti megállapodásban már ő is teljhatalmú megbízottként szerepel. Karácson Imre – Thallóczy Lajos – Krucsmárik János – Szekfű Gyula (szerk.): *Török-magyar oklevéltár 1533–1789*. Budapest, 1914. 218–220.

¹¹ Esterházy Miklós véleményét lásd: Hiller István: *Palatin Nikolaus Esterházy: Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625–1645*. Wien–Köln–Weimar, 1992. 60–61. (Esterházy-Studien, 1.) Bethlen és Murteza háborúpártiságát jól tükrözik a Portáról nekik küldött parancsok, illetve Bethlen Murtezának írt levelének tartalma. Karácson–Thallóczy–Krucsmárik–Szekfű: *Török-magyar oklevéltár*, 217–224.

¹² Anglia hozzáállására lásd: Roe, Sir Thomas: *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628*. Ed. by Samuel Richardson. London, 1740. 632–811. passim; Kellner, Anikó: *Strife for a Dream – Sir Thomas Roe's Case with Gabor Bethlen, Prince of Transylvania*. Studia Universitatis Petru Maior – Historia, vol. 5. (2005) 41–56. A császári oldalról lásd: Kuefstein, Karl Gr.: *Studien zur Familiengeschichte in Verbindung mit der Landes- und Kulturgeschichte*. III. Teil. 17. Jahrhundert. Wien–Leipzig, 1915. 269–278.

¹³ Damásd elfoglalásáról és visszaadásáról lásd: Jászay Pál: *A' szőnyi béke. 1627*. Tudománytár. Értekezések (1838) 167–193., 195.; Salamon Ferencz: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Pest, 1867. XXXI–XXXII., 18–34., 56.; Salamon Ferencz – Szalay László (szerk.): *Galántai gróf Eszterházy Miklós. Magyarország nádora*. 2. köt. (1623–1626) Pest, 1866. 414–415.

szakban vetődtek fel a béke legvitatottabb kérdései – mint például Vác és Bolondvár ügye,¹⁴ a határ menti falvak hódoltatása, illetve Erdély, Moldva és Havasalföld bevonása a békébe¹⁵ –, amely problémák mintegy másfél hónapra döntésképtelenné tették a tárgyalófeleket, ahogy Gerhard von Questenberg és Johann Christoph Löbl udvari haditanácsosok távozása is.¹⁶ A tárgyalásoknak csak Questenberg augusztus végi visszatérése adott újabb lendületet, aminek eredményeként a felek szeptember 13-án tizenegy pontban megállapodtak, s latin, magyar és oszmán nyelven rögzítették és hitelesítették is azokat.¹⁷ Néhány vitatott kérdés lezárását (a fent említett várak ügyét, a falvak elosztását, valamint a béke időtartamának meghatározását) elhalasztották, és külön bizottságra vagy nagykövetségekre hagyták.¹⁸ Ezt követően kezdődött a békefolyamat harmadik szakasza, amikor a felek előbb internuncia-túrát, majd nagykövetséget küldtek egymáshoz. Az utóbbi vezetésére és a császári békeokmány átadására Habsburg-részről Johann Ludwig Kuefsteint jelölték ki. A szultáni szerződéslevél (ahd-náme) tartalmi problémái miatt a ceremóniális követcsere csak 1628. szeptember 26-án, a császár által ratifikált példány ünnepélyes átadására pedig 1628. december 5-én került sor, Kuefstein pedig csak 1629 decemberében tért vissza Bécsbe.¹⁹

A diplomáciai rendszer általános jellemzői

Nem áll módunkban az 1627. évi szőnyi békekötésben részt vevő összes személy és intézmény, valamint az azokhoz kötődő diplomáciai források teljes körű bemutatása, a forrásfeltárás során inkább a csomópontokra koncentrálnunk. Esetünkben a császári diplomácia két ágáról beszélhetünk: egyrészt a Habsburg udvari, másrészt a magyar királyi diplomáciáról. Bár szükségesnek tűnhet a két csoport szigorú elhatárolása, ezt az egyes személyek hivatala és megbízásaik révén kialakult többes alárendeltsége miatt jelenleg nem tesszük meg.

¹⁴ Vác kérdéséről lásd: Jászay Pál: *A' gyarmati béke*. Tudománytár. Értekezések (1837) 62–63., 69–70., 72.; Salamon: *Két magyar diplomata*, XXII–XXIII, XXVI–XXX.; Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogatott források*, 155–156., 167., 172–173., 176., 179., 181., 183., 188., 191.

¹⁵ Salamon: *Két magyar diplomata*, 8–9., 128., 135–136., 141–143., 149–152., 160., 186.; Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor és a Porta. Második közlemény*. Történelmi Tár, [5. évf.] (1882) 47–51.; Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogatott források*, 157–158., 178–181., 183–188., 193. Köszönettel tartozunk Kármán Gábornak, aki felhívta figyelmünket az idézett cikkünkben használt, Erdély „semlegességével” kapcsolatos terminológiai pontatlanságra. A forrásokban, elsősorban Questenberg jelentéseiben használt *Neutralität* fogalma, amit 'semlegesség' jelentésben adtunk vissza, az Erdélyi Fejedelemség geopolitikai helyzetére való tekintettel nem állja meg a helyét. A fogalom ebben a kontextusban a Melchior Khlesl által megfogalmazott, az erdélyi fejedelmek által alkalmazott politikára utal, miszerint „semlegességre” hivatkozva oszmán és tatár segítséget vettek igénybe a császárokkal szemben. Vö.: Cziráki Zsuzsanna: *Szemelvények Melchior Khlesl és a bécsi Titkos Tanács 1611 és 1613 között keletkezett, erdélyi vonatkozású írásos véleményeiből*. Levéltári Közlemények, 83. évf. (2012) 353–354.; uő: *Erdély szerepe Melchior Khlesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között*. In: Kármán Gábor – Teszelszky, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. Budapest, 2013. 98–99.

¹⁶ Rimay János: *Napló a szőnyi magyar–török tárgyalásokról. Memoriale*. In: Eckhart Sándor (szerk.): *Rimay János művei*. Budapest, 1955. 420.

¹⁷ A kiadott békepéldányokat lásd: Gévy, Anton (közread.): *Az 1627-dik évi szeptember 13-dikán költ szőnyi békekötés cikkelyei, deákul, magyarul és törökül*. Wien, 1837.; Salamon: *Két magyar diplomata*, 284–288. A béke megkötéséről lásd: Koháry Péter Pálffy Istvánhoz. Komárom, 1627. szeptember 14. In: Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogatott források*, 189.

¹⁸ A falvak ügyét például a nádorra és a budai pasára bízta, ennek megoldása képezte a szécsény–budai tárgyalások tárgyát, amire lásd: Stessel József: *Adatok az 1628. évi szécsényi alkudozás történetéhez I–II*. Magyar Történelmi Tár, 3. évf. (1902) 430–452., 481–510.

¹⁹ Kuefstein: *Studien zur Familiengeschichte*, 267–268. Bizonyos kérdéseket – mint Vác ügye vagy a béke időtartama, illetve falvak kérdése – azonban nem sikerült tisztázni.

A Habsburg oldal (császári és királyi) diplomáciai apparátusának felépítése a szónyi béke kapcsán

Habsburg uralkodó (II. Ferdinánd)					
Magyar király			Német-római császár		
Nádor (teljhatalmú megbízott) (Esterházy Miklós)	Kancellár (Semnuey István)	Udvari Haditanács			
		Elnök (Rambaldo Collalto)	Alelnök (Ernst von Montecuccoli)	Tanácsos (Gerhard von Questenberg)	Tanácsos (Johann Christoph Löbl)
				Tanácsos Hans Breuner	Tanácsos Hans Dietrich von Reiffenberg
					Tanácsos Johann Aldringen
Delegált tárgyalóbiztosok					
Nádori biztos (Esterházy Dániel)	Bizottság elnöke (Semnuey István)	Tárgyalóbiztos (Cziráký Mózes) † 1627. 06. ?	Tárgyalóbiztos (Koháry Péter)	Tárgyalóbiztos (Gerhard von Questenberg)	Tárgyalóbiztos (Johann Christoph Löbl)
	Nádor (teljhatalmú megbízott) megbízottjai	Biztosok megbízottjai			
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Megyei küldöttek (pl. Rimay János) ➤ Nádor titkára (Tassy Gáspár) ➤ Nádor által alkalmazott személyek (pl. Révay László, Spáczay Márton, Tar Mihály) 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Katonai és igazgatási apparátus külön megszerezési (Liptay Imre Bars vm. alispánja, Nagy Pál győri sereghíró) 	Állandó diplomáciai alkalmazottak		Külön megbízással rendelkezők	
		<ul style="list-style-type: none"> ➤ Konstantinápolyi rezidens és személyzete (Sebastian Lustrier rezidens és Virgilius Mayr titkár) ➤ Császári főtölmács (Michael D'Asquier) ➤ Császári tolmácsok (Paulo Damiani, Ludwig Pompei) ➤ Tanácsosok, futárok, egyéb megbízottak (Michael Aldolf Althan, Johann Rudolf Schmid, Johann Dietz, Peter Crabat) ➤ Végvári rendszer katonai apparátusa (pl. Komáromi főkapitány Ernst von Kolonitsch) 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Nagykövet és személyzete (Johann Ludwig von Kuefstein) ➤ Internuncius (Balog István) ➤ Tanácsosok, tanácsadók (korábbi követek), tolmácsok, egyéb megbízottak (Michael Starzer, Ernst Házy) ➤ Magánmegbízottak (Marino Tudisi) 		

Forrás: Nádori személyzettel kapcsolatban: Hiller István: *Palatin Nikolaus Esterházy: Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625–1645.* Esterházy-Studien. Wien–Köln–Weimar, 1992. 76–77. Királyi tisztségviselőkkel kapcsolatban: Fallenbüchli Zoltán: *Allami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon.* Budapest, 2002. 69. A katonai tisztségviselőkkel kapcsolatban: Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok...* 272., 284. A Haditanács tagjaival kapcsolatban: <http://www.univie.ac.at/Geschichte/wienerhof2/wienerhof2/hoftaatz2.htm> (letöltés: 2018. július 23.). A további személyekre és intézményekre vonatkozó információkat lásd a személyek és az intézmények ismertetésénél, valamint az adatbázisban.

A kommunikációs irányokat a bécsi udvar szempontjából vizsgálva egyértelmű a magas beosztású tisztségviselők kiemelt szerepe, és elmondható, hogy a hierarchia alsóbb részén elhelyezkedő személyek leginkább közvetve álltak kapcsolatban a bécsi udvarral. A kommunikáció jellege szerint érdemes megkülönböztetni állandó megbízással rendelkező (például a konstantinápolyi rezidens) és konkrét feladattal megbízott (például a tárgyalóbiztosok) személyeket, akik értelemszerűen eltérő jellegű kommunikációt folytattak, és különböző csatornákat használtak. A kommunikációs irányokban is különbségeket kell tennünk: a kormányzat egyrészt az Udvari Haditanácson keresztül érte el a végvári rendszer alkalmazottait, másrészt a magyar királyi alattvalókkal a nádoron és a kancelláron keresztül kommunikált, bár az utóbbi a tisztázatlan viszonyok miatt más intézmények bevonásával is történhetett. Harmadrésben pedig az udvar szűk körű külpolitikai levelezést is folytatott a szultánnal és magas rangú oszmán tisztségviselőkkel, ami azonban nem képezi jelen tanulmány tárgyát.

		Címzett											
Személyek		II. Ferdinánd	Johann Ludwig Kuefstein	Gerhard von Questenberg	Michael Adolf Althan	Sebastian Lustrier	Johann Rudolf Schmid	Esterházy Miklós	Sennyey István	Koháry Péter	Esterházy Dániel	Tassy Gáspár	Marino Tudisi
Feladó	II. Ferdinánd	X	1	1	0	1	1	1	1	1	0	0	0
	Johann Ludwig Kuefstein	1	X	1	1	1	1	1	0	0	0	0	1
	Gerhard von Questenberg	1	1	X	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Michael Adolf Althan	1	1	0	X	0	0	0	0	0	0	0	0
	Sebastian Lustrier	1	1	0	1	X	0	1	0	0	0	0	0
	Johann Rudolf Schmid	1	1	0	1	0	X	0	0	0	0	0	0
	Esterházy Miklós	1	1	0	0	1	0	X	0	1	1	1	0
	Sennyey István	1	0	0	0	0	0	1	X	1	0	0	0
	Koháry Péter	1	1	0	0	0	0	1	0	X	0	0	0
	Esterházy Dániel	1	0	0	0	0	0	1	0	0	X	0	0
	Tassy Gáspár	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	X	0
	Marino Tudisi	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	X

Levelezéssel igazolható kapcsolat a tárgyalási folyamatban részt vevő személyek között.

(0=nincs kapcsolat; 1=van kapcsolat)

Külön jelöltük azokat a helyeket, ahol a levélküldő több személynek címezte levelét, illetve többes címzés esetén ilyen módon kerül a fogadók közé (pl. Tassy Gáspár), továbbá amely relációra nincs levelesanyag (pl. Michael Adolf Althan), illetve levélváltásukra közvetett utalással rendelkezünk (pl. Sennyey István – Esterházy Miklós).

Az intézményi és személyi háttér

A következőkben sorra vesszük a békekötés folyamatában részt vevő fontosabb császári (Udvari Haditanács) és királyi (nádor, kancellária) intézményeket, személyeket, amelyeket és akiket nemcsak a béke folyamatában helyezünk el, hanem rövid bemutatást is adunk róluk.

Az Udvari Haditanácsot (Wiener Hofkriegsrat) 1556-ban hozta létre I. Ferdinánd.²⁰ A rendszeresen ülésező testület feladatkörébe a zsitvatoroki békét követően a Habsburg–oszmán diplomácia irányítása is beletartozott.²¹ Bizonyos alkalmakkor – mint például 1628-ban a majdani III. Ferdinánd cseh királlyá választásakor – az udvartartás kettévált, így a Haditanács egy része Prágába tartott az uralkodóval, másik része pedig Bécsben maradt, ami nyilvánvalóan kihatott a kommunikáció minőségére és az információáramlás dinamikájára is.²²

Úgy tűnik, a harmincéves háború idején az intézmény leterheltsége miatt a budai pasával való kommunikációt átengedték a nádornak, amely tisztség a 17. században is a Magyar Királyság legfőbb rendi hivatalának számított, a nádor helytartói, főbírói és katonai jogkört egyaránt gyakorolt. Munkája segítségével ez idő tájt kezdett kialakulni mellette egy tanácsadói kör, amelynek tagjai béketárgyalások esetén is segítették őt.²³ A nádor legfontosabb szerepe a magyar rendek és az udvar közötti közvetítés volt,²⁴ ami a béketárgyalások alkalmával is rajta keresztül valósult meg.

Az egy évszázaddal korábban megszerezett Magyar Udvari Kancellária (1526) feladata a királyi felségjogok gyakorlása, az igazságszolgáltatás megszervezése, valamint a Magyar

²⁰ Az előzményekre lásd: Fellner, Thomas – Kretschmayr, Heinrich: *Die österreichische Zentralverwaltung*. Bd. 1. Wien, 1907. 234–239.; Regele, Oskar: *Der österreichische Hofkriegsrat: 1556–1848*. Wien, 1949. 13–15.; Pálffy Géza: *A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról. Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai*. Hadtörténelmi Közlemények, 119. évf. (2006) 2. sz. 540–541.

²¹ Pálffy: *A modern hadtörténetírás*, 541. Jóllehet Melchior Khlesl, a Titkos Tanács elnöke komoly befolyással bírt a birodalom oszmán politikájára, a harmincéves háború kitörését követően a Titkos Tanács teljesen elvesztette illetékességét ezekben az ügyekben. Vö.: Fazekas István: *Magyar javaslatok a konstantinápolyi követ személyére 1572-ben*. In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor*. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Budapest, 2008. 212. 4. jegyzet. Khlesl törökökkel és Erdéllyel kapcsolatos terveiről, illetve a Haditanács korabeli szerepéről lásd: Cziráki: *Szemelvények Melchior Khlesl*, 319–369.; uő: *Erdély szerepe Melchior Klesl*, 77–102.; uő: *Habsburg–Oszmán diplomácia*, 838–840.

²² A Prágába való utazás oka II. Ferdinánd feleségének és fiának koronázása volt. Hasonló szétválás történt 1652–1654-ben is, amikor III. Ferdinánd Prágába, majd Regensburgba utazott. Lásd: Franzl: *Ferdinand*, 224.; Höbelt: *Ferdinand III.*..., 46–47., 312–320.; Hengerer: *Kaiser Ferdinand III.*..., 64–68., 302–319. Az uralkodó távozásával megnehezedett kommunikációra lásd: Szabados János: *„...Inquisition wider Emericum Balassa in puncto des erschossenen Diezens...” (Vizsgálat Balassa Imre ellen a lelőtt Dietz ügyében)*. Hadtörténelmi Közlemények, 129. évf. (2016) 2. sz. 569–573. Az említett későbbi esetben már a dokumentációt is két külön iktatókönyvben vezették. A Haditanács fennmaradt iratanyagára lásd: Pálffy: *A modern hadtörténetírás*, 544–559.

²³ A nádori méltóságra lásd: Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Budapest, 1946. 25–28.; Körmendy Lajos (szerk.): *Levélári kézikönyv*. Budapest, 2009. 88.

²⁴ A nádori intézmény 1606-os és 1608-as változásaival és szerepével kapcsolatban lásd: Márkus Dezső (szerk.): *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytar 1000–1895*. Budapest, 1900. 11.; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2011. 392., 405–406.; Lauter Éva: *„Modus observandus...” A 17. századi magyar nádorválasztások rendje*. In: Horn Ildikó – G. Etényi Nóra (szerk.): *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Budapest, 2008. 189.

Tanács munkájának segítése volt.²⁵ Ezeken felül jelentős szerepet játszott az uralkodó és a kormányzervek közötti kommunikációban is. A 17. század első felében feladatköre kibővült a Lengyelországgal, Moldvával, Havasalfölddel és Erdéllyel folytatott diplomáciai kapcsolatokkal, valamint az Oszmán Birodalomban tartózkodó követek jelentéseinek feldolgozásával.²⁶

Gerhard von Questenberg báró (1586–1646) az Udvari Haditanács alkalmazásában állt, 1607-től fogalmazóként tevékenykedett, majd a következő négy évtizedben jelentős pályát futott be, 1626-tól pedig a Haditanács tagja, később alelnöke lett.²⁷ Személye és az oszmán ügyekben megszerzett tapasztalata nemcsak a szőnyi tárgyalások alatt volt meghatározó,²⁸ hanem tanácsaival Johann Ludwig Kuefstein nagykövet konstantinápolyi misszióját is segítette,²⁹ így a béke teljes folyamatában jelentős szerepet játszott.³⁰

A szőnyi tárgyalásokat követően a császár által ratifikált békeszöveg átadására Kuefstein bárót (1582–1656) jelölték ki. Kuefsteint tapasztalt és kiváló diplomataként tartották számon a császári udvarban, de az oszmán diplomáciában *homo novus*nak számított.³¹ Ez

²⁵ A Magyar Udvari Kancellária történetének átfogó feldolgozása még várat magára. Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből*. Fons, 9. évf. (2002) 1–3. sz. 227.; uő: *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században*. Századok, 148. évf. (2014) 5. sz. 1131–1155., 1131.; uő: *The History of the Hungarian Court of Chancellery (1527–1867) and the History of the Transylvanian Court Chancellery (1695–1867)*. In: Ujváry Gábor (ed.): *The embassy Building of Hungary in Vienna*. Viena, 2012. 49–65.

²⁶ Fazekas: *A Magyar Udvari Kancellária*, 1131–1132.; uő: *The History of the Hungarian Court of Chancellery*, 49–50.; Ember: *Az újkori magyar közigazgatás*, 117–118.

²⁷ Kampmann, Christoph: *Gerhard Questenberg*. In: Stolberg-Wernigerode, Otto (Hrsg.): *Neue Deutsche Biographie*. Bd 21. Berlin, 2003. 43–44. Biztosi kinevezését lásd: Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) (Hofkriegsrat Protokollbücher (a továbbiakban: HKR Prot.) Bd. 258. (1627) Registratur (a továbbiakban Reg.), fol. 246r, Nr. 77.

²⁸ Szerepét jól jelzi a következő eset: 1627. július 14. és augusztus 30. között távol maradt a tárgyalásoktól, ugyanis II. Ferdinánd megbízásából Wallensteinel tárgyalt. Ebben a másfél hónapos időszakban a tárgyaló felek csupán egyetlen kérdésben, a követkiállításban tudtak közös nevezőre jutni, Questenberg visszatérése után azonban felgyorsult a tárgyalások menete, és két hét alatt több vitás pontban is egyezség született. Vö. Rimay: *Napló a szőnyi török–magyar tárgyalásokról*, 420.; II. Ferdinánd Gerhard von Questenberghez. Bécs (?), 1627. július 24. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Kriegsaktent Kt. 56. Konv. 3. fol. 227–233. Gerhard von Questenberg II. Ferdinándhoz. Komárom, 1627. augusztus 31. In: Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogatott források*, 178–180.

²⁹ Gerhard von Questenberg instrukciói és levelei Johann Ludwig Kuefsteinhez. Bécs, 1628. augusztus 15., 18., 25., 29., szeptember 7., 1629. január 22., április 6., május 20. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban: ELTE EKL) G4 Tom. V. pag. 137–140., 141–152., 193–193., 217–220., 221–224., 299–302., 917–920., 1065–1068., 1239–1242. Ezúton köszönjük Szabó András Péternek, hogy felhívta figyelmünket erre az értékes forrásgyűttesre.

³⁰ A császárral való levelezést lásd: Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogatott források*, 162–164., 177–180., 183–184.; Gerhard von Questenberg II. Ferdinándhoz. Komárom, 1627. szeptember 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 111. Konv. 1. fol. 201–202. A császár válaszait és instrukcióit lásd: II. Ferdinánd Gerhard von Questenberghez. Bécs, 1627. szeptember 2., 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 111. Konv. 1. fol. 182., 188., 191.; Bécs (?), 1627. július 24. és augusztus 2. ÖStA HHStA Kriegsaktent Kt. 56. Konv. 3. fol. 227–233., uo. Kt. 57. Konv. 1. fol. 29. Levelei Johann Ludwig Kuefsteinhez: 29. jegyzet. Questenberg irathagyatéka a brnói levéltárban található: Moravský zemský archiv v Brně G 436 Rodinný archiv Kouniců, Rodinné písemnosti Questenbergů.

³¹ Kuefstein életére lásd: Kuefstein: *Studien zur Familiengeschichte*, 88–163., 239–300.; Winkelbauer, Thomas: *Fürst und Fürstendiener. Gundaken von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*. München, 1999. 128–129. Követségi naplóról lásd: Tersch, Harald: *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650). Eine Darstellung in Einzelbeiträgen*. Wien–Köln–Weimar, 1998. 647–677.

irányú tapasztalatlanságát többek között az említett Questenberg báró tanácsai is ellensúlyozták.³² Missziója a békeszerződés átadására 1627 decemberétől 1629 decemberéig tartott, az ez idő alatt készített jelentései és levelezése megvilágítják az egész békefolyamatot, illetve a császári intézmények közötti kommunikációt.³³ Levelezése és konstantinápolyi útjáról készített végjelentése mellékleteivel együtt unikális és központi forrásanyag a nagykövetség időszakára vonatkozóan.³⁴

A katolikus konvertita Michael Adolf Althan gróf (1574–1636) 1601-től szolgált a Hadi-tanácsban, 1602-től a Habsburg–oszmán diplomácia és a béketárgyalások (1606, 1615–1616, 1625) kulcsfigurájának számított, aki 1610 körül lett a Titkos Tanács tagja és kamarás.³⁵ Bár Murteza budai pasa többszöri kérése ellenére sem kapott biztos kinevezést a szőnyi tárgyalásokra, tapasztalata és befolyása révén mégis jelentős szerepe volt.³⁶ A tárgyalások menetéről Marino Tudisi nevű raguzai emberén keresztül tájékozódott, és őt ajánlotta Kuefstein számára is tolmácsnak.³⁷ A szőnyi béke idején írt levelei, jóllehet szétszórtok, mégis nagy forrásértékkel bírnak.³⁸

Sebastian Lustrier (?–1658) a rezidensi posztot 1623–1629 között töltötte be Konstantinápolyban,³⁹ jelentései a békekötés előzményeit illetően, valamint Bethlen Gábor portai

³² A kérdésről részletesebben lásd: Brandl Gergely – Szabados János: *A megbízás terhe – Johann Ludwig von Kuefstein báró konstantinápolyi nagykövetségének előkészítése 1628-ban*. Előadás: Hétköznapi az oszmán uralom idején; egyén és közösség viszonya. Budapest, 2018. május 24–25.

³³ Konstantinápolyi követségéről lásd: Kuefstein: *Studien zur Familiengeschichte*, 259–279.; Teply, Karl: *Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. 1628. Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte*. Wien, 1976.; Berzeviczy, Klára: *Fragen des Zeremoniells während einer Gesandtschaftsreise. Einige Bemerkungen zum Reisebericht des. H. L. Freiherrn von Kuefstein*. In: Sára, Balázs (Hrsg.): *Quelle & Deutung I. Beiträge der paläographischen Tagung Quelle und Deutung I. am 27. November 2013*. Budapest, 2014. 53–70.

³⁴ Kuefstein végjelentését és mellékleteit lásd: (Bécs, 1629. d. n.) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 111. Bd. 1., 2. A leveleinek kivonata: ÖStA KA HKR Prot. Bd. 259., 260., 261., 262. (1628–1629) Reg. és Expeditur (a továbbiakban: Exp.) passim. A teljes levelezését lásd: ELTE EKL G4 Tom. IV., V.

³⁵ Winkelbauer: *Fürst und Fürstendiener*, 134–140.; Nehring, Karl: *Adam Freiherr zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*. München, 1983. 17., 20–23.; Hiller: *Palatin Nikolaus Esterházy*, 23., 36., 76.; Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647)*. Budapest, 2002. 188–189., 212–213.; uő: *Végvár és rekatolizáció. Althan Mihály Adolf és a katolikus restauráció kezdetei Komáromban*. In: uő: *Elfelejtett végvidék*. Budapest, 2008. 139–148.; Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*. Budapest, 2014. 64., 78–80., 82–84., 139., 221., 235., 238–239., 241., 249., 257., 262–264.

³⁶ A kérdésről lásd: Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogott források*, 157., 168–171.

³⁷ Tudisiról lásd: Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogott források*, 157. 36. jegyz.; Brandl Gergely – Szabados János: *A Janus-arcú diplomata – Marino Tudisi raguzai kém/besúgó/tolmács/diplomata életútja supplicatiója tükrében*. Levéltári Közlemények, 89. évf. (2018) kézirat.

³⁸ Michael Adolf Althan II. Ferdinándhoz. Bécs (?), 1627. május (?). ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 111. Konv. 1. fol. 62.; ÖStA KA HKR Prot. Bd. 257. (1627) Exp. passim; Bd. 261. (1629) Exp. passim. Michael Adolf Althan II. Ferdinándhoz. Bécs (?), 1627. február (?). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 108. Repositoryum (a továbbiakban: Rep.) 71. Fasc. 21/a pag. 33., 42. (MNL OL X 1527, 6552. sz. filmtári tekercs).

³⁹ Spuler, Bertold: *Die Europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)*. Teil. 3. *Listen der in Konstantinopel anwesenden Gesandten bis in die Mitte des 18. Jhdts*. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge, Bd. XI. Heft III/IV. 1935. 333–334. Életről lásd: Schützensdorf, Aloys: *Historische und topographische Darstellung von den Märkten Walkersdorf und Groß-Rußbach und ihren Umgebungen; oder: Das Decanat Villichsdorf. Der zweyten Abtheilung zweyter, des ganzen Werkes elfter Band*. Wien, 1831. 155–157.; Rambaldo Collalto Haditanács-elnökhöz írt kiadott jelentéseit lásd: Trampler, Richard (Hg.): *Correspondenz*

diplomáciai tevékenysége szempontjából jelentősek. Althan grófhoz fűződő viszonya meghatározta azt, hogy Lustrier is – a szafavida Irán kelet-anatóliai és iraki sikerei miatt – háborúpárti politikát szorgalmazott.⁴⁰ Levelei és jelentései az udvar, a nagykövetség és Erdély vonatkozásában egyaránt jól használható források.⁴¹ 1627 második és 1628 első felében eltűnik látókörünkől.⁴²

Szintén fontos szerephez jutott a tárgyalások folyamán Johann Rudolf Schmid (1590–1667), aki 1629 és 1643 között tevékenykedett konstantinápolyi rezidensként, később pedig a török ügyek szakértőjeként a Haditanácsban kapott helyet. Előbb 1649-ben internunciusi, majd 1650–1651-ben nagyköveti minőségben utazott Konstantinápolyba.⁴³ Személye az egész békefolyamat során szerepet kapott, járt Konstantinápolyban a szőnyi tárgyalások megkezdése előtt,⁴⁴ illetve ő kísérte Prágába a török internunciusot,⁴⁵ 1628 elején pedig tájékoztatta Kuefstein bárót a prágai udvarban történekről.⁴⁶ Több alkalommal küldték Budára is,⁴⁷ majd ő vette át a rezidensi posztot az említett Sebastian Lustriertől.⁴⁸

A nádori méltóságot 1625-től Esterházy Miklós (1583–1645)⁴⁹ töltötte be, akit II. Ferdinánd az 1627. évi szőnyi béketárgyalás vezetésére tehatalommal ruházott fel. A nádor

des Cardinals Dietrichstein mit dem Hofkriegsrats-Präsidenten Collalto. Nebst einem Anhang: Briefe Lustriers aus Constantinopel, der Markgrafen von Brandenburg und des Grafen Schlick von Passau. Wien, 1873. 81–88.

⁴⁰ A jelentéseket, amelyekben Lustrier említést tesz a törökök elleni lehetőségekről, lásd: Sebastian Lustrier II. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1627. április 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 111. Konv. 1. fol. 28.; Konstantinápoly, 1627. április 26. MNL OL A 98. 5. doboz 10. fasc. fol. 384. Althannal való levelezésére lásd: Sebastian Lustier Michael Adolf Althanhoz. Konstantinápoly, 1627. május 25. és 30. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 111. Konv. 1. fol. 56., 67., 65–66.

⁴¹ Publikált iratanyagát lásd: Trampler: *Correspondenz des Cardinals Dietrichstein*, 81–88. A szőnyi békéhez kapcsolódó kiadatlan leveleit lásd: ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 111., 112. passim; Sebastian Lustrier II. Ferdinándhoz, s. l., 1627. április 26. MNL OL A 98. 5. doboz 10. fasc. fol. 384–385.; ELTE EKL G4 Tom. IV., V. passim.

⁴² Feltételezhető jeruzsálemi útjáról: Michael Adolf Althan Johann Ludwig Kuefsteinhez. Bécs, 1628. szeptember 11. ELTE EKL G4 Tom. IV. fol. 354.; Sebastian Lustrier Johann Ludwig Kuefsteinhez. Konstantinápoly, 1628. október 9. ELTE EKL G4 Tom. V. pag. 487–492.

⁴³ Rezidensi tevékenységének elemzését, életrajzát, illetve hazatérésekor készített végjelentésének kiadását lásd: Meienberger, Peter: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts.* Bern – Frankfurt am Main, 1973. 59–271. Tevékenységéről lásd még: Strohmeyer: *Kategorisierung und Denkschemata*, 21–29.; Cziráki: *Habsburg–Oszmán diplomácia*, 847–871.; Tóth: *Mennyit ér egy magyar lovashadnagy*, 254–255., 261–262., 265.

⁴⁴ Részletesebben lásd: Jászay: *A' szőnyi béke*, 191–194., 199., 202–204.

⁴⁵ Az Udvari Haditanács Johann Rudolf Schmidhez. Bécs, 1627. szeptember 19. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 258. (1627) Reg. fol. 280v. Nr. 62.

⁴⁶ Schmid Prágából összesen 16 levelet írt Kuefsteinhez az 1628. év első felében. Vö.: ELTE EKL G4 Tom. IV. passim.

⁴⁷ II. Ferdinánd Johann Rudolf Schmidhez. Bécs, 1628. november 10. ELTE EKL G4 Tom. V. pag. 715–718.; Bécs, 1629. április 29. ELTE EKL G4 V. pag. 1211–1211.; Johann Rudolf Schmid II. Ferdinándhoz. Buda, 1629. május 14. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 112. Konv. 1. fol. 22–23.

⁴⁸ Schmid 1629-ben Kuefsteinhez írt leveleit lásd: ELTE EKL G4 Tom. IV., V. passim.

⁴⁹ Esterházy Miklós életére és pályafutására lásd: Toldy Ferenc (szerk.): *Esterházy Miklós munkái.* Pest, 1852.; Salamon Ferencz – Szalay László (szerk.): *Galántai gróf Esterházy Miklós. Magyarország nádora.* 1–3. köt. Pest, 1863–1866.; Csapodi Csaba: *Esterházy Miklós nádor 1585–1645.* Budapest, 1942.; Hajnal István: *Esterházy Miklós nádor lemondása: székfoglaló értekezés.* Budapest, 1929.; Hajnal István: *Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka.* Budapest, 1930.; Péter Katalin: *Esterházy Miklós.* Budapest, 1985.; Pálffy Géza: *Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16-17. század fordulóján. Az Esterházy, a*

személyesen nem volt jelen az alkudozásokon, képviselőt egy fiatal, megbízható, döntően a nemesség alsóbb rétegéből származó apparátus látta el.⁵⁰ A nádor levelezése az 1627. évi szőnyi békére vonatkozóan a család levéltárában maradt fent, amelyből számos forráskiadás is napvilágot látott.⁵¹ Egyéb meghatározó iratai (mint például utasításai és opinói) csak szétszórtan lelhetők fel.⁵²

A fent említett apparátushoz tartozott Tassy Gáspár, aki a nádor titkáráként tevékenykedett, Esterházyval valamikor az 1620-as évek második felében került kapcsolatba,⁵³ az 1627. évi szőnyi béketárgyalásokon pedig a nádor követeként vett részt. Kinevezésében döntő szerepet játszott nyelvtudása és műveltsége.⁵⁴ Az 1627. július 18. és augusztus 11. közötti küldetéséről fennmaradt napló jellegű jelentése kiemelten értékes információkat tartalmaz a béketárgyalás menetére vonatkozóan, és segítséget nyújt a kommunikációs csatornák rekonstrukciójához is.⁵⁵ Az Esterházy-család levéltárában található irathagyatékának döntő többsége már nyomtatásban is megjelent.⁵⁶

A nádor részéről a tárgyalóbiztosok közé delegáltak közül kiemelendő az 1625-ben királyi kamarai tanácsossá kinevezett Esterházy Dániel (1585–1654).⁵⁷ Kinevezésében minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a nádor testvére volt. A családi kötelékből adódóan a nádor külön levelezést is folytatott tárgyalóbiztos öccsével, amely iratanyag további fontos

Pálffy és az Illésházy család felemelkedése. Századok, 141. évf. (2009) 4. sz 853–882.; Hiller: Palatin Nikolaus Esterházy.

⁵⁰ Izdenczy András, Tassy Gáspár, Spáczay Márton, Hosszútóthy György, Eörsy Zsigmond, Szombati Lukács, Tar Mihály, Budai Pál, Révay László. Hiller: *Palatin Nikolaus Esterházy*, 76–77.

⁵¹ Vö. a 48. lábjegyzettel. Lásd még: Jászay: *A' szőnyi béke*, passim; Salamon: *Két magyar diplomata*, passim; Ráth Károly: *Gróf Esterházy Miklós nádor levelei*. Magyar Történelmi Társ., [6. évf.] (1861) 1. sz. 3–208. passim; Horváth Mihály: *Kismartoni regesták 1617–1645*. Magyar Történelmi Társ., [6. évf.] (1861) 3. sz. 3–110. passim; Fekete, Ludwig: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy*. Budapest, 1932.

⁵² Esterházy nádor több ezer tételes iratanyaga az MNL OL P 108 és P 123 jelzet alatt található. Továbbá: ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 111. Konv. 1. passim.; ÖStA KA HKR Prot. Bd. 257., 258., 259., 260., 261. 1627–1629. Reg., Exp. passim.; ÖStA KA HKR Akten Kt. 57. Nr. 15. fol. 1–7.; ELTE EKL G4 Tom. IV., V. passim.

⁵³ Tassy Gáspárt a közhivatali pályája a szepesi kamarához kötötte, ahol két ízben is feltűnt. Holl Béla: *Tassi Gáspár. Adalékok XVII. századi fordítás-irodalmunk történetéhez*. Irodalomtörténeti Dolgozatok, 76. évf. (1971) 99–106.

⁵⁴ Holl: *Tassi Gáspár*, 99–100.

⁵⁵ Tassy Gáspár naplóját kiadta: Salamon: *Két magyar diplomata*, 183–242. A napló elemzésére lásd: Marton Gellért Ernő: „Szőnyből tudatjuk.” *Három magyar diplomata – Rimay János, Tassy Gáspár és Tholdalagi Mihály követnaplóinak összehasonlító elemzése az 1627. évi szőnyi békekötés kapcsán*. Előadás: Hétköznapok az oszmán uralom idején; egyén és közösség viszonya. Budapest, 2018. május 24–25. Esterházy Miklós Tassy számára adott nyílt és titkos utasítását lásd: *Galántai gróf Eszterházy Miklós II*, 109–125. Tassy 1629-ben is részt vett a Budán tartott, hódolt falvak ügyében folytatott tárgyaláson, amit az április 6-án Tassy és Muharrem szolnoki bég által aláírt megállapodás zárt le. *Galántai gróf Eszterházy Miklós II*, 533.

⁵⁶ Budai küldetéséről készített jelentését lásd: Salamon: *Két magyar diplomata*, 183–242. Egy jelentésének latin fordítását lásd: Tassy Gáspár Esterházy Miklóshoz. Buda (?), 1627. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 111. Konv. 1. fol. 209–214. A kiadott jelentés elemzését lásd: Marton: *Szőnyből tudatjuk*, i. m.

⁵⁷ Életére lásd: Esterházy János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Budapest, 1901. 175–178.; Nagy Iván: *Magyarország. családjai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 4. köt. Pest, 1853. 93.

adalékokat szolgált a békealkudozás folyamatához. A levelezés dokumentumai a családi és a bécsi levéltárakban lelhetők fel.⁵⁸

Koháry Péter (?–1632) Esterházy Miklós nádor javaslatára került a tárgyalóbiztosok közé⁵⁹ a tárgyalások előtt elhunyt Cziráky Mózes⁶⁰ helyére. A katonai igazgatásban betöltött tisztségei révén helyzete kettős volt, hiszen érsekújvári végvidéki főkapitány-helyettes lévén az Udvari Haditanácsot, míg Dunán inneni kerületi főkapitány-helyettesként a nádort képviselte, hivatalait 1611 és 1632 között töltötte be.⁶¹ Koháry feletteséhez, Pálffy Istvánhoz szóló jelentései annak családi levéltárában,⁶² míg a szécsény–budai tárgyalások iratai Esterházy Miklós levéltárában találhatók.⁶³

Kis-Sennyey Sennyei István (1580 k.–1635) váci püspök (1623–1628) töltötte be a kancellári tisztséget 1623 és 1635 között. Tapasztalt diplomatának számított az erdélyi ügyeket illetően, részt vett a nikolsburgi békét (1621) megelőző tárgyalásokon, és követként több alkalommal megfordult Bethlen Gábor udvarában is.⁶⁴ Egyelőre nem teljesen világos előttünk, hogy az addigi gyakorlattal ellentétben miért a magyar kancellárt delegálták a bizott-

⁵⁸ Lásd: 59. jegyz. Biztosként folytatott levelezését lásd: ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 111. Konv. 1. fol. 106–107., 114–115.; ÖStA HHStA Ungarische Akten, Miscellanea Kt. 431C. Konv. B. fol. 115.; ÖStA KA HKR Prot. Bd. 257. (1627) Reg., Bd. 258. (1627) Exp. passim. Esterházy Miklósnak az 1627. évi tárgyalások alatt öccséhez címzett leveleit lásd: Slovenský Národný Archív (a továbbiakban: SNA) Esterházy csesznekai líniá. Nové usporiadanie. (Esterházy család cseszneki ágának levéltára. Új rendezés) 47. doboz. Ezúton köszönjük Marti Tibornak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta pozsonyi levéltári gyűjtésének vonatkozó anyagát. Esterházy Dániel tárgyalóbiztosként részt vett a második, 1642. évi szőnyi békealkudozásban is, szerepére és Esterházy Miklóssal való kapcsolatára lásd: Juhász Krisztina: *A második szőnyi béke margójára. Adalékok az 1642. évi szőnyi békekötés történetéhez*. Előadás: Hétköznapok az oszmán uralom idején; egyén és közösség viszonya. Budapest, 2018. május 24–25.

⁵⁹ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 257. (1627) Exp. fol. 33r. Nr. 3.; *Gerhard von Questenberg II. Ferdinándhoz*. Komárom, 1627. június 19. In: Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogatott források*, 164.

⁶⁰ Cziráky Mózes 1625–1627 között volt személynök, Győrben halt meg egy eddig ismeretlen betegség következtében. Fallenbüchl Zoltán: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Budapest, 2002. 69.; Brandl–Göncöl–Juhász–Marton–Szabados: *Válogatott források*, 155. 15. jegyz., 162., 164.

⁶¹ A 17. század folyamán gyakori volt, hogy ugyanazon személlyel töltötték be a stratégiai szempontból kevésbé fontos végvidéki és kerületi főkapitányi vagy főkapitány-helyettesi tiszteket. Vö. Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 257–260., 272. Koháry a szőnyi tárgyalások végeztével helyi szinten folytatta a békével kapcsolatos munkát, az ún. szécsény–budai tárgyalások során kapott jelentős szerepet, itt már csak a nádor illetékessége alatt. A tárgyalások anyagát lásd: Stessel: *Adatok az 1628. évi szécsényi*, 430–452., 482–510.

⁶² Pálffy István 1626–1644 között volt Dunán inneni kerületi és egyúttal bányavidéki végvidéki főkapitány. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 271. Családi és hivatali iratanyagát lásd: ÖStA HHStA Familienarchiv Pálffy–Daun Kt. 9–12. passim. Az említett anyag nagy részét kiadta: Jedlicska Pál (szerk.): *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Budapest, 1910. 29–389. passim.

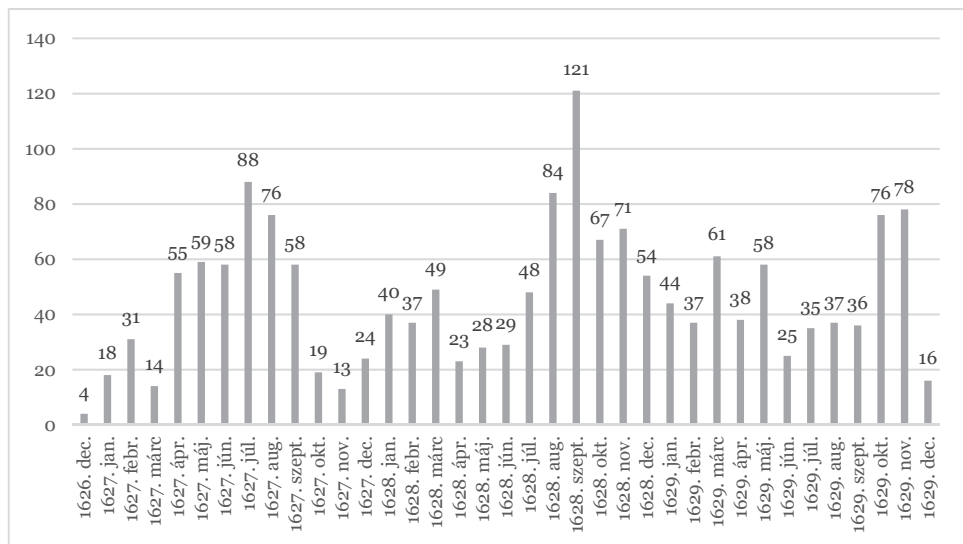
⁶³ Kiadott levelezését lásd: Stessel: *Adatok az 1628. évi szécsényi*, 430–452., 481–510. passim. Lásd még a Koháry család levéltárának vonatkozó iratait: Štátny Oblastný Archív v Banskej Bystrici (Besztercebányai területi állami levéltár, a továbbiakban: ŠOBA), Koháry Péter levelezése. (MNL OL X 1045 40575 sz. filmtári tekercs Nr. 861–913. passim.; C 1228. sz. filmtári tekercs Nr. 12084–12168. passim.)

⁶⁴ *Magyar Katolikus Lexikon XI*. Szerk.: Viczián János. Budapest, 2006. 1013.; Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főméltóságai: [az udvari méltóságok archantológiája: 1526–1848]*. Budapest, 1988. 99. Váci püspöki szerepéről lásd: Szarka Gyula: *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában. 1526–1686*. A bevezető tanulmányt írta és a kéziratot gondozta Molnár Antal. Vác, 2008. 98., 119., 185., 295. 1330. jegyz., 337., 347. 1640. jegyz., 354. 1723. jegyz., 369.

ság élére. A korszakra vonatkozó, Sennyeytől származó iratokat zömében már kiadták, kiemelő levelezése szétszóródott.⁶⁵

A békefolyamat fent említett időintervallumának (1626. december 18–1629. december 8.) teljes, pontosan datálható levelesanyagát első lépésben kizárólag mennyiségi szempontból érdemes értékelni és értelmezni, mivel ez az adatsor a békefolyamat ismeretében – de annak ismerete nélkül is – már önmagában képes rámutatni néhány érdekességre.

A vizsgált periódus összesen 1107 napot foglal magában. Abban az esetben, ha csak a napra pontosan datálható iratok számát (1738) vesszük figyelembe, a felek átlagosan 1,6 levelet váltottak egymással naponta. Ha az adatok egyenletesen oszlanának el, 30 nap átlagában 48 levéllel számolhatnánk. Az alábbi diagramon a vizsgált periódus havi szinten készült levelei láthatók.

A pontosan datálható levelek számának megoszlása havi bontásban, a békefolyamat teljes egészét illetően

Eszerint három olyan időszak (1627. április–október, 1628. július–október, kisebb mértékben 1629. szeptember–november) emelhető ki, amelyekben a levélforgalom nagyobb intenzitást mutat.

Amíg a tárgyalások időszakára (1627. július–szeptember) vonatkozóan széles, majd-hogynem teljes irattalománnyal dolgozhatunk, addig a ratifikációs folyamatnál csak Kuefstein báró – igaz ugyan, hogy szinte a teljes udvari adminisztrációval folytatott – levelezése, valamint a Haditanács rá vonatkozó iratai állnak rendelkezésünkre. Így az iratanyag egyelőre mennyiségi tekintetben sem ad kielégítően reprezentatív képet, valamint bizonyos

⁶⁵ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 111. Konv. 1. passim.; ÖStA KA HKR Prot. Bd. 257., 258. 1627. Reg. és Exp. passim.; 1627. július 24. MNL OL P 108. Rep. 71. Fasc. 21a pag. 119–120. (MNL OL X 1527 6552. sz. filmtári tekercs). A kancellária békefolyamat alatti levelezésére lásd: MNL OL A 35 14. cím 3. csomó passim. (MNL OL X1 11896. sz. filmtári tekercs). Kiadott magyar nyelvű leveleit lásd: Jászay: *A' szónyi béke*, passim; Salamon: *Két magyar diplomata*, passim.

iratok túlsúlya torzíthatja is a vizsgálatokat. A későbbi kutatás célja kiegészíteni a hiányosságokat, hiszen például Esterházy Miklósnak is csak az udvari adminisztrációval 1628–1629-ben folytatott levelezése korábban kiadott részeit illesztettük adatbázisunkba.

Ugyanitt ki kell térnünk a szécsény–budai területvitára (1628–1629), amely a nagykövetséggel párhuzamosan zajlott. Ennek a levelesanyagát is még csak részlegesen gyűjtöttük össze, minek következtében csupán az 1627-es év levelezését vizsgáljuk részletekbe menően.

A diagram és a fenti periodizáció alapján a következő eredményekre jutottunk: a szónyi béketárgyalás 1627. évi levélforgalmát kiegészítve az 1626. december 18-i a fegyverszünet után írt levelekkel, 545 rekorddal dolgozhatunk. A levelek havi eloszlását vizsgálva a következő tendencia rajzolódik ki: bár az 1626. december 18. és 1627. április 30. közötti időszak levélforgalma átlagosnak mondható, az adatok mélyebb vizsgálata rámutat Esterházy Miklós kiemelkedő szerepére. Ugyanis, ha górcső alá vesszük az erre az időszakra vonatkozó, összesen 149 pontosan datálható levél feladóját és címzettjét, feltűnik, hogy Esterházy Miklós 67 levélben – a négy hónap levelezésének csaknem felében – érintett, 27 esetben mint feladó és 40 alkalommal mint címzett.

Címzettek:	II. Ferdinánd és HKR	Sennyei István	Koháry Péter	Esterházy Dániel	Marino Tudisi	Győr vármegye	Ismeretlen	„Mindazoknak, az kiknek illik”	Bethlen Gábor	Tholdalagi Mihály	Murteza budai pasa
Menny. (db):	13	1	1	1	0	4	1	1	0	0	5
Feladók:	II. Ferdinánd és HKR	Sennyei István	Koháry Péter	Esterházy Dániel	Marino Tudisi	Győr vármegye	Ismeretlen	„Mindazoknak, az kiknek illik”	Bethlen Gábor	Tholdalagi Mihály	Murteza budai pasa
Menny. (db):	3	0	0	0	1	0	0	0	2	1	6

Esterházy Miklós levélforgalma (1626. december 18. és 1627. április 30. között)

A vonatkozó anyag tartalmának áttekintése után megállapítható, hogy a fegyverszünetet követő négy hónapban az alábbi kérdéskörök kerültek előtérbe: A békefolyamat már ismertetett témáin kívül ekkor próbáltak érvényt szerezni a fegyverszünetnek, miközben szignifikáns számú jelentés foglalkozott a török és a császári oldal portyáival. Továbbá a császári oldal ekkor kísérte meg az anyagi feltételek rendezését is. Esterházy Miklós ennyire kiemelkedő levélforgalma arra utal, hogy a béketárgyalást megelőző időszakban a szervező munka nagy részét ő végezte el.

Az 1627. május 1. és 1627. június 30. között folyó levelezésből megállapítható, hogy a megelőző hónapokhoz képest a levelek száma magas, ugyanakkor stagnáló tendenciát mutat. Az iratok tematikáját vizsgálva, a központi kérdések a tárgyalóbiztosok számára kiállítandó hitlevelek, a császári fél anyagi igényeinek rendezése körül forogtak, kiegészülve a korábbi hadjáratok és portyák alatt keletkezett károk összeírásával, valamint a tárgyalás

helyszínének kijelölésével. Az előző hónapokkal ellentétben ebben az időszakban a levelezésnek nincs kiemelkedő kommunikációs csatornája.

Több szempontból is az egyik legérdekesebb periódusként kell kezelni az 1627. július 1. és 1627. szeptember 30. közötti időszakot. Ezt már önmagában a levelezés megoszlása is alátámasztja, hiszen az 1626 végén és az 1627. évben keletkezett összes levél (545) csaknem fele (223, körülbelül 41%) ebben a három hónapban íródott. Az iratok továbbra is igen nagy számban pénzügyi vonatkozásúak, ami annak ellenére is feltűnő, hogy még nem tekintettük át a pénzügyi kérdéseket érintő kamarai iratanyagot. Ebben az időszakban felmerült Vác átadásának és Erdély békébe való belefoglalásának kérdése is. Jól látható az is, hogy amíg a biztosok Szőzinnél tárgyaltak, a nádor és a budai pasa is mozgósítottak, valamint visszatartották egymás követeit, hogy ezzel is nyomást gyakoroljanak a tárgyalópartnerükre. Ennek következtében felélénkült a határ menti portyák és harcok, ami újra megakasztotta a tárgyalás menetét.

Meglepő lehet az a tény, hogy a tárgyalás ezen időszakában a nádor és a Szőzibe rendelt megbízottak kommunikációja nem regisztrálható. Ugyanakkor a tárgyi időszakra vizsgált 223 levélből a nádor összesen 66-ban (körülbelül 30%) érintett: 27 esetben feladó és 39-ben címzett. Ha megvizsgáljuk az általa küldött és fogadott leveleket, a következő megállapításra juthatunk: összevetve az 1627. július 1. – 1627. szeptember 30. közötti időszakkal, a nádor még mindig egyik központi figurája a kommunikációnak, meglepő módon azonban levélváltásra utaló információ a császári tárgyalóbiztosokkal csak közvetett adatokból olvasható ki. A tárgyalt időszakban négy levelet regisztráltunk, amelyeket testvérének, a tárgyalóbiztos Esterházy Dánielnek küldött, viszont adatbázisunkban nem szerepel olyan levél, amelyet a tárgyalóbiztosok Esterházy Miklósnak küldtek volna.

Címzettek:	II. Ferdinánd és HKR	Sennyei István	Koháry Péter	Esterházy Dániel	Marino Tudisi	Győr vármegye	„Mindazoknak, az kiknek illik”	Bethlen Gábor	Tholdalagi Mihály	Murteza budai pasa	Tassy Gáspár	Tassy Gáspár és Révay Lajos	Pálffy István	Török biztosok
Menny. (db):	5	0	0	4	0	3	1	1	2	5	4	1	1	0
Feladók:	II. Ferdinánd és HKR	Sennyei István	Koháry Péter	Esterházy Dániel	Marino Tudisi	Győr vármegye	„Mindazoknak, az kiknek illik”	Bethlen Gábor	Tholdalagi Mihály	Murteza budai pasa	Tassy Gáspár	Tassy Gáspár és Révay Lajos	Pálffy István	Török biztosok
Menny. (db):	24	0	0	0	1	0	0	2	1	6	4	0	0	1

Esterházy Miklós levélforgalma (1627. július 1. és 1627. szeptember 30. között)

A rendelkezésünkre álló levélforgalom alapján tehát feltételezhetjük, hogy a kommunikáció a tárgyalóbiztosok és a nádor között Bécs közbeiktatásával történt. Ebben a három hónapban a tárgyalóbiztosok 16 levelet küldtek a császárnak, illetve a Haditanácsnak, és ugyanennyi levél érkezett a császártól és a Haditanácstól a biztosokhoz. Bár adataink nem

mutatnak ki írásos kommunikációt a tárgyalóbiztosok részéről a nádor irányába, a tárgyalások iratanyagának további feldolgozása ezt módosíthatja. Úgy véljük azonban, hogy a további forrásfeltárások a fent ismertetett arányokat jelentős mértékben nem fogják módosítani.

Érdekes adalékot szolgáltat Esterházy Miklós levelezőpartnereinek listája is, amelyből világosan látszik, hogy intenzív kapcsolatot tartott fenn a császári udvarral, illetve Murteza budai pasával is, a nádor hat levelet kapott a pasától és ötöt küldött neki. Ezekhez hozzávehetjük az ekkor a budai udvarban tartózkodó titkáranak, Tassynak a leveleit (4) is. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a nádor a tárgyalóbiztosoktól függetlenül is tárgyalt a budai pasával a béke ügyében.

Az ezt követő három hónap (1627. október–december) alatti levelezés nagyságrendileg 10%-a az éves levelezésnek, a nádor személyéhez pedig mindössze 13 levél kapcsolódik. A béketárgyalásokat követően tehát visszaesett a vizsgált felek közötti kommunikáció volumene, a békefolyamat súlypontja a Portára és a Habsburg-udvarba, a ratifikációs folyamat végső helyszíneire tevődött át.

A fent felvázoltak további feladatokat jelölnek ki. Szűkebb értelemben azt, hogy miként tisztítható a kép a nádor vonatkozásában az adatbázis bővítése során, szélesebb értelemben pedig abban, hogy nemcsak a császári oldalt, hanem a felek egymással folytatott kommunikációját is mennyiségi és minőségi (tartalmi) vizsgálódás tárgyává tesszük, illetve a fent említett korlátokat (az időhatárok és a kommunikációs csatornák hiátusait) feloldjuk.

A szövegkorpusz kiegészítésével az adatbázis teljesebbé válhat, ami a levelezés tematikus elemzése révén mélyreható vizsgálódásokat tesz lehetővé. Így választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a nádor miért a tárgyalóbiztosok feje fölött átnyúlva tárgyalt, és mely kérdésekben hozott eredményt ezen lépése, továbbá, milyen módon befolyásolta a szőnyi tárgyalások menetét a budai pasa és a nádor egyezkedése.

Befejezés

A fentiekben bemutatuk a szőnyi béketárgyalások Habsburg-intézményrendszerét és személyi apparátusát, ismertettük az azt követő ratifikációs folyamat szakaszolását, valamint a vonatkozó iratanyag alapján készülő adatbázisunk lefektetett sarokpontjait. Természetes, hogy az adatbázis hiátusai miatt még nem tudunk a békefolyamat minden periódusára mérvadó következtetéseket levonni (1628–1629), de már így is megmutatkoznak az 1627. évre jellemző tendenciák.

Az 1627-es év levélforgalmát vizsgálva megfigyelhettük a béketárgyalás szervezési periódusának, magának a béketárgyalások időszakának, valamint az azt követő hónapok kommunikációjának változó intenzitását és a forrásbázis reprezentativitási problémáit (például a nagykövetség iratanyagának túlsúlyát). A feladók és címzettek vizsgálatával az adatbázis arra is lehetőséget ad, hogy kommunikációs gócpontokat, illetve csatornákat emeljünk ki. Az előbbire példaként említettük Esterházy Miklós szervezőtevékenységét. Az 1627. január–április hónapjaiban a levélforgalom 41%-a, illetve július–szeptember hónapokban az összlevelezés 30%-a kapcsolódott hozzá. Az utóbbi esetben világosan megmutatkozik, hogy a nádor és a tárgyalóbiztosok Bécs közbeiktatásával „értekeztek” egymással, szignifikáns, direkt kommunikáció egyelőre nem mutatható ki közöttük. Ez a tény pedig rávilágít arra is, hogy a további, elengedhetetlen levéltári kutatások a hiátusok mellett az egy-egy periódust érintő forrás egyenlenségeket is kiküszöbölhetik a későbbiekben. Az adatbázis rámutatott arra, hogy a nádor és a kancellár közötti kapcsolatra jelenleg nincs adatunk, valamint, hogy Kuefstein báró nagykövetségének anyagában viszont nagy számban fordulnak elő az olyan egyedi esetek, amelyek pontosításához és pótlásához további kutatások szükségesek.

SZÉKELY MELINDA

Polgárháború 387–388-ban

Magnus Maximus és Theodosius küzdelme a hatalomért

387 nyarán Magnus Maximus¹ nyugati *augustus* átkelt seregével az Alpokon, és megtámadta fiatal társcsászára, II. Valentinianus² területét. Magnus Maximust sokan támogatták Itália lakói közül, és Valentinianus seregéből is jelentős erők álltak át hozzá. Az események hatására II. Valentinianus és anyja, Iustina Aquileiába menekült, majd hajóval átkeltek Thessaloníciába, ahol a keleti birodalomrész császárához, Theodosiushoz³ fordultak segítségért.

A támadás okairól és a polgárháború eseményeiről viszonylag kevés forrással rendelkezünk. Érmék és császári *edictumok* kiadásának helyei és dátumai szolgáltatnak adatokat, valamint felhasználhatjuk az évtizedekkel később író Orosius és a száz évvel később élő Zósimos munkáját is. A kortárs szerző, Pacatus *panegyricusa* az egyetlen mű, amely a polgárháború bizonyos fordulatairól információkkal szolgál. A történész munkáját nehezíti, hogy a beszéd rendkívül elfogult, ugyanis Pacatus a művét Maximus legyőzése után írta a céllal, hogy Theodosius győzelmét és tetteit dicsőítse. Latinus (vagy Latinus) Pacatus Drepanius, a gall származású római szónok és költő képzettsége és költői tehetsége széles körben elismert volt: hírnevének volt köszönhető a felkérés, hogy 389-ben Rómában járuljon Theodosius elé, és a gallok nevében fejezze ki elismerését a császár győzelme alkalmából.⁴

A jelen tanulmányban Pacatus művének polgárháborúra vonatkozó fejezetei fordítását közlöm (33–38. *caputok*), és az ebben a részben említett adatokat felhasználom az események rekonstruálásához.⁵

¹ Flavius Magnus Maximus (kb. 335–388. augusztus 28.) *usurpator* (383–384), majd a nyugati birodalomrész társuralkodója 384–388 között. Lásd ehhez: Lippold, Adolf: *Theodosius der Große und seine Zeit*. München, 1980. 34–40.; Baldus, Hans Roland: *Theodosius der Grosse und die Revolte des Magnus Maximus*. Chiron, 14 (1984) 175–192.; Elbern, Stephan: *Usurpationen im spät-römischen Reich*. Bonn, 1984.

² II. Valentinianus (Augusta Treverorum, 371 ősze – Vienna Galliae, 392. május 15.) római társcsászár (375–392), I. Valentinianus kisebbik fia, Gratianus öccse.

³ Római társcsászár Keleten 379. január 19 – 392. május 15. között, majd gyakorlatilag egyedüli császár haláláig, 395. január 17-ig.

⁴ Pacatus életéről keveset tudunk, valószínűleg Burdigalában (ma Bordeaux) vagy környékén született a 4. században. Sidonius Apollinaris levele szerint a dél-franciaországi Aginiumból (ma Agen) származott (Sid. Ap. *Epist.* 8, 11, 1-2). Ugyanitt végezte retorikai tanulmányait, később tanára lett az iskolának. Kortársa és közeli barátja volt az ugyancsak burdigalai származású, keresztény Decimus Magnus Ausonius, aki több művét is neki ajánlotta (*Technopaegnon* című ciklusát, *Eclogues* és *Ludus septem sapientum* című műveit). Barátság fűzte a pogány hagyományokat követő L. Aurelius Avianus Symmachus római szónok és államférfihoz is, amit Symmachus Pacatushoz írt levelei is bizonyítanak: Symm. *Epist.* 8, 12; 9, 61; 9, 64. [Az ókori szerzők nevének és műveik címének elfogadott rövidítésrendszerét a Liddell–Scott által szerkesztett Greek–English Lexicon (LSJ) és az Oxford Latin Dictionary (OLD) alapján használok. – Sz. M.]

⁵ A szöveg kiadásai: Galletier, Edouard: *Panegyriques Latins*. Paris, 1955; Nixon, Charles Edwin Vandervord – Rodgers, Barbara Saylor (eds.): *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegy-*

A polgárháború leírását Pacatus költői jellegű összehasonlítással kezdi. Theodosius korát az első princeps, Augustus korával veti össze: összehasonlítja seregeiket és polgárháborús ellenfeleiket is. Pacatus ezzel azt sugallja, hogy Theodosius ellenségei félelmetesebbek voltak, mint Augustuséi.

Pacatus, Panegyricus 33. A régi kor emlékezetes eseménynek tartotta, hogy az actiumi csata idején Egyiptom idegen seregei római hadvezérekkel és lázadókkal keveredtek,⁶ és úgy vélték, hogy a dolog akkora újdonságot jelent, hogy ha nem említik gyakran az írásokban, akkor az utókor szemében az esemény hitele bizonytalanná válik. Hiszen melyik történetíró vagy költő hallgatott volna híres flottáiról, Kleopátra, elefántcsonttal díszített hajóhadairól, aranykötelekhez erősített bíborvitorláiról?⁷ Sőt, annyiszor elmondták ezt a történetet, hogy úgy tűnik, az írók inkább többször elismételték, minthogy bármelyikük kihagyta volna.

Nem hasonlítom össze a hadvezéreket, hiszen a mi *princeps*ünkkel⁸ nem hogy a legyőzött Antonius, de még a győztes Augustus sem ér fel. De találunk-e bármi hasonlóságot a többi dologtól is, különösen, ha a dolgok és az idők képét vetjük össze egymással, illetve ha ezeket és amazokat a népeket tárjuk lelki szemeink elé? Azokat kibontott vitorlával a tengerre bízott hajóhad szállította,⁹ a mieink fegyverek terhe alatt tettek meg hosszú utat. Azokat az idegen szenvedéllyel sóhajtozó királynő csábította el, ezeket az elismerés iránti vágy és a dicsőségszerzés szándéka hajtotta. Azokat a langyos Pharos, a lagymatag Canopus és az elpuhult népeket tápláló Nílus bocsátotta ki,¹⁰ ezek a fenyegető Kaukázuson, a fagyos Tauruson¹¹ és a testeket hatalmassá edző Histeren¹² özönlöttek át. Azok könnyed

rici Latini. Oxford, 1994. A fordítás értelmezéséhez és a lábjegyzetekhez mindkét munkát felhasználtam. Pacatus művéből fordításrészletek megjelentek már: Székely Melinda: *Pacatus Theodosius császár dicsőítése c. mű szemelvényeinek fordítása.* In: Székely Melinda – Illés Imre Áron (szerk.): *Késő római szöveggyűjtemény.* Szeged, 2013. 333–336.; Székely Melinda: *Szemelvények Pacatus Theodosius császár dicsőítése című művéből.* *Aetas,* 30. évf. (2015) 3. sz. 121–126.; Székely Melinda: *Latini Pacati Drepanii Panegyricus Theodosio Augusto Dictus 1–14. caputok (Bevezetés és fordítás).* *Antik Tanulmányok,* vol. 62. (2018) 97–109.; Székely Melinda: *Pacatus: Theodosius császár dicsőítése 21–29. caputok (Bevezetés, fordítás, jegyzetek).* *Ókor,* 17. évf. (2018) 101–107.

⁶ Vö. Verg. *Aen.* 8, 685.

⁷ Plutarkhos leírásában hasonló részleteket találunk Kleopátra hajóját illetően, amikor találkozott Antoniusszal (*Ant.* 27).

⁸ I. Theodosius császár.

⁹ Vö. Verg. *Geo.* 3, 346.

¹⁰ Pharos az egyiptomi Alexandria melletti kis sziget és világítótorony neve. Canopus a Nílus torkolatánál fekvő ókori város neve. A római hagyomány szerint Kleopátra csapatai puhány férfiakból álltak, akik olyan városokból jöttek, ahol a langyos klíma elpuhította őket, vagy akik hírhedtek voltak a korrupcióról. Velük állítja szembe a kaukázusi, taurusi és Duna-menti harcosokat.

¹¹ Taurus, Taurus, ma Torosz-hegység Törökország területén. Liebeschuetz véleménye szerint a Kaukázus és a Taurus említése a kaukázusi ibéreket (Iberia a mai Grúzia területén) és az isauriakat jelenti, akik részt vettek Theodosius seregében a gótok, hunok és alánok mellett (Liebeschuetz, John Hugo Wolfgang Gideon: *Barbarians and Bishops: Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom.* Oxford, 1990. 30). Sócratés (1, 20, 20) utal Bacuriusra, az ibérek királyára, aki Theodosius szolgálatában harcolt a Maximus elleni hadjáratban. A *Prosopography of the Later Roman Empire* című munka felülbírálvá Sócratést, Bacurius részvételét a Frigidus menti csatához köti: Jones, Arnold Hugh Martin – Martindale, John Robert – Morris, John (eds.): *The Prosopography of the Later Roman Empire.* Vol. 1. (A. D. 260–395.) Cambridge, 1971.144. (a továbbiakban: *PLRE I.*) Nixon kritizálja a *PLRE* megjegyzését, véleménye szerint ugyanis nincs ok arra, hogy ne fogadjuk el Sócratés állítását. Nixon–Rodgers: *In Praise of Later Roman Emperors,* 499.

ruhákat öltve, lenge öltözékben próbálták a nap forróságát elkerülni, miközben csengettyűk ritmikus hangjára vonultak előre, míg a mieink páncélba és vasba öltözve, hatalmas trombiták és zengő kürtök ütemes jelzésére meneteltek. Hogyan is lehetne összehasonlítani ezt a két népet, még ha céljaik nem is különböztek volna olyannyira egymástól? Hiszen azok le akarták igázni a római birodalmat, míg ezek a szabadságát védelmezték. Szerinted, *Imperator*, mi lehetne méltatlanabb annál, mint hogy valaki olyan gaztettnek váljon a részesévé, amelynek megbosszulására egy barbár vállalkozik?

A polgárháború kezdete

A kutatók körében vitatott kérdés, hogy Magnus Maximus 387-ben miért döntött úgy, hogy felrúgja a kialakult *status quó*, és nyugati területeiről betör Itáliába. Maximus 383-as *usurpatió*ját ugyanis Theodosius kénytelen volt elfogadni, és négy éven át békésen, társcsászárként irányították együtt a birodalmat. Egyes források vallási okokkal magyarázzák a lépést: Maximus a katolikusok védelme érdekében támadt Itáliára, hogy visszaszórítsa az arianizmust és ezzel annak két elsődleges követőjét, II. Valentinianust és anyját, Iustinát.¹³ II. Valentinianus ugyanis vitát szított azzal, hogy fellépett az arianusok érdekében a katolikusokkal szemben, amit Ambrosius mediolanumi püspök és hívei ellenségesen fogadtak.¹⁴ II. Valentinianus ezért kétszer is áthelyezte székhelyét Mediolanumból Aquileiába, ahol másodsorra azt a hírt kapta, hogy a szarmaták betörték Illyricumba. A fenyegető helyzetben II. Valentinianus Magnus Maximustól katonai segítséget kért, aki ezt megígérve bevonult Itáliába. Az itt élő katolikusok Maximushoz álltak II. Valentinianus helyett, így a fiatal császár kénytelen volt elmenekülni keletre Theodosiushoz.¹⁵ Ezt a vélekedést támasztja alá, hogy II. Valentinianust és anyját később Theodosius arra kötelezte, hogy térjenek át a katolikus hitre.

Felmerül a kérdés, hogy a katolikusok védelme Magnus Maximus számára ok vagy ürügy volt-e az itáliai betöréshez. Hatalmi ambícióját és dinasztikus terveit mutatja ugyanis, hogy az itáliai hadjárat előtt a még csak kiskorú fiát, Flavius Victort önkényesen társcsászári rangra emelte.¹⁶ Az ünnepi eseménynek a Magnus Maximus császári székhelyén, Augusta Treverorumban¹⁷ veretett érme állított emléket. Az ott kiadott érméken együtt ábrá-

Bacurius *tribunus sagittariorum*ként részt vett már a Hadrianopolisi csatában (378) is (Amm. Marc. 31, 12, 16).

¹² A Hister, Ister (gör. Isztrosz) az Al-Duna egyik ókori elnevezése volt; a Duna Vaskapu-szorostól kezdődő alsó szakaszát jelenti az ókori szerzőknél.

¹³ Iustina és Ambrosius vitájához (385/386, az ún. bazilika vita) lásd: Sulp. Sev. *Dial.* 1, 5, 5; Aug. *Conf.* 9, 7; Amb. *Ep.* 20, 12, 16-18, 53; Ruf. *HE* 2, 15-17; Theod. *HE* 5, 13; Soc. 5, 11, 4; Soz. 7, 13; Philost. 10, 7; *Chron. Gall.* 383.

¹⁴ Lásd még: Chadwick, Henry: *A korai egyház*. Budapest, 1999. 156.; Heussi, Karl: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest, 2000. 102., 106.; Vanyó László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. 2. köt. (A 4–8. század) Budapest, 2007. 282.; Meyendorff, John: *Birodalmi egység és keresztény szakadások*. Budapest 2001. 58.

¹⁵ Zos. 4, 43, 1; Soz. 7, 13, 11.

¹⁶ Aur. Vict. *Epit.* 48, 6; Zos. 4, 47, 1; Prosper Tiro 384; Baldus: *Theodosius der Grosse und die Revolte des Magnus Maximus*, 176.

¹⁷ Augusta Treverorum (Treviri) város a Mosel folyó mentén, ma Trier (Németország). Kr. e. 15-ben Augustus császár alapította, majd jelentős központtá vált. Bár 275-ben a frankok és alemannok feldúlták, 286-tól egészen 395-ig császári székhely volt.

zolja Maximust és fiát, Victort. Az érme felirata: „*Bono reipublic(a)e nati*”, vagyis „az állam jóléte érdekében születtek”.¹⁸

Ugyanezt a lépést tette meg Theodosius 383-ban, amikor a még gyermekkorú fiát, Arcadiust a társcsászárok beleegyezése nélkül *augustus*-társává emelte.

Magnus Maximus és serege 387 őszen figyelemreméltó sebességgel haladt Itália felé, jóformán ellenállás nélkül kelve át az Alpok szűk hágóján.¹⁹ Zósimos véleménye szerint ez a megmagyarázhatatlanul gyors siker egy cselvetésnek volt köszönhető: miután Augusta Treverorumban Magnus Maximus meggyőzte Domninust, II. Valentinianus követét, hogy a pannoniai barbár betörés miatt fogadják el tőle a katonai segítséget, megnyitották az alpesi utakat az érkező csapatok számára.²⁰ Williams azonban nem tart hihetőnek ilyenfajta gyanútlanyságot Valentinianus hadvezérei részéről, és inkább valamiféle árulást feltételez, a katonai egységek átállítását az igen népszerű Magnus Maximushoz.²¹

Theodosius fogadta Thessalonicában a menekülő II. Valentinianust és családját,²² és azonnal elkezdte szervezni az ellencsapást. A keleti társcsászár nem tolerálhatta, hogy Magnus Maximus a nyugati provinciákból a Birodalom stratégiai központjába, Itáliába tegye át a székhelyét, és ezzel akár Theodosius területét és biztonságát is fenyegetse.²³ Zósimos ezzel szemben lusta, érzéki, hanyag uralkodóként jellemzi Theodosiust, aki el akarta kerülni a fáradságos háborúskodást. A császárral szemben ellenséges történetíró véleménye szerint csakis II. Valentinianus lánytestvére, Galla fiatalága és szépsége volt az a motíváló erő, ami végül rábírta Theodosiust a házasságkötésre és a hadjárat elindítására.²⁴ A házasság azonban Theodosius háborúra való elkötelezettségének következménye volt, nem pedig annak az oka.²⁵

¹⁸ *PLRE I*, Fl. Victor 14.; Pearce, John William Ernest: *The Royal Imperial Coinage*. Vol. 9. (Valentinian I to Theodosius I.) Ed. by Mattingly, Harold – Sutherland, Carol Humphrey Vivian – Carson, Robert Andrew Glendinning (eds.) London, 1972.

¹⁹ Magnus Maximus a fiát, Flavius Victort Nannienus (Nannenus, Nannenius) és Quintinus hadsegregparancsnokok védelme alatt Augusta Treverorumban hagyta. Greg. Tur. *HF* 2, 9.

²⁰ *Zos.* 4, 42, 3-7; Domninus 3: *PLRE I*.

²¹ Williams, Stephen – Friell, Gerard: *Theodosius. The Empire at Bay*. London, 1994. 61.

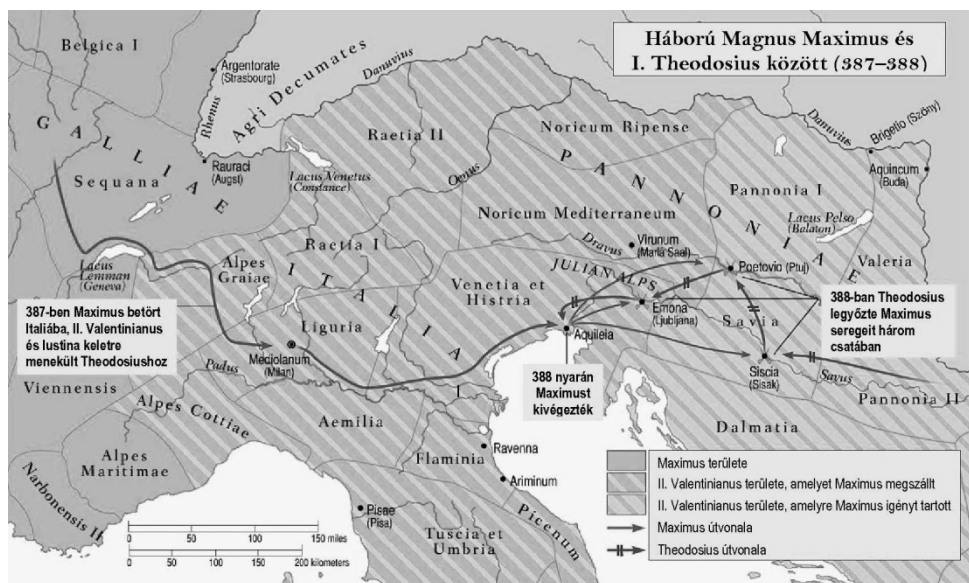
²² Theodosius 387 elejétől kezdve augusztus 9-ig Constantinopolisban tartózkodott, szeptember 14-től pedig Thessalonicában. *Zos.* 4, 43; Seeck, Otto: *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit*. Stuttgart, 1919. 273.; Nagy, Tibor: *The Last Century of Pannonia in the Judgement of a New Monograph*. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, vol. 19. (1971) 299–345., 322. II. Valentinianus és családja 387. szeptemberben vagy október elején érkezhetett Thessalonicába.

²³ A Maximus elleni hadjárat előkészületeit Theodosius Thessalonicából irányította 387–388 telén. Erre az időre tehető a regionális hadsereg-főparancsnokságok átszervezésének reformja is. Ensslin, Wilhelm: *Zum Heermeisteramt des spätrömischen Reiches*. Klio. Beiträge zur alten Geschichte, vol. 24. (1931) 102–147.; Nagy: *The last century of Pannonia*, 322.

²⁴ *Zos.* 4, 43.

²⁵ Theodosius első felesége, Aelia Flaccilla hispaniai származású volt, Theodosius még császárrá való kinevezése előtt vette őt feleségül. Három gyermekük született: Aelia Pulcheria, Arcadius, Honorius. Flaccilla egy betegség következtében hunyt el 386-ban (vagy 387 elején). Lásd: Williams–

Theodosius összegyűjtött seregének nagy része barbár csapatokból állt,²⁶ közöttük gót, hun és alán egységek is voltak.²⁷ A lovasságot Promotus vezette, a gyalogságot Timasius és Richomer.²⁸ A nyugati, Pannonia felé irányuló szárazföldi offenzíva mellett tengeri haderő indult meg Itália felé azzal a céllal, hogy Magnus Maximus seregét harapófogóba zárva két irányból is támadhassák. Maximus főhadiszállása Aquileiában volt.²⁹ Főparancsnoka, Andragathius a Júliai-Alpok közelében állomásozott, majd tudomást szerezve Theodosius hajóhadáról, Maximus parancsára flottát vezetett az Adriai-tengerre.³⁰ Maximus a Száva folyó menti Sisciába küldött egy előrsöt, hogy feltartóztassa Theodosius seregét.

Friell: *Theodosius*, 62., 206.; Holum, Kenneth G.: *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*. Berkeley – Los Angeles – London, 1989. 6–47.

²⁶ Vö. Pac. 32. Theodosius barbár politikájához lásd: Wolfram, Herwig: *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München, 1990. 125–157.; Heather, Peter: *Goths and Romans 332–489*. Oxford, 1991. 71–192.; Székely Melinda: „*Theodosius amator pacis generisque Gothorum*” (*Theodosius gót politikájáról*). *Aetas*, 18. évf. (2003) 3–4. sz. 24–32.

²⁷ A Theodosius seregében részt vevő gót, hun és alán egységek, valamint a hadjárat pannoniai helyszínei miatt több évtizede vita folyik arról, hogy ezek a barbár egységek azonosak lehettek-e a hadrianopolisi csata után, 379-ben Pannoniát megtámadó Alatheus és Saphrac vezette germán-alán népcsoporttal, akikkel 380-ban Gratianus és Theodosius *foedust* kötött, és akiket beengedett vagy letelepített Pannoniába. Kovács Péter a vitát összefoglalva és az írott, valamint régészeti forrásokat újraértelmezve cáfolta Alatheus és Saphrac gót, hun és alán népcsoportjának pannoniai letelepítését. Kovács Péter: *Hun kori sír Százhalombattán*. *Communicationes Archeologicae Hungariae* (2004) 123–150. Pacatus gót, hun és alán népcsoportokra vonatkozó szöveg helyeit, úgy gondolom, nem lehet feltétlenül összekapcsolni Alatheus és Saphrac népeivel. Nagy Tibor véleményével értek egyet, mely szerint Pacatus általánosságban beszél ezekről a népcsoportokról. Nagy Tibor: *The last century of Pannonia*, 323. Legújabbban a témáról lásd: Kovács Péter: *Notes on the 'Pannonian' foederati*. In: Fauré, Patrice – Wolff, Catherine (eds.): *Les auxiliaires de l'armée romaine. Des alliés aux fédérés*. Lyon, 2016. 575–602.

²⁸ Zos. 4, 45, 2; Philost. *HE* 10, 8. Richomer (Richomeres) frank származású volt. *PLRE I*.

²⁹ Oros. 7, 35, 3.

³⁰ Pac. 34, 3; Oros. 7, 35, 3. *PLRE I*, Andragathius 3.

A Száva menti csata

A hadjárat ezen részéhez Pacatus a fő forrásunk, mivel Zósimos ezekről az eseményekről nem számol be. Theodosius útvonala és vonulásának időpontja kikövetkeztethető az általa kiadott törvények alapján: 388. április 30-án Thessalonicában tartózkodik (*Cod. Theod.* 9, 11, 1), június 14-én és 16-án Stobiban (Macedonia) (*Cod. Theod.* 16, 5, 15; 4, 2), június 21-én pedig Scupiban (Macedonia) (*Cod. Theod.* 12, 1, 119).³¹ Pacatus nem említi a tengeri hadműveleteket, amelyekről Zósimos és Orosius vázlatos áttekintést nyújt. Theodosius serege érkezésének hírére Maximus csapatai előrenyomultak és elfoglalták Sisciát, majd felkészültek az ostromra: vizesárokot ástak és cölöpöket vertek.³²

Pacatus, Panegyricus 34. De azok³³ gyalázatos vérük kiömlésével már a háború elején megfelelő bizonyosságát adták vétküknek és a büntetésnek. A tanúm vagy rá, Siscia,³⁴ és tanúm a gyönyörű Száva mentén vívott csata, ha ugyan csatának lehet nevezni, ha a bátor lelkű katonák úgy rohamozzák meg az állam árulóit, hogy sem az ellenség száma, sem a folyó hatalmas mélysége nem akadályozza őket abban, hogy a hosszú úttól kifulladásra és porosan megsarkantyúzzák lovaikat, átússzanak a folyón, megmásszák a meredek partszakaszt, és meglepik a csatára készülő és őket váró ellenséget.³⁵ Elbeszélésem hosszabb, mint maga az esemény volt. A legyőzhetetlen csapat alig kelt át a folyón, máris uralta a csatamezőt; alig találkozott szembe az ellenséggel, máris megfutamtította azt; alig pillantotta meg őket szemből, máris a hátukat kaszabolta. A felkelők seregének méltó vég jutott, az istentelen tömegek saját vérükben fűződtek, az egész mező egyetlen mészárszék volt, és mindenfelé holttestek borították a földet. Akik a halál elől a sáncok felé futottak, azok vagy az árkokat töltötték meg a holttestükkel, vagy az újukba akadó karók szúrták át őket, vagy pedig a halálukkal zárták le a kapukat, amelyeket kirohanásukkal nyitottak meg korábban. Akiknek a menekülését pedig a járhatatlan folyópart akadályozta meg, azok a réműlettől összeverődve és egymásba fonódva tömegestől zuhantak le a meredek lejtőkön. A vérral szennyezett folyó habzott, lassú sodrásával alig tudott utat törni magának a feltorló holttestek miatt; és hogy különleges katonai szolgálatot tegyen neked, a szentségtörő lázadók zászlótartóját falánk örvényeivel elnyelte, s hogy halála után ne nyerjen sírhelyet, eltüntette a holttestet. Nem hihető-e, hogy a te oltalmadat akarta megszerezni azzal, hogy segítette győzelmedet és elnyerte kegyességedet?

Csata Poetoviónál

A Száva menti vereség után Magnus Maximus a testvérétől, Marcellinustól várt segítséget, aki összegyűjtötte seregét, de így sem tudták megállítani II. Valentinianus és I. Theodosius számbeli fölényrel bíró hadát. Marcellinus csapatai a Dráva menti Poetoviónál hatalmas

³¹ Stobi Szkopjétől délkeletre 80 kilométerre, Scupi pedig Szkopje központjától néhány kilométerre található. Lásd: Nixon–Rodgers: *In Praise of Later Roman Emperors*, 499.

³² Oros. 7, 35, 3.

³³ Pacatus itt Theodosius császár ellenségeire utal.

³⁴ Siscia Pannonia egyik legfontosabb városa volt a Száva, a Kulpa és az Odra folyók találkozásánál. 297-től Pannonia Savia tartomány székhelye. A 3. század közepétől 387-ig pénzverde is működött itt. Ma Sziszek (Sisak) Horvátország területén.

³⁵ Seeck véleménye szerint a gyors győzelem a Theodosius seregében lévő hunoknak volt köszönhető (Vö. Pac. 32, 4). A hunok kiváló lovassága lehetővé tette a Szávan való átkelést, és a megjelenésük megrémítette Maximus nyugati hadseregét, amely számára szokatlan volt a hun harcmodor. Seeck, Otto: *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. Bd. 5. Stuttgart, 1920. 213–214; Nixon–Rodgers: *In Praise of Later Roman Emperors*, 500.

vereséget szenvedtek, amely megmásíthatatlan és visszafordíthatatlan következményekkel járt Maximus hadjáratára és életére.

Pacatus, *Panegyricus* 35. S íme, adatott neked egy második csata és egy második győzelem is.³⁶ Marcellinus³⁷ a polgárháború Megaerájaként³⁸ válogatott *cohors*okat és az istentelen lázadók legjavát hajszolta a csatába. Az ő vakmerősége annyival múlta felül a többi főemberét, amennyivel erélyesebb munkát végzett a zsarnok számára a zsarnok fivére. Mekkora volt a sereged öröme, mikor látták, hogy önként kezdenek harcba! Hiszen a sereged semmi másról nem félt, mint hogy megijednek tőle³⁹ – ezért táborukat az ellenséges tábor közvetlen közelében állították fel, és mivel naplemente előtt nem sikerült csatát kezdeni, ezért egy teljes éjszakán át virrasztottak a fényvel együtt érkező győzelem reményében, s a Napot lustasággal, az időt árulással, a nyári éjszakát évnyi hosszúsággal vádolták. Amikor azután végre kivilágosodott, a hadsereg máris előzönlötte a mezőt. A lovasok a szárnyakra húzódtak, a könnyűfegyverzetűek a hadijelvények előtt, a *cohorsok manipulus*onként helyezkedtek el, a *legiók* négyszög alakú menetbe fejlődve nagy léptekben haladtak előre; amerre a szem ellátott, ellepték az egész területet. A bátorságukat még nem tették próbára, de a fegyelmük máris győzedelmeskedett. Miután pedig a két csatasor lándzsahajításnyi távolságra megközelítette egymást, és a dárdák és nyilak zápora után közelharcra került a sor, katonáid az ősi erények, a római név és a császárok emlékét felidézve a közügyért emelték fel jobbjukat. Az ellenséges katonák, úgy gondolván, hogy az ügyet elárulták, Italiát elpusztították, és így egyetlen reményük a kardjukban van, a gladiátorok elkeseledésével harcoltak és egy lépést sem hátráltak, inkább egy helyben álltak és hullottak el.

36. De amikor a csatasor megrendült, és az arcvonala felbomlott, már csak lábuk gyorsaságában bízhattak,⁴⁰ hanyatt-homlok rohantak, vagy csapatban menekültek, és a nagy sietségben kölcsönösen akadályozták egymást. Fegyveres és fegyvertelen, ép vagy sérült, első és utolsó mind összekeveredett. A seregünk szorosan a nyomukban volt, távolról és közelről, karddal és lándzsával szúrtak és vágtak. Egyesek a térdhajlatokat célozták, mások a hátakat döfték át, akiket pedig nem értek utol futva, azokra dárdákkal támadtak. Fegyverek és dárdák, lovak és emberek, élők és holtak, hasukon vagy hátukon elterülő testek feküdtek szanaszét vagy halomban. Egyesek megcsonkított és levágott végtagokkal menekültek a megmaradt testrészeiken, mások átadták magukat sebük fájdalmának, a többiek halálos sebet kapva az erdők vagy a folyók felé vonszolták magukat, és ott lehelték ki a lelküket, csodálva nevedet és átkozva vezérüket. S nem lett volna vége az öldöklésnek és az üldözésnek, ha a halál a győztesektől végre el nem ragadja az ellenséget, az éjszaka pedig a világosságot. De mennyivel jobban döntött az a csapat, amely zászlóit leeresztve könyörgő hangon kérte tőled kényszerűségből elkövetett bűnei bocsánatát, és a földet csókolva a lábad elé vetették magukat és fegyvereiket, hogy taposs rajtuk! Te nem mellőzted őket gőgösen, mint a legyőzöttöket szokás, sem haragosan, mint a bűnösöket, sem közömbösen, mint akikkel nem érdemes törődni, hanem kedvesen és nagylelkűen bántál velük, és rómaiakká tetted valamennyit. A seregek egyesültek, és egy vezér alatt összeolvadtak az állam különböző ré-

³⁶ Poetoviói csata. Poetovio jelentős római város volt a Dráva mentén; ma Ptuj (Szlovénia). Pacatus mellett Ambrosius az egyetlen szerző, aki megemlíti a Siscia és a Poetovio melletti csatákat is. Ambros. *Ep.* 40, 23.

³⁷ Marcellinus, Magnus Maximus fivére és legfőbb segítője (vö. Ambros. *Ep.* 24, 9), a *comese* (Sulp. Sev. *V. Mart.* 20, 4, 386). *PLRE I.*, Marcellinus 12.

³⁸ Megaera (Megaira) – az egyik fúria, a három Erinnyes egyike.

³⁹ Vagyis csak attól tartottak, hogy az ellenség nem mer kiállni csatára ellenük.

⁴⁰ Vö. Nazarius 10, 28, 2.

szei.⁴¹ A két sereg egyaránt örült: az egyik a saját eredményének, a másik az elnyert kegyelemnek; mindkettő a győzelemnek.

A polgárháború vége

A poetoviói győzelem után Theodosius délnyugat felé vette az irányt; útjába esett Emona, mely a Száva felső völgyében, a folyó jobb partján található.

Pacatus, Panegyricus 37. A hűséges Haemona⁴² sem késlekedett közeledted hírére: sietősen kitérték a kapukat és rohanva kiözönlöttek rajta; mint ahogy a remény után minden kívánság türelmetlenebbé tesz, a város úgy vélte, nem elég, ha érkezésedre megnyílik, hanem sietve eléd is ment. Bár a félelem, mint tudjuk, tetteheti az örömet, de az elme legbensőbb érzéseit az arc árulóként úgyszólván kifecsegi, ahogy a tekintet tükrében megjelenik a lélek képmása. Így lélegzett fel most a város egy hosszú elnyomás után;⁴³ mivel – lévén az Alpok lábánál – gyakran tiporta őt a zsarnok lába a háború küszöböként; olyan nagy örömjongást hallatott és olyan őszintén, hogy túlzónak tűnt volna az öröm, ha nem valódi. Tancosok csapatai mentek eléd. Minden az énektől és csengettyűk zajától volt hangos. Egy kórus a győzelmet ünnepelte, egy másik ezzel szemben a zsarnoknak énekelt halotti éneket és gyászdalokat. Egyik a legyőzöttek örökké tartó távozását, a másik a győztesek minél gyakoribb visszatérését kívánta. Ahol már elhaladtál, követtek, futottak körülötted, előtted jártak; ahol jártál, elzárták az utakat.⁴⁴ Senki sem volt tekintettel a saját rangjára vagy a tiédre, és ez a makacs örvendezés már kedves sértést jelentett a számodra. Mit mondhatnék a felszabadított nemesség ünnepi csődületéről a falak előtt, a hóféhér ruhájukban feltűnő *senatorok*ról, a hivataluk bíborától méltóságteljes *flamenek*ről, a hegyes süvegekben ékeskedő papokról? Mit a zöld lombfüzérrel koszorúzott kapukról, a szőnyegekkel díszített utakról, a fáklyafénnyel meghosszabbított nappali világosságról? Mit mondhatnék az otthonaikból a közteterekre tóduló tömegről? Az öregekről, akik hálát adtak, hogy megérték ezt a napot, a gyerekekről, akik hosszú szolgálatot fogadtak neked, a boldog anyákról, a gondtalan szüzekekről? Még be sem fejezted az egész háborút, máris diadalmenetet ünnepeltél.

Emona környékéről Maximus Aquileia felé menekült, a győztes üldözte őt. Amikor Theodosius Észak-Itália felől közeledett, Maximus bevette magát Aquileiába.

Pacatus, Panegyricus 38. Maximus ezalatt menekült, és érezvén, hogy a sarkában jársz, futott, mint az őrült, megzavarodva; minden szándék vagy terv nélkül, elveszítve a reményt, ami pedig utójára hagyja el az embert. Egyre eltért az útjától: hol jobbra, hol balra tért, hol a saját nyomát keresztezte, határozatlanságában utak kibogozhatatlan sorát járta végig. Vajon hányszor mondhatta magának: „Hová meneküljek? Próbáljak tán harcolni? Seregem egy részével ütköztem meg azzal, akivel egész erőimmel nem bírtam? Zárjam le a Cotti-Alpokat, amikor a Júliai-Alpok olyan jól szolgáltak engem? Afrikába menjek? Azt már kimerítettem. Visszatérjek Britanniába, amit elhagytam? A gallokra bízom magam? Ott gyűlölnek engem! Hispán földön keressék menedéket? De ott ismernek. Mit tegyek hát fegyverektől és gyűlölettől üldözötten? Hátulról az ellenség szorongat, szemből a bűneim. Ha meghalnék, elkerülném e sok bajt. De a kezem nem engedelmeskedik akaratomnak,

⁴¹ Aki megadta magát Theodosiusnak, azonnal beolvasztották a seregébe.

⁴² Emona, ma Ljubljana Szlovéniában.

⁴³ Azaz amióta Maximus elfoglalta Pannoniát.

⁴⁴ Hasonló bevonulásról olvashatunk Diocletianus és Maximianus esetében (291. Mediolanum; *Panegy.* XI, 9), Constantius (296. Londinium), valamint Constantinus esetében is (312. Róma; *Panegy.* X, 31-32).

sem kardom kezemnek; a vas lehanyatlik, kezem reszket, bátorságom oda. Mennyire nehéz a szerencsétleneknek még elpusztulni is!” Ahogyan a hálóval csapdába ejtett vad, amely sokáig hiába keresett kiutat, s ezért ledermed, és a félelem miatt nem is menekül, úgy e férfi megbéklyózva a félelemtől, ami egyben hajtotta is előre, Aquileiába sietett, de nem azért, hogy életét harcban mentse, hanem hogy ne késleltesse csalással a büntetését. Bár miféle halogatás is lett volna lehetséges, mikor a szilaj katonák olyannyira a nyomában, a háta mögött jártak, hogy a siettetett bosszú úgyszólván megelőlegezte mindazt az ünnepet, ami erre következett?

Végjáték

A vereségek után Magnus Maximus megmaradt serege visszavonult Aquileia felé, ahol úgy gondolták, hogy biztonságban lesznek, amíg megérkezik az erősítés.⁴⁵ Ezt azonban hiába várták, mivel Maximus hadvezéreit, Nannienust és Quintinust lefoglalta a Marcomer vezette frankok támadása Galliában, így nem tudtak segítő csapatokat küldeni Maximus számára.⁴⁶

Maximus a császár bocsánatáért, kegyelméért könyörgött, Theodosius azonban hivatalosan is kijelentette, hogy Magnus Maximus hatalma törvénybe ütköző trónbitorlás volt, így az eddig általa hozott összes döntés és törvény érvénytelennek minősül. A *senatus* elfogadta a *damnatio memoriae* rendeletet, a tulajdonát elkobozták, nevét és emlékét eltörlésre ítélték. Theodosius halálbüntetéssel sújtotta Maximust, így 388. augusztus 28-án kivégezték Aquileiában, a fejét körbevitték a tartományokban.⁴⁷ A császár parancsot adott Maximus fiának, Victornak a kivégzésére is;⁴⁸ ezt az ítéletet a frank származású Arbogastes hajtotta végre.⁴⁹ Magnus Maximus anyja és lányai életét azonban megkímélték.⁵⁰ A vereség hírére Andragathius öngyilkosságot követett el, hajójáról a tengerbe vetette magát.⁵¹

Magnus Maximus és II. Valentinianus birodalomrészein jelentős számú hivatalnok és katona állt az egyébként igen kiváló hadvezérnek és rátermett, előrelátó uralkodónak tartott Maximus mellé. Theodosius a győzelme után megkegyelmezett ezeknek az embereknek, és visszafogadta őket a szolgálatába, vagy engedélyezte számukra a békés visszavonulást a közéletől. A nyugati birodalomrészt II. Valentinianus irányítása alatt hagyta, de valójában Arbogastes kormányozta ezeket a területeket a továbbiakban. Theodosius 389 júniusában bevonult Rómába, hogy Magnus Maximus feletti győzelmét megünnepelje, ezt követően hangzott el Pacatus beszéde is.

⁴⁵ Zos. 4, 46-47.

⁴⁶ Greg. Tur. *HF* 2, 9.

⁴⁷ Williams–Friell: *Theodosius*, 63.

⁴⁸ Oros. 7, 35, 10; Zos. 4, 47, 1; Aur. Vict. *Epit.* 48, 6; *Cons. Const.* 388; *PLRE I.*, Fl. Victor 14.

⁴⁹ Lippold: *Theodosius der Große und seine Zeit*, 38.

⁵⁰ Ambros. *Ep.* 40, 32.

⁵¹ Oros. 7, 35, 3, 5; Zos. 4, 46, 1-2; 47, 1; Soc. 5, 14, 2; Soz. 7, 14, 6; Amb. *Ep.* 40, 22; Marcell. *com.* 388; Zónaras 13, 18; Claud. *de IV Cons. Hon.* 91-93.

MISKOLCZY AMBRUS

A román nép születése – avagy egy rejtély filológiája

(Tudománytörténet és politika)¹

A román nép eredetét gyakran jellemezték a rejtély kifejezéssel, és volt, aki valóban annak tartotta, és akadt, aki ironikusan élt a szóval, mert számára minden tiszta és világos volt, és ma is az. És ez így van rendjén. Az eredetkérdés egyszerre tudományos, politikai állásfoglalás és önazonosság kérdése – kinek-kinek a maga mértéke szerint. A politika és a mítosz nem ismer kétséget. „A tudósok vitatkoznak, a per még nem dőlt el” – írja Horatius egy jelentéktelen vitáról. Ez a jelen esetben nemcsak a komolytalanok vitáira érvényes, de a komoly tudósok erőfeszítéseire is, akik tudják, hogy a tudományban nincs végső igazság, bár a sajátjukhoz körömszakadtáig ragaszkodnak. A román nép kialakulásáról szóló vita tudományos, ha az; viszont elég közkeletű tudománytalan és naiv előítélet az is, amely a kérdés vitatását magyar–román perpatvarrá egyszerűsíti. Teszik ezt a tudományt túlpolitizáló régi és új tudatlanok. Ezeknek is intés annak megállapítása, hogy a kontinuitás és bevándorlás hívei között a meccs eredménye null-null.² Ott vagyunk, ahol 1859-ben voltunk, amikor az erdélyi történész úgy látta, hogy az eredethez fűződő nézetek „oly talányok még, melyeknek még Ödipusza mind nem akadt”.³ Nem baj! Elég baj az, ha a meccs játékosainak Ödipuszkomplexusa van. Egyébként ez a meccs nem magyar–román meccs. Román tudósok elméletei is olykor homlokegyenest eltérnek egymástól, nem is beszélve az angol, francia és német tudósok (vagy politikailag helyezkedő nyugati és keleti tudatlanok) véleményeiről. Végül is ebben a játszmában mindenki nyertes, aki a maga igazát hiszi, ha önmaga bírálja.

A román nép eredetét illető különböző elméletek két nagy csoportra oszthatók: mag- és vászon- vagy inkább hálózat-elméletekre. Az osztályozás kritériuma annak feltételezése (vagy bizonyossága), hogy mekkora területen alakult ki a román nép: viszonylag kis, jól körülhatárolható magterületen vagy hatalmas vászonként vagy hálóként elterülő hegy-völgyes tájakon.⁴

Az őskortól az ókorig

A történeti terep nehéz. Jobban tudjuk, hogy mi az, amit nem tudunk, mint az, amit tudunk. De hát az ember eredete is rejtélyes. Folyamatossága és állandó mozgása valóság, mint az is, hogy már az első előkerült emberi koponyákon ott tátong egy-egy lyuk, amelyet embertársa ütött. Közben szerszámaikat és fegyvereiket tökéletesítette, és akiknek ez jobban si-

¹ A dolgozat a 128 151 sz. NKFI-pályázat keretében készült

² Boia, Lucian: *România. Țară de frontieră a Europei*. București, 2001. 46.

³ Kővári László: *Erdély történelme*. I. köt. Pest, 1859. 20.

⁴ Panaiteșcu, P. P.: *Introducere la istoria culturii românești*. București, 1969. 14–18.

került, jobban terjeszkedett. Az ember története a termelés, a munka története is. Aki nem régész, meg-megcsodálja a régi leleteket, el-eltűnődik azon, hogy miként is élhettek eleink, de ha régészeti munkát vesz kézbe, hamar belefárad abba, ahogy cserépminták és temetkezési szokások leírásával egy-egy azonos életformát élő csoportot, kultúrát, civilizációt azonosítanak, és egymásutánjukat jellemzik. Olykor úgy vagyunk egy-egy ilyen őstörténeti művel, mint a *Három ember egy csónakban* utazói a sekrestyével, aki el akarja mondani a régi templom történetét, mire az utazók fizetnek neki és elmenekülnek. De a történelem elől nem lehet. Ha egy-egy csiszolt kőorból származó szobrocskát nézegetünk, még gyanakszunk is, hogy esetleg modern művész készítette. A gondokba merült neolitikum emberében ugyanis már magunkra ismerhetünk. Forradalmat hajtott végre. A csiszolt kőszerszám nemcsak szebb, mint a pattintott kőszerszám, vele már művészkedni is lehetett, művészete pedig életminőséget javító mágia szolgálatában állt. A neolitikus forradalom lényege a tudatos földművelés. Mintegy 12 ezer évvel Krisztus születése előtt bontakozott ki szeretesugározva a földgolyó különböző tájaira, térségünkben 6000 táján jelentkezett – az egész Balkán-félszigettől a Tiszaig.⁵ A hamangiai gondolkodó és feleségének szobra Anatóliából Dobrudzsába áttelepült nép terméke.⁶ A két kis szobor a férfi és nő közötti egyenlőséget érzékelteti, amely aztán a bronz- és még inkább a vaskorral eltűnt, ahogy egyre inkább előtérbe kerültek a hadi erények.⁷ Ez az egyenlőség a matriarchátusra jellemző, ebben az együttélés-formában a fiúk nevelésében az anya fivérének nagyobb szerep jut, mint az apának. Mindenütt. Az a két kolinda is, amelyekből Bartók Béla a *Cantata profana* szövegét kialakította, az öreg bátyóra való utalással indul, akiről aztán megtudjuk, hogy apa. És más kolindákban is az anya túlnyomó jelenléte a matriarchátus emlékét őrzi.⁸ Viszont az, amit a nacionalisták keresnek a folklórban: a nemzeti múlt nagy alakjait, sorsfordító történeti események vagy államalapítás emlékét, nem található fel, csak a hamisított folklórban, és esetleg onnan kerültek vissza a falu világába.

A szépírók persze azt írhatnak, amit akarnak, még ha egy-egy kijelentésük nem is szép, sőt hamis, de jól hangzik. Például Mihail Sadoveanu, a legtermékenyebb, nehézsúlyú író erdélyi testvéreiről nyugodtan írhatott olyasmit, ami megfelelt a korszellemnek: „A románok csak »megtúrtek« voltak saját földjükön, ahol már az idők kezdetétől megtelepedtek, mielőtt még gétáknak és dákoknak neveztek volna magukat. Nincs szükség irományokra és dokumentumokra ahhoz, hogy az ember egész lényében érezze ezt az örök kapcsolatot: oly érzés ez, melyet a nomád népek nem tudnak felfogni.”⁹ Csakhogy az ember már kezdettől fogva nomád lény, amíg nem ereszt pocakot. Őseinknek erre nem volt ideje és módja. Név szerint sokáig nem is ismerjük az egymást váltó népcsoportokat, amelyek tárgyi emlékeik és sírjaik alapján különböző kultúrákat alkottak, amíg az immár ismert nagy népek nem léptek színre. Térségünk, a Balkán-hegységtől északra fekvő Kárpát–Duna-táj népeinek keveredéséből kialakuló népek találkozási területe. Ezek az ősnépek illírek, trákok, szkíták és kelták.

⁵ https://hu.wikipedia.org/wiki/Neolitikus_forradalom;
https://en.wikipedia.org/wiki/Neolithic_Revolution (letöltés: 2015. július 19.)

⁶ A képet lásd: <https://www.voci.ro/istoria-neoliticului-de-pe-teritoriul-romnesc/> (letöltés: 2018. október 8.)

⁷ Makkai, László: *Des temps préhistoriques au féodalisme. Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*. Budapest, 1974. 13.

⁸ Miskolczy Ambrus: „Tisza forrás” felé... *Közelítések Bartók Béla és a Cantata profana világához*. Budapest, 2011. 120.

⁹ Sadoveanu, M.: *Horia*. Adevărul, 1937. okt. 15.

A térség legnagyobb népe a trák. Őseik Kr. e. 1200 táján jöttek Kelet, a mai Ukrajna felől. Kultúrájuk az úgynevezett Gáva-kultúra, jellemzője a hamvasztásos temetkezés. Megtelepedésükkel megszűnt az addig virágzó Noua-kultúra. (Noua Brassó külvárosa és az itt talált leletcsoport adott nevet ezen – feltehetően – iráni eredetű népcsoport kultúrájának.)¹⁰ 800–600 között alakult ki az illírek közreműködésével az a jellegzetes kultúra, amely már a géták és dákok közös nyelvének kialakulásához vezetett. A trákok egyik ágát a dákok és a géták alkották. A dák és géta ma sokaknál szinonima, a Kárpátokban élőket inkább dáknak, a – Duna mindkét partján elterülő – síkvidékek lakóit pedig gétának nevezték, de az is lehet, hogy önmagukat külön megnevező törzsek voltak. Összesen mintegy 30–40 ilyen törzset lehet számontartani, köztük a Keleti-Kárpátoktól északra lakó kárpokat, akikről a Kárpátok hegysége is a nevét kapta (vagy fordítva). A trákok által lakott térség népmozai. Az első név szerint ismert csoport, amely térségünkben, közelebbről Erdélyben megtelepedett, a szkítákhoz közel álló agathürszöke volt. Az arany vonzotta őket is. Akkor áldás, ma átok, ha arra a környezetrombolásra gondolunk, amivel az arany kitermelése jár. Az agathürszöket a kelták szorították ki, akik a vasművességre szakosodtak. Ugyanakkor ezek a népek egymással is állandóan keveredtek. Őslakókról és jövevényekről beszélni csúsztatás, viszont ahhoz a megjelenítési módhoz tartozik, amelynek hordozói az ideális, etnikailag homogén vagy román belső hegemoniát gyakorló Románia vágyképét vetítik vissza a múltba. Az ő Dáciájuk az eszményi és örök Románia képzete. Ez a vágytörténet olykor ahistorikus bohózatba hajlik. És ez talán szórakoztatóbb történet, mint maguké a dákoké, az újabban leírt *dacopatia* jelenségének része.¹¹ Akit a megismerés vágya vezet a régészek vágytörténeteinek olvasásában, annak szövegrévészetre van szüksége, hogy találjon valamit az ideológiai halandza rétegei alatt. Örvendetes jelenség a transzparencia térhódítása, de jellemző, hogy ha valaki korábbi hiedelmeket oszlat, a végén gyorsan tesz egy nemzeti hűségnyilatkozatot. A dák múlt egyik felfedezője, a népregéket író Brúz Lajos 1843-as figyelmeztetése mintha ma is aktuális lenne: „A dákok történelmi korok [értsd: kora] sötétben vesz bé az idő homályába, melyből bár sokan a magok képzelt igazságokkal világítani akarva sem vezethetnének egyenes útra.”¹² Pedig milyen szépen hangzott az, amit a századfordulón éppen a dákok földjén Grigore Tocilescu bukaresti régész magyar vendéglátóinak mondott: „A 19. század a történelem diadala, revelációja. A régészet megeleveníti a régi életet. A régészet terén nincs nemzetiségi különbség, mert itt minden baj megszűnik, s minden szív összeforr. E téren mindnyájan testvérek vagyunk, mert régmúlttal foglalkozunk, s a klasszicizmus megtölti a lelkeket idealizmussal!”¹³ Erre szükség is lenne, mert a historiográfiai tér némileg hasonlít a hajdani csatateretekhez.

A dákok története emberi történelem: emelkedés, hanyatlás, elmúlás és állandó hadakozások története. Hérodotosz a gétákat a legvitézesebb és legtörvénytisztelőbb trákoknak tartotta, miközben megjegyezte, hogy a perzsák maguk alá vetették őket esztelen viselkedésük miatt. Viszont úgy vélte, hogy mivel az indusok után a leghatalmasabb nép a világon, „ha egy volna a vezérok és egyetértők lennének, győzhetetlenek volnának és az összes népek között a leghatalmasabbak. De ez lehetetlen s idáig sohasem fognak eljutni; ezért az-

¹⁰ Vékony Gábor: *Erdély őskora*. In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. I. köt. Budapest, 1988. 26–27.

¹¹ Alexe, Dan: *Dacopatia și alte rătăciri românești*. București, 2015.

¹² Brúz Lajos: *Erdélyi népregék*. II. köt. Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Ms U 769. 123.

¹³ Krónikás: *Bukaresti tudósok Hunyadmegyében*. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve, 13. (1902) 60.

után gyengék.”¹⁴ Nagy Sándor is leigázta őket, amikor birodalmának határait északon a Dunáig terjesztette ki. Viszont a Kr. e. 3–2. században a Balkán északi részein, a Dunától délre új harcos elit emelkedett ki a különböző törzsek (és etnikai elemek, köztük kelták) szövetkezéséből, amely átkelt a Dunán, majd a Kárpátokon, és véget vetett az ottani kelta uralomnak. Ebből az uralkodó elitből lépett elő az 1. század derekán Burebista (Kr. e. 70–44), az a dák király, aki hatalmát a Tiszáig, a Dnyeszterig és a Balkán-hegységig tudta kiterjeszteni.¹⁵ (Ez a dél felől való hódítás újabb keletű történet, eddig észak felől épült ki a dák állam. A déli felvonulás némileg Nagy-Románia létrejöttére emlékeztet, arra, ahogy 1916-ban, majd 1918-ban a román hadsereg Erdélybe vonult. Daciát már régóta a mai Románia előképeként jelenítették meg. (Most is?))

A félig-meddig kortárs Sztrabón úgy tudta, hogy a dák uralkodó 200 ezer katonát tud fegyverbe állítani, bár ezt ma egyetlen komoly történész sem fogadja el.¹⁶ Hatalmának társadalmi alapja a jól szervezett elit, amelynek tagjait fővegeseknek, dákul *tarabostesek*nek nevezték, latinul *pileatinak*, mert főveget (*pileus*) hordtak. Alattuk álltak a falvak főnökei, a hosszú hajúak, a *capillatusok*. Történeti forrásaink csak ezekről az uralkodó-vezető csoportokról tudósítanak.¹⁷ A dák vidéket a várak tették jellegzetessé. Dácia központja Sarmizegetusa (Grădiștea Muncelului, Újvárhely) volt, a mai Szászvárostól nem messze, a hegyek közt – 1200 méter fölötti magaslaton, az erődítmény területe mintegy 30 000 négyzetméterre terjedt. Több szentély foglalt helyet mellette. Az istenhit összefonódott az önkéntes és gyilkos emberáldozattal. Már Hérodotosz jelezte, hogy a géták istene, Zalmoxisz, földalatti isten. De Hérodotosz Zalmoxiszt – még Pythagorász előtt élt – embernek tartotta, míg a trák világot jobban ismerő görögök Pythagorász rabszolgájának mondták. Hogy miért, nem tudjuk. Legfeljebb a szépirodalom és a vallástörténet vihet közelebb hozzá. Lucian Blaga ugyanis olvasmányai alapján 1921-ben olyan drámakölteményt írt, amelyben maguk a több istent hirdető papok megölik Zalmoxiszt, mert ő egy istent hirdetett, és ezután áldozatukat is istennek nyilvánították.¹⁸ Valószínű a történet, hiszen válságos időkben kitör a tömeghisztéria, a tömegek meg-megölnek valakit, és miután a gyilkosság után alábbhagy az idegfeszültség, némileg megnyugszanak, és a nyugalmat annak tulajdonítják, hogy áldozatuk isten lehetett, ezért imádni kezdik.¹⁹ Az emberáldozatnak emberáldozattal áldoznak. Zalmoxiszhoz is évente követet küldtek, oly módon, hogy három lándzsát tartottak fel, és a követjelöltet arra dobták rá, ha rögtön meghalt, úgy vélték, isten kegyes volt hozzá, ha még szenvedett, akkor aljas embernek szidalmazták. De istennel sem voltak mindig jóban, ha villámlott és dörgött, akkor az ég felé nyilaztak, és az istenséget fenyegették. Viszont engesztelő áldozatként foglyokat is lemészároltak rituálisan. A halhatatlanság tudata az elitek harci szellemét erősítette, viszont – egyik római orvos szerint – „a géta királyok csalárdtság- és mágiával alattvalóikban az istenektől való félelmet és a jó egyetértést biztosítják, és

¹⁴ Herodotosz történeti könyvei. II. köt. Ford.: Geréb József. Budapest, 1893. 64., 143.

¹⁵ Rustoiu, Aurel: *Dacia înainte de romani*. In: Ioan-Aurel Pop – Ioan Bolovan (eds.): *Istoria României*. Cluj-Napoca, 2007. 45–46.

¹⁶ Pop, Ioan-Aurel: *Istoria, adevărul și miturile*. București, 2002. 228.

¹⁷ Vékony Gábor: *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest, 1989. 68

¹⁸ Miskolczy Ambrus: *A pásztor bölcsessége. A báránynya útja Sovejától Párizsig és vissza: fejezetek 150 esztendő román eszmetörténetéből a romantikus nacionalizmustól napjainkig*. Kolozsvár, 2013. 178–180.

¹⁹ Girard, René: *Je vois Satan tomber comme l'éclair*. Paris, 1999.; uő: *Celui par qui le scandale arrive*. Paris, 2001.; uő: *La voix méconnue du réel*. Paris, 2002.; uő: *Les origines de la culture*. Paris, 2004.

nagy dolgokat visznek végbe”.²⁰ És tette ezt a papi réteg, Burebista mellett ott állt Decaineus, a főpap, aki Egyiptomból jött. Jósolt, és az istenek akaratát tolmácsolta, végén őt magát is istennek hitték. El is tudta fogadtatni a dák elittel a vegetarianizmust és az antialkoholizmust, még a szőlőket is kiirtották.²¹ Burebista viszont az alávetett népeknek, a görög Dyonosopolis (a mai Balcsik) városának, a csőcseléknek (és a nihilista önimádó Nietzschek) meghagyta Dionüszosz kultuszát, hadd áldozzanak részegeskedéssel az extázis istenének, legalább kitombolják magukat. Decaineus asztrológiát tanított, és a gyógynövények ismeretét és használatát népszerűsítette, olyannyira, hogy a biztosan dáknak vélhető szavak mind gyógynövények nevei. „Az ész logikáját tanítva a többi népnél tapasztaltabbá tette őket, a gyakorlati filozófiát bemutatva azt javasolta, hogy jótettek segítségével változzanak meg.”²² Dák írás nem maradt fenn, Ovidius, akít Rómából Tomisba száműztek, ugyan azon kesergett egyik költeményében, hogy megtanulta a géták nyelvét, és ezen könyvet is írt, de ez elveszett.

Burebista hatalma fölött is beteljesedett a birodalmi végzet. Mert egy birodalom csak addig maradhat fenn, amíg hódít és terjeszkedik. A dák birodalom viszont beleütközött a hatalmasabb Rómába. Burebista ereje és gyengesége a *tarabostes* elit harciasságában rejtett, feltehetően valamelyik törzsi előkelő csoport megölte. Halála után ezen a hatalmas területen négy majd öt hatalmi csoportosulás avagy dák állam alakult ki. A Dunától délre fekvő területeket Róma kebelezte be, az alföldi részeket a jazigok foglalták el. Jelentősebb géta–dák államszerűség alakult ki a kelták által is lakott Bánságban, továbbá Olténiában és Havaselvén. A legstabilabb dák állam az erdélyi várak zónáját foglalta magába. Ezeket ma alapvetően saját pénzeikről ismerhetjük fel.²³ A dák államoknak és törzseknek már csak rablóhadjáratokra futotta erejéből. Olykor átkeltek a Dunán, de Róma inkább fizetett nekik, hogy másokkal szövetségbe ne háborgassák. Ha pedig túl erős volt a kísértés, hogy beavatkozzanak a római belviszályokba, akkor győzött a belátás, mint ahogy Kr. u. 68–69-ben történt, amikor Scorilo dák király azzal figyelmeztetett a várható megtorlásra, hogy két kutyát egymásra engedett, majd egy farkast is, mire a marakodó ebek a farkas ellen fordultak. Ha viszont Róma nem fizetett, támadtak, hiszen az erdélyi földrajzi viszonyok és váraik komoly akadályt jelentettek az ellensapásra. Csakhogy Róma hódításból élt. Kellott a rabszolga és a besorozható katona, emellett Erdélynek két vonzó kincse volt: az arany és a só. Dácia évi aranytermelése hat tonna lehetett. Az erdélyi dák társadalomnak harcosaiban rejtett az ereje, a harcos elit a faluközösségek adóztatásából élt. Igaz, Decebál (85–107) személyében kiváló hadvezér és diplomata került az élre, Róma élére pedig az a Traianus, aki Nagy Sándor és Caesar példáját akarta követni, és nem akarta a dák szövetséget évi pénzjáradékkal megváltani, sőt ő maga követelt adót a dákoktól. A dák király hiába próbált békét kialakítani, Róma támadt. 102-ben a római seregek elfoglalták az erdélyi dák várakat, és megalázó békét kényszerítettek Decebálra, aki 106 után ellensapásra szánta el magát, de a római túlerő előtt maga és hívei számára nem maradt más, csak az öngyilkosság. Kegyelemre nem számíthatott, mert magát Trajanust is meg akarta öletni. A dák állam és társadalmi szerkezete megsemmisült, az ellenálló harcos katonai és papi elitet megsemmisítették, és mint Traianus diadaloszlopán látható, a lakosság jelentős részét elhurcolták. Igaz, láthatunk jelenetet a dákok meghódolásáról is, az újabb kutatások szerint pedig már a ró-

²⁰ Rustoiu: *Dacia înainte de romani*, 51.

²¹ Sztrabon VII. 3. 11. XVI. 2. 39.

²² Iordanes: *Getica*. Szerk.: Kiss Magdolna. Budapest, 2004. 56.

²³ Cătănciu, Ioana Bogdan: *Daci și Romani*. Cluj-Napoca, 2007. 24–27.

maiak kíméletesebbek voltak a meghódolt néppel szemben, mint korábban vélték,²⁴ hiszen adózókra minden államnak szüksége van. Ugyanakkor meglepő, hogy a korábbi dák vallás gyakorlatának, a Zamolxis-kultusznak már nyoma sem maradt.²⁵ Viszont Decebál elrejtett kincseiből többet találtak meg, mint amennyit el tudnánk képzelni: 1650 tonna aranyat és 3330 tonna ezüstöt – ha igaz, amit az egyik római történetíró állított. A modern történészek szerint nem igaz, ennek mindössze tíz százalékát tartják reálisnak.²⁶ A kincskeresők viszont ma sem nyugszanak, ott bókásznak a vidéken, hátha még hagytak nekik valamit a rómaiak, akik új római tartományt szerveztek. A római Dácia a mai (történeti) Erdélyt, Olteniát és az Olt bal partjának azon részét, amely magában foglalta a Töröcsvári-szorozshoz vezető út biztosítását és a Bánságot.

A dákok és a rómaiak násza: Traianus és Dochia

A román etnogenezis közkeletű mítoszáat egy versbe szedett tudós legenda foglalja össze, amit a 19. század eleji literátor, George Asachi talált ki, amikor megihlette az, hogy a moldvai Csalhó hegyének valamelyik tisztásán megismerte azt a sziklacsoportot, amelyet Dochiának és juhainak tartott a néphiedelem, és hamar el is készítette a költeményt, amelyben a római hódító Traianus a dák királylányt, Dochiát magáévá akarta tenni, aki látva a rómaiak okozta szörnyű pusztítást, segítséget kért a dák főistentől, aki erre kővé változtatta a gyönyörű lányt. Traianus viszont nem szűnt meg szeretni a sziklaalakot, akinek a neve egyébként a szláv szent Evdochia nevét rejti magában. A mai – 1945 utáni – hivatalosnak tekinthető elmélet szerint beteljesült a szerelem; a rómaiak elfoglalták Dáciát, majd összevegyültek a legyőzött dákokkal, és aztán ennek – a dák–római kontinuitásnak – eredményeképpen megszületett a román nép. A költemény ennek az ellenkezőjéről szól, Dochia a dák ellenállást szimbolizálja, de aki a dák–római eredetet hiszi, a maga hitét olvassa ki belőle. Asachi viszont tartotta magát önnön költeményéhez: 1856-ban közzé tett egy olyan krónikahamisítványt, „Huru krónikájá”-t, amelynek római hősei elhatározzák, hogy nem követik Aurelianus császár (270 táján kiadott) parancsát, nem vonulnak le a Duna jobbpartjára, hanem hazájukban, Moldvában maradnak. Majd pedig ezeknek a helyben maradó római hősöknek a leszármazottai lettek a moldvai nemesek.²⁷ Napjainkban azonban valami német intézetben genetikai vizsgálatokkal kimutatták, hogy a mai románok a régi dákok leszármazottai, és – mint a volt vezérkari főnök kifejtette – képtelenség azt feltételezni, hogy a rómaiak által leigázott dákok megtanultak volna latinul.²⁸ Ki is tört emiatt a vihar az interneten, de hát a dák–római viszony is viharos volt. Hiszen már az is sokakat irritált, hogy ha valaki elítélte a dák kultuszt, és a dákokat azzal a feltétellel tekintette a románok őseinek, ha „elfogadjuk az ősz fogalmának valamiféle szimbolikus jelentését”. Egyébként: „Az Al-Duna és a Kárpátok környéki, román nyelven beszélők közösségek eredete a Balkántól

²⁴ Visy Zsolt: „Dacia ... Diurno bello decibali viris fuerat exhausta”. *Alföldi András és a dáciai kontinuitás*. Antik Tanulmányok, 56. évf. (2012) 249–250.

²⁵ Haynes, I. P. – Hanson, W. S.: *An introduction to Roman Dacia*. In: Ed. I. P. Haynes – W. S. Hanson (eds.): *Roman Dacia*. The Makong of a Provincial Society. Portsmouth, 2004. 23.

²⁶ Makkay János: *Decebál kincsei*. Századok, 129. évf. (1995) 5. sz. 969., 971.

²⁷ Pippidi, Andrei: *Eredetkitalálás: konzervatív patriotizmus a XIX. századi Moldvában*. In: Miskolczy Ambrus (főszerk.): *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Budapest, 2004. 165–188.

²⁸ Bot, Malin: „Dacii – Adevăruri tulburătoare 2012”: *un film documentar, viziionat de sute de mii de români, răstoarnă toată istoria noastră*. http://adevarul.ro/news/societate/video-dacii---adevaruri-tulburatoare-2012-film-documentar-viziionat-sute-mii-romani-rastoarna-istoria-noastra-1_50aec6cb7c42d5a663a04550/index.html (letöltés: 2015. augusztus 17.)

északra élő trákokra vezethető vissza, másrészt a Traianus után idetelepedett latin népekre. A dákok annyira őseink, mint a kelták a mai Franciaország és Belgium déli részén élő népeknek, együtt a Gallia meghódítása után odatelepedett latin nyelveket beszélőkkel.”²⁹ De a vegetáriánusok és antialkoholisták is szimbolikus őseiknek tekinthetik a dákokat. Viszont újabb érv lehet a dák–román folytonosság mellett, hogy mint – egy újabb Erdély-történet hangsúlyozza – a ránk maradt dák edények tanúsítják, a dákok szerették a szépet, akárcsak a románok.³⁰ De ki nem szereti? Nicolae Iorga, a legnagyobb hatású történétíró, aki az 1916-os hadba lépés és a háború misztikájának prófétája lett, a dák–római folytonosságot nemzeti krédóvá emelte. Az 1930-as évek végén a maga tizkötetes román történetének két metaforikus kötetcímevel érzékeltette a dákok ősiségét, majd a dák–római együttélést és összeolvadást: „A föld emberei” és „Róma pecsétje”. Ezt máig is idézgetik, espedig olyankor, amikor azt juttatják kifejezésre, hogy vitának helye nincs, mert ott a pecsét...

Igaz, korábban sem volt helye a vitának, egy 18–19. századi művelt vagy akár műveletlen erdélyi román értelmiségi számára szentségtörés számba ment azt feltételezni, hogy a győztes rómaiaknak bármiféle közük lett volna a legyőzött dákokhoz. Az akkori román értelmiségiek vérdogmája szerint a románok ereiben tiszta római vér folyik. A magyarok viszont akkor is ünneprontók voltak. Már 1710-ben, amikor egy bizonyos Bíró Sámuel arról oktatta ki kilencéves fiát, hogy Noé „egyik jeles maradékja Gyeta nevű familiával” eljött Örményországból, és a Krímtől a Tiszáig terjedő „földet ülte volt meg”. Aztán „az gothusok és az gyetákkal vagy dacusokkal összevegyedvén kiverék Erdélyből és az egész Dáciából az rómaiakat”. Majd jöttek a magyarok Székelyből, és kiverték a dákokat és gótokat Erdélyből. A románok részben „római vitézek”, részben „római kolóniák” maradéka. De miután a rómaiak maguk lerombolták a dunai hidat, „azon légjebeliék közül sokan, és a kolóniák nagyobbára is maradtanak, és a több nemzetségekkel összevegyedvén, az nyelvek is változást szenvede sok száz esztendőök alatt”, és így alakult ki a román nyelv.³¹ Kicsit zavaros történet, mert először kiverték a rómaiakat, akik végül is ott maradtak. De 1850-ben Jókai Mór az 1848-as polgárháborút idéző elbeszélésében a román népvész már egyszerűen úgy szóló népéről, hogy az „a híres dákok s a világhódító légiók maradványa”.³² A magyar író valójában azt adta tovább, amit a pozsonyi líceumban tanulhatott történelem tanárától. Ez arról beszélt, hogy Decebál halála „után oda [azaz Dáciába] római gyarmatok, minthogy azon tartomány a háborúk által lakóitól megfosztatott, vitettek által, mely a dákokkal összevegyedett gyarmatokból vették a máj Oláhok származásokat. De a szomszéd népek, főképpen a gótok, a rómaiakat ezen új tartományban gyakran háborgatták. Annak okáért Aurelianus császár, midőn magát ellenek nem szegezhetné, az új lakókat onnét elvezette, és Moesiában telepítette le őket; magát pedig a tartományt 274-ik évben a vadak (bitanglók) kényére hagyta.”³³ Jókai nyilván feltételezte, mint később sok román történész, hogy a dákok és rómaiak utódai elrejtőztek a hegyekben, és ebben az eredetképzetben csak megerő-

²⁹ Nem is dákok lennének? – Zoe Petre nekiment a trakomán történészeknek. http://erdely.ma/dokumentum.php?id=118489&cim=nem_is_dakok_lennenek_zoe_nekiment_a_trakoman_torteneszeknek (letöltés: 2015. augusztus 17.)

³⁰ Pop, Ioan-Aurel – Bolovan, Ioan: *Istoria Transilvaniei*. Cluj-Napoca, 2013. 18–19.

³¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK), Oct. Hung. 13. Jus publicum Transylvaniae pro captu filioli Sámuelis Biro, annorum IX, per questiones et responsiones accommodatum. Anno 1710. 6., 11.

³² Jókai Mór: *Forradalmi és csataképek*. Pest, 1850. 24.

³³ Pozsony, Evangélikus Líceum Könyvtár, köteg: 144-3. Magyarország Történetének Tudománya, mellyet oskolai élésre ösze irt Zsigmondy Sámuel, a Pozsonyi Ágostai Vallástételt követő Evang. Fő Oskolának rendes Tanítója. Pozsonyban 1832ik évben.

sította erdélyi utazása, melynek során Verespatakon például azt is láthatta, hogy a házak falába római sírköveket építettek be. (Ezek nemsokára eltűnnek, mert az aranykitermelés érdekében mindent elpusztítanak, bár még a Román Akadémia is tiltakozik ellene.) Egyébként a magyar történetírás egyik alapító egyénisége, Szilágyi Sándor is ezt a dák–római kontinuitást vallotta, és a székelyek hun származását.³⁴ Ezt tette Szabó Károly is, aki mély együttérzéssel ecsetelte, hogy a rómaiak által legyőzött dák nép „szomorú szolgaságba sülyedt, s a míveltebb rómaiak szellemi fensőbbisége, katonai túlsúlya s a gyarmatosító kormány polgári intézményeinek szigorúsága által nyomatva, nemzeti önérzetét, sőt idő folytán nemzeti nyelvét is elvesztette”. És aztán már „elrománosodott dák utódok” vészelték át a népvándorlások korát.³⁵ A régész Torma Zsófia is hangoztatta, hogy a románok a dákok leszármazottai is,³⁶ a Kárpátokon túl az 1860-as évektől egyesek már felvették a dákokat a nemzeti családfára, ami a nacionalista misztika megnyilvánulása. Csakhogy a magyar ősrégésznot nem nacionalista (hátsó)gondolatok vezették, hanem az ember és kultúrájának folytonossága, az erdélyi népszokásokban az emberi érzelmeket kifejező ősi szimbólumok folytonosságát kereste és látta. Úgy vélte, hogy Hunyad megyei leletei „érthetővé teszik a népek civilizációjának, sőt az emberiség egységes eredetének kérdését, különösen a vallások alakulásának és fejlődésének történetét, hogy miként keletkeztek Babilon–Akkád népének szellemi életében vallási és kulturális állapotának olyan mozzanatai, melyek geográfiai és kronológiai folytonosságukban nemcsak a dákok, hanem a mai néplélek és népélet nyilatkozataiban szent hagyományként tűnnek fel, mint az elmúlt idők örökbecsű maradványai”.³⁷ Az ilyen univerzalista törekvéseket a családi és a nemzeti őskultusz megnyilvánulásai fogják közre. A 16–18. század fordulóján Esterházy Pál nádor kitalálta magának azt a családfát, amely Decebál széppapjával, Dodo dák királlyal indul, és Dracula, Oláh Miklós, Hunyadi János egyaránt megtalálható rajta. Ez részben a nemesi demonstrációs effektus megnyilvánulása, részben annak az igénynek a szimbolikus kifejezésre juttatása, hogy Erdély egyesüljön Magyarországgal.³⁸ Hiszen a bizánci történetíróknál Dácia Erdélyt jelentette, a 15. század nagy görög történetírója, Laonikos Chalcocondyles pedig arról hallott, hogy egyesek szerint a magyarok géták voltak, akik a Balkán hegységben laktak, és onnan vándoroltak északra, mások szerint a magyarok dákok voltak.³⁹ Perecsényi Nagy László, aki a 19. század első két évtizedében Arad megyei kisbirtokán ontotta írásait, a magyarok őseiként számon is tartotta őket.⁴⁰ És miért ne, talán egyes dák néptörédek a magyar honfoglalást is megélhették.⁴¹

De mit mondanak a római történetírók Dáciáról? És hogyan értékeljük kijelentéseiket?

Dácia Traiana népének sorsáról két történetíró emlékezett meg. Eutropius így írt, annak kapcsán, hogy Hadrianus császár Dáciát fel akarta adni: „...barátai azzal riasztották vissza ettől, hogy így sok római polgár jutna a barbárok kezére, mert Traianus Dácia legyő-

³⁴ Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére*. I. köt. Pest, 1866. 8–12.

³⁵ Szabó Károly: *Kisebb történelmi munkái*. I. köt. Budapest, 1878. 211.

³⁶ Gyulai Pál: *Torma Zsófia levelesládájából*. Bukarest, 1972. 34–35.

³⁷ Torma Zsófia: *A toradosi őstelep*. In: Téglás Gábor (szerk.): *Hunyadvármegye földjének története*. Budapest, 1902.

³⁸ Nagy Levente: *A holló, a gyűrű és a sárkány jegyében*. Budapest, 2014. 75–77.

³⁹ Chalcocondil, Laonic: *Expuneri istorice*. Trans.: Vasile Grecu. București, 1958. 60–61.; Diaconu, Petre: *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et aux XIIe siècles*. București, 1978. 36.

⁴⁰ Miskolczy Ambrus: *Perecsényi Nagy László cikkei a románokról*. [Forrásközlés bevezetéssel] In: Miskolczy Ambrus (szerk.): *Europa Balcanica – Danubiana Carpathica*, 3. Budapest, 1998. 299–329.

⁴¹ Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, 1925–1929. 287.

zése után az egész római világból emberek sokaságát telepítette oda, hogy műveljék a földet és városokat emeljenek. Dáciában ugyanis Decabál hosszú háborúja miatt elfogytak a férfiak.” Ugyancsak Eutropius számolt be arról, hogy mintegy százhatvan–százhetven év múlva, 271–274-ben Aurelianus „Dácia provinciát, amelyet Traianus a Duna túlsó oldalán állított fel, miután az egész Illyricum és Moesia elpusztult, feladta, mert lemondott arról, hogy meg lehessen tartani. A Dácia városaiból és földjeiről kitelepített rómaiakat Moesia közepén helyezte el, és azt nevezte el Daciának. Ez most a két Moesiát kettéosztja, és a Duna jobb partján fekszik, míg azelőtt a balon feküdt.”⁴² Flavius Vopiscus is így mesélte el azt, hogy miként jött létre a Dunától délre Dácia Aureliana vagy másképpen Dacia mediterranea, amelynek központja a mai Szófia lett. Lehet, hogy éppen ennek az új nevű tartománynak a jellemzésére született a *Dacia felix* feliratú pénz, de az is lehet, hogy már a provincia kiürítése előtt mintegy húsz évvel verték, mindenestre eufemizmus, sikerpropaganda. A romok közül romokhoz költözők legfeljebb annak örülhettek, hogy időlegesen nyugalomra leltek. Aurelianus valóban sikeres katonacászár volt, pannóniai parasztivadék, aki a birodalom pénzügyeit is rendbe hozta, amiért a szenátus a *Restitutor orbis terrarum* (a földkeresség helyreállítója) címmel tüntette ki. Mégis, a történetírói helyzetjellemezések nem öncélú igazságkeresés szülöttei, mindkét történetírónak a császárok érdemeit kellett kiemelnie, azt, hogy milyen szép új provinciát teremtettek, és aztán annak polgárait milyen alaposan kimentették a veszélyekből. Így aztán a Eutropius és Vopiscus sokat idézett megnyilatkozásait átfogó százhetven évből nem maradtak csak kézzelfogható romok és azokra épülő – vagy azok fölött lebegő megfoghatatlan – spekulációk, amelyek olyan kérdésekre keresik a választ: honnan is jöhettek Dácia új római lakosai? Milyen római világot sikerült kialakítani? Mi történt ebben a százötven évben? És főleg utána! A kérdések ártatlanoknak tűnnek, de ideológiával terhelték. A válaszok nem egyszerűen az öncélú igazságkeresés termékei, hanem ama bizonyos „rejtély” filológiájának – a dák–római kontinuitás vagy annak megszakadása mellett felálló érvek és ellenérvek – szövevényébe illeszkednek.

Az újabb Románia- vagy román történetek nagyon tanulságosak, mert jól érzékeltetik azt, amit a szövegek kommunikációjának szoktak nevezni, de nevezhetjük állandó önkorekcióknak is. Sikerült olyan kötetet összeállítani, amelyben erről a korszakról nem készült fejezet.⁴³ Elfelejtették? Vagy a kijelölt szerző nem készült el határidőre? Holott a tét éppen a romanizáció intenzitásának elemzése, hiszen minél erősebb római világ épült ki Dáciában, annál nagyobb az esélye, hogy az ottani dákokat asszimilálták, és aztán minél többen ott maradtak a provincia kiürítése után. Márpedig ezeket a köteteket forgatva úgy tűnik, a bizonyítandó következtetéshez keresik az érveket, és próbálnak olyan dáciai római világot megjeleníteni, amely képes asszimilálni a dákokat, és egyben olyan dák világot rekonstruálni, amely hajlandó az asszimilálódásra, sőt alig várja.

Lássuk először a népességszámokat, azokat, amelyeket leírnak, és azokat is, amelyeket nem írnak le. A számok és a történészek nem szeretik egymást. Ha kerülik egymást, az hiba,⁴⁴ mert ha nincsenek is források, becslések alapján életszerűbb képet alkothatnánk a múlttól. Egy kiváló román régész hajdan mintegy félmillióra becsülte Decebál Dáciájának népességét, egy másik nemzetközileg is elismert magyar régész ezt nem tartotta megalapozottnak, de azt jelezte, talán nem is olyan túlzott az az állítás, hogy Traianus félmillió dák

⁴² Eutropius: *Breviarium ab urbe condita*. Ed. Carolus Santini. Leipzig, 1979. 51., 60.

⁴³ Fischer-Galați, Stephen – Giurescu, Dinu C. – Pop, Ioan-Aurel (eds.): *O istorie a românilor*. Cluj-Napoca, 1998.

⁴⁴ Ardevan, Radu – Zerbini, Livio: *La Dacia romana*. Soveria Mannelli, 2007.

fogylyot ejtett.⁴⁵ Tehát félmilliónál jóval többre becsülte a dák népességet. Akad azonban olyan is, aki a félmilliót elírásnak véli, és ötvezret tart reálisnak, a meghódított Dácia lakosságát pedig egymillióra teszi.⁴⁶ Ez azért tekinthető túlzottnak, mert Erdély lakossága a 18. század derekán lehetett ekkora, immár kialakult falurendszerrel, míg a dákok legnagyobb része tanyavilágban élt.⁴⁷ Igaz, a rómaiak urbanizáltak. De kérdés: milyen lehetett ennek mértéke? Arról is olvashatunk, hogy a rómaiak által alapított hét dáciai város népessége elérhette a 170 ezret.⁴⁸ Ha feltételezzük, hogy a rómaiak az új tartományt betelepítették, és az össznépeség mintegy félmillió, akkor a városi lakosság aránya 34%, ha netán egymillió az össznépeség, akkor 17%. Ez is sok. A 19. század közepén Brassónak, Erdély legnagyobb városának a lakossága, jelentős ipari tevékenység és agrárimport mellett 25 ezer körül mozgott. Kétségtelen, hogy a mai Hátszeg vidékén a rómaiak szinte a semmiből emeltek új központot, amelyet szintén Sarmisegetuzának neveztek. De miként érthette el a szinte semmiből emelt római Sarmisegetuza népessége a 30 ezret? És ezt akkor, amikor a gabonahozamok aligha lehettek magasabbak, és a vízimalmot sem ismerték. A lakosság létszámát elvben az amfiteátrumok férőhelyének alapján lehet becsülni. Sarmisegetuza és Porolissum amfiteátruma mintegy öt-ötezer embert tudott befogadni.⁴⁹ De ez megfelelő alap lehet a népességszám megállapításához? Ceaușescu falujában és más falusi stadionokban ennél több volt a férőhely, miközben a lakosság csak párezres. Dacia traianában mintegy 500 falut lehet számon tartani, de számuk jóval több lehetett. Az egyik régészeti fel-tárt nagy falu népessége nem haladta meg az ötvenet.⁵⁰ Nem derül ki, hogy ez a falu mennyire tekinthető átlagosnak, de ha találtak volna nagyobb, csak említették volna. Ha ezer faluval és ilyen átlagnépességgel számolunk, a falusi népesség száma ötvenezer. Igaz, a városok népe is foglalkozott mezőgazdasággal, de az nehezen képzelhető el, hogy Napoca húszeszes lakosságából ezrek mentek volna ki a város határába. A rabszolgák összlakosságon belül arányát 10%-ra lehet becsülni.⁵¹ De az, aki e becslést végezte, azt már nem árulta el, hogy számszerűleg ez mennyi. Az ókori urbanizációnak a rabszolgaság és a kereskedelem elengedhetetlen feltétele volt. A klasszikus Athénban a rabszolgák és a szabadok aránya 3:2, Itáliában 2:3 körül mozgott.⁵² A dáciai számszerűsített urbanizáció mértékét a román szakirodalom túlbecsüli. Méghozzá nyilvánvalóan azért, mert erős urbanizációval lehet bizonyítani a leigázott dák népesség nyelvcserejét, miután azt feltételezik, hogy a népesség többségét dákok alkották, annak ellenére, hogy a tartományból ismert személyeknek – mintegy 3 ezer névnek – csak 2%-a dák-trák eredetű. A római birodalom egyéb területein viszont számos dák névvel találkozunk, Erdélyben csak eggyel, egy Decebalusszal. (A személynevek 70%-a római, itáliai, 14%-a görög, 4%-a illír, 2,3%-a kelta-germán.)⁵³ Ezek az arányok azt jelzik, hogy a megmaradt dák lakosság nem jutott el arra a szintre, amely szín-

⁴⁵ Constantin Daicoviciu becslését és a foglyok számáról szóló tudósítást minősíti Alföldi András: *Kel-etmagyarország a római korban*. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. I. köt. Budapest, 1943. 37.

⁴⁶ Cătănicu: *Daci și Romani*, 34–35.

⁴⁷ Cătănicu: *Daci și Romani*, 109–110.

⁴⁸ Bărbulescu, Mihai: *Dacia Felix*. In: Bărbulescu, Mihai – Deletant, Dennis – Hitchens, Keith – Papacostea, Șerban – Pompiliu, Teodor (eds.): *Istoria României*. București, 1998. 67.

⁴⁹ *Atlas-dicționar al Daciei Romane*. Ed. Mihai Bărbulescu. Cluj-Napoca, 2005. 44.

⁵⁰ Bărbulescu: *Dacia Felix*, 79.

⁵¹ Bărbulescu: *Dacia Felix*, 69.

⁵² Anderson, Perry: *Passages from Antiquity to Feudalism*. London, 1978. 22., 62.

⁵³ Bărbulescu: *Dacia Felix*, 66–67.

ten a neveket a különböző feliratokon megörökítették, egy olyan világban, amelyet az írástudás magas foka jellemzett, hiszen katonákat és még rabszolgákat is tanítottak írni, ha írástudást igénylő munkára akarták őket fogni. A latin nevek azonban nem mindig a teljes ellatinizálódás jelei. De a kívánt eredmény nem kétséges: „Dácia romanizációja sikerült, annak ellenére, hogy az itáliaiak kevesen voltak a telepések létszámához viszonyítva, akik közül sokan Keletről jöttek.”⁵⁴ Ezek a telepések és az őslakosok, akiknek számát a határon túli szabad dákok és karpok betelepítésével duzzasztották fel, „párhuzamosan” rómaizálódtak.⁵⁵ Igaz, a birodalom többi részén a nyelvcsere 400–450 évig tartott, Dáciában, ahol még a görög nyelv is élt, hiszen ez volt a birodalom másik hivatalos nyelve, elég lett volna százötven esztendő a nyelvcserehez.⁵⁶ E dáciai „csoda” még további kutatásokat igényel.

A katonatársadalom számának becslésében teljes az egyetértés: mintegy 40 ezer római katonát állomásoztattak Dáciában. Kérdés azonban, hogy hozzátartozóik létszáma mekkorára rúghatott. Az egyik becslés szerint: „ha ehhez hozzászámítjuk azt a rengeteg asszonyt és gyermeket, akik a csapatokat ide követték, valamint a seregek nyomában járó s belőlük élő kereskedőket, iparosokat stb., akkor vagy 100 000 főre tehetjük azon, többnyire teljesen romanizált egyének számát, akik Erdély földjén a romanizmus fő terjesztőivé lettek”.⁵⁷ Ez lehet, hogy kevés. A duplája realisabb? De marad a kérdés: mekkora lehetett a latinul nem tudók száma, és főleg a dákoké? Ha túl sok, akkor nehezen képzelhető el a nyelvcsere, ha kevés, akkor a dák–római kontinuitás csak fikció. De a történész nem ismer lehetetlent. Egy újabb konstrukcióban sikerült kitalálni a traianusi dáciai dákok létszámát: 50–100 ezer, ezek többségét pedig öregek, nők és gyerekek alkották. A népsűrűség is 1–2/km² lehetett. Viszont ahhoz, hogy megoldja a felmerülő különböző problémáit, ennek a kevés embernek meg kellett tanulnia latinul, és ezt gyorsan megtehetette, mert jól működött az iskola-rendszer, egy dák katona huszonöt év alatt már jól beszélt a hódítók nyelvét, és különben is vonzó volt a magasabb rendű római kultúra...⁵⁸ Historiográfiai tréfa? Annál is inkább, mert közben – az archeológia fényében – kiderült, hogy az Erdély keleti és déli részeibe Noricumból (a mai Ausztria Pannoniával szomszédos részéből) hozott telepések „romанизációs foka még kevésbé volt fejlett”, és integrációjuk folyamata jelenleg nem követhető, a dáciai provincia szegélyén a noricumai telepések mellett élő bennszülött dákok településeit még nem tárták fel eléggé. „A régészet és főleg az epigráfia és a numizmatika – negatív evidencia révén – könnyen megerősíthetik – még akkor is, ha nem szükséges – azt, amit az írott források világosan állítanak az Aurelianus alatti kivonulásról. A régészet viszont nem tudja ilyen könnyen dokumentálni a települések, az anyagi termelés kontinuitását és főleg nem az etnikai kontinuitást.” Ez a helyzet máshol is jellemző, így Britanniában, ahol az 5. század elején szűnt meg a római tartomány. „De sehol sem jutott senki sem a jőzán ész ellenére annak állításához, hogy egy latin nép, amely kétszer olyan számos volt, mint más etnikumhoz és nyelvhez tartozó szomszédjai, véletlenül tartózkodik egy népes és erőteljesen romanizált volt római provincia területén, amellyel nem tartott volna fenn közvetlen kapcsolatot. Akik be akarják tudományosan bizonyítani az abszurdot, szabadságukban áll. De nem nekünk – tudósoknak – a kötelessége, hogy válaszként kimutassuk az abszurdum ab-

⁵⁴ Bărbulescu, Mihai: *Sinteza românească*. In: Bărbulescu – Deletant – Hitchins – Papacostea – Pompiliu (eds.): *Istoria României*, 117.

⁵⁵ Oltean, Ioana: *Rural settlement in Roman Dacia: some considerations*. In: Haynes–Hanson: *An introduction*, 162.

⁵⁶ Tóth Endre: *Dacia római tartomány*. In: Köpeczi (szerk.): *Erdély története*, 88–91.

⁵⁷ Alföldi: *Keletmagyarország*, 59.

⁵⁸ Pop, Ioan – Aurel Bolovan, Ioan: *Istoria Transilvaniei*. Cluj-Napoca, 2013. 29–34.

szurdítását.” Annál is inkább, mert a római hadsereg és közigazgatás kivonulása után Dácia nyugati részére még száz évig nem hatoltak be tartósan idegen népek, egyébként még harminc évig római pénzeket forgalmaztak. Aztán csak nagyon szegény és számában megfogyatkozott agrárnépesség maradt, amelyet „sajnos régészetiileg még nem ismerünk eléggé”.⁵⁹ Ez a kijelentés finom elutasítása annak, ahogy az ezredfordulón kiadott tízkötetes „Románok története” felvázolta a fejlődés menetét, és pedig a következőt: a románná váló falvak világában kiemelkedett egy olyan vezetőréteg, amely saját hatalmának sokáig őrizte családi jellegét, csakhogy megjelentek az idegen kereskedők, akik nagy profitra tettek szert.⁶⁰ (Ebbe a felismerésbe – amely a két világháború közötti zsidóképre emlékeztet – alighanem belejátszottak az 1989 utáni rendszerváltozás tapasztalatai, pontosabban azok átélése, az idegen tőktől való kezdeti félelem.) Az abszurditással való példálózás már kevésbé finom elutasítása – pontosabban bojkottja – annak, ami a magyar történezszek által írt *Erdély történetében* olvasható. Célszerűbb lett volna valamiféle párbeszéd arról, hogy a régészeti emlékek miként vallanak a népvándorlás egymást követő hullámainról, a germán népek (gótok, majd gepidák, 3. és 4. század), a hunok (4. század), majd az avarok és a szlávok (6. század), a bolgárok (7. század), végül a magyarok megtelepedéséről.

A szellemi tisztulás is elkezdődött. A vele szembeni atavizmusok oka nem egyszerűen az őskultusz. Ez csak tünet. Okkal tette fel a kérdést és kereste a választ egy olyan régész, aki korábban a dák kultuszt maga is ápolta: „Alapjában véve mit is jelent az, hogy ős? Mi azt sem tudjuk igazán, hogy a románok hogy jöttek létre. Véleményem szerint, a román nép történelmét még nem írták meg. Amivel rendelkezünk az ezen országot vezető elitek (uralkodók, fejedelmek, királyok, nemesek stb.) történelme, de azoknak az aurelianusi kivonulás után hátramaradt juhászoknak a történetét nehéz írásban visszaadni; mert nincsenek és nem is lesznek dokumentumok. Voltaképpen kit érdekelnek azok a lakosok, akik olyan területeken maradtak, melyekhez a túlélési kényszer, az anyagi fennmaradás biztosítása kötötte őket? Nekem az a véleményem, hogy elsősorban a Kárpátok hegláncához szorosan kötődő pásztorok népe voltunk, és ezen életmódunkkal biztosítottuk az itt megfordult összes etnikum táplálékát. Ez a domborzati forma, a jellemző tájképével biztosította kontinuitásunkat e helyen. Vannak, akik azt mondják, hogy ezt a tézist dokumentumok nem támasztják alá, hogy ez csak egy gondolatgyakorlat. Azért bármit nem lehet elképzelni! Úgy hiszem, ez a leghihetőbb forgatókönyv.”⁶¹ De azért a régészeti leletekre még szükség van...

Valójában mindenkinek, aki elmélyült ezekben a kérdésekben, megvan a maga forgatókönyve. Ezek többé-kevésbé kizárják egymást, ugyanakkor egyszerre példázzák a tudomány fejlődését, stagnálását, valamint tudomány és politika, felülről diktált utasítások és alulról jövő identitásképzetek viszonyát. Ezen forgatókönyvek története is történelem, és jellemző módon, ha írnak róla, éppen a román álláspontok sokszínűsége szorul háttérbe,⁶² márpedig

⁵⁹ Opreanu, Coriolan Horațiu: *Regiunile nord-dunărene de la provincia Dacia la apariția limbii române (sec. II–VIII)*. In: Pop, Ioan-Aurel – Bolovan, Ioan (eds.): *Istoria României*. Cluj-Napoca, 2007. 95., 111–112.

⁶⁰ Niculescu, Gheorghe Alexandru: *Archeology and Nationalism in the History of the Romanians*. In: Kohl, Philip L. – Kozelsky, Mara – Ben-Yenuda, Nachman (eds.): *Selective Remembrances. Archeology in the Construction, Commemoration, and Consecration of National Pasts*. Chicago–London, 2008. 150.

⁶¹ Interjú Alexandru Vulpeval, a Vasile Pârvan Régészeti Intézet igazgatójával. http://eres.blog.hu/2012/05/19/dakok_romaiak_romanok_4 (2015-09-05); Eredeti román változata: Sintagma «strămoșii noștri daci» ar trebui discutați (letöltés: 2015. augusztus 18.)

⁶² Pillon, Michel: *Les Daces, Trajan et les origines du peuple roumain: aspects et étapes d'une controverse européenne*. <https://anabases.revues.org/1303> (letöltés: 2015. szeptember 6.)

a román kultúra egyik nagy erénye időnként felvillanó sokszínűsége. Lássuk a román nép kialakulásának rövid tudománytörténetét! És közben ne vessük meg azt sem, amit szóbeli történelemnek neveznek, a pletykákat...

Roesler forgatókönyve és cáfolatai

Az első komoly forgatókönyvet Robert Roesler grazi professzor adta ki 1871-ben.⁶³ Tézise: a román nép a Dunától délre alakult ki a Balkán nyugati és északi részein. Érvei: a források hallgatnak arról, hogy románok a 13. század előtt a Dunától északra laktak volna; az erdélyi folyónevek mind a magyar nyelv közvetítésével kerültek a román nyelvbe, ezért a magyarok már a románok előtt ott laktak; a román nyelvben nincsenek germán (gót, gepida) eredetű szavak, holott gótok és gepidák sokáig tartózkodtak a Dunától északra, ha tehát a románok ott laktak volna, egyes szavakat is át kellett volna venniük az együttélés során, de mivel ez nem következett be, csak a Dunától délre alakulhatott ki a román nyelv. Legnyomósabb érv a román és az albán nyelv rokonsága, egyes közös szavak jelenléte mindkét nyelvben, ami arra vall, hogy a románok és az albánok ősei szorosan egymás mellett éltek, és ilyen együttélésnek a Dunától északra nem lehetett tere. (Mintegy száz szóról lehet szó, amelyek a pásztoréletforma szókincséhez tartoznak, tehát életközösségre utalnak. És a kérdés ma is az, hogy ezek milyen arányban származnak valami ősi nyelvből, és milyen arányban albánból átvett szavak lehetnek.⁶⁴ A román nyelvben előfordulnak olyan egyértelműen albán szavak, amelyeket nem lehet semmilyen szubsztrátum képzettel magyarázni, mivel ezek már az albánban is utólag képzett szavak. Ilyen például a *cálbează*, *gálbează* = métely, a juhok betegsége.⁶⁵) Nyomós roesleri érv: a bolgár (szláv) nyelv hatása a románra és annak két dialektusára, az északi románra és a macedorománra (vagy másképpen: az arománra) szintén a balkáni etnogenezis mellett szól, mert ennek a nyelvi hatásnak akkor kellett érnie a román nyelvet, amikor még nem vált szét e két dialektusra a románok szétköltözése nyomán. (Az északi román vagy dákoromán dialektust a mai Romániában, valamint Szerbia egyes részein, a Timok völgyében beszélik, a macedorománt pedig Macedóniában, Görögország északi részén, Albánia keleti részein és Bulgária déli részén.) Roesler szerint az egyházi szervezetet és az egyházi szláv nyelvet is csak a Balkánon vehették át a románok. Ami pedig a dákokat illeti, ezeket a római hódítók kiirtották, aztán a dáciai romanizált lakosságot átköltöztették a Duna jobb partjára, akik aztán a 6. századdal induló avar és szláv támadások elől a hegyekbe húzódtak, majd pásztornépként költöztek be Magyarországra a 13. század elejétől kezdve.

Roesler műve az első olyan korszerű könyv a románok eredetéről, amely a nyelvészet, a régészet, a helynévtan és a történetírás eredményeit, módszereit ötvözte. Kérdés, hogy a politikai helyzet mennyire játszott bele a tézis megfogalmazásába. Roesler kétségtelenül a Habsburg Monarchia lojális állampolgára volt, és a Monarchia vezetése ferde szemmel nézte Románia létrejöttét, de arra nincs adat, hogy a könyv politikai megrendelésre készült volna. Viszont valóban kérdés, hogy ha a Monarchiát federalizálják, és az erdélyi románok a rendszer támaszaivá váltak volna, akkor is közreadta volna-e munkáját Roesler, amelyben azért akad egy-két gunyoros kiszólás. A lényeg azonban az, hogy a román nemzeti ideológia történeti érvrendszerét alapjaiban kérdőjelezte meg. Románra nem fordították le a

⁶³ Roesler, Robert: *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*. Leipzig, 1871.

⁶⁴ Schütz István: *Fehér foltok a Balkánon*. Budapest, 2006. 12–20.

⁶⁵ Çabej, Eqrem: *Introducere în istoria limbii albaneze*. București, 1997. 106.

munkát, de annál többet szidták és támadták, és a roesleri elmélet cáfolataiban a politikai töltet jóval erősebb, mint magában Roesler művében, ami ma is a balkáni román etnogenezis tézis egyik alpművének tekinthető, mert olyan konstrukciót alkotott a román etnogenezisérről, amely sokban azonos a későbbi hasonló elméletek konstrukcióival.

Roesler első komoly ellenfele Bogdan Petriceicu Hasdeu volt, cáfolatai azonban komolytalanok, hiszen a nagy autodidakta polihistorok – a mából visszatekintve – kicsit mindig komolytalanoknak tűnnek. Igaz, életükben mágikus erővel hatottak, és sok minden ma is élvezettel olvasható tőlük. Hasdeutól is. Filológia, etnográfia és történetírás szinte egyetlen komplex tudománnyá olvadtak össze számára, miközben vele indult a román tudományos felklorisztika. Bár csak forráskiadványai állnak ellen az időnek, nem egy megállapítása és feltételezése komoly kutatások számára is máig elfogadott útmutatást jelent.⁶⁶ Elsőként öntötte tudományos formába a dákoromán kontinuitás elméletét. Tette ezt huszonkét éves ifjúként, amikor 1860-ban megjelentette „Kipusztultak-e a dákok?” című programadó cikkét. Hatalmas közfelháborodás fogadta, azzal gyanúsították, hogy orosz kém, hiszen a cári politika nem nézhette jó szemmel a Róma-kultuszt, amelynek hívei ezzel próbálták elszakítani a román ortodoxiát az orosztól. A cárok az ortodoxia harcos képviselőiként léptek fel, és nem mondtak le arról, hogy a konstantinápolyi Szent Szófia templomra kitézzék a keresztet. Útjuk pedig Románián keresztül vezetett volna, miközben a nyugati hatalmak a román államot valamiféle ütközőállamként pártfogolták, és már 1856-ban – a krími háború nyomán – Moldvának ítélték Besszarábia déli részét, hogy elhárítsák a közvetlen orosz befolyást a Duna torkolatától. Hasdeu olyan nemesi családból származott, amelynek éppen az Oroszországhoz tartozó Besszarábiában voltak birtokai, ősei a cár hűséges alattvalói és elkötelezett román írástudók voltak. Apja életprogramként közölte vele: „Az Istenbe vetett hit és a hazaszeretet Krisztus igaz harcosává és igaz orosz katonává tesznek!”⁶⁷ És valóban oroszul verselte meg Miklós cár nagyságát, továbbá Róma iránti ellen-szenvét, és azt, hogy „dák vagyok testestül, lelkestül [...] gyűlölöm a rómaiakat”, továbbá azt is, hogy a románokért feláldozza önmagát, „karral, ésszel, lélekkel”.⁶⁸ 1857-ben – némileg tisztázatlan körülmények között – odahagyta Oroszországot,⁶⁹ és Jászvásárott fejedelmi sarjként, magát hercegnek nevezve lépett fel, hogy aztán tanárként és tudósként, szépíróként és újságíróként is kamatoztassa mindazt, amit addig otthon és az orosz világban tanult. „Szláv miszticizmussal határos nacionalizmusnak volt metafizikus teoretikusa”,⁷⁰ aki nem ismert tekintélyt. A tiszta római származást valló erdélyi – valóságos nemzeti szentnek tekintett – írástudókat egyszerűen pletykásoknak nevezte. És mint újságíró, kollégáit sem kímélte: előjoguk a tudatlanság, és „morált prédikálnak az amorális szószerkéről”.⁷¹ Igaz, őt is vádolták azzal, hogy olyan könyveket idéz, amelyeket nem is olvasott. Mindemellett Mircea Eliade az egyik legnagyobb romantikus géniuszt tisztelte Hasdeuban, és Novalishoz hasonlította,⁷² aki szerint a megváltó szó megváltoztatja a megkergült világot. Hasdeu filo-

⁶⁶ Weigand, Gustav: *Hasdeu ca filolog*. Convorbiri literare, 1907. No. 12.; Capidan, Th.: *Limba și cultura*. București, 1943.; Munteanu, George: *B. P. Hasdeu*. București, 1963.; Poghirc, Cicerone: *B. P. Hasdeu. Lingvist și filolog*. București, 1968.; Macrea, D.: *Contribuții la istoria lingvisticii și filologiei românești*. București, 1978. 123–140.; Russu, I. I.: *Etnogeneza românilor*. București, 1981.

⁶⁷ Dvoicenco, E.: *Inceputurile literare ale lui B. P. Hasdeu*. București, 1936. 223.

⁶⁸ Dvoicenco: *Inceputurile literare*, 59.

⁶⁹ Opreșan I.: *Romanul vieții lui B. P. Hasdeu*. București, 1990. 156–159.

⁷⁰ Iorga, Nicolae: *Istoria literaturii românești contemporane*. Vol. I. București, 1986. 87

⁷¹ Petriceicu-Hasdeu, Bogdan: *Scieri literare, morale și politice*. Vol. II. București, 1937. 99.

⁷² Eliade, Mircea: *Introducere*. In: *Scieri literare, morale și politice*. Vol. I. București. 1937. LXIII., LXXIII., LXXX.

lógusként élt a szavak bővületében, mert „bármelyik szó dolgot, lényt, eszmét, szokást tükröz”. Így aztán egy-egy szó eredetének felfejtése vagy gyakorisága számára döntő érveként hatott a nagy vitás kérdésekben. Mivel a *frunză verde* = zöld levél a román népdalokban visszatérő motívum, „a román nemzetiséggel együtt született”, így „tisza románizmus, a dák föld terméke”.⁷³ A megváltó szó a *doină* ('dal') lett, ez már végképp „megdönti Roesler egész elméletét”.⁷⁴ Méghozzá úgy, hogy Roesler egyik szófaját fordította Hasdeu Roesler ellen. Az osztrák tudós ugyanis felvetette annak lehetőségét, hogy a *dojna* szó moesiai dáktrák eredetű. És mivel – fejtegette Hasdeu – a *dojna* hegyi dal, a dákok adták tovább a románoknak. (A szó valójában keleti szláv, Erdély északi részei felől került be a román nyelvbe, és a magyar dana szavunkkal rokon.⁷⁵) Hasdeu nem hamisított, hanem hitt a nyelvészetben, mindaddig nem is szállt éles vitába Roeslerrel, miközben homlokegyenest ellenkező nézeteket vallott. Aztán megvallotta, hogy Roesler olyan kihívás, amely arra ösztönöz, hogy „felhagyjunk rutinszerű lustaságunkkal”, és „a hazugságtól” eljussunk „a teljes vagy részleges igazsághoz”, kutatások és nem hazudozások árán.⁷⁶ Láttuk, Roesler egyik legfőbb érve a gót eredetű szavak hiánya a román nyelvben. Márpedig gót eredetű szavaknak elő kellene fordulniuk a román nyelvben, ha a románok ősei és a gótok találkoztak volna a Kárpát-medencében. A kontinuitás hiányának ezen érvére válaszként Hasdeu nem fedezett fel germán eredetű román szavakat, mint egyes nyelvészek, hanem mivel úgy tudta, hogy a gótok nem jutottak el Olténiába és Hátszeg vidékére, oda helyezte a román őshazát. (Más szóval: a gótokat nem engedte be Olténiába és Hátszeg vidékére, ezzel megtalálta az őshazát, amelyet nem érthettek germán hatások.) „Nemzetiségünk ott alakult ki a hegyvidéken (*plai*), nem a síkságon.” Az ősök a 8. századig csak pásztorok voltak, majd átvették a földművelés egy-egy elemét, hogy a 14. században a földművelés teret hódítsa a pásztorkodás mellett.⁷⁷

Dimitrie Sturdza liberális politikust ez nem hatotta meg, és amennyit lehetett, felvásárolt Roesler könyvéből – Moses Gaster szerint, aki még 1878-ban tárgyyszerűen ismertette a művet, majd amikor beszerezte, beírta: „*opus rarissimum et preciosissimum*” (nagyon ritka és értékes mű).⁷⁸ Ugyanakkor ez a Sturdza írta az előszót a nagy forrásgyűjtő Hurmuzaki román történetéhez, amely egyértelműen jelezte, hogy a románok a 9–10. században a Balkán-hegységből és Macedóniából vándoroltak a Duna-mellékére és a Kárpát-medencébe.⁷⁹ Ezt a szerzőt talán azért nem támadták román részről, mert nem vették komolyan, hiszen alapvetően politikus volt, aki a bukovinai román autonómiáért küzdött, miközben a modern román forráskiadást is ő kezdeményezte. De elnézték munkatársának, Ioan Slavicinak is, hogy a roesleri elmélet valószínűségének lehetőségét elfogadta, meg azt is, hogy a román történelem szerinte a szláv és a neolatin elemek összeolvadása után kezdődhetett el.⁸⁰ Slavici ugyanis a román nép vitalitását és szaporaságát hangoztatta, igaz, ő maga olyan vidék-

⁷³ Petriceicu, B. P. – Hasdeu, B.: *Studii de folclor*. Cluj-Napoca, 1979. 45.

⁷⁴ Petriceicu–Hasdeu: *Studii de folclor*, 125.

⁷⁵ Rosetti, Al.: *Dr. Doina*. Studii și cercetări lingvistice, Vol. 3. (1970) 273–274.

⁷⁶ Petriceicu, B. P. – Hasdeu, Bogdan.: *Etymologicum Magnum Romaniae*. Vol. III. București, 1976. 660.

⁷⁷ Petriceicu, B. P. – Hasdeu, Bogdan: *Istoria critică a Românilor*. Vol. II. București, 1875. 70.

⁷⁸ Miskolczy Ambrus: *A hagyományörzéstől a modern nacionalizmusig: Moses Gaster lázadása. Moses Gaster: Judaica & Hungarica*. Budapest, 1993. 31.

⁷⁹ Hurmuzaki, Eudoxius: *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*. Bd. I. București, 1878. 185.

⁸⁰ Slavici, Ioan: *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina*. Wien–Teschen, 1881. 22., 56.

ről származott, amely a születéskorlátozásban élen járt. Mégis olyan – immár klasszikus – író volt, aki a román kulturális egység megteremtésében élen járt, és klasszikus írónak számított.

Hasdeu viszont elérhető közelbe hozta azt, amit Mircea Eliade – jó fél évszázad múlva – az „autochtonizmus misztikus tapasztalatát”-nak nevezett, és ez nem más, mint az „a mély érzés, hogy a földből jöttél elé, a Föld szült téged, miként sziklákat, folyókat, fákat, virágokat”.⁸¹ Hasdeu mélyebb identitásélményt kínált, mint a római származás dogmája és az állandó példálózás a római dicsőséggel. Dácia dicsősége – hangoztatta Hasdeu – megelőzte Rómáét. A román nép most már nem egyszerűen az őslakosságot kiirtó hódítók utóda, hanem az őslakóké is, akik egybeolvadtak a római civilizáció népével. Hasdeu a román nyelv latin jellegét viszont kortársai közül a legmeggyőzőbben bizonyította. 1870-ben az borzolta a kedélyeket, hogy az egyik román nyelvész, Alexandru Cihac etimológiai szótárában a szláv szavaknak a román szókinccsen belüli magas számára hívta fel a figyelmet, mintegy 40%-ra becsülve ezek mennyiségét, és csak 20%-ra a latin szavakét. (Emellett számításai szerint még 20–20% a török, valamint a magyar és görög eredetű szavak aránya.) Csak-hogy – mint erre Hasdeu felhívta a figyelmet – Cihac nem vette figyelembe, hogy a latin eredetű szavak beszédben és írásban jóval gyakrabban fordulnak elő, mint a szláv eredetű szavak. Cihac statikus jellegű nyelvszemlélete ellenében Hasdeu megalkotta a szavak forgalmának elméletét, ebben azt hangsúlyozta, hogy a nyelv jellegét éppen az egyes szavak előfordulásának gyakorisága határozza meg. (Ma a román szókinccsen a szavak több mint 60%-a latin eredetű, miután a 19. század derekától rengeteg franciából származó szó és kifejezés honosodott meg.) Ugyanakkor Hasdeu a dák világban, Zalmoxisz kultuszában, a hősök másvilági feltámadásának hitében végül is kora embere számára is vonzó kulturális örökséget tárt fel, miközben – mint 1858-ban vallotta – az ősök átadják „a faj jellegének fizikai és erkölcsi vonásait, a vér muzsikáját”.⁸² Ebből ma már kihallani a jövő – rasszista – melódiáját, de akkor csak a romantikus nacionalizmus megnyilvánulása volt, ugyanakkor a népeket már nem egyszerűen egy hárfa húrjaihoz hasonlította, miként a klasszikusok, hanem hierarchizálta. „Minden nép – írta 1893-ban – a földrajzi terephez hasonlóan, jelenlegi rétegből és korábbi, folyamatos alaprtegekből, substratumokból áll.”⁸³ A balkáni népek alaprtege a pelazg, erre telepedtek rá a trákok, a latinizált trákokból lettek a románok, az elszlávosodott trákokból a szerbek és a bolgárok. Ebben a nagy családban a románok kaptak elsőséget Hasdeutól, mivel egész sor – fiktív – román nyelvi hatást feltételezett a délszláv nyelvekben. A magyaroknak pedig azt a szerepet adta, hogy a pannóniai, azaz dunántúli románokat Macedóniába űzzék... (Korábban, a földművelés eredetéről értekezve, amikor a román nyelv agrárszókinccsében a magyar elemeket jelezte, a magyaroknak némi pozitív hatást tulajdonított.⁸⁴) Nem véletlen viszont, hogy Marczali Henrik 1894-ben légvárákra épülő történelemhamisításnak nyilvánította az etno-geneologizáló elmélkedést, és a regionális román politikai hegemoniának a megideologizálását olvasta ki Hasdeu szövegéből, amit szerzője történeti igazságra törő vizsgálódásai összefoglalásának tartott.⁸⁵ Hasdeu

⁸¹ Eliade, Mircea: *Eseuri*. București, 1991. 254.

⁸² Babu-Buznea, Ovidia: *Dacii în conștiința romanticilor noștri*. București, 1979. 105.

⁸³ Petriceicu–Hasdeu: *Etymologicum*, III. 8.

⁸⁴ Petriceicu–Hasdeu, Bogdan: *Originile agriculturii la români*. Columna lui Traian, 3. (1874)49.

⁸⁵ Marczali Henrik: *Néhány történeti észrevétel Hasdeu tanulmányára*. Budapesti Szemle, 79. évf. (1894) 82–91.

nyomán aztán megszületett a kor egyik legmonumentálisabb fantazmagóriája,⁸⁶ amelyben Dácia már a pelazgok világbirodalmának a folytatása...

Hasdeu tanítványa, A. D. Xenopol 1884-ben már könyvet írt Roesler ellen. Tette ezt azért is, mert olyan román személyiségek, mint Eudoxiu Hurmuzaki, kora legjelentősebb román forráskiadásának patrónusa vagy a filológus Alexandru Lambrior maguk is elfogadták a roesleri elméletet. Xenopol könyve érdekes kordokumentum, tévedéseket igazít ki, és téved, valamilyen oknál fogva erdélyi szásznak tartotta a gráci professzort, hitelesnek fogadta el Hasdeu 1134-re keltezett oklevélhamisítványát, és egyik legfontosabb érve az volt, hogy a romanizált dákok a népvándorlók elől a hegyekben húzták meg magukat, aztán amikor elvonultak a hullámok, visszatértek, miként Havaselvén és Moldvában is tették a parasztok a 18. században, amikor jöttek a tatárok és a törökök. Visszatértek, mert az egyszerű emberek szeretik a hazájukat. A könyv alapvetően a román történelmi jog felmutatása, tiltakozás a magyar elnyomás ellen és megalapozása a reménynek, hogy Dácia igazi fiainak a kezébe kerül.⁸⁷ Egyébként Xenopol volt az első, aki a románok eredetének kérdésében a rejtély szóval élt, műve francia változatának az „Egy történelmi rejtély” címet adta.⁸⁸ Ez ironikus fordulat, de később a „rejtély” szó használatában a dákoromán kontinuitás harcosai már valóságos merényletet láttak, és még 1885-ben, abban az évben, hogy Xenopol megoldotta a rejtélyt, Dimitrie Onciul vele és Roeslerrel egyaránt szembefordult.

Onciul tézise az admigráció, a hozzávándorlás, a folytonosság és az őshonosság elegyítése volt. Eszerint az egykori traianusi Dáciában, azaz Erdélyben romanizált vagy római népességtöredékek maradtak, és aztán a 8–9. században a Balkánról jött a román népesség zöme. „A vita kirobbanása óta a román kérdést túl erősen állították a nemzeti szenvedélyek szolgálatába, túlságosan meghempergették a gyűlölet és a gonosz mesterkedések sarában ahhoz, hogy az elfogulatlan ítélet is helyet kapjon, és megfelelő módon érvényesülhessen. Ebből származnak a túlzások mindkét részről, mely túlzások tévutakra vittek. De általában a középút a legegyszerűsebb, és ebben az esetben is az marad.”⁸⁹ Félreértés ne essék, nem arról van szó, hogy Onciul innen is, onnan is eleve megfontolt szándékkal valami kompromisszumot keresett volna, hanem arról, hogy az érvek és ellenérvek mérlegelése után alakította elméletét, és többször használta a visszavándorlás, mint az admigráció kifejezést. Ezzel ugyanis hazafias elkötelezettségét juttatta kifejezésre, hiszen tézisével kitette magát a hazafiatlanság vádjának. Kétségtelen viszont, hogy ő volt a legnagyobb román pozitivistá történelész, aki a politikai megfontolásokat igyekezett háttérbe szorítani, aztán annak érdekében, hogy bekerülhessen az Akadémiába, belépett a konzervatív pártba, amelynek sok tagja a tudományos objektivitást és helyzetelemzést vallotta célként.⁹⁰ Tézisét nem adta fel, hanem 1919-ben a román nemzeti egységet dicsőítő akadémiai előadásában az alkalomnak megfelelő pátozzsal újra kifejtette: a román nemzetiség első magvait akkor vetették el, amikor a rómaiak meghódították az Adriai-tenger keleti partvidékétől a Dunáig terjedő illír területeket, ahol – szerinte – a hajdani illírek, a mai albánok ősei éltek. „Innen indult a kelet-dunai provinciák romanizálása a Fekete-tengerig és a Kárpátokig, majd tovább, és ennek eredményeképpen Dacia Traianában a római hódítás „lerakta a román nép alapját azon a földön, amely történelmi hazája, és ahol kifejlődött a románok nemzeti állama”. A Dunától délre latinizált népet viszont a szlávok és bolgárok behatolása arra kényszerítet-

⁸⁶ Densușianu, Nicolae: *Dacia preistorică*. București, 1913.

⁸⁷ Xenopol, A. D.: *Teoria lui Roesler*. București, 1998. 10., 32–33., 93., 229.

⁸⁸ Xenopol, A. D.: *Une énigme historique. Les Roumains au moyen-âge*. Paris, 1885.

⁸⁹ Onciul, Dimitrie: *Scrieri istorice*. Vol. I. București, 1968. 260.

⁹⁰ Sacerdoțianu, Aurel: *Viața și opera lui dimitrie Onciul*. In: Onciul: *Scrieri istorice*, I. 26.

te, hogy a hegyekbe húzódnak. „Ily módon megállapítható, hogy a román nemzet kialakulása a dél-dunai romanizált provinciákban s úgyszintén Dacia Traianában, amelyet jórészt e provinciák római elemeivel kolonizáltak, befejeződött – az egész latinsággal való területi egységben – azt megelőzően, hogy a szlávok a VII. század elején megtelepedtek volna a Balkán-félszigeten.” A magyarok bejöveteléig olyan béke honolt a Kárpát-medencében, hogy az a balkáni hegyek világába szorított elemeket vonzani kezdte, és megindultak észak felé. „A déli admigráció révén megerősödött a dáciai román elem, már amennyi megmaradt és fejlődött, miután Aurelianus elhagyta a provinciát, annyira gyarapodott, hogy teljesen magába olvasztotta az együtt élő szlávokat”, akiket még a magyarok is itt találtak.⁹¹

A régmúlt képe némileg idillikus, a képpalkotók egymásról kialakított képe már kevésbé. Az admigráció tézise körül is kiobbant egy kisebb-nagyobb akadémiai botrány. Kirobbantója Radu Rosetti, sajátos alakja a román történetírásnak és szellemi életnek. Kicsit külön, kicsit magányos, aki a saját útjait járta. Egyszóval nonkomformista, talán az egyik legnagyobb a román kultúrában. Igaz, mint fejedelmi sarj megengedhette magának. És nem akármilyen sarj, hanem ízig vérig demokratikus, aki tudott a nép nyelvén. Mint a klasszikus író, Mihail Sadoveanu hangsúlyozta: „...úgy beszélt, mint a parasztok, és európai módon gondolkodott”. A csángókról is rendhagyó véleményt tett közzé.⁹² De a legnagyobb „bűne” és erénye az volt, ahogy az 1907-es nagy parasztfelkelésről szóló monográfiájában megírta a parasztság jogfosztását, egy valóságos vádiratot a nagybirtok ellen. A románok eredetéről szóló értekezéseit viszont próbálták kihasználni ellene. Nem kétséges, eredeti, de durva ötlettel jött elő még egy 1889-es cikkében, amikor azt bizonygatta, hogy a szlávok rablóhadjárataik során a 6. és 7. században a Duna bal partjáról számos latinizált trákot telepítettek a Duna jobb partjára és a Kárpátok vidékére, ahol viszont még éltek korábbi latinizált elemek. Később a latin elemek erdélyi túlélésének lehetőségét is elvetette. A hegyekben való túlélés feltételezését egyenesen abszurdnak minősítette, mert szerinte az erdélyi hegyekben nem lehetett elég legelő az állattartáshoz, legfeljebb jelentéktelen törzset lehetett volna eltartani. A Román Akadémia meg is kapta a feladatot, hogy foglaljon állást ebben a kérdésben, de nem tette. A szerző pedig nyugodtan hirdethette, hogy a történettudomány célja az igazság feltárása, egyébként a hazafiatlanság vádjának elhárítására még azt is hangoztatta, hogy a románok háromszáz évvel korábban jöttek be, mint a magyarok, és elhatárolta magát Roeslertől, valamint Hunfalvy Páltól.⁹³ Lassan megjelentek a színen a nagy nyelvészek, amire azért is szükség volt, mert a történészek a nyelvészetben már nem voltak otthon. Kérdés, hogy a nyelvészek mennyire lehettek otthon a történelemben. Mindenesetre az elbeszélő források miatt ők maguknak vindikálták a dicsőséget, hogy megfejtésük a „rejtélyt”.

A román nyelvészek belső „vitája”

A nagy nyelvészek általában nem szívelelik egymást. A románok is ezt példázzák, és azt is, hogy az ellenségeskedés nem szép, de az ezt kísérő versengés mégis termékeny. Igaz, a hangváltozások elemzése a mai – nem nyelvész – olvasó számára labirintus, de a nyelvészek sem ítélik meg egyformán, hogy ők maguk, a labirintus mérnökei miként kerültek ki okfejtéseik szövevényéből, miközben egymással hadakoztak. A három nagy harcos profesz-

⁹¹ Onciul: *Scrieri istorice*, II. 299., 303–304., 307.

⁹² Miskolczy Ambrus: *Előszó*. In: Rosetti, Radu – Arens, Meinolf – Bein, Daniel – Demény Lajos: *Rendhagyó nézetek a csángókról*. Budapest, 2004. 5.

⁹³ Rosetti, Radu: *Regretabil! Viața românească*, vol. 6. (1909) 361–372.

szor egy-egy iskola alapítója: Ovid Densusianu (1873–1938) Bukarestben, Alexandru Philippide (1859–1933) Jászvásárott, Sextil Pușcariu (1877–1948) Kolozsvárott.

Alexandru Philippide indult a legkorábban a pályán, de későn ért be a termés. Immár hatvanadik évét is betöltötte, amikor közzétette élete fő művét *A románok eredete* címmel. A két kötet 1700 oldalra rúg. Az első kötet azt vizsgálja, hogy mit mondanak a történeti források. A térségben élő etnikumok bemutatásával hatalmas körképet nyújt a Balkán-félsziget romanizációjáról. A mű a latin feliratok névanyagának mindaddig legrészletesebb feldolgozása. Végül Philippide sorra veszi és értékeli – hol csak néhány sorban, hol oldalon keresztül – mindazt, amit a románok eredetéről írtak. Teszi ezt minden tekintélytiszteltet mellőzésével. E téren Iorgát a legdeзорiantabbnak minősítette, és a legnagyobb román történétíró egy harmadik vonalbeli osztrák és magyar történész mellé helyezte. Roesler téziséét nullának minősítette, viszont a románok és az albánok őseinek együttéléséről vallott nézetét olyan megjegyzéssel idézte fel, hogy ezzel „betapasztotta mindazoknak a száját, akik azt hangoztatták, hogy a dákorománok szakadatlanul és kizárólag Dáciában éltek”. A román nép kialakulásának területét az 1914 előtti földrajzi terminológiát használva így jelölte ki: a Szerb Királyság a Drina folyóig, e királyság nyugati határáig, Koszovo török tartomány délen egészen Skopjéig (Üskübig), beleértve Bulgária délnyugati részét is (Szófia és Küstendil vidékét), Bulgáriának a Duna és a Balkán-hegység között fekvő területei, Dobruzsza, Olténia, Havaselve és Moldva Duna-menti részei és Besszarábia tengerparti területei egészen Akkermanig (Ceteata Albă, Nyeszterfehérvár), Erdély, a Bánság és a Szerémség. Miután azonban a hunok a 4. század második felében meghódították Pannoniát, a rómaiak ennek latinizált lakosságát is visszavonták, akik maradtak vagy beolvadtak az egymást követő népekbe, vagy fennmaradtak mindaddig, amíg a románok át nem keltek a Dunán, és ekkor hozzájuk asszimilálódtak. Philippide a romanizált népek két rétegét különböztette meg. Először az őshonos népek vagy legalábbis a római hódoltság előtti népek rétegét. Nyugatról kelet felé haladva ezek a következők voltak: dardánok, dasszareták, breukok, párthusok, cavok, scordiscok, triballok, moesek, dákok, besszák, inaedek, denetheleták, szardok, géták, crobzyok, corallok, szkíták, szarmaták, baszternák, obulensek, oitenszek, autariaták, britolagok. Ezekhez csatlakozott a pirusták dáciai kolóniája, a Dáciában lévő kelta telepések és a különböző illír–pannon kolóniák. A román nemzet kialakításában közreműködő dákok a Duna jobb partján, Moesia Superior és Moesia Inferior provinciában éltek, Dáciában viszont csekély számú romanizált dák akadt. A római hódoltság ideje alatt az őslakos vagy legalább a római hódoltság előtti népeknek erre a rétegére rakódtak rá a román területen rövidebb vagy hosszabb időre további népek (azok a népek, amelyekről tudjuk, hogy nemcsak betörték a románság területére, hanem ténylegesen le is telepedtek, kis csillaggal szerepelnek a felsorolásban): *alánok, *astingok vagy *astringok (vandálok), *avarok, *baszstarnák, *besszusok, boranok, bolgárok, kárpok, kosztobokok, *cemanderek, *gepidák, *gótok (nyugati és keleti gótok), *herulok, *hunok, *markomannok, peucek vagy peucinek, roxolánok, *sadagarok, *szarmaták, *scyrek, *szlávok, *taifalok, urugundok, *vandálok. „Ez a konglomerátum azt az egységes vonást, amely egyetlen nép, a román, és az egyetlen nyelv, a román születését lehetővé tette, ezen elemek keveredésének köszönhető, amit azonos társadalmi és politikai körülmények segítettek elő, és az, hogy e népek között az egyik túlsúlyban volt, mégpedig a trák.” A romanizálásban az itáliai elemek száma nagyon csekély volt. Philippide szerint „semmit sem tudunk arról, hogy a románok mikor foglalták el jelenlegi területeiket”. Úgy vélte, „a románoknak már a 7. század elején meg kellett kezdeniük a szívgárgást a Duna jobb partjáról a bal parti területekre, és ennek a szí-

várgásnak a 13. század első feléig kellett elhúzódnia”.⁹⁴ Az albán és román nyelvi rokonság, valamint a román nyelvjárások vizsgálatával pontosan leírta a románok – hullámszerű – vándorlását. Egyszerű – nem nyelvész és nyelvész – halandó számára ez munkájának legnehezebben emészthető része. A hangtant csak különleges adottságok birtokában és csendben lehet művelni. Miután ez utóbbira nagy szüksége volt Philippidének, az anekdota szerint összetörte első felesége zongoráját, és a roncsokat kidobta az ablakon. (Ez enyhíthetett azon, hogy Jászvásárott börtönben érezte magát.⁹⁵)

Philippide nyelvszemléletében „a nyelv olyan szerv, amelynek működésében a fizikum is meg a pszichikum is részt vesz”. Viszonyuk változó. „A hangok olyan fizikai elemek, amelyeket a test bizonyos fizikai részei keltenek, az ismereteknek hangok általi szimbolizálása viszont a pszichikai rész, amit a lélek dolgozott ki.” A hangok lassabban és fokozatosabban változnak, míg a szimbólumok (szavak, nyelvtani formák és ezek jelentése) gyorsabban és hirtelen változnak, és a hangok közötti igen nagy hasonlóság mellett gyakran hatalmas jelképi eltéréseket találunk. „Hasonlítsuk össze például a hangok és a szimbólumok változásának arányát a román köznyelvben: a szimbólumok (szavak, a szavak jelentése és formája) változása olyan nagy, hogy a paraszt már nem is érti ezt a nyelvet, a hangokban tapasztalható változás viszont csaknem nullával egyenlő, így teljes mértékben megőrződtek az ősi kiejtések. Ha tehát az ember követni akarja az egy tömböt alkotó román nyelv csoportokra tagozódását, azzal a gondolattal, hogy ez a tagozódás megfelel annak, ahogy a román népet alkotó csoportok eltávolodtak egy adott terjeszkedési központtól, akkor áll biztosabb alapon, ha kalauzának az anyagi természetű hang lassú és szilárd elemét választja.” 202 hangtani közös vonás lelhető fel a három nagy román dialektusban (a dáko- vagy északi románban, a macedorománban és az isztrorománban). 96 valamennyi dialektus közös vonása, 106 pedig két-két dialektus közös vonása. Ezzel a 202 közös jelenséggel szemben az egyes nyelvjárásoknak megvannak a maguk sajátos vonásai (a dákorománban 58, a macedorománban 57, az isztrorománban pedig 20). Miután az aldialektusok és a tájnyelvek eltérő és közös vonásait is megállapította, azt is leszögezte, hogy vannak olyan közös vonások, melyek egymástól távol, külön-külön alakultak ki, és pedig a románok hasonló fizikai és pszichikai alkatának köszönhetően. A román tömb még Kr. u. 600 előtt több ágra szakadt: először a dákorománok és a macedorománok váltak el egymástól, aztán az isztrorománok váltak ki a dákorománok közül, majd a macedorománokról leváltak a meglenorománok, és Szalonikitől északra, Meglenben telepedtek meg. Amit Philippide korábban szivárgásnak nevezett, azt immár hullámok mozgásaként jellemezte. A közös és eltérő hangtani sajátosságok összehasonlításából következett: 1) a románok először a Bánságba vonultak, aztán „a hullámok egymás fölött áthaladnak a Bánságból kiindulva és egyre távolabbi területekre csapnak át, a Kárpátokon túli részekre (a Barcaság és az Olt-vidék [Fogarás], Délkelet-Erdély kivételével), Moldovára, Bukovinára, Besszarábiára; 2) csupán egy Kárpátokon túli hullám nyúlik át Olteniára és a Havaselvére; 3) külön-külön hullámok öntik el Olteniát, Havaselvét, a Barcaságot és az Olt-vidékét, Délkelet-Erdélyt; 4) egyetlen olyan hullám sem volt, amely Havaselvét és Moldovát egyszerre öntötte volna el; 5) Olteniát egy Kárpátokon túli hullám öntötte el Havaselve nélkül. Tehát Moldova, Bukovina, Besszarábia genetikailag (mint ág) és történelmileg a bánsági-Kárpátokon túli területhez tartozik, míg Moldovának és Havaselvének egymással sem genetikai (ágszerű), sem történelmi kapcsolata nincs; Olténia genetikai (ághént) és történelmi szempontból vegyes összetételű, azaz bánsági,

⁹⁴ Philippide, Alexandru: *Originea romînilor*. Vol. I. Iași, 1925. 690., 782., 793., 854–858.

⁹⁵ Oprișan I. (ed.): *Alexandru I. Philippide în dialog cu contemporanii*. Vol. I. . București, 1986. 46., 76.

Kárpátokon túli és havaselyi elemekből áll. Tehát két különálló román vándorlás zajlott le: az egyik felölelte a bánási-Kárpátokon túli területet (a Barcaság és az Olt-vidék [Fogaras], Délkelet-Erdély kivételével), Moldovát, Bukovinát és Besszarabiát, a másik pedig Olténiára, Havaselyre, a Barcaságra és az Olt völgyére, Délkelet-Erdélyre terjedt ki.” Összegezve a szétvándorlás menetét: „Először a macedorománok telepedtek le mai területeiken, és letelepedésük rövidebb ideig tartott, csaknem egyidejű és tömeges méretű volt. A dákorománok viszonylag később telepedtek le mai területeiken, de letelepedésük hosszabb ideig tartott és fokozatosan ment végbe. Ami az isztrorománokat illeti, nyelvük csak annyit árul el, hogy még ma is létező szórványos maradványaik viszonylag későn telepedtek le jelenlegi területeiken, és nem is olyan régen még közelebb laktak a románok őshazájához, mint a dákorománok. A dákorománok északi és keleti irányú vándorlásuk során szintén kettészakadtak. [...] Az első ág hullámai, amelyek Moldovát és Besszarabiát lepték el, nem Erdély keleti havasain át terjedtek tova, hanem Erdély északi völgyein, Bukovinán át. És ez a román áradat Bukovinán keresztül először Moldovát öntötte el, majd később szintén Bukovinán át Besszarabiát. A második ágak azok a hullámai, amelyek átcaptak a Barcaságba és Olt-vidékbe, Délkelet-Erdélybe, az őshazából kiinduló új vándorlásból szakadtak le, és ezek későbbi keletűek, mint a Havaselyt elárasztó vándorlás.” A román vándorlás oka a szlávok benyomulása a Balkánra, akik viszont jelentős mértékben elhagyták a mai Románia területét. „A két területen a teljes népcseré csak a 13. század elejére ment végbe. Tehát a 13. század nem a dákoromán vándorlás kezdetét jelenti, ahogyan Roesler hitte, hanem ennek befejezését: a 13. század elején a románok már benépesítették azt az egész területet, amelyet jelenleg elfoglalnak.”⁹⁶

Az ilyen jellegű munkák sorsa, mint amelyet Philippide tett le az asztalra, elhallgatás és szidalmazás. O. Densusianu a kettőt elegyítette. Márpedig ő volt kora nagy nyelvésze, aki még huszonévesen, a századfordulón megírta a román nyelv történetének első tudományos szintézisét, amelyet 1929-ben újra kiadott. Kölcsönösen lekezelték egymást Philippidével, ezért Densusianu érdemi elemzés nélkül, kisebb ellentmondások kipécézése után kimondta az ítéletet: „nehézkes és homályos könyv, és az utolsó oldalnál az ember úgy érzi, mintha katakombából bújna elő”, igaz, sok munka, de „sok hiábavalóság”. De a legkeményebb kijelentése egy költői kérdés: „Philippide miért nem írja alá egészében Roesler elméletét?”⁹⁷ Densusianu nem bocsátotta meg, hogy Philippide nem tartotta valószínűnek a latinizált elemek dáciai (erdélyi) túlélését. Viszont ő maga sem határolta el magát minden vonatkozásban a gráci professzortól: „Az egyik pont, amelyben egyetértünk Röslerrel: a román nyelv kialakulásának középpontját a Dunától délre kell helyeznünk. Olyan tény ez, ami számunkra megcáfolhatatlannak tűnik, és amelyet a filológiai kutatások a jövőben csak tovább fognak erősíteni. Mégis eltérünk Röslerrel, amikor a román nyelv születésének területét Moesiára teszi, és elfogadja, hogy a románok ma a kolonusok leszármazottai, akiket Aurelianus telepített le e provinciában, miután 271-ben kiűrtette Dáciát. Megítélésünk szerint a román csak Moesiánál sokkal kiterjedtebb és az Adriához közelebb fekvő területen alakulhatott ki. És szerintünk e terület csakis Illíria lehetett.” De „amikor kijelentettük, hogy a román kialakulása középpontjának Illíriában kellett lennie, semmiképpen sem zártuk ki bizonyos eléggé jelentős latin elem fennmaradását Dáciában és Moesiában. E provinciák közül az elsőben ilyen elem főként délnyugaton maradhatott fenn, a Duna középső folyásához közeli vidékeken, valamint a Száva és a Dráva mentén is. E tájakon a római élet kezdettől

⁹⁶ Philippide, Alexandru: *Originea romînilor*. Vol. II. Iași, 1928. 379., 381–382., 389–390.

⁹⁷ Densusianu, Ovide: *Al. Philippide: Originea Romînilor*. Vol. I–II. Iași, 1925., 1928.; *Grai și suflet*, 1929–1930, 396–404.

fogva nagyon intenzív volt, semhogy olyan hirtelen kihunyhatott volna, mint azt Rösler hiszi. Illíria szomszédságának mindenképpen alá kellett támasztania, és bizonyos mértékig táplálnia is kellett a római életet a Balkánnak ebben a részében, még akkor is, ha Dácia valamennyi római lakosa ki is vándorolt volna Aurelianus idejében; Illíria ezen délnyugati részét fokozatosan újra benépesítették volna azok az újabb telepések, akiket errefelé taszított az a mozgás, amely a Duna jobb partján élő latin népességet áthatotta.”⁹⁸ Ami pedig a perdöntő albán–román közös szavakat illeti, ezeket – Densusianu szerint – a délről északra vándorló macedorománok adták át a dákorománoknak.⁹⁹ Csakhogy Philippide azt mutatta ki, hogy a macedorománok hamarabb eltávolodtak az albánoktól, mint a dákorománok, hiszen ezek nyelvjárásában erősebben érvényesült az albán hatás.

A kolozsvári Sextil Pușcariu 1926-ban még a Philippide által kifejtett hullámelmélet alapos elemzését ígérte, hangsúlyozva, hogy a kérdés „örökké nyitott”,¹⁰⁰ de aztán a vitát lezárta, mielőtt megnyitotta volna, mert egy évtized múltán már Philippide munkásságának említése nélkül fejtette ki nézeteit. A kolozsvári professzor reménytelen vállalkozásnak tartotta, hogy megtalálják a román nép őshazáját, bölcsőjét, mert – mint fejtegette – hatalmas területeket bejáró pásztornép lévén Dél-Görögországtól az északi Kárpátokig terjedő, hatalmas területeken alakult ki, nyelvi egysége pedig a pásztornép mozgékonyságának köszönhető, a magyar helynévanyag, a folyó nevekben élő (Olt, Maros) magyar nyelvi hatás pedig a Magyar Királyság nyomásának tudható be.¹⁰¹ Közben azt is vallotta, hogy az Erdélyi-érchegységben lett volna egy olyan magterület, ahol a latin nyelv folyamatosan alakult volna románná, hiszen az ottani nyelvjárásban több a latinból levezethető szó, mint másutt.¹⁰² (Igaz, Tache Papahagi – aromán eredetű román nyelvész és folklorista – úgy vélte, hogy a mócok a Balkánról származnak, ahol még él a *moțian* nevezetű macedoromán népcsoport.¹⁰³)

Ezzel lezárult a három hang- és mérvadó tudós vitája, de a Philippide-vita hullámai nem ültek el. Philippide hú tanítványa szerint mestere műve az egész szakirodalom legalaposabb terméke, amelyről már 1927-ben megírta, hogy nemzeti jellegű a szó legemelkedettebb és legszebb értelmében, ami a román nép vitalitását bizonyítja, azaz, hogy annyiféle etnikumot tudott magába olvasztani, és ez „jogos bizalmat és reményt kell hogy ébresszen bennünk”.¹⁰⁴ Annál is inkább, mert már kísértett a faji tisztaság eszméje. Jellemző, hogy még az 1850-es években a tudós szabadkőműves szerzetes, Eufrosin Poteca halálos ágyán keserűen mondta egyik barátjának: „...ne felejtse, hogy népünk dákok, rómaiak, gótok, vizigótok, avarok, kunok, besenyők, bolgárok, szerbek, magyarok és mások és mások gyűlevész bandája, és még sok idő kell, hogy jóféle nép legyen belőle!”¹⁰⁵ És akinek mondta, olyan nacionalista filozófus lett, aki már-már az etnikumot tette meg kategorikus imperatívusznak, és úgy nyilatkozott Philippide könyvéről, hogy „nem tudjuk, olyan zseni művéről van-e szó, akit nem ismertek el kortársai, vagy egy eredeti ember dolgozatáról, aki nem

⁹⁸ Densusianu, Ovide: *Histoire de la langue roumaine*. Vol. I. Bucarest, 1929. 288–289.

⁹⁹ Densusianu: *Histoire*, 356–357.

¹⁰⁰ Pușcariu, Sextil: *Pe marginea cârților*. Dacoromania, vol. 4. (1924–1926)2. 1381.

¹⁰¹ Pușcariu, Sextil: *Limba română*. București, 1940. 255., 307.

¹⁰² Pușcariu, Sextil: *Les enseignements de l'Atlas linguistique de Roumanie*. Revue de Transylvanie, vol. 1. (1936–1937); uő: *Contribuția Transilvaniei la formarea și evoluția limbii române*. Revista Fundațiilor Regale, vol. 5. (1937).

¹⁰³ Papahagi, Tache: *Cercetări în Munții Apuseni*. Grai și suflet, vol. 2. (1925) 22–89.

¹⁰⁴ Iordan, Iorgu: *Alexandru I. Philippide*. București, 1969. 109.

¹⁰⁵ Rădulescu-Motru, C.: *Revizuirii și adăugiri*. Vol. II. București, 1996. 292–293.

tudta módszeresen feldolgozni a gyűjtött anyagot”.¹⁰⁶ Valójában a történészek nem tudják megemészteni Philippide koncepcióját. Elhallgatják, jobb esetben elutasítják, csakhogyz nem érvekkal teszik, hanem azzal, hogy abszurdá stilizálják. Gheorghe I. Brătianu például arról írt, hogy Philippide egyébként „komoly munkája” szerint a románok ősei valóságos cikkcakkban vándoroltak volna, és valamennyi nép között elérték a területi instabilitás abszolút rekordját. Viszont – mint hangsúlyozta – csak abban érthet egyet a bevándorlás elméletének híveivel, hogy Moldva és Besszarábia a középkori román expanzió utolsó szakaszát jelentik.¹⁰⁷ Brătianu némileg az admigrációs elmélet felé hajlott, elfogadta azt, hogy a Balkánról kisebb csoportok vándoroltak északra, de abban a politikai helyzetben alapvetően azt kellett bizonyítania, hogy a román nép bölcsője Erdély. Amit ő hitt is. A történelmi kérdés akkor úgy hangzott: ki birtokolja Erdélyt? Milyen formában érvényesítheti kisebbségi jogait az erdélyi magyarság, és miként lehet jogait korlátozni? A román és magyar történészek és nyelvészek két ellenséges táborként álltak egymással szemben. A harci mezük a kemény stílus, tudományos téziseiket azonban érvekkal támasztották alá, legfeljebb kételeyeket hallgatták el.

A magyar nyelvészek „egyetértése”

Lehet, hogy Aurélien Sauvageot, a finnugor nyelvész nagy művelője túlzott akkor, amikor úgy érezte, hogy a két világháború közötti Budapesten az európai nyelvészeti központjában élt.¹⁰⁸ Kétségtelen azonban, hogy Magyarországon azóta sem művelték olyan magas szinten a történelmi nyelvészetet, mint akkor. A politikai vezetés is támogatta a revizionizmus érdekében, de azért is, mert az utódállamok tudósai sem kímélték a tintát a magyar történelem diszkreditálása érdekében. Ez a kettős nyomás olyan egyetértést alakított ki, amelynek felszíne alatt érezhetőek a koncepcionális különbségek is. Ugyanakkor úgy kellett fogalmazni, hogy ezek ne kerüljenek előtérbe, azokat ne használhassa ki a másik fél a maga propagandacéljaira, és ez a historiográfiai paranoia ma is jellemzi egész térségünket.

A korszak két legjobb magyar romanistája, Tamás Lajos és Gáldi László munkássága párhuzamba állítható az egymással szembenálló román nyelvészekével. Tamás Lajos olyan könyvet tett le az asztalra, amely csak Philippide teljesítményéhez hasonlítható, ugyanakkor Pușcariu szemléletével is rokonítható. Nem próbálta egy kisebb-nagyobb területen megtalálni a román őshazát. Feltételezte ugyan, hogy a román „pásztorok eredetileg csak egy szűkebb területi körzet határain belül folyt”, de aztán az őstrománság „a szláv hatás első és legrégebbi korában (6. századtól a 10. századig) még teljes egészében a Balkán-félszigeten pásztorkodott”, ezzel szemben Erdélyben még a 12. században sem élt „letelepített” románság, igaz, „nomád pásztorcsoportok [...] már a 9. században megfordulhattak a Kárpátok kövér havasi legelőin, sőt, hogy ne [...] vádolhassanak elfogultsággal, még azt sem tarthatjuk lehetetlennek, hogy még mielőtt a honfoglaló magyarok északkelet és dél felől benyomultak volna Erdélybe, ott már néhány évvel hamarabb [román] pásztrok nomadizáltak”. De ilyen alapon – folytatta – az is elképzelhető, hogy a hunok soraiban már akadnak magyarok is.¹⁰⁹ 1940-ben írt dolgozatában megismételte: „Elvileg nem lehetetlen, hogy egyes pásztorcsoportok hosszabb-rövidebb időre már a XI. században is megjelentek a

¹⁰⁶ C. Rădulescu-Motru válasza Ioan Petrovici akadémiai székfoglaló előadására. Petrovici, Ioan: *Alexandru Philippide în evoluția culturii românești*. București, 1935. 21.

¹⁰⁷ Brătianu, Gheorghe I.: *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*. București, 1988. 50., 96.

¹⁰⁸ Sauvageot, Aurélien: *Magyarországi életutam*. Budapest, 1988. 40–64.

¹⁰⁹ Tamás Lajos: *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában*. Budapest, 1935. 131., 153–154., 220–221.

Kárpátok dús havasi legelőin.¹¹⁰ Összegezve így fogalmaz: „A balkáni római uralom hat-száz esztendeje kellett ahhoz, hogy végre a pásztorkodó trák–illír elemek is megtanulják a hódítók nyelvét, de amikor megtanulták, akkor ők őrizték meg egyedül, míg a helyhez kötött életmódot folytató és a szlávssággal a síkságon és az alacsonyabb hegyvidéken állandóan együtt élő városi és falusi romanizált lakosság erre képtelen volt.”¹¹¹ Tamás Lajos tézise mozgó kontinuitásnak is nevezhető.¹¹² Ez a kifejezés újabb keletű, és olyan nyelvészettől származik, aki a traianusi Dáciát elnevezte Romania antiquának, a Duna jobb partján lévő Dáciát pedig Romania novának, és a kettő között állandó érintkezést feltételezett, miközben idézte azt a Tache Papahagit, aki nemcsak az erdélyi-érchegységi mócokról, de még a máramarosi románokról is feltételezte, hogy a Duna jobb partjáról indulva a 10. században foglalták el helyüket.¹¹³ Így a mozgó kontinuitást valló szemléletben is van őshaza, csak éppen ott van, ahova a románok szétvándoroltak.

Gáldi László elvetette azt a felfogást, amely az Adriától és a Fekete-tengertől a Kárpátokig és Pindoszig képzelte el „a gigantikus őshazát”. Szerinte „az eredeti magnak sokkal kisebb területet kellett elfoglalnia, s a későbbi fejlődés csakis szétvándorlással magyarázható”. Az ősrómán egység a 9–10. században bomlott fel, és „az egység megszűnésének oka nem annyira a szláv beözönlés, mint inkább a Balkán elszlávosodása” volt, ennek nyomán az összefüggő latin nyelvterületből csak foltok maradtak meg, melyeket a népmozgalmak könnyebben tudtak magukkal sodorni. A magterületet Gáldi László nem nevezte meg, az általa közölt térképen a Nis, Szkopje, Szófia háromszögnél valamivel nagyobb terület szerepelt, de kisebb annál, amit Tamás Lajos vélelmezett. Tamástól eltérően az albán–román közös szavakat nem az albánból származtatta, hanem valami közös forrásból, amely azonban szerinte nem lehet a dák. Ez pedig arra utalhat, hogy mégis nagyobb őshazát feltételezett, mint amit térképre vitt.¹¹⁴ Az 1960-as években bizalmasan el is mondta egy-egy egyetemi hallgatónak, hogy akár a Bánságba is benyúlhatott a román életterület, de ezt nem írja le,¹¹⁵ korábban viszont – egyetértést sejtetően – azt írta, hogy még az admigrációs elméletet felelevenítő német romanista is határozottan kirekesztette a Bánságot a román őshaza területéből.¹¹⁶ Gáldi László szóban kifejtett nézete már Densisianuéhoz állt közelebb.

1945 után a magyar és román történészek között valamiféle spontán konszenzus kezdett kialakulni Erdély történeti szerepének megítélésében. Példa erre Makkai László és Gh. I. Brătianu munkássága. Az eredetkérdésben a nézetkülönbségeket tárgyyszerűen ismertették. Makkai Lászlónak a magyar és román múlt összefonódását bemutató, 1948-ban megjelent munkája mindmáig egyedülálló.¹¹⁷ Több milliót keresett rajta, de mire elért a sarki élelmiszerboltba, a honoráriumából már csak fél kilogramm túróra futotta, aztán a könyvet bezúzták, őt pedig háborús bűnösneként kérte ki a román kormány. Megúsztta, de Gyóni Má-

¹¹⁰ Tamás Lajos: Románok (oláhok). In: Deér József (szerk.): Erdély. Budapest, 1940. <http://mek.oszk.hu/04700/04729/html/10.html> (letöltés: 2015. szeptember 15.)

¹¹¹ Tamás Lajos: *A román nép és nyelv kialakulása*. Hitel, 7. évf. (1942) 5. sz. 6.

¹¹² Schütz: *Fehér foltok a Bakánon*, 141.

¹¹³ Nicolescu, Alexandru: *Romania Antiqua, Romania Nova et la continuité „mobile” du Roumain*. Quaderni di Filologia Romanza della Facoltà di Lettere e Filosofia dell’Università di Bologna, 1987. 6. köt. 15–16.; Papahagi, Tache: *Graiul și folklorul Maramureșului*. București, 1925. LXXX.

¹¹⁴ Gáldi László: *A románság kialakulása*. In: A románok története. Szerk. Gáldi László – Makkai László. Budapest, 1941. 83–85., 404.

¹¹⁵ Szász Zoltán szíves közlése.

¹¹⁶ Gáldi László: *Az erdélyi román őshaza kérdéséhez*. Budapest, 1942. 28.

¹¹⁷ Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1003.pdf (letöltés: 2015. szeptember 27.)

tyás bizantinológus, aki a balkáni románság történetéből idézett fel lényeges mozzanatokat, a politikai légkört nem tudta elviselni, ezért öngyilkos lett, amibe az is belejárt, hogy románellenességgel vádolták, holott egyes munkáira ma is hivatkoznak román történészek. Magyar nyelvészek és történészek 1945 után már nem foglalkoztak, majd nem is foglalkozhattak a román nép eredetének kérdéseivel.

A nyelvészek kemény nyelvi adatokkal, de lágy elméletekkel léptek fel, a történészek lágy adatokkal, de kemény elméletekkel. A történészeknek jobban oda kell figyelni a kor szavára és parancsára, annál is inkább, mert ezt olykor maguk is szeretik meghatározni...

A történészek bizonyosságai és az 1958-as titkos vita

Az 1940-es évek nem kedveztek a kérdés tudományos megvitatásának, a későbbiek még kevésbé. Korábban volt vita, most az sem. Tamás Lajos 1951-ben, amikor a kommunista rendszer kegyeltjeként azt írta önéletrajzában, hogy munkáját „ma már lényegesen más szempontok alapján” írta meg, mert „úgy, ahogy van, nem kis mértékben azt a védekező magatartást tanúsítja, melyre az első világháború utáni időkben a kisántant tudósok összefogása ellen került sor”.¹¹⁸ Munkáját nem írhatta meg újra a tudományos szellemi tevékenységet bénító légkörben, és másokat sem hagyott a témán dolgozni.¹¹⁹ Romániában szintén visszafogták a dákoromán kultuszt, a szláv hatások – olykor a kelleténél is groteszkebb – dicsőítése került napirendre. De azért Budapesten Iorgu Iordan és a hozzá hasonló súlyú magyar nyelvészek korábbi eltérő nézeteiket – ma is – üdítő hatású párbeszédbe tudták foglalni, és Tamás Lajos elmondhatta, hogy „ahány kutató, annyiféleképpen vélekedik a román nép és nyelv keletkezésének területéről”.¹²⁰ A macedoromán származású nyelvész és folklorista, Tache Papahagi (1892–1977) az 1950-es években neki is látott, hogy a román nyelv kialakulásáról olyan munkát írjon, amely tisztázza a vitatott mozzanatokat, de 1954-ben félbehagyta, mintha megérezte volna a változást, mégpedig azt, hogy ha megerősíti Ovid Densusianu azon nézetét, mely szerint a román nyelv az Adriai-tenger és a Duna közötti területeken alakult ki, művét aligha látja nyomtatásban.¹²¹

A kommunizmus fordulatot hozott: a történelem osztályharcok története. Ennek Dáciában is így kellett lennie. A dák–római együttélést már nem a nemzeti idill mézesheteiként képelték el, hanem az osztályharcos gyűlölködéstől áthatott vadházasságként. Ennek előjátéka már az, amit Ion Nădejde, az egyik első szocialista az 1880-as években a román nyelv kialakulásáról írt. Ő az alávetett népek romanizációját és helyben maradását lehetségesnek tartotta, de azt teljességgel bizonyítottnak vélte, hogy „a köznép örömmel várta a barbárokat mint megváltókat”.¹²² 1944-ben meg is érkeztek a megváltók. Augusztus 23-án Románia korábbi német szövetségese ellen fordult. Az angol orientáció következetes hívei és a kommunisták egyaránt összefogtak, a hadsereg is jobbnak látta a győztesek mellé állni, mert a keleti fronton sok száradt a lelkiismeretén. A kommunisták pedig példátlan gátlástalansággal számolták fel „a régi világot”, és megdöböntő buzgósággal szolgálták ki Sztálint. Ennek megfelelően írták át a múltat is. 1949-ben a negyedik elemisták megtudhatták, hogy miután a rómaiak kivonultak Dacia Traianából, „a szegényparasztok, a városok sze-

¹¹⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár Ms. 5134/44.

¹¹⁹ Schütz: *Fehér foltok a Balkánon*, 141.

¹²⁰ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 7. évf. (1955) 3–4. sz. 389.

¹²¹ Papahagi, Tache: *Din epoca de formațiune a limbei române*. București, 1985. 14.

¹²² Nădejde, Ion: *Istoria limbei și literaturii române*. Iași, 1886. 36.

gény népe, a rabszolgák mind megkönnyebbülten lélegzettek fel. A birtokosok elmentek. Végre szabadok! A barbárok felszabadították őket, de azoknak, akik a helyükön maradtak, még sok viszontagsággal kellett megküzdeniök.”¹²³ 1952-ben – a középiskolai tankönyvben – az egykori elnyomott dák nép már öntudatosabb lett. Kiderült, hogy állandóan fellázadt a római elnyomók és kizsákmányolók ellen. És miután Aurelianus a belső és külső nyomás miatt kénytelen volt kiűriteni Dáciát, új korszak kezdődött. „A gótok a szabad dákokkal együtt i. u. 271-ben behatoltak a római birodalom járma alól felszabadított Dáciába.” A rabszolgatömegek „szabad emberekké váltak. Éppen ezért a rabszolgák, a szabad parasztok, a városok szegény rétegei felszabadítóikként fogadták a »barbárokat«. Ilyenformán a lakosság legnagyobb része Dáciában maradt, kapcsolatba lépett a vándor népekkel, és hozzájárult a mai Románia területének társadalmi-gazdasági fejlődéséhez, mindazoknak a nehézségeknek ellenére, amelyeket a népvándorlás okozott.” A román nép így már nem egyszerűen a dák–római nász terméke. Sőt, a rasszizmus nyomasztó emléke miatt – ebben a vonatkozásban – kerülték is a nép fogalmát, és helyette a román nyelv kialakulásáról értekeztek. Ez egyébként történetileg helyesebb is, mint a rasszista alkímia. De az új ideológiával feltöltekezett tudatlanok az egészet komikumba fullasztották: „A román nyelv kialakulása a hazánk területén élő társadalom ezeréves fejlődésének eredménye.” És természetesen „csak napjainkban, népi demokratikus rendszerünk idején kezdődhetett meg a román nyelv kialakulásának tudományos tanulmányozása, J. V. Sztálin zseniális tanításai alapján”. Az 1956-os – javított – kiadásban még szintén ez olvasható.¹²⁴ De ezt az egészet elég gyorsan el kellett felejteni, és a tudományellenes bohózatban sikerült új fejezetet nyitni.

A moszkvai „olvasás”, a sztálinizmus legmagasabb politikai szintre emelt kritikája és az 1956-os magyar forradalom azonban fordulatot hozott. A román kommunista pártvezetés nem óhajtotta magát lecserelni, és hatalomváltó erők sem léphettek fel, így némi színéváltozásra került sor. A román pártvezetés lazított a Szovjetuniótól való függőségen, és elővette a nacionalista kártyát. Fokozatosan kialakította a maga nacionálkommunizmusát. 1958-ban bizalmas – vagy inkább titkos tudományos ülészakot rendeztek, amelyen két kiváló román nyelvész, Alexandru Rosetti és Emil Petrovici egy-egy tanulmányban fejtette ki a hagyományos Erdély-központú dákoromán kontinuitáselmélet tarthatatlanságát, Philip-pidéhez hasonlóan a 12. századra tették a románok honfoglalásának befejezését, de tartós megtelepedésüket, áttérésüket a paraszti életformára már a 13–14. századra. Petrovici a vitában is határozottan kifejtette téziseit. Keményen leszögezte: nincs egyetlen román eredetű folyónév sem, a régi folyónevek szláv közvetítéssel kerültek a románba, a magyar közvetítést mellőzte, mert nyilvánvalóan nem akarta borzolni a kedélyeket. Hangsúlyozta viszont, hogy a román helynevek is csak a 14. században jelentek meg. Mindennek oka a pásztor életforma. Kezdetben a románok nomadizáltak, nem volt állandó szállásuk, nyájakkal és családjukkal vándoroltak, télen a Duna mellékén, nyáron a hegyekben. Ezt a nomadizmust aztán felváltotta a transzhumálás, olyan legelőváltó pásztorokodás, amelynek során már állandó hegyvidéki tanyáikból rajzoltak ki a síkvidékekre. A harmadik fejlődési szakaszban a pásztorokodást földműveléssel társították. Persze a geneologizálásról Petrovici sem mondott le, a dák folytonosságot szláv csavarral mentette át, mert szerinte a dák és a dákoromán népességet a szlávok asszimilálták, ez pedig már protoromán népesség, melyet pedig a románul beszélő pásztorok románizáltak, és velük együtt kunokat, besenyőket és magyarokat is. A folyamat a 12. századtól a 16. századig tartott. Az asszimilálás alapja a románok gazdasági fölénye volt, hiszen nyájai révén gazdagabbak voltak, a gazdagság mér-

¹²³ *Románia története és földrajza*. Bukarest, 1949. 19.

¹²⁴ Roller, M. (szerk.): *A Román Népköztársaság története*. Bukarest, 1952. 58., 88.

téke az állat volt. Így aztán „ezektől a hegyi pásztoroktól származunk mi, akik megalkottuk a Román Népköztársaságot, akik építjük a szocializmust” – hangoztatta Petrovici. Ezzel azonban csak tovább borzolta a kedélyeket, mert a folytonosság ellenzője is a románok pásztoréletformáját hangoztatták. A történészek és régészek nem is hagyták magukat. Volt, aki csak megjegyezte, hogy a dákoromán őshonosság elmélete „használt nekünk”. De a kemény harcosok a bolgár-szláv maradványokat átminősítették protorománoknak, és a földművelés elsőbbségét hangoztatták, például így: éppen a nomád népek állandó jelenléte bizonyítja a dákoromán kontinuitást, mert a latinizált népesség, a protorománok látták el élelemmel a lovasokat.¹²⁵

Szép logikai konstrukció, de a nyelvészek aligha gyönyörködtek benne. Két év múlva megjelent az új Románia története, és ebben vándorlásról már szó sem esett.¹²⁶ Petrovici, a hegyi pásztorok büszke maradéka is a dákoromán kontinuitást vallotta. Igaz, ezt tette 1943-ban is, tehát csak visszatért korábbi álláspontjához.¹²⁷ Azt is fronthezert diktálta, ezt is. Aligha az érdektelen ellenérvek győzték meg, mint inkább a helyzet, miután nem kapott útlevelet, így aztán könnyen meggyőzte barátja, Constantin Daicoviciu, az egyébként kiváló régész. Dobrovits Aladár (a kiváló egyiptológus) órán mesélte nekünk, hogy egyszer meg is kérdezte konyakozás közben Constantin Daicoviciut: „Te, Szilárd, miért vallood azt a dákoromán marhaságot?” Mire a válasz: „Ha kell, én azt is bebizonyítom, hogy a románok a kínaiaktól származnak.” A pletyka hitelét erősítheti az, hogy annak a doktorandusznak, aki a románok római származástudatáról értekezett, Daicoviciu világosan megmondta, hogy nem hiszi a kontinuitást, és kifejezetten tudománytalannak minősítette a tézist, amely szerint a román nép őrizte volna római származásának tudatát, ezt későbbi értelmiségi konstrukciónak tartotta.¹²⁸ Az orális történetírás kiegészíti azt, ami a sorok között lapult.

A dákoromán folyamatosság azonban már olyan szilárd axióma, hogy Daicoviciu megnyilvánulását valósággal szégyenletesnek és tudománytalannak tartják. Pedig csak őszinte volt az idős tudós, akit nyomasztott a tudománytalanság elszabaduló orgiája. Volt, aki látta azt a negyvenoldalas kéziratot, amelyben kifejtette álláspontját.¹²⁹ Érthető, hogy Ceaușescu nem szívlelhette őt,¹³⁰ és állítólag éppen azután kapott infarktust a vonaton, miután Bukarestben illetékes helyen megdorgálták. Barátját, Petrovici-ot szláv elfogultsággal vádolták, azért is, mert a román nyelv kialakulásában a bolgár-szláv nyelvnek oly fontos szerepet tulajdonított. Régi kommunista volt ugyan, de Sztálinnak a nyelvről vallott téziseit nem fogadta el, és a rendszerről is kritikusan nyilatkozott, azonban nemzetközi tekintélye következtében nem bántották, és végül is beadta a derekát.¹³¹ A román őstörténetben nem nyílt új fejezet. Sőt! 1944-ben a vasgárdista szellemiségű sajtó még felpanaszolta, hogy a román filológusok nem nyilatkoznak a dákoromán kontinuitás ügyében, és „így a dák eszméhez

¹²⁵ Măgureanu, Andrei: *Dezbateri privind etnogeneza românilor în anii '50 de la manualul lui Roller la tratatul de istorie*. http://www.scivajournal.ro/pdf/sciva%203-4_2007/06.pdf (letöltés: 2017. március 2.)

¹²⁶ Daicoviciu, C. (ed.): *Istoria României*. Vol. I. Ed. București, 1960.

¹²⁷ Petrovici, E.: *Dovezile filologice ale continuității. Problema continuității Românilor în Dacia*. Sibiu, 1943. 11–17.

¹²⁸ Armbruster, Adolf: *Romanitatea românilor*. București, 1993. 278.

¹²⁹ Visy Zsolt szíves közlése.

¹³⁰ Țene, Ionuț: *Istoricul și rectorul Constantin Daicoviciu în percepția universitară clujeană*. http://confluente.ro/Istoricul_si_rectorul_constantin_daicov_al_florin_tene_1331630402.html (letöltés: 2017. január 28.)

¹³¹ Filipescu, Ionuț: *Lingvistul Emil Petrovici sub „lupa” Securității*. http://www.historia.ro/exclusiv_web/portret/articol/lingvistul-emil-petrovici-lupa-securit-ii (letöltés: 2017. január 10.)

olyanok járultak hozzá, akiknek semmi kapcsolatuk nem volt a történettudománnyal, csak a jó érzés vezette őket”.¹³² Azóta persze ezek száma megnőtt, és a kommunista hatalom orvosolta a panaszt. Az 1970-es években a bukaresti párttörténeti intézet a *dacopatia* fellegvára lett. A dákok ugyanis a harci erények képviselői, és ezekre a vasgárdistáknak és a kommunistáknak is szükségük volt. Így aztán egy magát történésznek vallónak – méghozzá a Román Kommunista Párt Történetének Intézetében – sikerült kitalálni, hogy a románok a dákok egyenes leszármazottai, akiknek nyelvét csak a 18. századtól kezdve latinizálták. Bár ez az elképzelés nem vált hivatalos állásponttá, Ceaușescu már Burebista utódjaként szerepelt, hatalmát a dák előd hatalmával legitímálta.¹³³

Az 1958-as vitát gondosan átadták a feledés homályának, bár akadt olyan résztvevő, aki még hivatkozott rá.¹³⁴ Ugyan csak mintegy tíz éve tették közzé a vita anyagát,¹³⁵ de mintha meg se jelent volna, oly csekély visszhangot váltott ki szakmai körökben.

Paradox módon viszonylag kiegyensúlyozott álláspontot alakított ki a román nép kialakulásának kérdésben az a P. P. Panaiteșcu, aki vasgárdistaként hajdan maga is a románok dákságát hangoztatta, majd a vasgárdista elitnek a kommunizmusba való átmentésére tett javaslatot, hangsúlyozva, hogy össze kell fogniuk mindkét mozgalom közös ellensége, a burzsoázia ellen. De nemcsak ezért lehetett ő az egyetlen olyan jobboldali komoly történész, akit nem börtönöztek be, hanem azért is, mert kitűnő szlavista is volt, és a szovjet barátság miatt nélkülözhetetlennek tűnt. Az 1958-as vitában ő képviselte a kemény történész-álláspontot. Később az 1960-as Románia történetének alaptézisével is szembe fordult. Ez ugyanis úgy vallotta a dákoromán folytonosságot, hogy a román nép kialakulását Románia területére szűkítette, mert kerülni akarták a szomszédos országok történéseivel való konfliktust, és azt is, hogy azok beleszóljanak a román történelembe. Ez a beszűkülés és beszűkítés felsőbb parancsra történt – az egész szocialista táborban. A magyar történetírásban például az lett a jelszó: „...mindenki a saját portája előtt söpörjön”. És mindenki félt, ha nem ott söpör, kisöprik. Panaiteșcu elhalálozott, mielőtt ez a munkája megjelenhetett volna, az viszont tény, hogy az egyre nacionalistább húrokat pengető rendszernek jól jött, amit írt. A szerző ugyanis a románságot a keleti romanizmusból származtatta, és ennek határait alaposan kiterjesztette, úgy, hogy az a Balkán-hegységtől magában foglalja Dáciát is. Abszurdnak tartotta, hogy olyan számos nép, mint a román, valamiféle fészekben, azaz magterületen alakulhatott volna ki. A fészekelméletek ellenében felvetette „a vásznak” elméletét: A 7–10. században a romanizált és a szláv népek hatalmas, ritka szövésű vásznakként fedték le egymás, délen, a Dunától délre a szlávok asszimilálták a románokat, északon fordítva, itt a románok „kerültek ki győztesen a nyelvért és népért vívott harcban”.¹³⁶ Panaiteșcunak azonban a Dunától északra élő latin népességre vonatkozó példája hamis. A *Sztratégikon*ból, hadművészeti könyvből idézett, amit állítólag Maurikios császár írt volna, de mindenesetre azokra a hadi tapasztalatokra is utalt, amelyeket a császár akkor szerzett, amikor a 6. század végén a Dunától északra fekvő területeken harcolt, és arra hívta fel a figyelmet, hogy ezeknek a területeknek a királyait ajándékokkal vagy rábeszéléssel kell

¹³² Tilea, D.: *Problema dacică*. Universul literar, 1944. jún. 1. No. 16.

¹³³ Haynes–Hanson: *An introduction to Roman Dacia*, 28.

¹³⁴ Russu, I. I.: *Etnogeneza românilor*. București, 1981. 227.

¹³⁵ Măgureanu, Andrei: *Dezbateri privind etnogeneza românilor în anii '50 de la manualul lui Roller la tratatul de istorie*. http://www.scivajournal.ro/pdf/sciva%203-4_2007/06.pdf (http://www.scivajournal.ro/pdf/sciva%203-4_2007/06.pdf); Miskolczy Ambrus: *Titkos vita a román nép eredetéről*. Magyar Szemle, 26. évf. (2017) 5–6. sz. 50–62.

¹³⁶ Panaiteșcu: *Introducere*, 121.

megnyerni. Továbbá, hogy figyelni kell arra, hogy az utak felderítésére kiküldött „menekültek”, akik „ugyan rómaiak, de az idő folyamán elszlávosodtak, elfelejtették saját lényük, és az ellenséghez húznak”. Panaitescu *romanoinak* olvasta, és külön hangsúlyozta, hogy míg a bizánciak a rómaiakat *romaioi*-nak nevezték, a *romanoi* kifejezéssel már új népet jelöltek. Valójában azonban a szövegben Ρωμαίοι (= *romaioi*) áll, és a német fordításban: *Romäer* = rómaiak,¹³⁷ de annál rosszabb a tényeknek! Panaitescu a Dunától északra (latinizált dák) praeromán népeiséget állított elő, amely egyes történeti munkákban ma is él. Elméletével sikerült integrálni a dák kultuszt, amely egyre inkább átalakult az úgynevezett trákomániává.

A dákoromán kontinuitásvita fellobbanása és elhalása

A dák–római kontinuitás kérdése véletlenül, ám szükségszerűen vált újra magyar–román vitakérdéssé az 1970-es évek derekán. Az egyik francia kiadó egykötetes Magyarország-történet kiadására vállalkozott, és amikor kifejezetten kérte, hogy az egykori Magyarország őstörténetét is írják meg, Makkai László vállalkozott erre, aki a nagy nyelvész nemzedék munkáiban is otthonosan mozgott.¹³⁸ Jött is a válasz,¹³⁹ és nagy meglepetésre a viszontválasz.¹⁴⁰ A román nemzeti kommunizmus magyarellenessége egyre kínosabb kihívás lett a magyar állami vezetés számára is. A „piszkos munkát”, mármint a dákoromán dogma cáfolatát nyugati magyarok vállalták magukra, először álnéven, de keleti magyarok közreműködésével,¹⁴¹ aztán névvel (de aki nevét adta, beszerzett egy gépfegyvert is).¹⁴² Közben a hivatalos román történelemhamisítás már olyan méreteket öltött, amire válaszolni kellett, mert a magyar közvélemény is ezt várta, és az állami vezetést is sértette a magyarelleses román propaganda. A válasz az 1980-as évek derekán megjelenő háromkötetes *Erdély története* lett, amelynek szerzőit a hivatalos román propaganda a román nép ellenségeivé nyilvánította. Ma is ritkán hivatkoznak rá. Óvatosan kell bánni a szavakkal. Radu Popa, a kiváló régész az egyik 1990-es magyar–román történésztalálkozón nyíltan kijelentette, hogy véleménye közelebb áll Makkai Lászlónak az *Erdély történetében* kifejtett álláspontjához, mint Ștefan Pascu nézeteihez. De, hogy milyen közel és miben, azt már nem részletezte. (Célszerűbb volt a dolgot tréfával elütni, és így gyorsan fel is idézte valaki, hogy az *Erdély története* hivatalos román – belső használatra készült – fordításában a vizigótokat is lefordították szó szerint, ami magyarul úgy hangzana: vizes gótok.) Az említett román régész ellenben írt egy olyan tanulmányt, amelyben kimutatta, hogy azok az erdélyi magyar földvárak, amelyeket románoknak akartak feltüntetni, bizony magyarok, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy hisz a dákoromán kontinuitásban.¹⁴³ Bizonyítékkal nem szolgált, de még itt, Budapesten egy interjúban jelezte: „A magyar és a román etnikum közötti érintkezés nem egyszerre történt, hanem időben és térben más-más síkon, koordinátákban, de mindenek-

¹³⁷ Panaitescu: *Introducecere*, 88.; *Das Strategikon des Maurikios*. Trans. Ernst Gamillscheg. Wien, 1981. 381–381. A fordító korábban a dákoromán kontinuitás elméletét képviselte, éspedig azt, hogy Erdélyben jelentős latinizált népeiségmagvak maradtak fenn.

¹³⁸ Makkai, László: *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*. Budapest, 1974.

¹³⁹ C. C. Giurescu: *Errare humanum est, perseverare diabolicum*. *Revista de istorie*, 1975. 6. sz. 941–948.

¹⁴⁰ Makkai László: *Egy kis szakmai ördögűzés*. Történelmi Szemle, 18. évf. (1975) sz. 752–754.

¹⁴¹ Du Nay, André: *The Early History of the Romanian Language*. Lake Bluff, 1977.

¹⁴² Illyés, Elemér: *Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area*. New York, 1988. (Ismertetése: Miskolczi Ambrus: *Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről*. Budapest, 1994. 8–21.)

¹⁴³ Dobrovits Aladár szóbeli közlése (1968).

előtt – és ez a lényeg – ezt a kérdést *csakis jóhiszemű kutatókkal szabad vizsgáltatni*, akik mentesek minden ideológiai és politikai befolyásolás alól, mert csakis akkor óvhatjuk meg a közvéleményt, de a történéseket is az úgynevezett »történelmi igazságok« terrorjától.¹⁴⁴

De hol vannak ilyen kutatók? A magyarok gyanúsak, és a románok is. Paradox módon Nyugaton, ahol jó néhányan a román eredetvitát magyar provokációnak tartották. Az egyik nagy bizantinológus még 1970-ben egyértelműen leszögezte: „A 6. és 7. századi szláv inváziók a Balkán nagy részén megsemmisítették a római és keresztény kultúrát. Semmilyen forrás nem maradt fenn, hogy elmondja nekünk, mi történt az őslakossággal, azokkal az il-lirekkel és trákokkal, akiknek sikerült túlélniük a romboló áradatot. Ezek közül a bennszülöttek közül néhány, részben vagy teljesen romanizált csoport valószínűleg a hegyekbe húzódott a szlávok elől. A 10. és a 11. században dokumentumok tanúskodnak a két nép felbukkanásáról a Balkán-félszigeten: ezek a vlahok [románok] és az albánok. Eredetük el-lentmondásokkal teli. Manapság a legtöbb tudós a vlahokra, mint félig romanizált balkáni őslakók leszármazottaira tekint, akiket a szláv hódítók kényszerítettek a hegyekbe. A középkorban nomád, román nyelvű pásztorokként bukkannak fel hegyi rejtekeikből, a Ha-emusból, a Rodopéból és a Pindoszból, majd leereszkedtek Trákia, Makedónia és Thesszália alföldjeire.”¹⁴⁵ Az 1980-as évek derekán Gottfried Schramm, nyelvész-történész részletesen rekonstruálta a románok szétvándorlását. Az egész addigi szakirodalmat leseperte az asztalról annak hangsúlyozásával, hogy a román etnogenezis vizsgálata „már régóta feladta lett volna más, az Erdélyért folyó harcban nem érdekelt országok kutatóinak”, akik „szigorú távolságot” tartanak „minden balkáni perpatvartól”. Ugyanakkor elismeréssel nyilatkozott az 1940-es évek magyar tudományos eredményeiről, bár jelezte a magyar történetírás politikai motivációit is. Ezen nincs mit tagadni. Hadd idézzük meg az egyik leghitelesebb tanút és szereplőt, Alföldi Andrást, a nemzetközi hírvő ókortudóst és régészt, akit a kommunista hatalom 1945 után azért nem engedett vissza Magyarországra, mert tudta, hogy nem igazodna a „vonalt”-hoz. Ő 1928-ban világosan megírta egyik barátjának, hogy „a *hivatalos* politika és az egész nép intelligenciája kimondottan a kultúrfölény gondolatának erejével és ennek dokumentációjával akarja visszaszerezni az elveszett országrészeket”, majd hat év múlva Hóman Bálint kultuszminisztertől annak hangsúlyozásával kért anyagi támogatást, hogy „a római Dacia elpusztulásának problémáját (amely egyúttal természetesen a románok dáciai eredetének problémája is) a háború előtt nem kutatta át a magyar tudományosság elég intenzitással, és ezért nem szállhatott szembe európai fórumok előtt hathatósan a román elmélettel: pedig nem veszítettük volna el »történelmi jogon« Erdélyt, ha e kérdésben pl. a francia közvélemény megfelelően tájékoztatva lett volna”.¹⁴⁶ Naiv tudós illúzió. De még nagyobb naivság mindent politikai és nemzeti hátsó gondolatokra visszavezetni.

Schramm szerint Roesler – minden politikai hátsó szándék nélkül – „megfogalmazta a mai napig legfontosabb érveket”, Schramm pedig a helynevek alapján körülhatárolta az albán és román közös őshazát. Ezzel magyarázza a mindkét nyelvben közös szavak létezését. Úgy véli, hogy Erdélybe a magyar királyok hívták be a románokat a 12. század második felében. Ezzel a német történész a kérdést lezártnak tekintette, azt vallva, hogy a történetírást sikerült a dák–római kontinuitásvita „ballasztjától” megszabadítani. A románok térhódításának vizsgálatát tartotta a jövő kutatási feladatának. Mert szerinte „az igazi rejtély sok-

¹⁴⁴ „Csak az idioták hihetik, hogy a történelmi igazság valakik érdeke ellen szól.” Beszélgetés dr. Radu Popa bukaresti régésszel. Magyar Nemzet, 1991. jún. 5.

¹⁴⁵ Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség*. Budapest, 1999. 21

¹⁴⁶ OSZKK, Fond 310, 23. d. Alföldi András levélfogalmazványa Hóman Bálintnak, 1934.

kal inkább így hangzik: amikor más délkelet-európai elterjedési területeiken, a síkságokat is felölelő, nagyobb földrajzi tájakon a pásztor románok sehol sem váltak beszívárgott kisebbségből többséggé, akkor hogyan növekedhetett a román 18 milliós néppé Havaselvén, Erdélyben és Moldvában”.¹⁴⁷ Később Schramm a román etnogenezis kérdését úgy árnyalta, hogy a románok a Balkán északi részeinek hegyvidékén az albánok őseivel, a besszusokkal éltek együtt, és tőlük tanulták meg a juhtartás mesterségét, miután a hegyes-völgyes tájakon kénytelenek voltak felhagyni a korábbi földműveléssel és nagyállattartással.¹⁴⁸

A német és osztrák Balkán-kutatásban a kérdés lezárult. A román nyelv alapja a balkáni vulgárlatin, ebből pedig szláv hatásra alakult ki a román nyelv.¹⁴⁹ A régészet ezt egyértelműen megerősíti.¹⁵⁰ A román nép eredetéről szóló vita magyar–román vitára való egyszerűsítése ettől függetlenül paradox módon tovább él Németországban is, még hozzá reprezentatív kézikönyvben is.¹⁵¹

A dákoromán kontinuitás tanát a politika éltette, ma pedig az identitáspolitikáé. Ennek munkásai két szinten forgatják a fegyvert. „Fent” a tudomány szintjén, de már egyre visszafogottabbak, bár akad egy-egy kemény politikai megnyilvánulás. A korrupció elleni tüntetések alkalmával 84 akadémikus például felhívással fordult a román néphez és az állami szervekhez Románia megmentése érdekében, egyben megbélyegezték „a történelem tendenciózus, hiányos vagy éppen misztifikáló újraírását”, amely bűnbe – szerintük – beletartozik többek között a dáko-román eredetdogma megkérdőjelezése is.¹⁵² Ez ellen huszonnyolc fiatal történész tiltakozott, komolyan hangsúlyozva, hogy az ilyen megnyilvánulások csak a romániai etnikai közösségek közötti ellentéteket mélyítik el.¹⁵³ Megszólt a történeti esszé misztifikáló mestere, Lucian Boia is, aki nyelvét köszörülte azon, hogy „az Akadémia megmenti Romániát,” és jelezte a valódi létkérdéseket is.¹⁵⁴ Éppen ezek megoldatlansága miatt tombol „lent”, az áltudomány szintjén a historizáló képzeletvilágban a már említett *dacopatia*. Természetesen sokszínű az átmenet a két véglet között, sőt olykor ezek egymásba játszanak,¹⁵⁵ mert kellene a bizonyosságok. A tudomány azonban a rejtélyeket szereti.

¹⁴⁷ Schramm, Gottfried: *Korai román történelem*. Debrecen, 1997. 29., 59–60., 78., 85.

¹⁴⁸ Schramm, Gottfried: *Um 500 bis 900 auf geräumtem römischen Reichsboden: politisch-militärische Verbände von Eroberern und die zweite Christianisierung*. In: Clewig, Konrad – Schmitt, Olver Jens (Hrsg.): *Geschichte Südosteuropas*. Regensburg, 2011. 30.

¹⁴⁹ Kramer, Johannes: *Die Frage der rumänischen Ethnogenese*. Balkan-Archiv, vol. 30–32. (2005–2007.) 23–53.

¹⁵⁰ Strobel, Karl: *Die Frage der rumänischen Ethnogenese: Kontinuität – Diskontinuität im unteren Donauraum in Antike und Frühmittelalter*. Balkan-Archiv, vol. 30–32. (2005–2007) 61–166.

¹⁵¹ Hösch, Edgar: *Kulturen und Staatsbildungen*. In: Hatschikjan, Magarditsch – Troebst, Stefan (Hrsg.): *Südosteuropa*. München, 1999. 37.

¹⁵² <http://www.acad.ro/com2017/apelAR/do208-ApelAR.pdf>; <http://www.agerpres.ro/comunicate/2017/02/08/comunicat-de-presa-academia-romana-14-45-15> (letöltés: 2017. március 6.)

¹⁵³ http://adevarul.ro/cultura/patrimoniul/replica-unui-grup-istorici-simpatizanti-pietei-fata-apelul-academicienilor-exclusiv-1_589deab5ab6550cb856e68b/index.html (letöltés: 2017. március 6.)

¹⁵⁴ <http://www.contributors.ro/editorial/academia-salveaza-romania/> (letöltés: 2017. március 6.)

¹⁵⁵ Miskolczi Ambrus: *Kis román történelem magyaroknak*. Székelyföld, 16. évf. (2012) 5. sz. 151–165.

Rejtély avagy netán párhuzamos megtelepedés?

A román eredet-rejtélynek tehát két arca van. Ezzel is némileg úgy érezhetjük magunkat, mint Alice Csodaországban: ha megvan az ajtó, nincs kulcs, és fordítva.¹⁵⁶ (Ha kis térségben alakult ki a román nép, miként lett ilyen magas a létszáma, ha pedig ilyen nagy a nép, hogyan lehet ilyen kicsi a bölcsője?) A mai valóság a legkülönbözőbb nézetek együttélése. A tudós a saját nézeteit csupán valószínűnek tartja, mint Schramm is, de a tudományos elméletekkel szemben ott állnak a hitből fakadó konstrukciók. Hatalmas feladat lehet majd annak bemutatása, ahogy a Kárpát-medence keleti és dél-keleti területein románok és magyarok térben és időben – itt-ott pár száz év eltéréssel – párhuzamosan megtelepedtek, és egymásba ékelődve és együtt élték a maguk életét. Ez a párhuzamos megtelepedés csak feltételezés, amely az emberileg és tudományosan hitelesnek tetsző szakirodalomra épül. Mérvadó magyar nyelvészek és történészek szerint a románok a 9. és 10. században már „megfordulhattak” Erdélyben,¹⁵⁷ bár erre „határozott nyomot” nem mutatott ki a nyelvészet.¹⁵⁸ Ilyesmit „legfeljebb sejtésképpen tehetünk fel”¹⁵⁹ – jegyezte meg Hóman Bálint, aki úgy vélte, hogy a 10–11. század fordulóján vándoroltak fel a románok, akiket „a besenyők szívesen látták Havaselve és Moldova gyéren lakott vidékein. Helyzetük a Szeret-folyótól délnyugatra csak gyéren megszállt besenyők uralma alatt kedvező volt s a 11. század derekán ezeket felváltó úzok és kunok fennhatósága idejében sem változott meg. A kunok első megjelenése és kegyetlen sarcolásai egy-egy csoportjukat még a 11. század második felében újabb vándorútra készítette. Ekkor jelentek meg az Erdélyi-havasok északi lejtőin a királyföldi szászok, barcasági németek és háromszéki székelyek tőszomszédságában a besenyő- és úz-töredékek társaságában egy század múltán már nagyobb számban feltűnő erdélyi oláhok ősei.”¹⁶⁰ Ez erősen közelít az 1958-as bizalmas-titkos nyelvész álláspont téziseihez és a román középkori régészet eredményeihez. Tudva azt, hogy a magyarok a 10. században kezdtek megtelepedni Erdélyben, bár a magyar honfoglalás egyik útja éppen a Keleti-Kárpátokon, tehát Erdélyen keresztül vezetett a Duna medencéjébe, miután megszállták a Maros völgyét, valamiféle párhuzamos megtelepedésről beszélhetünk.

Az, hogy a román helynévanyag jelentős része szláv, valamint magyar és szász előzményekre épül, a románok pásztoréletformájával magyarázható. A magyarság és a szászság Erdélyben már sok helyt kialakította településszerkezetét, amikor a románok zöme is állandó megtelepedésre szánta el magát, vagy inkább arra kényszerült. A párhuzamos megtelepedés előképe a párhuzamos helynévadás, amire akkor került sor, amikor románok és magyarok nagyjából egy időben olyan helyen telepedtek le, amelynek már volt – általában

¹⁵⁶ Winnifriith, Tom: *The Vlachs*. London, 1987. 40. szerint ha azt hisszük, hogy a vlach probléma a román probléma ajtajának a kulcsa, mihelyst kinyílik az ajtó, nincs meg a vlach kulcs, és úgy érezzük magunkat, mint Alice Csodaországban. Vlachok alatt balkáni románokat értünk. A megkülönböztetés értelmetlen, mert egyazon nyelv két dialektusát beszéljük, ha pedig a felvándorlás téziséf fogadjuk el, akkor minek a különbségtétel? Netán azt akarjuk éreztetni, hogy amikor ajtók jöttek a Dunán, és a mai Románia területére érkeztek, akkor a vlachokból románok lettek?

¹⁵⁷ Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, 1925–1929. 314.; Tamás Lajos: *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában*. Budapest, 1935. 220.; Pais Dezső utalása „A magyarsággal kapcsolatos IX–X. századi népelemek és népmozgalmak” című 1931-es akadémiai székfoglalójára. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 7. évf. (1955) 3–4. sz. 397.

¹⁵⁸ Kniezsa István: *Magyarország népei a XI-ik században*. (Különlenyomat a *Szent István Emlékkönyvből*) Budapest, 1938. 449.

¹⁵⁹ Hóman Bálint: *Magyar történet*. II. köt. Budapest, 1936. 624.

¹⁶⁰ Hóman: *Magyar történet*, II. 163.

szláv – neve.¹⁶¹ Az egyik Nagyszében környékén található falut a magyarok, románok és szászok a vörös talaj alapján úgy nevezték el, hogy a vörös szó mindhárom névben fellelhető: Veresmart–Roşia–Rotberg.¹⁶² A párhuzamos megtelepedésre példa lehet a Küküllő folyó neve is. Ez a szó egyesek szerint török eredetű – talán avar –, jelentése kökényes, a magyarok feltehetően az avaroktól vették át,¹⁶³ vagy netán a dákoktól,¹⁶⁴ vagy senkitől sem, hanem kifejezetten magyar megnevezés, amit talán megelőzhetett a szláv alak.¹⁶⁵ A románok viszont a szlávoktól vették át a folyó nevét, ez Târnava, aminek szláv eredeti alakja ugyancsak kökényest jelent. Régész szemmel a párhuzamos megtelepedés rossz találmány.¹⁶⁶ Lehet! Ugyanakkor nem lezár egy problémát, hanem inkább annak nyitottságát jelzi.

A rejtély mindig érdekesebb, mint a bizonyosság. Most a régészek ideje jött el, mert lehet ásní, a történészek pedig hadd áskálódjanak egymás ellen. Ma már nehéz megérteni azt az érzelmi feszültséget, ami a román eredetkérdés körül kialakult. Ugyanakkor érthető a szenvedélyek fel-fellángolása, hiszen a dá–római kontinuitás legitímálta a magyarok elnyomását és megalázását, egyben identitást erősítő tartást adott az esetleges szovjet beavatkozás ellen is. Románia területi integritásának legitimációjaként is szolgált. A román emigráció kisebb-nagyobb tudósai is benne éltek, legfeljebb úgy vélték, hogy a hazai nagyságok ostobán képviselik az igazukat, aki meg nem vallja, az nemzetáruló. Ez a felszín, és a történészek egymásnak feszülése, hatalmi harca, ha olykor groteszk formákat is ölt, mélyebb, az emberi lelket mélyből irányító reflexekhez kapcsolódik, az őskultuszhoz és az őshonosság kultuszához, ezek pedig a kollektív halhatatlanság képzetéhez, amely az egyéni halandóságot ellensúlyozza. Nem egyszerűen román vagy magyar jelenség.

¹⁶¹ Kniezsa István: *A párhuzamos helynévadás*. Budapest, 1944.

¹⁶² Makkai László: *Erdély a középkori magyar királyságban*. In: Erdély története, I. 247.

¹⁶³ Kristó Gyula: *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Budapest, 1994. 387.

¹⁶⁴ Schramm, Gottfried: *Eroberer und Eingesessene*. Stuttgart, 1981. 275.

¹⁶⁵ Benkő Loránd: *Az ómagyar nyelv tanúságtétele*. Budapest, 2002. 61.

¹⁶⁶ Gáll Ervin: *A magyar–román párhuzamos megtelepedés és a régészet*. Századok, 140. évf. (2006) 6. sz. 375–396.

Oszmán történeti kutatások széles perspektívákban

Beszélgetés Feridun M. Emecennel

Feridun Emecen 1958-ban született az észak-kelet-anatóliai, Fekete-tenger melletti Giresun tartományban, itt kezdte általános iskolai tanulmányait, de a gimnáziumot Samsun-Çarşamba tartományban fejezte be. 1975–1979 között az Isztambuli Egyetem Bölcsészettudományi Karának történelem szakán tanult, 1979-ben diplomázott, majd ugyanitt kezdte el doktori tanulmányait. 1985-ben védte meg 16. yüzyılda Manisa ve yöresinin sosyal ve ekonomik tarihi című doktori értekezését, ami 1989-ben nyomtatásban is megjelent. 1989-től 1995-ig az Isztambuli Egyetem Bölcsészettudományi Karának docenseként, majd 1995–2000 között dékánhelyetteseként tevékenykedett, 2012-től professzor. Jelenleg az İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi professzora és dékánja. 1995-től a Török Történeti Társaság (Türk Tarih Kurumu), 2012 óta pedig a Török Tudományos Akadémia tagja. Kutatási területe az oszmán történelem időszaka, azon belül is elsősorban a klasszikus oszmán kor.

Elsősor a családról, tanulmányaidról és a későbbi életedet meghatározó élményeidről kérdeznék.

Giresun tartomány partmenti kisvárosában, Bulancakban születtem 1958. január 20-án. Ősi török családból származom, amely az 1800-as években vándorolt el a Trabzon és Giresun tartományok határához közel fekvő Eynesil vidékéről, és telepedett le a Bulancakhoz tartozó Pazarsuyu faluban.

A családom igazi kereskedőfamíliának számított, mogyoró és egyéb más mezőgazdasági termékek adásvételével foglalkozott. Nagypám kijárta az általános iskolát, édesapám pedig a középiskolát is elvégezte, így ők a kisvárosi viszonyokhoz képest intellektuálisan meglehetősen magas szinten álltak. Én is nagyon szerettem tanulni, öt és fél évesen már iskolába jártam. Édesapám halálát követően – a megváltozott körülmények miatt – átköltöztünk édesanyám szülőföldjére, Samsun-Çarşambába, a gimnáziumot már itt fejeztem be, még hozzá évfolyamelsőként.

Ezután Isztambulban akartam folytatni tanulmányaimat, mivel éltek ott rokonaink, de nem tudtam eldönteni, hogy milyen irányba induljak el. Végül, az általános egyetemi felvételi vizsgákat követően az általam megjelölt helyek közül az Isztambuli Egyetem történelem szakára nyertem felvételt. Az egyetemről nem tudtam semmit. De a bölcsészkar az egyetemi éveim idején (1975–1979) egy jól körülhatárolható küldetés tudattal felvértezett és tudományos viszonylatban is egyértelműen nagy súlyú oktatási intézmény volt.

Milyen volt az egyetem, hogyan kezdődött a pályafutásod?

Amikor első évfolyamos hallgatóként találkoztam az oszmán nyelvvel, az az életről vallott felfogásomat is alapjaiban megváltoztatta, kulturális értelemben a múltból jövő életteli hangot jelentette számomra, melynek révén meglehetősen átforgalmazódott az egész gondolatvilágom.

Az egyetemen az első évben mindenki azonos tantárgyakat tanult, a második évben már specializálódnunk kellett, én pedig a klasszikus oszmán történelem iránti érdeklődésem miatt az újkort választottam. Ekkor még egyáltalán nem gondoltam arra, hogy kutató leszek, ugyanis abban az időben kevés státusz volt az egyetemen. Aztán 19 évesen, 1978 júniusában mégis megnyílt előttem a tudományos pályára vezető út. Harmadik évfolyamos voltam, amikor Münir Aktepe felfigyelt rám a szemináriumán. Ő akkor a bölcsészkaron alapított Történeti Kutatóintézet igazgatója is volt, ahol megüresedett egy könyvtárosi hely, amelyet nekem ajánlott fel. 1981-ben aztán újra csak nagy nehézségek árán jutottam el a tanársegédségre, közben 1979-ben diplomáztam, majd pedig jelentkeztem doktori képzésre.

Miközben tanársegéd lettél, miként alakultak doktori tanulmányaid?

Amikor elkezdtem a doktori képzést, természetesen a témaválasztás volt a legfontosabb dolog számomra. Leginkább az ekkor népszerűnek számító oszmán társadalomtörténet fogott meg, azon belül is az lakosság- és adóösszeírások, melyekkel akkoriban keveset foglalkoztak. Először a szülőföldemre akartam koncentrálni, de a források elégtelensége miatt beláttam, hogy a rendelkezésre álló adatokból nem lehet átfogó elemzést készíteni. Münir bej erre azt mondta: „Ha gondolod, foglalkozz Manisával, az a trónörökösök egyik szandzsákja volt, talán ki tudsz hozni belőle valami érdekeset”. Ezután már csak azt kellett kitalálnom, hogy milyen módon lehet ezt a témát feldolgozni.

Akár településtörténet is lehetett volna belőle. Manisa a trónörökösök székhelye is volt, így rájuk, de akár a városra vagy a szandzsákra vonatkozóan is több téma áll rendelkezésre.

Természetesen sok szempontból meg lehetett volna közelíteni a témát, de döntenem kellett, és én a saját addigi tapasztalataim alapján a várost és annak háttérét választottam. A feldolgozás módján azonban sokat kellett törnöm a fejemet, mivel akkoriban még nem voltak olyan munkák, amelyek mintaként szolgálhattak volna. Végül Manisa sajátosság helyzetére koncentrálni a magam útján indultam el – persze más szerzőktől is ihletet merítve, Nejat Göyünc és İsmet Miroğlu munkáit például összegezgethethetőnek tartottam a témámmal.

Tehát magam alakítottam ki a kutatás kereteit és módszertanát, amelyek mentén haladtam. De, hogy ma is így csinálnám-e, azt nem tudom megmondani. Tulajdonképpen az összeírások adatai alapján mentem előre, de különböző más forrásokat – mint például nyilvántartásokat, parancsokat vagy alapítványi iratokat – is sokoldalúan tudtam hasznosítani. Disszertációm a bizottság 1985-ben nagy meglepetéssel fogadta el, a munkám 1989-ben könyv formában is megjelent, s a későbbiekben ez szolgált mintául a hasonló témában született művek számára.

A doktori fokozat megszerzését követően különféle kutatási projektekkel foglalkoztam. Már korábban is publikáltam, megjelent néhány cikkem a *Tarih Dergisi*-ben, illetve a *Tarih Enstitüsü Dergisi*-ben. Így kerültem be a tudományos életbe. A védés után aztán ismét csak többször maradtam magamra, mint egy magányosan növekvő fa. Azonban ha már példamutatásról is beszélünk, meg kell említenem egy fontos tény: a doktori dolgozatomat még Münir bej irányítása alatt kezdtem el, de miután ő nyugdíjba vonult, tanszékvezetőnkkel, Şahabettin Tekindağ-val folytattam a munkát, az ő halálát követően pedig Bekir Küttükoğluhoz kerültem, s végül vele fejeztem be a disszertációm. Vele aztán éveken keresztül – a haláláig – munkatársként dolgoztunk együtt, csak úgy szívtam magamba a tudást mellette, ma is mindig nagy hálával gondolok rá. Sok éven keresztül dolgoztam az Isztambuli Egyetem Történelem Tanszékén, és közben tudományos fokozatokat szereztem.

Térjünk vissza Manisához! Egy kicsit beszéljünk az ottani zsidókkal kapcsolatos kutatásokról, amely Törökországban egyáltalán nem tartozik a feldolgozott témák közé.

Idővel a manisai jogi nyilvántartásokban felfedeztem egy érdekes dolgot. Egy lakos panaszt nyújtott be arra vonatkozóan, hogy az általa lakott területben egy zsidó csoport házat akart venni és közösséget készült alapítani. A kádi vizsgálatot rendelt el az ügyben, melynek során listát készítettek arról, hogy az adott pillanatig mennyi zsidó élt Manisában, illetve, hogy kinek a házát vették meg és mikor.

E dokumentum alapján megállapítottam, hogy az első zsidó betelepülők az 1500-as évek körül csoportosan érkeztek Manisába. Miután folyamatosan jöttek a Spanyolországból elüldözött zsidók, azok egy része Nyugat-Anatólia városaiban, köztük Manisában talált új otthonra. Az általam korábban használt, az 1530-as évekre vonatkozó összeírások is már kimutatták, hogy éltek zsidók Manisában, de ezen forrás alapján meg tudtam állapítani jövetelük és letelepedésük pontos idejét is.

Az oszmán szultánokról is készítettél egy munkát, Szelim szultánról szóló könyved kétszer is megjelent, sőt már elkészült egy átdolgozott kiadása is a munkának. Közben munkásságodban a magyarok is feltűntek, magyar kapcsolataid, magyar témájú írásaid is vannak. Mesélnél ezekről egy kicsit?

Először a magyar témát érinteném: az oszmán–magyar kapcsolatok iránt való érdeklődésem először tanársegédi éveimben egy megrendelésre készült, Szülejmán szultán életéről szóló könyvvel kezdődött. Ez a projekt ugyan félbemaradt, de később, 1989-ben egy nagyobb cikkben megírtam kutatásaim eredményét. Közben a levéltárban megismerkedtem Ágoston Gáborral, Dávid Gézával, Fodor Pállal és Hóvári Jánossal, akikkel baráti viszonyba kerültem. Egy kis idő múlva, 1994-ben pedig már a tizenöt éves háború 400. évfordulójára rendezett konferencián az oszmánok 1598. évi váradi hadjáratának megszervezéséről és céljairól tartottam előadást. Ezt a 16. századi oszmán–magyar kapcsolatok témájában további írások követték, így még jobban elmélyülhettem a témában. Úgy látom, hogy az oszmánok Közép-Európára irányuló politikai szándékaira vonatkozóan eltérő megközelítések léteznek, viták folynak róla. Én a cikkeimben azt kívántam hangsúlyozni, hogy a célok és a bekövetkezett események közé nem mindig lehet egyenes vonalat húzni. Legutóbb Szülejmán haláláról és szigetvári türbéjéről írtam, ahol ismételten kiemeltem ezen gondolataimat, ahogyan a 2016-os pécsi konferencián is.

Áttérve a másik témára: Szelim kora tulajdonképpen beleesik fő kutatási témámba. Szelimről már készültek munkák, de azok meglehetősen hiányosak, ráadásul céljuk szerint is megoszlanak: egy részük vitéz hősként, más részük befektítve jeleníti meg az uralkodót. Emiatt szükségesnek tartottam, hogy tudományos szempontból is komoly elemzés alá vegyem a korszakot, és így született meg ez a monográfia. Ebben sokat vitatott érzékeny témák – mint például a kalifátus kérdése, a siiták lemészárlása vagy az arab hatások – mentén mutattam be, hogy ténylegesen mit is mondanak a források, és a realitások talaján maradva hogyan lehet azokat értékelni. Arra törekedtem, hogy megállapításaim révén minden úton-módon valódi szultánportré rajzolódjon ki. A könyvet a tudományos világ pozitívan fogadta, de néhány, a történelemre a mai idők ideológiai szempontjai szerint tekintő személy megjegyezte, hogy munkám Törökország jelen politikai berendezkedésével egybevágóan konzervatív hangvételben és Szelim szultán tisztára mosásának szándékával íródott. Valójában nem volt ilyen célom, amit a könyv előszavában is megemlítettem, és aki elolvassa, az ezt észre is veheti.

Ez valóban így van. Könyvednek a korszak politikai keretein belül van egy nagyon fontos új meglátása. A szafavida és az oszmán állam között volt egy ütközőövezet, Anatólia közép- és keleti része, ahol mindkét hatalom befolyása érvényesült. Meglátásod szerint vajon az így kialakult politikai feszültség volt az oka annak, hogy az oszmán uralkodóház olyan szilárdan előtérbe helyezte a szunnita irányzatot?

Igen, így gondolom. Az oszmánok Ismail sah színrelépésével és államának létrehozásával magukat mind vallásilag, mind politikailag fenyegetve érezték, amire alternatív válaszként egy másfajta állammodell kialakításán gondolkodtak. Ebből következett egyrészt, hogy katonai küzdelmekbe fogtak, másrészt, hogy megtették a kezdő lépéseket az állam vallási alapjainak egyértelmű meghatározására is. A szafavidáknak a Sia radikális irányába eltolódott nézeteivel szemben egy szilárd szunnita felfogásra helyezték az alapokat. Szülejmán szultán idején fennen hirdették, hogy tényleges értelmet adnak a kalifátusnak, és magukat a muszlim világ egyetlen védelmezőjeként állították be. Ezt globális szemlélettel társították, és igyekeztek szorosán kötni magukat a szunnita irányzat hanafi ágához, melynek révén olyan ideológiai és vallási keretet alakítottak ki, amihez hozzáigazították az egész állam struktúráját. Azt feltételezem, hogy innentől kezdve az oszmán állam egy olyan korszakába lépett, amikor a struktúrája, szerkezete komoly változásokon ment át. Ezzel a gondolattal persze nem vagyok egyedül, de én csak kicsit jobban meg akartam erősíteni ezt a véleményt, forrásokkal alátámasztani és keretet adni neki.

A strukturális változások a birodalmi gondolkodásmódot is megerősítették. Szülejmán szultán mind a vallási, mind pedig a világi erőt saját személyében próbálta meg egyesíteni. Természetesen az iszlám világ védelmének összekapcsolása a kalifátussal nem azonnal, hanem szép lassan ment végbe, és Szülejmán idejében, az 1550-es években teljesedett ki a legjobban. Ebben olyan tényezők is szerepet játszottak, mint például az ekkor megjelenő világvége-felfogás, a megváltó és a vallásújító várása. Az iszlám világban az 1000. év eljövetele a világvége-várákozások felerősödését eredményezte, és minden együtt volt: az apokaliptikus elképzelések, a szellemvilág és Szülejmánnak mint az állam–örökkévalóság–idő utolsó szultánjaként való értékelése. Mindez 1000-ig tartott, aztán vége lett az évnak, és mindenki látta, hogy nem történt semmi, amit aztán elkezdtek úgy értelmezni, mint egy új kor kezdetét.

Mindezek mellett az oszmánok korai történetével is foglalkoztál.

Igen, az oszmánok korai története is hozzátartozik a kutatási területemhez, elég sok időt töltöttem el az Oszmán Birodalom létrejöttének kérdésével is. Az oszmánok származása, eredete az utóbbi időben számos vita tárgyát képezi. Kutatásaim kiindulópontja Şinasi Tekinnek a *Tarih ve Toplum*-ban megjelent cikke volt. Ő azt írta, hogy az oszmánok nem voltak hitharcosok, mert nincs rá adat a forrásokban. Ezen nagyon csodálkoztam, mivel nekem pont az ellenkezőjéről volt tudomásom. Ezért aztán írtam egy cikket, amelyben végigvettem, hogy a korszak forrásaiban milyen adatok is találhatóak a kérdésre vonatkozóan, és innentől kezdve foglalkoztam a korai időszak témáival. Azért is, mert a török tudományos életben nem akadt senki sem, aki tisztában lett volna ezekkel a kérdésekkel. Az oszmán állam kialakulásával kapcsolatos cikkeim egy gyűjteményes kötetbe szerkesztve, *İlk Osmanlılar* címmel jelentek meg, ezekben utaltam többek között a szeldzsük és az oszmán krónikák összekapcsolásának szükségességére is.

Röviden értékelnéd az oszmán levéltári forrásokat?

A levéltári kutatások vonatkozásában a következőket mondhatom, amit egyben intelemnek is szánok: a levéltári iratokat már meglehetősen régóta megbízható, változatlan, végleges

dokumentumokként kezelik, ami túlzott tiszteletet alakított ki velük szemben, holott forráskritikával kellene hozzájuk nyúlni. Hosszú éveket eltöltvén a levéltárakban, olyan sok hibát, olyan sok téves értelmezést láttam, hogy elmondani sem tudom. Egy-kettőt külön-külön cikkekben fel is dolgoztam, mint például az összeírásokról szóló írásomban (*Mufassal'dan İcmale*).

A forrásokat nemcsak feldolgoztad, hanem jó néhányukat ki is adtad, mint például İlhan Şahinnal közösen az elsők között jelentetted meg a mühimme-deftereket.

Elengedhetetlen az ilyen kiadványokban megjelentetendő szövegek megfelelő kiválasztása. Ha a szöveg eredetiséget vagy változatosságot tartalmaz, akkor tudományos értelemben is jelentőséggel bír, a kutatói társadalom hasznára válik. Ez az én meggyőződésem. Legutóbb a trónörökösökkel kapcsolatos deftereket adtuk ki, amik mindenképpen ilyen szövegeknek számítanak, ráadásul a bennük található írásművek miatt elolvasásuk sem volt könnyű. Azonban kiadásukkal egy új felfedezésekkel kecsegtető forráskiadási sorozat született meg. Egy másik kiadványom az 1444-ig tartó kircsova-pírlepei összeírások deftere volt. A macedón történelem egyik jelentős személyisége, Marko király nyomait próbáltam meglesni ebben a halála utáni legkorábbi dokumentumban, mivel róla a legendákon kívül semmilyen megbízható történelmi adattal nem rendelkezünk. Ezen kívül Szelim trónörökös (II. Szelim) manisai ideje alatt a dívánja elé kerülő pereket tartalmazó, kazijének nevezett deftert is kiadtam. Ez azért tekinthető fontosnak és alapforrásnak, mert kiderül belőle, hogy milyen ügyek kerültek a trónörökös elé, és azokban milyen döntéseket hozott, miként jelent meg a hatalma az általa irányított területen és milyen kapcsolatot alakított ki a vidékkel.

Szeretném, ha rátérnének az általad kinevelt új generációra.

Szinte természetes, hogy a szakmai életemből nem hiányoztak azok a diákok sem, akik a vezetésemmel írták doktori disszertációjukat vagy a mesterképzésben a diplomamunkájukat. Közöttük vannak olyanok, akik kitűnő munkát adtak ki a kezükből, mint például Özgür Kolçak, aki új megközelítéssel vizsgálta a 17. század második felében az oszmán hadseregben végbemenő átalakulást. Másik kitűnő hallgatóm, Miraç Tosun Trabzon város 17. századi társadalmi életét vizsgálta. És ott vannak azok a korábbi tanítványaim is, akiknek többsége ma már tudományos munkát folytatva egyetemi tanárként dolgozik, mint például Ömer İşbilir, aki az oszmánok keleti hadjáratainak logisztikájával foglalkozott, Fikret Sarıcaoğlu, aki I. Abdülhamid szultán életrajzát írta meg vagy az Isztambuli Egyetem jelenlegi rektora, Mahmut Ak, aki a 16. században keletkezett *Menaazir'ül-Avalim* című munka szövegkiadását készítette el. A mostani tanítványok közül Vural Gençet említeném meg, aki a jelentős oszmán történetíró, Idris-i Bitlisi műveiről és tevékenységéről írt kiváló dolgozatot. Jelenleg is vannak hallgatóim mind a doktori, mind pedig a mesterképzésben, és az alapképzésben is tartok órát.

A tanítványok után ejtsünk szót a tudományos vezetői karrieredről is! Első találkozásunkkor az Isztambuli Egyetem Bölcsészettudományi Karának voltál a dékánhelyettese, meglehetősen fiatalon, ha jól emlékszem, 1994–1995-öt írtunk.

Igen, ez 1995-ben történt. Az akkori dékán tulajdonképpen kényszerhelyzetbe hozott. Mivel korábbi beszélgetéseinkből tudta, hogy semmi kedvem ehhez a pozícióhoz, a megkérdezésem nélkül döntött, és egyszer csak küldött egy iratot a kinevezésemről. Hiába mentem hozzá tiltakozni, nem fogadott el ellenvetést, csupán az írásztalomat mutatta meg.

Így aztán kötelező jelleggel az intézmény ügyeivel is foglalkoznom kellett. Egy nagy állami egyetem rendszere meglehetősen összetett, sok munkát és szervezést követelt az embertől. A jelenlegi helyemen [29 Mayıs Üniversitesi] azonban teljesen más a vezető helyzete, több a munka tudományos oldala, alapítványi egyetem lévén jóval kisebb szervezettel rendelkezünk, nem nehezedik rám akkora nyomás.

A két különböző struktúrájú egyetemről eszembe jutott maga az İSAM. Meglátásom szerint ez az intézet Törökország legfontosabb tudományos intézményének számít. Mesélnél a létrejöttéről és működéséről?

Már korábban felmerült egy új Iszlám Enciklopédia összeállításának gondolata, a régi teljes revíziójával, szócikkei bővítésével, illetve újak megírásával. Ennek megvalósítása 1985-ben kezdődött el, én 1986-ban kerültem be a munkabizottságba. Kezdetben a projekt a vallással kapcsolatos tudományokra koncentrált, más tudományágakra – mint a történelem, földrajz, művészettörténet stb. – kevesebb hangsúlyt fektettek. Később, az anyaggyűjtés során ez az eltolódás megszűnt, és így óriási volumenűvé vált a vállalkozás. A projekt megvalósítása céljából alapított intézet is folyamatosan növekedett; a szócikkek írásakor szükségesnek vélt könyveket fokozatosan mind beszereztük, ennek eredményeképpen pedig Törökország legnagyobb szakkönyvtára jött létre.

Az egész leginkább İsmail Erünsal érdeme, tulajdonképpen ő az intézet, az Iszlám Kutatási Központ (İslam Araştırma Merkezi, İSAM) igazi alapítója, amely intézmény a különböző tudományterületeken úttörő kutatókat kinevelő, tudományos központtá fejlődött. Ahogy ennek kiegészítéseként könyvtára a tudományos kutatásoknak helyet biztosító nagy centrumként működik. Az intézetet egy alapítvány, a Diyanet Vakfı hozta létre, új egyetem alapítását is tervebe vette, amely végül 2010-ben İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi néven kezdte meg működését. Kezdetben csak a török világból jövő diákok oktatására gondoltak, jelenleg pedig olyan terveink vannak, hogy kisebb számban ugyan, de magas tudományos színvonalon neveljünk ki diákokat, akik majd speciális tudásukkal még jobban tudják támogatni az egész tudósközösséget.

Végül arra lennék kíváncsi, hogy Te, aki több mint tíz éve a török történetírás középpontjában állsz, miként látod, hogyan fejlődött a törökországi történetírás az utóbbi időben.

Van fejlődés, jó trendeket látok, jobban elkötelezett, jobban képzett és a tudásukat folyamatosan fejlesztő, fiatal tudósok jelentek meg a színen. Azaz úgy gondolom, hogy a török történetírás a korábbiakhoz képest sokkal termékenyebb jövő elé néz. Mind empirikus, mind teoretikus szinten érdekes munkák születtek. Azonban az egyik nagy problémánk az, hogy török történetészként az általunk írtakat nem tudjuk átadni, bemutatni a külvilág számára. Fontos lenne ezeket olyan hozzáállással megírni, hogy az hozzátegyen valamit az egyetemes történelemhez is. Az oszmán történelem ugyanis nemcsak a török, hanem az európai és a világ történelméhez számára is olyan széles területet kínál, amelyből érdekes adalékokat nyerhetnek.

Mivel még mindig jelentős adathiánnyal küszködünk, még mindig elsősorban nagy adatgyűjtésre van szükség, az oszmán kori történeti kutatások terén még sok teendőnk van. Ezt az érintetlen területet a Törökországon kívüli kutatók is felfedezték, Japántól Amerikáig globális érdeklődés mutatkozott iránta, amely mostanára némileg megcsappant. Még jobban fel kell keltenünk a nyugati és a keleti világ érdeklődését, és akkor lehetőségünk nyílik arra, hogy az eddig megismert történelmünket teljesen más formában, más szemszögből újraírjuk.

Az oszmán történelem szélesebb körben való megismerése az európai, indiai és távolkeleti történelembe való beleillesztésével egy új történelmi felfogást alakíthat ki. Ezt mindenképpen szükségesnek tartom ahhoz, hogy jobban megértsük egymást, és hogy az új értelmezésekkel egy új világ kapuját is megnyithassuk.

Ez tökéletes zárszó. Köszönöm az interjút!

Az interjút készítette: PAPP SÁNDOR, fordította: HADNAGY SZABOLCS

Feridun M. Emecen műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek

1. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara, 1989. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 14.) (2. kiadás: Ankara, 2013).
2. *Osmanlılar'da Divan-Bürokrasi-Ahkâm: II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*. İstanbul, 1994. (İlhan Şahinnal közösen)
3. *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*. İstanbul, 1997.
4. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul, 2001. (Bóvített, új kiadás: İstanbul, 2012.)
5. *İstanbul'un Uzun Dört Yılı 1785–1789: Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi Tarihi*. İstanbul, 2003.
6. *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi: Buluncak-Piraziz*. İstanbul, 2005. (Bóvített, új kiadás: İstanbul, 2015.)
7. *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*. İstanbul, 2009. (2. kiadás: İstanbul, 2011.)
8. *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. İstanbul, 2010. (2. kiadás: İstanbul, 2011.; 3. kiadás: İstanbul, 2014.; 4. kiadás: İstanbul, 2015.)
9. *Yavuz Sultan Selim*: İstanbul, 2016.
10. *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları*. Cilt 1.: Bayezid II – Selim – Kanuni. İstanbul, 2011. (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları)
11. *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*. İstanbul, 2011.
12. *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları*. Cilt 2.: II. Selim'den Sultan İbrâhim'e (1566–1648). Ankara, 2016. (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları)
13. *Fetih ve Kıyamet 1453: İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları*. İstanbul, 2012.
14. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300–1600)*. İstanbul, 2015. (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları)
15. *Osmanlı İdare Teşkilatının Kaynakları: Şehzâde Divânı Defterleri. Manisa Şehzâde Sarayı Divânı (1544–1594)*. Ankara, 2017. (Zekai Metéval és Arif Bilginnel közösen) (Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları)
16. *Savaşın Sultanları: Osmanlı Padişahlarının Büyük Meydan Muharebeleri*. Cilt 1–2. İstanbul, 2018. (Erhan Afyoncuval közösen)

Válogatott tanulmányok

17. *Tarih-i Lebiba'ya Dair*. Tarih Dergisi, vol. 33. (1982) 234–254.
18. *Son Kırım Hanı Şahin Giray'ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar*. Tarih Dergisi, vol. 34. (1984) 315–346.
19. *The Ottoman Legal System in the Reign of Sultan Suleyman the Magnificent*. Duran, Tülây (ed.): The Ottoman Empire in the Reign of Suleyman the Magnificent. Cilt 1. İstanbul, 1988. 111–126.
20. *Kanuni Sultan Süleyman Devri*. In: *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Cilt 10. İstanbul, 1989. 313–382.
21. *İstanbul ve Sarayın İaşesi için Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat*. In: *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*: 29 Mayıs – 1 Haziran 1988. Bildiriler. İstanbul, 1989. 197–230.
22. *Turkish Settlements in Rumelia (Bulgaria) in the 15th and 16th centuries: Town and Village Population*. International Journal of Turkish Studies, vol. 5. (1990) 23–40. (İlhan Şahinnal és Yusuf Halaçoğluval közösen)

23. *The History of an Early Sixteenth Century Migration: Sirem Exiles in Gallipoli*. In: Dávid, Géza – Fodor, Pál (eds.): *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*. Budapest, 1994. 77–91.
24. *Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri*. In: *Tarih ve Sosyoloji Semineri*: 28–29 Mayıs 1990. Bildiriler. İstanbul, 1991. 143–156.
25. *Seferde Götürülen Defterlerin Defteri*. In: Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan. İstanbul, 1991. 241–268.
26. *Ottoman Policy of Conquest of the Turcoman Principalities of Western Anatolia with special Reference to Sarukhan Beyliği*. In: Zachariadou, Elizabeth (ed.): *The Ottoman Emirate 1300–1389*. Rethymnon, 1993. 35–40.
27. *Osmanlı Siyasi Tarihi: I. Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya*. In: İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.): *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. İstanbul, 1994. 5–63.
28. *Ali'nin 'ayn'ı: Osmanlı Bürokrasisinde Katib Rumuzları*. *Tarih Dergisi*, vol. 35. (1994) 131–149.
29. *Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Nümeý*. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, vol. 14. (1994) 87–120.
30. *Gaza'ya Dair: XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti*. In: Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı. Ankara, 1995. 191–197.
31. *Mufassaldan İcmale*. *Osmanlı Araştırmaları*, vol. 16. (1996) 37–44.
32. *From Selanik to Manisa: Some information about the immigration of the Jews Weavers*. In: Zachariadou, Elizabeth (ed.): *The Via Egnatia Under Ottoman Rule 1380–1699*. Rethymnon, 1996. 97–112.
33. *Onbeş Yıl Savaşları Tarihinden Bir Safha: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1598 Varad Seferi*. *Tarih Enstitüsü Dergisi* (Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan), vol. 15. (1997) 265–303.
34. *Prvite Osmanliski Popisi na Markoviot Grad Prilep*. In: *Kralot Marko vo Istoriyata i vo traditsiyota Prilep 23–25 Yuni 1995*. Prilep, 1997. 53–63.
35. *Bati Anadolu Türkmen Beyliklerinin Son Direniş Devirlerinde Saruhanoğulları ve Osmanlılar*. In: *Essays on Ottoman Civilization: CIEPO XIIth. Archiv Orientalni, Supplementa*, 8. (1998) 111–120.
36. *Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957–958 (1550–1551)*. *Tarihli Sancak Tevcih Defteri*. Belgeler, vol. 19. (1999) 53–121. (İlhan Şahinnal közősen)
37. *İlk Osmanlı Kroniklerinde Timur İmajı*. In: Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı. İzmir, 1999. 27–36.
38. *Egy régi imágo újbóli felfedezese: Oguz hagyomány és Közép-Ázsia ismerete az első oszmán krónikákban*. *Aetas*, 14. évf. (1999) 4. sz. 19–26.
39. *Müzákere: Osmanlılar ve Macaristan'da Hristiyan Tebaaları*. In: *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*. İstanbul, 2000. 200–206.
40. *Osmanlı Hanedanına Alternatif Araşışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar*. *İslam Araştırmaları Dergisi*, vol. 6. (2001[2002]) 63–76.
41. *Some Notes on Defters of the Kapudan Pasha Eyaleti*. In: Zachariadou, Elizabeth (ed.): *The Kapudan Pasha His office and His Domain*. Rethymnon, 2002. 253–261.
42. *Ege Adalarının İdari Yapısı: XV–XIX. Yüzyıllarda Ege Adalarında Osmanlı İdari Teşkilatı*. In: Bostan, İdris (ed.): *Ege Adalarının İdari Mali ve Sosyal Yapısı*. Ankara, 2003. 7–32.
43. *The Sehzade's Kitchen and its expenditures an account book from Sehzade Mehmed's Palace in Manisa 1594–1595*. Faroqhi, Suraiya – Neumann, Christoph K. (eds.): *The Illuminated Table, The Prosperous House*. Würzburg, 2003. 89–126.
44. *Az Oszman Birodalom sztyeppej határai és a moldvai kijáró*. *Aetas*, 18. évf. (2003) 2. sz. 21–29.
45. *Lanetli Şehir Düştü: İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları*. *Osmanlı Araştırmaları*, vol. 22. (2003). 191–205.
46. *Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Miri, Ahkâm-ı Kuyúd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet*. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, vol. 3. (2005) S. 5. 107–139.
47. *Osmanlı Sınırları Nerede Başlar Nerede Biter?* In: Eğribel, Ertan – Özcan, Ufuk (eds.): *Sosyoloji Yılığ 15: Sosyoloji ve Coğrafya*. İstanbul, 2006.
48. *A csata, amely a nagy török elótt megnyitotta a magyar alföldet: Mohács 1526*. In: B. Szabó János (ed.): *Mohács*. Budapest, 2006. 412–434.

49. *Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Mutabakatı*. In: Ural, Şafak – Yetiş, Kâzım – Emecen, Feridun Mustafa (eds.): *Çeşitli Yönlerden Türk-Ermeni İlişkileri*. İstanbul, 2006. 25–37.
50. *Les capitales maudites: l'image d'Istanbul dans la littérature ottomane avant la conquête*. In: Collectif (éd.): *Les villes capitales au Moyen Âge*. Paris, 2006. 275–283.
51. *Çağdaş Osmanlı Kaynaklarında Uzun Savaşlar ve Zivatorok Antlaşması ile İlgili Algılama ve Yorum Problemleri*. Osmanlı Araştırmaları, vol. 29. (2007) 87–97.
52. *Notes on the Historical Development of Small Harbors on the Anatolian Shores of the Black Sea*. Bilici, Faruk – Candea, Ionel – Popescu, Anca (éd.): *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer noire (XIV-XXI siècles)*: Etudes à la mémoire de Mihail Guboglu. Braila, 2007. 117–123.
53. *Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası (XIV.–XVI. yüzyıllar)*. In: Bıynk, Mustafa (ed.): *Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi*. İstanbul 2008, s. 9–25.
54. *İlk Osmanlı Savaşları ve Taktikleri Üzerine Bazı Tesbitler*. In: Emecen, Feridun M. (ed.): *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular: Oluşum, Teşkilat ve İşlev*. İstanbul, 2008. 267–275.
55. *Osmanlı Şehzadeleri ve Taşra İdaresi*. In: Özvar, Erol – Bilgin, Arif (eds.): *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*. İstanbul, 2008. 98–112.
56. *Anatolian Emirates*. In: Ágoston, Gábor – Masters, Bruce (eds.): *Encyclopedia of The Ottoman Empire*. New York, 2009. 40–42.
57. *Osmanlıların Tuna'nın Kuzeyine Yönelik İlgileri ve Stratejileri: XVI. Asrın Ortalarında Erdel Örneği*. In: Halil İnalçık Armağanı. Cilt 1. Ankara, 2009. 126–141.
58. *The Military Development in the Middle East: The Question of Firearms in the Ottoman-Mamluk Rivalry*. In: Tomar, Cengiz (ed.): *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era (26–30 November 2007, Cairo)*. İstanbul, 2010. 7–15.
59. *Ottomans, Hungarians and Europe (15th and 16th Centuries)*. In: Tanman, Baha – Demiras-Arli, Belgin – Adigüzel, Hatice – Sagnak, Tufan (eds.): *Exhibition on Ottoman Art: 16-17th Century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire*. İstanbul, 2010. 17–25.
60. *1453: la caída de Constantinopla*. *Desperta Ferro*, 4. (Mart 2011) 44–51.
61. *I. Szelim szultán és a keleti kéréds*. *Aetas*, 26. évf. (2011) 2. sz. 129–142.
62. *16 Asır Sonlarında Batı Akdeniz'de Siyaset Sahnesi: Osmanlılar–Fransızlar–İspanyollar*. In: Kanuni'den Günümüze Türk-Fransız Münasebetleri. İstanbul, 2012. 75–93.
63. *Hilâfetin Devri Meselesi: Şaban-ı Şifâî ve Şehrizâde Mehmed Said'in Görüşleri Üzerine Yorumlar*. In: Emecen, Feridun M. – Keskin, İshak – Ahmetbeyoğlu, Ali (ed.): *Osmanlı'nın İzinde: Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*. Cilt 1. İstanbul, 2013. 561–574.
64. *Kanuni Sultan Süleyman'ın Şehzadelik Dönemine Ait Bazı Yeni Tespitler ve Notlar*. In: Reindl-Kiel, Hedda – Kenan, Seyfi (Hrsg.): *Deutsch-türkische Begegnungen: Türk Alman Tesadüfleri*. *Festschrift für Kemal Beydilli: Kemal Beydilli'ye Armağan*. Berlin, 2013. 342–357.
65. *Hukuki Bir Tartışmanın Tarihi Zemini: İstanbul Nasıl Alındı*. In: Emecen, Feridun M. – Gürkan, Emra Safa (eds.): *Osmanlı İstanbulu*. Cilt 1. (I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler) İstanbul, 2013. 35–41.
66. *Gondolatok Törvényhozó Nagy Szülejmán szultán elveszett" türbêjêröl / Kanuni Sultan Süleyman'ın "Kayıp" Türbesi Üzerine Notlar*. In: Pap Norbert (szerk.): *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron / Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki Hatrasa*. Pécs, 2014. 129–135.
67. *İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid*. Osmanlı Araştırmaları, vol. 43. (2014) 67–92.
68. *Defter-i Köhne: Pirlepe-Kırçova Kesiminin En Eski Tımar Defteri (1445–1455)*. Osmanlı Araştırmaları, vol. 43 (2014) 341–474.
69. *İhtilalci Bir Mehdilik Hareketi mi?: Şahkulu Baba Tekeli İşyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar*. In: Öz, Mehmet – Yeşil, Fatih (ed.): *Ötekilerin Peşinde: Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*. İstanbul, 2015. 521–534.
70. *Kayıplar ve Osmanlılar: Sahte Bir Kimlik İnşası mı?* In: Gündüz, Tufan – Cengiz, Mikail (ed.): *Oğuzlar: Dilleri Tarihleri ve Kültürleri*. Ankara, 2015. 237–244.
71. *Osmanlı Taşrasında Saray Bürokrasisi: Şehzade Selim'in Kazayâ Defteri*. Osmanlı Araştırmaları, vol. 46. (2015) 213–301.
72. *Emperyal Dönüşümlerin Muhteşem Kenti: İstanbul*. In: Yılmaz, Coşkun (ed.): *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. Cilt 1. İstanbul, 2015. 118–181.
73. *Emperyal Kentlerin Uğursuzluğu: İstanbul ve Apokaliptik Temalar*. In: Yılmaz, Coşkun (ed.): *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. Cilt 2. İstanbul, 2015. 348–365.

74. *Osmanlıların Vahşi Sınırları: XVI. yüzyıl Arşiv Kayıtlarından Evliya Çelebi'ye Akkirman-Bender-Özü Kesimi*. Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Arařtırmaları, vol. 44. (2015) 215–230.
75. *Şehzade Divanında Suç ve Ceza*. M. Ü. Hukuk Arařtırmaları Dergisi (Prof. Dr. Mehmet Âkif Aydın'a Armağan), vol. 21. (2015) 55–92.
76. *Klasik Dönem Osmanlı Askeri Tarihi zerine Yeni Bakıřlar*. In: Osamer, Aydın F. (ed.): Osmanlı zerine Konuřmalar. İstanbul, 2016. 53–62.
77. *Osmanlı Tarihinin İlk Büyük Savař Anlatımı: Osmanlılarla Karamanlılar Arasındaki Frenkyazası Muharebesi (1386/1387)*. Osmanlı Arařtırmaları, vol. 49. (2017) 57–88.
78. *Osmanlı Tarihçiliğinin Bařlangıcı: İlk Manzum Tarihler*. In: z, Mehmet – Küçük, Serhat (ed.): Türk Tarihçiliğinin Asırlık Çınarı Halil İnalçık'a Armağan. Ankara, 2017. 105–117.
79. *İhtişam Çağının Bařlangıcında Bir Osmanlı Devlet Adamı: Kanuni Sultan Süleyman'ın İkinci Veziri Mustafa Pařa*. In: Selvi, Haluk vd. (ed.): Uluslararası Çoban Mustafa Pařa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu: IV. Bildirileri. Kocaeli, 2018. 25–37.
80. *Cihangirliğın Yeniden İnřası: Sahib-Kıran Sultan Selim Han*. In: Günay, Nilüfer Alkan (ed.): Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa. Bursa, 2018. 26–44.
81. *Mısır taht'l-hükmi'l-Osmani: et-tatavvrti's-siysiyye (1517–1798)*. In: İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.): Trihi Mısır fi'l-ahdi'l-Osmani 1517–1914. Cilt 1. İstanbul, 2017. 55–96.
82. *Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi / Encyclopaedia of Islam 3. szócikkei*.

FERIDUN M. EMECEN

Egy oszmán államférfi az aranykor hajnalán

Kánúní Szülejmán szultán másodvezíre, Musztafa pasa

A 16. század fordulóján a nyugati világot keletről fenyegető katonai és politikai hatalom, az Oszmán Birodalom uralkodói az elődeik által örökségül hagyott új, hosszú távú stratégiák megvalósításába fogtak, amihez biztosították a „képzett emberi erő” utánpótlását. Ennek alapját kétségkívül a több eltérő társadalmi elemet is magába foglaló kul-rendszer (szolga-rendszer) képezte. Az e rendszerből kikerülő államférfiaknak az oszmán bel- és külpolitika irányvonalának meghatározásában játszott szerepét a szóban forgó évszázad legalább második feléig jellemzően – a későbbi időszakoktól eltérő módon – díváni tagságuk, azaz egy közös döntési mechanizmusban való részvételük jelezte.

Musztafa pasa életútjának áttekintése új eredményekkel szolgál a 16. század első felének a világ megváltoztatásának lehetőségét magában hordozó eseményeire vonatkozóan is, hiszen a pasa ekkor – ha megszakításokkal is – a szultáni díván előljárói közé tartozott. Ennek megfelelően jelen munkában Musztafa pasa példáján keresztül annak vizsgálatára törekszünk, hogy vajon egy államférfi karrierje milyen ívet írhatott le az aranykornak nevezett időszak elején, miközben elsősorban élete egyes szakaszainak „eddig nem ismert” részleteivel foglalkozunk behatóbban.

*

Abban az időben, amikor Musztafa pasa vezíri ranggal a díván tagja volt, a kormányzat az Oszmán Birodalom addigi két fő, kelet–nyugati terjeszkedési iránya mellé egy újabbat jelelt ki: a Közel-Kelet feletti hatalom megszerzését. Ezzel az oszmán politikai törekvésekben új irányvonal jelent meg, amely más jellegű vallási küldetést vállalt, és a déli tengerek felé való esetleges expanziót hirdette. Ez a mind vallási, mind politikai szempontból óriási fenyegetésnek tartott szafavidáknak az 1512-ben hatalomra került I. Szelim (1512–1520) általi „lefékezésével”, Szíria és Egyiptom megszerzésével, majd pedig a Szent Helyek védelmezésének átvállalásával kezdődő korszak¹ Szülejmán szultán (1520–1566) trónra lépésével, „a vallási és világi főséget a globális gondolkodással összekapcsoló” program mentén teljessé tehető ki. Musztafa pasa vezíri éveit Szülejmán szultán új, nyugat fele forduló elődeihez hasonló politikájának fényében vizsgáljuk.

Szülejmán, amikor 1520-ban elfoglalta helyét a trónon, nem rejtette véka alá, hogy a jövőben az apjától örökségül kapott keleti politika mellett saját elképzeléseit tükröző katonai–politikai irányelv szerint fog cselekedni. Legendás őse, II. Fátih Mehmed (1451–1481) nyomdokain haladva figyelme a nyugati világ fele fordult, az oda vezetett hadjáratoktól a birodalma keleti részein jelentkező problémák (katonalázadások) megoldását várta.² Az 1520-as évek nyugaton új politikai fejleményeket hoztak magukkal: a Habsburgok V. Ká-

¹ Erre a korszakra általánosságban lásd: Emecen, Feridun M.: *Yavuz Sultan Selim*. İstanbul, 2016.

² Emecen, Feridun M.: *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*. İstanbul, 2009. 145–160.

roly (1530–1556) révén új világrend kialakításán fáradoztak. Mivel Szülejmán szultán politikai céljai keleten és V. Károlyéi nyugaton szinte megegyeztek, várható volt, hogy előbb-utóbb valahol összeütközésbe fognak kerülni egymással. Miközben Szülejmán nyugatra irányuló törekvései 1521-ben Nándorfehérvár, Közép-Európa egyik stratégiaiul fontos várának elfoglalásával váltak nyilvánvalóvá, addig V. Károly egyrészt Franciaország térnyerését igyekezett visszaszorítani, másrészt hatalmának elismertetésén fáradozott a német fejedelmek körében. A politikai célok megvalósítása érdekében tett lépéseiket tekintve elmondható, hogy a szultán nyilvánult meg erőteljesebben, Európa számára nyugtalanítóan.

A törökök második fontos célja, Rodosz elfoglalása (1522) a későbbi időkre nézve a Habsburg Monarchia számára kedvezőtlen volt. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a továbbiakban a számottevő török haderő tevékeny szerepet fog játszani a Földközi-tengeren, s a tenger másik felét uraló, Afrika északi partjainál fekvő kolóniáinak kiterjesztésére és megerősítésére törekvő Habsburgok komoly ellenfelévé válik. 1526-ra, amikor Szülejmán fontos és nagy előretörésre készült, V. Károly tulajdonképpen összes ellenfelével szemben győztes pozícióba került. Legnagyobb ellenségét, Franciaországot megsemmisítő módon visszaszorította, sőt uralkodóját, I. Ferencet (1515–1547) is fogságba vetette. Ezután pedig úgy tekintett magára, mint akinek már nem maradtak ellenségei. Ekkor azonban egy keletről jövő, hirtelen lezajlott, váratlan hadmozdulatot követően a testvérére hagyott ausztriai területet közelről érintő, új katonai fenyegetéssel találta szemben magát. Szülejmán Franciaország megsegítésére indította el hadjáratát, de közben azt remélte, hogy az ősei által örökölt hagyott Magyarország „aranyalmáját” leszakíthatja magának.³ Az volt a titkos terve, hogy a nyugat és birodalma között fekvő, általa akadálynak tekintett Magyarország felőrlésével hatalmát még tovább kiterjessze, s elérje azokat a természetes földrajzi határokat, amelyek révén a nyugati ügyekbe is bele tud szólni.

A drámai kimenetelű mohácsi csata (1526. augusztus 29.) a történelmi Magyar Királyság mint önálló állam megszűnését eredményezte. Ebből nemcsak az oszmánok, hanem az örökösödési joguk révén a királyság egészére jogot formáló Habsburgok is hasznot húztak, akiknek így alkalmuk nyílt a magyar területek egy részének megszerzésére. V. Károly fiére, az 1521 óta ausztriai főherceg Ferdinánd számára ez „harc nélküli” és házassága révén könnyen jött sikernek számított. Mindezt katonai lépésekkel kívánta megkoronázni, aminek következtében a magyarok egy része által, vele egy időben királlyá választott Szapolyai Jánossal került összeütközésbe, aki mögött a magát „Magyarország igazi hódítójának” tartó Szülejmán szultán állt, ami összességében a magyarok számára egy új, hosszan tartó konfliktust eredményezett. Szülejmán az országot a kard ereje által meghódított területként kezelte, a felette való rendelkezés minden jogát magának tartotta fenn, és 1529-ben egy hadjáratlalt akarta nyomatékosítani a Habsburgok számára, hogy meddig mehetnek el.⁴ Ennek a Bécsset célzó hadi vállalkozásnak a végét a másodvezír, Musztafa pasa – aki kisebb megszakítással Szülejmán trónra lépésétől kezdve kilenc éven keresztül állt a szultán mellett, és mint birodalmi vezető közvetlen közelről szemlélhette az összes nagyszabású politikai elképzelés megszületését, amelyekben maga is közreműködött – már nem érthette meg.

³ Az oszmán irodalomban Magyarország aranyalmaként való első leírása a kifejezés többi jelentéséhez képest meglehetősen régre, II. Murád (1421–1451) idejére nyúlik vissza. „Az aranyalmáig érjünk el, az ottani Magyarországot veszejtsük el.” (Sarı, Mehmed: *Gelibolu Zaîfi Mehmed: Gazavât-ı Sultan Murad Han*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 1994, 201., a szövegben: 13r).

⁴ Szülejmán szultán ezen kezdeti politikai és katonai céljaira, valamint hadjárataira vonatkozóan lásd: Emecen: *Osmanlı Klasik*, 145–160.

*

Musztafa pasa tevékenységének feltérképezése a Szülejmán szultán első éveire jellemző politikai struktúra és tervezés megértése szempontjából különös fontossággal bír, hiszen a pasa Szelim és Szülejmán szultánok idejében vezírként, a politikai döntéseket hozó díván tagjaként feltehetően jelentős szerepet játszott abban. I. Szelim idején részt vett a Csaldirán (1514), a Mardzsidabik (1517) és a Rajdánijja (1517) melletti csatákban, Szülejmán szultán idején pedig a Nándorféhvár és a Rodosz elleni hadjáratok alatt az uralkodó bizalmasaként fontos feladatokat látott el. Élettörténetével, tisztségeivel kapcsolatban azonban a fennmaradt levéltári dokumentumok és egyéb történeti források nem szolgálnak részletes adatokkal.⁵ Ráadásul az is szembetűnő, hogy az életét ismertető biográfiai munkák szerzői bizonyos esetekben személyét összekeverik az adott korszak azonos nevű más pasáival.

Musztafa pasa életrajzában különösen az első tisztségeit nehéz beazonosítani. A korszakból fennmaradt források – miközben kormányzói, vezíri tevékenységére találhatók rövid megjegyzések – életének korai szakaszait nem érintik.⁶ A később keletkezett életrajzi művekben többek között a szultáni szerájban való nevelkedésére, bosnyák vagy albán származására, kapudzsibasi mivoltára, vidéki szolgálatra küldésére vonatkozóan bukkanhatunk információkra, amelyek valóságtartalmát azonban kortárs dokumentumokkal és forrásokkal nem lehet alátámasztani.⁷ Ráadásul ezeknek az értesüléseknek egy része a névazonoságból eredő tévedések következtében más Musztafa pasákkal, sok esetben a flottaparancsnok, Palak előnevű Musztafa pasával hozható kapcsolatba. Egyes ismeretterjesztő írások pedig úgy hivatkoznak rá, mint akit többek között Csobán, Palak, Lala, Dámád, Kodzsa, Bosnak előnevekkel emlegettek, csakhogy ebből a kavarodásból a pasára vonatkozóan lehetetlen bármit is kihámozni.⁸ Az biztosan megállapítható, hogy az előbb felsoroltak közül a már a korszakban Palak előnévvel emlegetett Musztafa pasa másik személyt takar. Musztafa pasa „Csobán” elnevezése pedig minden bizonnyal egy jóval később felvetett társításon alapul.⁹ Korának egyetlen forrásában sem bukkan fel ugyanis a Csobán előnév, mint aho-

⁵ A Musztafa pasára vonatkozó eddig ismert információk jórészt az általa építtetett műemlékekkel foglalkozó munkákban maradtak fenn. Ezen építészeti szempontú kutatásokban a pasára vonatkozó adatokat hanyagul és minden kritika nélkül gyűjtötték össze, ez pedig alkalmat adott arra, hogy a pasát összetéveszték a korszak más, Musztafa nevet viselő államfőjűjeival. Például lásd: Müderrisoğlu, Fatih: *Bani Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze*. Vakıflar Dergisi, vol. 25. (1995) 67–68. Egy másik, közvetlenül Musztafa pasát témául választó „avatatlan” írás ugyancsak az adatok összevisszasága és a másodlagos források használata miatt hasznavehetetlen. Zorlu, Muratcan: *Venedik Balyos Raporlarının Işığında Çoban Mustafa Paşa*. Journal of Turkish Studies, 42. (2014) 395–407. Korábban Semavi Eyice Dzsizsr-i Musztafapasáról szóló munkájában a hidat (*dzsizsr*) építtető Musztafa pasáról szót ejtve már utalt a szakirodalomban előforduló ezzel kapcsolatos problémákra. Eyice, Semavi: *Svilengrad’da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa)*. In: Doğan, Sema (haz.): Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyyatı. Cilt 1. Ankara, 2015. 133–158.

⁶ Életére vonatkozóan legkorábban Kücsük Nisándzsi Mehmed pasa szolgált adatokkal. Mindössze két mondatban a következőket írta: Gebzében helyezték örök nyugalomra; Szelim szultán idején vezíri ranggal rendelkezett, amit Szülejmán szultán korszakában is megtarthatott; 935-ben hunyt el. *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa*. Istanbul, 1279 [1863]. 239.

⁷ Süreyya, Mehmed: *Sicill-i Osmanî*. Cilt 3. İstanbul, 1996. 272.

⁸ Müderrisoğlu: *Bani Çoban Mustafa Paşa*, 67.

⁹ A „Csobán” előnév eredete Piri Mehmed pasához kötődik, és a helyi szóbeszédeken alapul. Egy ilyen elbeszélés szerint Musztafa Mehmed pasával pástorkodása idején találkozott először Boszniában, s mivel a kérdéseire okos válaszokat adott, a pasa pártfogásába vette őt. Erre lásd: Zorcu: *Venedik Balyos Raporlarının Işığında Çoban Mustafa Paşa*, 397. Ezenkívül más mendemondák és történetek is éltek a köztudatban. Erre lásd: Kahraman, İbrahim: *Gebze Paşasını Unuttu*. Gebze Gazetesi, 2015. május 14. Ebben a szerző Mehmed İbrahimgil írására (İbrahimgil, Mehmed Z.: *Makedonya’da Gazi Mustafa Paşa’nın Vakıf Malları*. In: Kurtuluş, Mehmet [haz.]: *Balkanlarda*

gyan a többi elnevezés sem.¹⁰ Azon néhány 17. század közepi iratban, amelyek a Gebzében működő alapítványai ügyeivel foglalkoznak, a neve „Kara, Gázi, Kapudzsi Gázi” megjelöléssel fordul elő.¹¹ Nyilvánvalóan a Kara (‘fekete’) előnév nem kinézetével függ össze. A Kapudzsi és Gázi előnév egyrészt a tiszttségére, másrészt a harcokban való részvételére történő utalás. Kegyes alapítványának alapító oklevelében a neve „Abdüülkerim fia, fényességes vezír Musztafa pasa” formában szerepel, más további előnév feltüntetése nélkül.¹²

Ezen megállapítások után biztosnak tekinthető, hogy II. Bajezid (1481–1512) idejében elrabolt gyermekként, *devsirme* révén került a szultáni szerájba, majd itt nevelkedett. Az őt mint vezírt látásból ismerő velencei követek ugyan hallgatnak arról, hogy miként került a palotába, származásával kapcsolatban megosztanak információkat. Pietro Bragadin például 1526. június 9-én írt követjelentésében (*relazione*) negyvennyolc éves koráról és alban eredetéről számol be.¹³ Marco Minio pedig 1522. április 8-án kelt, a szenátusban felolvasott *relazione*jában negyvenes éveiben járó, „schiavon” származású férfiként mutatja be.¹⁴ A *schiavon* megnevezéssel a Dalmácia és Isztria területén élő velencei alattvalókat illették, amiből következően szláv eredete is felvetődött. Talán éppen ezért jelenik meg az oszmán forrásokban boszniaiként.¹⁵ Pietro Zen 1524. november 4-én küldött jelentésében monte-

Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu, İstanbul–Edirne, 9–11. Mayıs 2012. Ankara, 2012. 159–180.) hivatkozva azt állítja, hogy Musztafa pasa Széreszben, Anfipoli faluban született. Ez a megállapítás azonban téves, egy másik Musztafa pasára vonatkozik.

¹⁰ A vele kortárs vagy a műveiket kevéssel később írásba foglaló krónikások csak „Musztafa pasa másodvezír” megjelöléssel beszélnek róla. A „Csobán” előnév eredetét lehetetlen kideríteni, még Mehmed Süreyya sem említi őt Csobánként. Süreyya: *Sicill-i Osmani*, 272. Ugyanakkor a modern történetírásban Csobánként való megnevezése szinte hagyománnyá vált. Erre lásd: Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*. Cilt 2. Ankara, 1995. index. A helyzetet még reménytelenebbé teszi, hogy a krónikakiadásokban vagy a követjelentések fordításaiban a fordítók vagy szerkesztők, sőt a levéltárakban (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [a továbbiakban: BOA], Vakıflar Genel Müdürlüğü és Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi [a továbbiakban: TSMA]) az iratok kivonatolását készítők is Musztafa pasa nevének felbukkanásakor rögtön kiteszik elé a Csobán megjelölést, amivel azt az érzést keltik, mintha azokban az időkben is használták volna azt. Hans Dernschwam egy Habsburg-küldöttség tagjaként 1555. március 11-én Gebzén átutazva a dzsámi és a szegénykonyha alapítóját, Musztafa pasát a Polak előnévvel említette, ami nyilvánvalóan abból ered, hogy valaki mással összetévesztette. Dernschwam, Hans: *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*. Çev.: Önen, Yaşar. Ankara, 1988. 209.

¹¹ A nevekhez a következő helyeken található leírás: BOA, *Atık Şikâyet Defterleri*. Nr. 4. fol. 24. 87. bejegyzés: „Gebzében eltemetett Musztafa pasa” (1076. muharrem/1665. július); Nr. 14. fol. 95. 216. bejegyzés: „Gázi”; Nr. 16. fol. 224. 1065. bejegyzés: „Kapudzsi Gázi” (1103. ramazán/1693. május). (Az adatokat Dr. Kenan Yıldıznak köszönöm.) Ezek mind helyi szóbeszéden alapuló előnevek, mert az államhoz forduló alapítványi dolgozók előterjesztéseikben Musztafa pasát ismeretlen forrásból származó helybeli történetekre támaszkodva említhették. Nem férhet kétség hozzá, hogy az összes előforduló előneve társításból ered. A Csobán név szintén a mendemondák eredményeképpen, de jóval később kerülhetett előnevei közé, de pozíciója azóta is rendíthetetlennek tűnik.

¹² Az alapítványi alapítólevelekben, ahogy a magántulajdonba adott földek okirataira vonatkozó utasításokban is a neve mindig Musztafa pasaként, előnév nélkül szerepel. TSMA, Nr. D. 7003. A Gebzében lévő városnegyedét is hasonlóan tüntették fel az összeírásokban: „Musztafa pasa dzsámijának új városrésze”. BOA, *Tahrir Defteri*, Nr. 436. 288. Apja neve néhány alapítványi alapító okiratban Abdulmuin formában bukkan fel.

¹³ Sanuto, Marino: *Diarii*. Vol. 41. Venezia, 1894. 527. (Köszönettel tartozom Dr. Zeynep Yelcének, aki volt szíves a velencei követjelentések Musztafa pasára vonatkozó részleteit lefordítani és rendelkezésemre bocsátani.) Vö. *Venedik Elçi Raporlarına Göre Kanuni ve Pargah İbrahim Paşa*. Çev.: Gökpar, Pınar – Ercolino, Elettra. Haz.: Afyoncu, Erhan. İstanbul, 2012. 53.

¹⁴ Sanuto: *Diarii*, vol. 33. 316. Vö. *Venedik Elçi Raporlarına Göre*, 14.

¹⁵ Gelibolulu Mustafa Âlî: *Künhü’l-Ahbâr*. Ankara, 2009. (Faksimile) 361v.

negróiként és Kotor környékéről származóként említi.¹⁶ Egy másik, halálának idején készített jelentésben hasonlóképpen Dalmáciából (szláv nemzetiségből), Kotor vidékéről jövő Musztafa pasaként¹⁷ írnak róla, ami igazán figyelemfelkeltő, ugyanakkor albán származásának lehetőségét teljesen kizárja.

Musztafa pasa a velencei követek életkorára vonatkozó információit alapul véve 1480 körül született,¹⁸ és 1490 körül kerülhetett be a szultáni palotába. Ha ezt elfogadjuk, akkor elég észszerűnek tűnik feltételezni, hogy pályafutását 1500 körül kezdte meg. Abban a kérdésben, hogy a szeráj melyik részében nevelkedhetett, a következő nyomra bukkantunk: egy krónikás, aki őt Kairóban már kormányzóként látta, „fehér bőrűnek, szókés bajszúnak és szakáll nélkülinek” írja le.¹⁹ Ez utóbbi akár amiatt is lehetett, mivel a háremben szolgáló teljesítők szokás szerint nem viseltek szakállt. Egy II. Bajezid idejéből származó kincstári *rúznámcsse* alapján – még ha csekély valószínűséggel is, de – felmerül annak lehetősége is, hogy személye megegyezik azzal a Musztafa bég odabasival, akit 908. zilkáde 18-án (1503. május 15.) neveztek ki az agribozi szandzsák élére.²⁰ Ugyanakkor, ha abból indulunk ki, hogy később *kapudzsibasi* is volt, az említett *rúznámcsse* 909–915 (1504–1509) közötti bejegyzéseiben találunk egy Musztafa bég nevű *kapudzsibasit* is.²¹ Ez a személy 1510. február 17-én *miralem*, 1511. szeptember 9-én pedig janicsáraga lett.²² Helyére *kapudzsibasinak* egy másik Musztafa nevű személyt neveztek ki, aki 1511. szeptember 7-én *miralem*ként kapott új megbízatást.²³ Ezt követően azonban a két Musztafa bég pályafutásának további állomásait nem lehet nyomon követni, így a Musztafa pasához való kapcsolódásukat nem lehet teljességgel feltárni. Ennélfogva továbbra is homály fedi, hogy Mora szandzsákba való kinevezéséig milyen tisztségeket tölthetett be. Bár rendelkezésre állnak adatok egy 914. *muharremtől* (1508. május) követhető Musztafa nevű morai szandzsákbégről is, de róla csak 915. *szafertig* (1509. május–június) találhatók feljegyzések,²⁴ így ennek a személynek nem lehet köze Musztafa pasához.

¹⁶ Sanuto: *Diarii*, vol. 37. 143.

¹⁷ Sanuto: *Diarii*, vol. 50. 472.

¹⁸ Zorcu a pasa negyvennyolc életéből kiindulva születési dátumának 1478-at adja meg. Zorcu: *Venedik Balyos Raporları İşiğında Çoban Mustafa Paşa*, 396. Minio egy 1522-es híradásában negyvenes éveiben járóként írt a pasáról, amiből pontosabban lehet következtetni. Egy halála után íródott velencei jelentésben pedig az áll, hogy ötvenkét éves korában hunyt el. Sanuto: *Diarii*, vol. 50. 472. Ezek mindegyike arra utal, hogy születési idejét 1480 körülre tehetjük.

¹⁹ Ibn Ijász Kairóba való bevonulásának leírása során Musztafa pasát fehér bőrű, arabos kinézetű, borotvált arcú, szókés bajszú, közeptermetű, ragyogó megjelenésű, ugyanakkor bátortalan fellépésű emberként jellemezte. Ibn İyâs: *Bedâiü'z-zuhûr fi Vekâii'd-Duhûr. Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*. Çev.: Şeşen, Ramazan. İstanbul, 2016. 437.

²⁰ *In'amat Defteri*, Atatürk Kültüphanesi, M. Cevdet Yazmalar, O. 71 (a továbbiakban: *In'amat Defteri*), 524. Bár ezt a deftert egy doktori disszertáció keretében (Gök, İlhan: *Atatürk Kitaphııı MC. O. 71 Numaralı 909–933/1503–1527 Tarihli In'amat Defteri [Transkripsiyon-Değerlendirme]*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2014.) bár feldolgozták, de néhány átírási és olvasati hiba miatt a defter eredetijét használtam, annak oldalszámait tüntettem fel. A defterben jóval az említett személyre vonatkozó bejegyzést megelőzően egy másik is szerepel, mely szerint az agribozi szandzsákba Sehinsah herceg nevelőjét, Musztafa béget neveztek ki. 909. muharrem 8. *In'amat Defteri*, 5.

²¹ *In'amat Defteri*, 33., 69., 96., 179. (ez a bejegyzés apjának halálára és a pasának szóló részvétnyilvántásra vonatkozik: 911. sevval 12.), 236., 259., 296.

²² *In'amat Defteri*, 367, 495.

²³ *In'amat Defteri*, 495.

²⁴ *In'amat Defteri*, 331. A gyermeke halála miatti részvétnyilvántás.

A pasa életrajzának talán legfontosabb állomása a Szelim szultán leányával való házasságkötése. Házastársa nevét „Szultánzáde Sahzáde Hatun” megnevezéssel említik a források.²⁵ Az asszony a velencei forrásokban egy I. Szelim által kivégzett *bosztandzsibasi* korábbi feleségként szerepel.²⁶ Ezek alapján feltételezhető, hogy a pasa felesége az 1515-ben kivégzett Iszkender pasa özvegye lehetett. Ugyanakkor egy másik velencei, Pietro Zen jelentése azt írja, hogy Musztafa pasa az 1524-ben kivégzett, korábban szintén *bosztandzsibasi* Ferhád pasa feleségével házasodott össze.²⁷ Ezen írás szerint az egykori *bosztandzsibasi* kivégzése után Szülejmán szultán özvegyen maradt leánytestvérét újra ki akarta házasítani, csak hogy húga heves ellenállásával találta szembe magát: ő ugyanis azt gondolta, hogy bátyja, ahogy Ferhád pasát, úgy az új férjét is ki fogja végeztetni, és csak azután egyezett bele a Musztafa pasával való házasságkötésbe, miután a szultán megígérte neki, hogy nem fogja megöletni leendő hitvesét.

Ez a történet minden bizonnyal szerájbeli mendemondán alapszik, így nem fedi a valóságot. Az *inamat-defterek* bejegyzéseiben Ferhád pasa özvegyeként Bejhán szultán, míg ettől teljesen függetlenül Musztafa pasa feleségként Szultánzáde Sahzáde Hatun van szerepel.²⁸ Továbbá Ibn Ijász az Egyiptom kormányzójaként 1522 novemberében Kairóba érkező Musztafa pasa kapcsán azt írja, hogy ő a szultán hűgával házas.²⁹ Mivel ekkor még Ferhád pasa életben volt, nyilvánvaló, hogy Musztafa pasa nem vehette feleségül az özvegyét. Így bátran kijelenthetjük, hogy Musztafa pasa 1515 után, feltehetően 1516-ban kötött házasságot Szultánzáde Sahzáde Hatunnal.

Szülejmán szultán uralkodásának első tíz évében a különböző juttatásokban részesülő Sahzáde neve gyakran feltűnik a *rúznámcese-defterek*ben. Amíg Musztafa pasa élt, a bejegyzésekben „a tekintetes Musztafa pasa asszonya” megnevezéssel hivatkoztak rá.³⁰ Musztafa pasa halálát követően élelmet utaltak ki neki a szerájból, ennek „kezdeté”, azaz az első alkalom, amikor a neve feltűnik a kedvezményezettek között: 935. *ramazán* 23-ra (1529. május 31.) esett. Ennek a kiutalásnak a költsége az 1529 decemberéig tartó hathavi elszámolás szerint meghaladta a 30 000 akcsét.³¹ Özvegyként az említett élelem mellett lovainak takarmányt, illetve különböző vagyontárgyai, ingóságai szállítására hajót is igénybe vehetett.³² Az ezekről tanúskodó bejegyzésekben egyértelműen „a megboldogult Musztafa pasa asszonya, Sahzáde szultán” megnevezéssel említik.³³

²⁵ *In'amat Defteri*, 525.

²⁶ Sanuto: *Diarüi*, vol. 41. 527–528. Bragadin jelentése.

²⁷ Sanuto: *Diarüi*, vol. 50. 472–473.

²⁸ *In'amat Defteri*, 525., 526. Lásd még: Gökbilgin, Tayyip: *Edirne ve Paşa Livası*. İstanbul, 1952. 515.

²⁹ İbn İyâs: *Bedâiü'z-zuhûr fi Vekâi'd-Duhûr*, 437–442.

³⁰ Számára még Musztafa pasa életében egy *bohcsa* elnevezésű bő ruhát és szöveteket (gyapjú, selyem) utaltak ki. BOA, Kamil Kepeci (a továbbiakban: KK), Nr. 1764., 40.

³¹ BOA, KK, Nr. 7097., 71.

³² BOA, KK, Nr. 7097., 90., 93.

³³ „Nagy Sahzáde nek” is nevezték, mivel létezett egy a szerájból különböző juttatásokban részesülő másik Sahzáde Hatun is, aki az adományozottak listáján II. Bajezid idejétől fogva gyakran szereplő Szelcsuk Hatun leánya, Sahzáde volt, őt Kicsi Sahzádeként is emlegették. Rajtuk kívül felbukkan még egy Sehzáde Hatun, aki Mahmúd herceg leánytestvére volt. Az írások az ő nevét is „Kicsi Sehzáde”-ként jegyezték fel. (BA, KK, Nr. 7097., 59.) Annak kicsi a valószínűsége, hogy ez a Mahmúd II. Bajezid fia lett volna, mert akkor leánytestvérenek is II. Bajezid leányának kellett volna lennie, és semmi sem indokolja, hogy az írások ne az apja, hanem testvére viszonylatában említse őt. A téma véleményem szerint külön tanulmányt érdemelne. A témára vonatkozóan lásd még a 46. jegyzetet.

Musztafa pasa egyes feltételezések szerint még a frigyet megelőzően morai szandzsákbégeként vezíri ranggal vett részt I. Szelim közvetlen környezetében a csaldiráni csatában, és első vezíri címét az összecsapás során nyerhette el. Csakhogy a csaldiráni hadjárat során vezírként emlegetett Musztafa pasa kiléte, illetve hősünkkel való azonosítása ismét csak kérdésesnek tűnhet. Az egykorú források közé számító Hajdar Cselebi *ruznáméjában* két külön Musztafa pasa szerepel, és ugyan nehéznek tűnik megállapítani kilétüket, minden bizonnyal az itt bemutatott Musztafa az, aki Csaldiránnál más vezírral együtt az uralkodó mellett kapott helyet. 920. *sábán* 23-án (1514. október 13.) leváltották a vezírségről, és Hajdar Cselebi erről megemlékezvén *ejt szót* a pasa korábbi morai szandzsákbégi tisztségéről. A másik musztafa pasát 921. *ramazán* 5-én (1515. október 13.) nevezték ki Bosznia szandzsákbéjévé,³⁴ és megbízták a Boszniából jövő *devsirme* felügyeletével, majd nem sokkal később, az egyiptomi hadjárat idején a trónörökös Szülejmán mellé – mintegy vezírként – Edirnébe rendelték (922. *rebiülevvel* 14./1516. április 17.).³⁵ Ez a személy nagy valószínűséggel másvalakit takar, és a velencei források szerint is ez az illető boszniai tisztségét még legalább 1519-ig betöltötte.³⁶ Hajdar Cselebi az egyiptomi hadjárat idején anató-

³⁴ *Haydar Çelebi Ruznâmesi*. In: Feridun Bey: *Münşeati's-Selâtin*. Cilt 1. İstanbul, 1274. 463., 464., 470. Vezírségből való leváltása a janicsárok elégedetlenkedésének eredménye lehetett, akik az Iránból való visszarendelésük érdekében nyomást gyakoroltak a pasákra, ezen azonban I. Szelim annyira feldühödött, hogy végül mindenért Musztafa pasát tette felelőssé. Lásd: Emecen: *Yavuz Sultan Selim*, 157. Musztafa pasa után a vezírségre Piri Mehmed pasa került. Ennek alapján viszont tévesek azok az információk, melyek szerint Musztafa pasa Piri Mehmed pasa pártfoglaltja és *szekiredzsije* lett volna. Müneccimbaşı, Ahmed Dede: *Sahâfî'l-ahbâr*. İstanbul, 1285. Cilt 3. 475.

³⁵ „A herceg defterdârjával Edirnébe érkezett, vezíre nevében mellette Musztafa pasa, Bosznia bégye van, akinek helyére Kösztenil bégye, Davudpasa fia küldetett.” *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, 476.

³⁶ A velencei forrásokból az derül ki, hogy 1517–1519 között Boszniában egy másik Musztafa pasa is tevékenykedett. Ez a személy 1519-ben hunyt el. Sanuto: *Diarîi*, vol. 24. 205., vol. 25. 293., 449., 591., vol. 26. 264., 384., vol. 28. 190. Ebből következően a vezírségből Bosznia bégyévé avasztált egyén kiléte ismeretlen. A Szülejmán herceg kíséretében mintegy vezírként megjelenő személy mintha a herceg ideiglenesen kijelölt nevelője lett volna. Ugyanakkor Szülejmán tanítója Kászim bég volt, akinek helyére 1516 decemberében Szinán béget nevezték ki. Emecen, Feridun M.: *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara, 1989. 32. Ez az 1519-ben elhunyt Musztafa pasa egy irat szerint Szkopjében egy dzsámit alapított, és halála után itt, egy szintén általa építtetett türbében helyezték végső nyugalomra. Egy Piri Mehmed aláírását viselő, Musztafa pasára megboldogultként hivatkozó előterjesztésben ugyanis a következők olvashatók: vagyónából néhány rabszolgát, lovat, tevé az uralkodóra hagyományozott; belső szolgálói, eunuchjai, lovai, tevéi közül a szultáni tulajdonra érdemesnek tartottak összeírására *kethüüdájának*, Iszkendernek utasítás küldetett; a pasa testét az általa Szkopjében építtetett dzsámiban temették el. TSMA, Nr. E. 705/60. Mivel a neve egy 1492-ben épített dzsámi, szegénykonyha és türbe 920. *muharrem* végére (1514. március 17–27.) datált alapítványi alapító oklevelében Abdülkerim fia Musztafaként (a dzsámi feliratán Abdullah fia Musztafaként) szerepel, kétség sem férhet hozzá, hogy személye másvalakit takar. A két Musztafa pasa alapítványi okleveleiben ugyan apáikra Abdülkerimként hivatkoznak, ám ez nem bizonyítja, hogy a két személy egy és ugyanaz lett volna, mivel máshol a Gebzében eltemetett Musztafa pasa apját Abdulmuinnak, a Szkopjében nyugvót pedig Abdullahnak írják. A *devsirméből* származók általában az utóbbihoz hasonló apaneveket használtak. Másrészt a Szkopjében álló türbe feliratán az ott eltemetett Musztafa pasa elhalálzásának dátumát feltüntették: 925/1519. Egy érdekes értekezés ezt az illetőt Csobán Musztafa pasával azonosította, türbéjének pedig „hivatali” jellegét emelte ki. Ez a munka azokat a velencei forrásokból származó információkat, amelyek a Dzsém szultán ügyében elküldött Musztafa agával kapcsolatosak – azaz, hogy Széresz Anfioli nevű falujában született – még Csobán Musztafa pasára vonatkozó adatokként ismerteti. İbrahimgil: *Make-donya'da Gazi Mustafa Paşa'nın Vakıf Malları*, 159–163. Elterjedt nézet az is, hogy az említett Musztafa aga II. Bajezid utolsó nagyvezíre, Kodzsa Musztafa pasa lett volna. Az ő hivatali tisztségei is úgy jelennek meg, mintha Csobán Musztafa pasa viselte volna azokat. Musztafa pasa szkopjei dzsámijával és türbéjével, valamint a Musztafa pasa kilétével kapcsolatos további vitákra lásd: Ayverdi, Ekrem Hakki: *Aurupa'da Osmanlı Mimari Eserleri. Yugoslavya*. Vol. 3. İstanbul, 1981.

liai beglerbéggé kinevezett (922. *sevval* 15./1516. november 11.) Musztafa pasáról pedig nem boszniai, hanem korábbi morai szandzsákbéggként emlékezik meg.³⁷

Musztafa pasa további tisztségeiről és tevékenységéről jóval gazdagabb ismeretanyaggal rendelkezünk. Joggal feltételezhetjük, hogy ez időtől fogva sokkal erőteljesebben érvényesítette politikai befolyását és súlyát. A mardzsidabiki és rajdánijjai csatákban Kairó megszerzését követően a szultán mellett lévő Musztafa pasa olyan nehéz feladatot is meg tudott oldani, mint Al-Asraf Túmán Báj egyiptomi szultán (1516–1517) ellenállásának megtörése, megfigyelése, majd pedig elfogása. 923. *muharrem* 11-én (1517. február 3.) nevezték ki ruméliai beglerbéggé, és két nap múlva már utasítást kapott Túmán Báj megfigyelésére,³⁸ ami jelzi, hogy az uralkodó szemében nagyot nőhetett a tekintélye. Isztambulba való visszatérést követően I. Szelim új hadjáratí célok kitzzésébe fogott, s hogy az őt támogatni kész vezíreket döntési pozícióba hozza, Musztafa pasát kinevezte másodvezírnek (1519. március 5.).³⁹

Ehhez kapcsolódóan osztott meg Gelibolu Musztafa Ali egy, az ezt az időszakot is megélt Dzselaálzáde Musztafa Cselebitől hallott szóbeszédet, amelybe beleszötte Musztafa pasa személyét is, minden bizonnyal azért, hogy Piri Mehmed pasa nagyvezírt minél jobb színben tüntesse fel, a történettel a pasa kiváló vezetői kvalitásait akarta érzékeltetni. Eszerint a vezírt kereső szultánnak Piri pasa ajánlotta a ruméliai beglerbéget, Musztafa pasát. Szelim lebecsülte és „ostoba” embernek tartotta őt, de Piri Mehmed pasa győzködésére mégis kinevezte másodvezírnek. Musztafa pasa azonban nem tudta elviselni, hogy Piri pasa árnyékában kell maradnia, és egy napon a dívánban a pasa minden mondandóját megkérdőjelezte, mire a szultán éktelen haragra gerjedt, és egy kezébe kerülő íjjal megverve megalázta Musztafa pasát, de Piri pasa közbelépett, és bocsánatot kért számára az uralkodótól.⁴⁰ Ez a történet nem tükrözi Musztafa pasa valós helyzetét, nem egyéb, mint Piri pasa értékének növelése céljából Musztafa pasa mellékszereplőként való megjelenítése. Ha ezt a mende-mondát figyelmen kívül hagyjuk, egyértelműnek tűnik, hogy Musztafa pasa a szultán bizalmasai közé tartozott, olyannyira, hogy amikor az uralkodót Szirt faluban ledöntötte a lábáról egy betegség, a pasát hívatta maga mellé, ami Szelim megbecsülésének egyértelmű jele volt. A szultán halálát követően pedig egy várhatóan kirobbanó zűrzavar megelőzése érdekében rábízták a kincstári ügyeket.⁴¹ Afelől sincs kétség, hogy Musztafa pasa a korszak jeles vezírei közé tartozott, és mindig kedvező hírnévnek örvendett. Sokatmondóak e tekintetben többek közt Junusz pasa hozzá írt levelének kifejezései és szófordulatai.⁴²

A másodvezíri pozícióját Szülejmán szultán idején is megőrző Musztafa pasa az új korszak politikai döntéseiben meghatározó szerepet játszott. A korabeli források egyetértenek abban, hogy a Nándorfehérvár elleni hadjárat során határozottan megnyilvánult fontos katonai ügyekben, és hatékony részese volt a meghozott döntéseknek.⁴³ Az e hadjárat esemé-

262.; Kumbaraçı-Bogoyevıç, Lidiya: *Üsküp'te Osmanlı Mimari Eserleri*. İstanbul, 2008. 102–115.; Özer, Mustafa: *Üsküp'te Türk Mimari*, XIV–XIX. Yüzyıl. Ankara, 2006, 77.

³⁷ *Haydar Çelebi Ruznamesi*, 481.

³⁸ Emecen: *Yavuz Sultan Selim*, 295., 304–305.

³⁹ Emecen: *Yavuz Sultan Selim*, 342.

⁴⁰ Gelibolulu Mustafa Âlî: *Künhü'l-Ahbâr*, 258r–v.

⁴¹ Emecen: *Yavuz Sultan Selim*, 356., 358.

⁴² *Münşeât Mecmuası*, Nr. 791. fol. 174v–176r.

⁴³ Nándorfehérvár ostromakor tanúsított céltudatosságának érdekes részleteire a korszak krónikáin kívül lásd: Akgün, Ahmet: *Hocazâde Mehmed Efendi: İbtihacü't-tevârih*. Doktora Tezi (Yayınlanmamış). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 1995. (a továbbiakban: Hocazâde Mehmed Efendi: *İbtihacü't-tevârih*) 74–75.

nyeit szemtanúként lejegyző Dzselaázáde Musztafa Cselebi a következő szavakkal jellemzi őt: „kevély és elbizakodott, de érett hozzáállású”.⁴⁴ Ezt követően továbbra is másodvezírként a Rodosz elleni hadjáratban a flotta adminisztrációjával bízták meg, ami a vele szemben megnyilvánuló bizalom egyik fontos jeleként értékelhető. Ennek kapcsán – ismét csak – Dzselaázáde így ír róla: „nagy vezér, a vitézség lovasa, éles elméjű második vezír”.⁴⁵ Néhány munkában azonban összekeverik őt a flotta parancsnokával, aki ekkor Gelibolu szandzsákbégje, a Palak/Pulak előnevű Musztafa bég volt.

Szülejmán szultán uralkodásának első éveiből származik egy az udvarhoz tartozó előkelő hölgy levele Mahmud herceg anyjához, amelyben a férjével, Mehmed béggel való kibéküléséről ír, és meglelti benne mind Piri pasa, mind pedig Musztafa pasa nevét is, ami sokat elárul a pasa szerájbeli helyzetéről.⁴⁶ Ugyanakkor másodvezíri pozíciója a nagyvezír, Piri Mehmed pasa, Ahmed pasa és a szultán közeli barátja, a háttérben meghúzódó Ibrahim aga (pasa) között folyó titkos hatalmi versengésben további klikkesedéshez és újabb politikai konfliktus kialakulásához vezetett, amiről a források nem szólnak. A pasát másodvezíri tisztsége miatt a portai körök nagy valószínűséggel Piri Mehmed pasa nagyvezír potenciális kihívójának tartották. Ahmed pasa – aki szintén Szülejmán szultán egyik hűgát vette el, és égett a vágytól, hogy nagyvezír lehessen – Musztafa pasára mint legnagyobb ellenfelére bizonyára elsődleges célpontként tekintett. S valóban, Musztafa pasa ellehetetlenítésére tett erőfeszítéseit a korabeli források is tükrözik.⁴⁷ Végül Musztafa pasát a Rodosz elleni hadjárat idején állították félre. Ez idő tájt érkezett meg az egyiptomi beglerbég, Hajir bég halálhíre, akinek helyére éppen a sziget erődjének egyik legerősebb bástyáját ostromló és nagy

⁴⁴ Demirtaş, Funda: *Celâl-zâde Mustafa Çelebi: Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri, 2009. (a továbbiakban: Celâl-zâde Mustafa Çelebi: *Tabakatü'l-Memâlik*). A feldolgozott mű eredeti kézírata: Istanbul Üniversitesi, Nadir Eserler, Nr. 5997. fol. 43v. A Szülejmán szultán idejéből való *Süleymanname* szerzői (Bostan, Matrakçı Nasuh, Celalzâde Salih Çelebi, stb.) vele kapcsolatban nem szolgálnak újabb adatokkal. Tevékenységére vonatkozóan a legrészletesebb információk Dzselaázáde munkájában találhatók.

⁴⁵ Celâl-zâde Mustafa Çelebi: *Tabakatü'l-Memâlik*, fol. 53r. A pasát közelről ismerő Ibn Kemâl se beszél róla igazán, csupán megbízatásai apropóján említi meg mint „dicsőséges vezírt”, majd egyiptomi kormányzósága kapcsán „a szultáni tanács eleje és az előkelők második erőssége”-ként ír róla. Kemal Paşa-zâde: *Tevârih-i Al-i Osman*. 10. Defter. Haz.: Severcan, Şefaettin. Ankara, 1996. 167., 171. A 16. század második felének egyik forrása, Mehmed Zaim a következőképpen szól róla: „lovak atyja”. Sir, Nur Ayşe: *Mehmed Za'im: Câmî'üt-Tevârih*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul, 2007. 272v. Musztafa pasa Rodosz ostroma során Piri Mehmed pasával együtt egy előterjesztést nyújtott be, miszerint a flottával küldött *szilahdâragától*, Behrâm bégtől származó, a tengeri helyzetet ismertető jelentést továbbították a megfelelő helyre. TSMA, Nr. E. 759/24. A két pasa közös aláírását viselő dokumentum már önmagában is érdekes.

⁴⁶ A levelet lásd: Uluçay, Çagatay M.: *Harem'den Mektuplar*. İstanbul, 1956. 26–33. Çagatay Uluçay azon a meggyőződésen van, hogy a levelet II. Bajezid 1507-ben Manisában elhunyt fia, Mahmúd herceg anyjának írták. Ha ez így lenne, akkor Piri pasa és Musztafa pasa neve nem bukkanhatna fel benne, inkább az a valószínű, hogy az abban említett herceg Szülejmán szultán 1521-ben hat éves korában elhunyt fia, Mahmúd lehetett. Ugyanis a levelet író asszony, amikor Mahmúd anyját megszólítja, annak fiát, Mahmúdsahot és leányát, Gevherhant írásban „szemen csókolta”. Eszerint azonban Mahmúd herceg nem lehetett II. Bajezid fia. A levél címzettjének kiléte is kérdéses. Azt tudjuk, hogy Szülejmán idejében Mahidevránnak volt egy Musztafa nevű fia, de az ő neve nem bukkan fel a levélben, kicsi az esélye annak, hogy ő lenne a fent említett két gyermek anyja. A gyermekek feltehetően a még trónörökös Szülejmán háremébe bekerült nőtől származtak, aki talán Gülfem lehetett. Gülfem neve és élelemkiutalása a következő helyen található: BOA, KK, Nr. 7097. fol. 59.

⁴⁷ Celâl-zâde Mustafa Çelebi: *Tabakatü'l-Memâlik*, 65v.

kitartással bíró Musztafa pasát nevezték ki. Ebben feltehetően szerepet játszott Ahmed pasa, illetve hallgatólágos támogatásával Piri pasa is, aki a legjobban Musztafától féltette pozícióját. Így a pasa furcsa mód a háború kellős közepén hajóra szállt, és tíz gálya kíséretében Alexandria felé vette az irányt (928. *zilhiddzse* 7./1522. október 28.).⁴⁸ Ez számára bizonyos fokig azt is jelentette, hogy lezárult előtte a nagyvezírséghez vezető út. Ahmed pasa azonban, bár legnagyobb ellenfele eltávolításával megnyerte az első csatát ebben a konfliktusban, a szultán barátjának, Ibrahim agának (pasa) a színrelépése miatt nem sokáig élvezhette örömét.⁴⁹

Az 1522. november 14-én Kairóba érkező Musztafa pasa egyiptomi kormányzósága a várakozások ellenére meglehetősen rövid ideig tartott. Talán ezért írta Dzselaalzâde Szálih Cselebi, hogy Musztafa másodvezírként „Egyiptom megbízott őrzője”, „megbízott útján” védi a területet.⁵⁰ Azaz azt hangsúlyozta, hogy a pasa kinevezése már kezdetektől fogva csak ideiglenes jelleggel bírt. Musztafa pasa egyiptomi tevékenységéről rengeteg információ áll rendelkezésünkre. Többek között leverte az Egyiptomban ekkor kitört lázadást, de például az oszmán törvények bevezetésének kísérlete nem hozott számára sok pozitív eredményt. A neves mameluk történetíró, Ibn Ijász, akinek munkája a Musztafa pasa kormányzóságának idején történt eseményekkel zárul, első intézkedéseiről azt írja, hogy azokat kezdetben meglehetősen pozitívan fogadták, és nagy reményeket fűztek hozzájuk, de hozzáteszi: bizonyos esetekben nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Ezen túlmenően azonban Musztafa pasát az oszmán vezírek legnagyobbikának tartotta.⁵¹ Egy másik kortárs krónikás, Dijárbekri, miközben a pasa egyiptomi ténykedését elég részletesen ismerteti, „önfejűségéről, harsány és hirtelen haragú természetéről” ír, aki hamar lecsillapodik, és igyekszik senkinek sem fájdalmat és kárt okozni, a gyilkosságot pedig nem szívleli.⁵² Egyiptomban az oszmán berendezkedést meghonosítani igyekvő Musztafa pasa legfontosabb intézkedése Kairó kitakarítása volt, amihez olykor erőszakot is kellett alkalmaznia. Dijárbekri, miközben arról ír, hogy mindenhol tisztaság uralkodott, nem áttolja kissé ironikusan megjegyezni, hogy „Egyiptom népe” illet még egyáltalán nem látott, ezért aztán „kényelmetlenül” érezte magát.⁵³ Dijárbekri a pasa gyakori kairói rosszullétéiről terjengő anekdotákat is megosztja az olvasóval, és nem tartja magát vissza annak elmesélésétől sem, hogy a Rodosz elfoglalásának hírére hozó Dzsáfer béget, Ibrahim pasa nevelőapját még csak szóra sem méltatta.⁵⁴

⁴⁸ Celâl-zâde Mustafa Çelebi: *Tabakatü'l-Memâlik*, 76v. Mehmed Efendi is a pasa tíz gályával való elindulásáról tudósít. Hocazâde Mehmed Efendi: *İbtihacü't-tevârih*, 109. Továbbá Rodosz ostromának idején a megadási feltételekre vonatkozó előterjesztése is fellelhető az alábbi helyen: TSMA, Nr. E. 759/99.

⁴⁹ Ibrahim aga (pasa) a saját előmenetele érdekében már a kezdetektől fogva tüzelte és bátorította Ahmed pasát, ami nyomon követhető az oszmán forrásokban. Hocazâde Mehmed Efendi: *İbtihacü't-tevârih*, 120.

⁵⁰ Topal, Seyid Ali: *Celalzâde Salih Çelebi'nin Tarih-i Sultan Süleyman*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2008. 160.

⁵¹ İbn İyâs: *Bedâiü'z-zuhûr fi Vekâi'd-Duhûr*, 437–442.

⁵² *Nevâdirü't-tevârih*. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Tarih, Nr. 596. 372r–v.

⁵³ *Nevâdirü't-tevârih*, 374r.

⁵⁴ *Nevâdirü't-tevârih*, 374r. Egy Isztambulból érkező, „a tengeri helyzetről és hírekről szóló beszámolóra” vonatkozó utasítás értelmében elkészített, „Musztafa, a szegény” aláírást viselő jelentés nagy valószínűséggel tőle származik. Ebben a tengeri fejleményekről, a „szárazföldi” helyzetről és néhány cserkesz szpáhi Szafed környéki akcióiról tesz említést. TSMA, Nr. E. 537/5.

Musztafa pasa rövid egyiptomi tartózkodása alatt nemcsak fontos dolgokat vitt véghez, hanem kapcsolatba került az általa nagyon – a *Menákibnámé* szerint követőjeként⁵⁵ – tisztelt híres szúfi gondolkodóval és költővel, Ibrahim Gülsenivel is, aztán visszarendelték Isztambulba.⁵⁶ Helyére először Kászim pasát jelölték ki, ám végül a helyzet hirtelen megváltozásával a másodvezír, Ahmed pasa kapta meg a tisztséget, aki miután nagyvezíri ambícióit nem sikerült valóra váltania, és a posztra Ibrahim pasát nevezték ki, Isztambult elhagyva elindult Egyiptomba. Jövetelének hírére az őt nem nagyon kedvelő Musztafa pasa – Dzselálzáde szerint – „mivel nem volt biztos, hogy lakozik-e benne rosszindulat, inkább előzékenyen elé ment, és annak gályájára szállva a Nílus vízén köszöntötte az új egyiptomi pasát”. A krónikás úgy tudta, hogy bár Musztafa pasa rangban Ahmed pasa felett állt, még sem keresett kifogást arra, hogy – az őt egyébként fel nem kereső – pasát meglátogassa a hajóján.⁵⁷ Ha ez a történet igaz, Musztafa pasa „szelídsége”, jámbor természete, megfontolt személyisége összecseng a velencei követjelentések hasonló megállapításaival.

⁵⁵ Ibrahim Gülseni *Menákibnáméjének* szerzője, Muhji-i Gülseni érdekes dolgokat közöl Musztafa pasa és a sejk közötti kötelékről. A sejk azt tanácsolta Musztafa pasának, hogy figyeljen a szegényekre. Musztafa pasa pedig azt kérte a sejktől, hogy az ekkor látott Muhjiddin Karamanit küldje el sejknek az ő Gebzében épített kolostorába. Karamani aztán itt folytatta spirituális tevékenységét. Muhyi-i Gülseni: *Menákib-ı Ibrahim-ı Gülseni*. Haz.: Koç, Mustafa – Tanrıverdi, Eyyüp. İstanbul, 2014. 312–331. Dijárbekri is érinti Musztafa pasa Ibrahim Gülsenihez fűződő viszonyát. *Nevádírü't-tevârih*, 259v–260r.

⁵⁶ Sanuto: *Diarü*, vol. 34. 238. Andrea Priuli velencei követ 1523. május 5-én Isztambulban kelt levelében azt írta, hogy a szultán visszahívta Musztafa pasát, és vezírségének folytatását kívánta tőle. Ezzel kapcsolatban úgy tűnik, hogy az új nagyvezír, Ibrahim pasa számára jól jött Ahmed pasa eltávolítása, és az így megüresedő vezíri posztra a szerényebb, nem becsavagyó és vele feltételezhetően jónak lévő Musztafa pasát preferálta inkább. De más dologról is szó lehetett, például Ibrahim pasa esküvőjéről, ugyanis menyasszonya kapcsolatban állt Iszkender pasa családjával. (Yelçe, Zeynep: *Evaluating Three Imperial Festivals 1524, 1530 and 1539*. In: Faroqi, Suraiya – Öztürkmen, Arzu (eds.): *Celebration, Entertainment and Theatre in the Ottoman World*. Calcutta, 2014. 77–79., 85–87.) Így Musztafa pasa a mostohalánya révén Ibrahim pasa apósa lett. Ezzel az üggyel összefügghet, amit Dijárbekri írt Ibrahim pasa nevelőapjáról, amikor az Egyiptomba ment. Mindezeket azonban más dokumentumokkal is igazolni kellene, és további vizsgálatokra lenne szükség. Ezen a ponton egy zárójelut nyitva egy az *İbtihacü't-tevârih*ban elejtett megjegyzés (Hocazáde Mehmed Efendi: *İbtihacü't-tevârih*, 135.) kapcsán előkerülő kérdést vegyünk ismét vizsgálat alá. Az *İbtihacü't-tevârih*ban az olvasható, hogy a szíriai kormányzó, Hürrem pasa Ibrahim pasa feleségének közeli hozzátartozója volt, illetve a II. Bajezid idején elhalálozott Iszkender pasa fia. Halála miatt 910. *sábán* 27-én (1505. február 2.) fiainak, a későbbi midilli szandzsákbégnek, Musztafa bégnek és az ekkor még ifjú korú Hürrem Cselebinek részvétnyilvánítást küldtek. (*In'amat Defteri*, 94.) A Gelibolu szandzsákbégje tisztséget betöltő és az I. Szelim lányával 1509-ben házasságot kötött Iszkender pasát azonban 1515-ben kivégezték. Emecen: *Yavuz Sultan Selim*, 40. Így az *İbtihacü't-tevârih*ban lévő információ is vizsgálatra szorul. A *Tabakatü'l-Memâlik*ban Dzselálzáde is utal a köztük lévő rokonságra, Ibrahim pasa érintettségét a következőképpen fejezi ki: „...a hozzájuk tartozó és a közülük való Iszkender pasa fia, Hürrem pasa”. Celâl-záde Mustafa Çelebi: *Tabakatü'l-Memâlik*, 97r. Ezzel pedig egyértelművé válik, hogy az *İbtihacü't-tevârih* e kérdésben mely forrásra is támaszkodott. Az 1526. évi juttatások listáján Iszkender pasa három leányának szerepe a neve: Mihrisah, Hafsa és Fatima. Fatima néhol a leánya leányaként van feltüntetve. BOA, KK, Nr. 7097. fol. 9.; BOA, MAD, Nr. 17884. fol. 5–6. Ha meg is lehet állapítani, hogy Ibrahim pasa a két Iszkender pasa közül melyikük leányával házasodott össze, a téma új és részletekbe menő kutatómunkát igényel.

⁵⁷ Celâl-záde Mustafa Çelebi: *Tabakatü'l-Memâlik*, 88v. A történet a későbbiekben jó néhány krónikáirónál megismétlődik. Közülük Hodzsazáde Mehmed Efendi először azt írja, hogy elővigyázatosságból a Nílus vízén találkoztak, majd egy rövid beszélgetést követően („mülakat-ı hafife ile müktefi”) elváltak egymástól. Hocazáde Mehmed Efendi: *İbtihacü't-tevârih*, 116. Később viszont azt olvashatjuk nála, hogy Ahmed pasa nem tette tiszteletét Musztafa pasánál, Musztafa pasa pedig óvatosságból a hajóján maradt, végül kölcsönösen megelégedtek azzal, hogy távolról üdvözlöjk egymást. Uo. 120.

Az esetet a kortárs írók közül Dijárbekri másként meséli el, ami arra utal, hogy az biztosan nem a fent ismertetett módon történt. Dijárbekri szerint a két pasa találkozása a következőképpen zajlott le: Musztafa pasa Kászim pasa Egyiptomba való kinevezésének, valamint saját maga Isztambulba rendelésének hírére 929. *ramazán* 17-én (1523. július 30.) kapta meg. Találkozott a Kairóba érkezett Kászim pasával, majd immár a visszatérésre készülődve tudta meg, hogy időközben Ahmed pasa lett az egyiptomi beglerbég. Miután az előkészületeket befejezve 929. *sevval* 17-én (1523. augusztus 29.) Bulakban hajóra szállt és elindult, találkozott a Nílus vizén Kairóba igyekvő új kormányzóval, Ahmed pasával, és a két hajó Surba falu magasságában lehorgonyzott. Ahmed pasa rögtön megjelent Musztafa pasa gályáján, aki helyet kínálta őt, és egy kicsit elbeszélgettek. Ezt követően a két pasa elköszönt egymástól, majd Musztafa pasa felszedte a horgonyt, és „Hej, merre vagy Iszlambol?” kiáltással folytatta útját.⁵⁸ Dijárbekri ezen elbeszélése valószínűleg sokkal közelebb áll az igazsághoz. A fent említett, Dzselaázáde munkájából átmentett és elterjedt anekdotáról pedig megállapíthatjuk, hogy beleillik azon törekvések sorába, amelyek minden lehetőséget megragadtak arra, hogy a később fellázadt és ezért „Áruló” előnévvel emlegetett Ahmed pasáról minél rosszabb képet fessenek.⁵⁹

Dijárbekri szerint Musztafa pasa, aki egy nap híján kilenc hónap töltött az egyiptomi kormányzói tisztségben, Isztambulba való visszatérését követően továbbra is megtarthatta vezíri rangját, és Ibrahim pasa nagyvezír mellett tevékenykedett. Sőt, Ibrahim pasa egyiptomi távollétekor az Isztambulban kirobbant janicsárlázadás során még a házat is feldúlták. Ez az 1525 márciusában kitört felkelés az Ibrahim pasával szembeni elégedetlenség egyik megnyilvánulásának tekinthető, amit minden bizonnyal a vele szemben álló klikk szított.⁶⁰ Musztafa pasa másodvezírként részt vett a mohácsi hadjáratban, ami számára egyben az utolsó hadi vállalkozás is volt. Ekkorra egészségi állapota jelentősen megromlott, olyannyira, hogy már akkor gyaloghintóval kellett vinni, amikor a sereg még el sem hagyta Isztambult. Valószínű, hogy már a földre ülés is komoly fájdalmat okozhatott számára. Szülejmán szultán, mielőtt a Bécs elleni hadjáratra indult volna, csak az ő használatára egy díszes, szépen kidolgozott zsámolyt készíttetett, amiről egy a kiadásokat rögzítő *rúznámcese-defterben* feljegyzés is készült.⁶¹ Ebben a kritikus időszakban a vele találkozó velencei állandó követek (*bailo*) általában már csak a betegágyában láthatták őt, beszámoltak arról,

⁵⁸ *Nevâdirü't-tevârih*, 402r–v. Kászim pasa kinevezése és közben Piri pasa leváltása hírének megérkezésekor az egyiptomiak azt hitték, hogy Musztafa pasa nagyvezírként fog visszatérni Isztambulba. Uo. 399v.

⁵⁹ Ahmed pasa lázadásával kapcsolatban az oszmán források elbeszéléseit kellő kritikával kell kezelni. Az eseményeket nagy valószínűséggel szemtanúként követő Dijárbekri és más források megközelítésére lásd: Emre, Side: *Anatomy of Rebellion in Sixteenth-Century Egypt*. Osmanlı Araştırmaları, vol. 46. (2015) 77–130. Az *İbtihacü't-tevârih*ban szereplő szóbeszéd szerint a felkelést követően Ahmed pasa félreállításáról *kethüdájá*, Iszkender gondoskodott, amiért Ibrahim pasa érdeme elismeréséül egy szandzsákkal akarta megjutalmazni. Musztafa pasa azonban a következő szavakkal akadályozta meg ebben: „...engedtessek meg, semelyikünk sem bízhat a *kethüdájában*, legyen megelégedésére a megkülönböztetett figyelem.” Erre Ibrahim pasa Iszkendernek csak 5000 akcsés kiegészítést biztosított, így javadalombirtoka 30 000 akcsé értékűre nőtt. Hocazáde Mehmed Efendi: *İbtihacü't-tevârih*, 127–128.

⁶⁰ A lázadásra lásd: Celâl-záde Mustafa Çelebi: *Tabakatü'l-Memâlik*, 101v.; Sağırlı, Abdurrahman: *Mehmed b. Mehmed: Nuhbetü't-Tevârih*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2000. (a továbbiakban: Mehmed b. Mehmed: *Nuhbetü't-Tevârih*) 158–159. Az utóbbi munkában ugyan megemlítik, hogy Musztafa pasa embere, Bali a lázadást szítók közé tartozott, de Musztafa pasa házának feldúlásáról nem esik szó. A *rúznámcese-defterekben* azonban található egy erre vonatkozó feljegyzés.

⁶¹ BOA, KK, Nr. 1764. fol. 42. 500 akcsés költséget jegyeztek fel.

hogy köszvénytől szenved.⁶² Vezír Musztafa pasa, aki feltehetően részt vett a magyarországi helyzettel kapcsolatos tervek kidolgozásában is,⁶³ az 1529. évi hadjárat előkészületeit követően – amely hadjárat a magyar ügy nyugvópontra hozására és Szapolyai helyzetének megszilárdításával a Magyar Királyság ütközőállammá alakítására irányult –, amikor a hadsereg éppen el akart indulni Isztambulból, 935. *sábán* 18-án (1529. április 27.) váratlanul meghalt.⁶⁴ Pietro Zen 1529. május 6-án, 7-én és 11-én kelt leveleiben arról számolt be, hogy egy pasát baleset érte, amibe egy napon belül belehalt.⁶⁵ A körülményekre azonban már nem tért ki.

Musztafa pasával kapcsolatban főleg az 1522–1529 közötti években Isztambulban tartózkodó velencei állandó követek szolgálnak fontos információkkal. Velence jó barátjának nevezik a pasát, aki például Szülejmán trónra lépését követően Piri pasával együtt támogatta a velenceiekkel kötött államszerződés megújítását.⁶⁶ Amikor szót ejtett előttük a szultánnak a magyarok ellen való készülődéséről, azzal a javaslattal állt elő, hogy egy tényleges hadjárat esetén Velence ne nyújtson segítséget Magyarországnak. A vele kapcsolatban álló követek nagyon udvarias, komoly, magas termetű, daliás és tiszteletre méltó embernek írták le, és megjegyezték, hogy Velence iránti elkötelezettségét többször is kinyilvánította. Ezekből a megállításokból az is kitűnik, hogy miközben Musztafa pasa a velenceiek barátjának mutatta magát, tőlük próbált meg híreket szerezni az európai eseményekről. A követek le is írták, hogy mind Musztafa pasa, mind a vezírek gyakran kérdezősködtek az európai fejleményekről. A jelentésekből Musztafanak a többi vezírhez fűződő viszonyára is következtethetünk. A követek elsősorban azt említették meg, hogy amíg Ahmed pasával egyáltalán nem találta meg a közös hangot, addig Ájász pasával nagyon jól megértette magát.⁶⁷ Pietro Zen megjegyzi, hogy Musztafa pasától még Ibrahim pasa és a szultán kapcsolataira vonatkozóan is kapott információkat: elmondta neki, hogy Ibrahim pasát sokan nagyon irigylik, amiért a szultán a kegyeibe fogadta, és elárulta, hogy Ibrahim pasa gyakran sétál az uralkodóval, aki pedig egyetlen nővel éli az életét, mivel távol áll tőle a bujálkodás.⁶⁸ Továbbá Pietro Zen egy 1526. évi jelentésében arról írt, hogy egy Musztafa pasa által rendelt órát személyesen ő maga nyújtott át a pasának, akinek az óra nagyon elnyerte a tetszését.⁶⁹

Bragadino követnek a szenátus előtt 1526. június 9-én felolvasott jelentésében Musztafa pasa privát életére vonatkozó információk találhatóak. Állítása szerint a pasa idős, köszvénygyöttri, és az év nyolc hónapját ágyban tölti. Nagy tudású ember, de szétszórt, buja és bortiszik. Elegáns, továbbá nagylelkű, ért az államügyekhez, 70 000 dukátot érő vagyona, valamint 700 szolgája van, ezeknek nagy részét egyiptomi kormányzósága idején szerezte, és úgy tudni, ékszerek sokaságával rendelkezik. Azért rendelték vissza Egyiptomból, mert on-

⁶² A pasa 1526-ban és 1527-ben történt betegségeivel kapcsolatban lásd: Sanuto: *Diarii*, vol. 41.471.; Fulin, Rinaldo: *Itinerario di Ser Piero Zen Stato Orator al Serenissimo Signor Turchofatto peri o Marin Sanuto in sumario*. Archivio Veneto, vol. 22. (1881) 104–136.

⁶³ Szapolyai követének, Lasky Jeromosnak szavaira lásd: Zinkeisen, Johann Wilhelm: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Çev.: Epçeli, Nilüfer. Haz.: Beydilli, Kemal – Afyoncu, Erhan. İstanbul, 2011. Cilt 2. 473–474.

⁶⁴ Elhalálzásának dátuma a *Tabakatü'l-Memâlik*ban szerepel. A későbbi történetírók, mint Mehmed b. Mehmed (Mehmed b. Mehmed: *Nuhbetü't-Tevârih*, 168.) vagy (Müneccimbaşı: *Sahâifü'l-ahbâr*, 168.) a szóban forgó dátumot feltehetően innen vették át.

⁶⁵ Sanuto: *Diarii*, vol. 50. 470–472.

⁶⁶ *Venedik Elçi Raporlarına Göre*, 20.

⁶⁷ Fulin: *Itinerario di Ser Piero Zen*, 104–136.

⁶⁸ *Venedik Elçi Raporlarına Göre*, 43–44.

⁶⁹ Sanuto: *Diarii*, vol. 43. 725.

nan nem küldött pénzt a kincstárba. Egy tengerre néző, szép palotája van. Amíg Ibrahim pasa Egyiptomban tartózkodott, addig ő foglalkozott az összes üggyel, és a velenceieknek sok segítséget nyújtott.⁷⁰ Bragadino is, aki nagyon élvezte a pasával folytatott beszélgetéseket, és akár késői órákig a házában maradhatott, – ahogy azt már a fentebb említettük – szemtanúja volt annak, amikor a pasát a mohácsi hadjáratra indulván gyaloghintóval szállították. Előfordult, hogy Musztafa pasa kért tőle néhány dolgot, így például négy ruhát, melyek árát saját pénzéből akarta kifizetni, a feleségének pedig két rövid szőrű, egy nőtény és egy hím fajtatiszta kutyát.⁷¹ Marco Minio 1527. május 8-án írt levelében arról tett említést, hogy Szülejmán szultán az előző éjszaka leromboltatott egy Musztafa pasa által építtetett fürdőt.⁷² Erre azért került sor, mert a köz vízének használata miatt sok panasz érkezett a fürdő ellen, az eset azonban Musztafa pasát nagy nyugtalansággal töltötte el.⁷³ Az eddig leírtak – azzal együtt, hogy nem lehet az összes információ valóságátalmát ellenőrizni – végső soron rendkívül figyelemreméltók a korszakban a pasa politikai előmenetelét illetően.⁷⁴

A követek megfigyeléseiből kitűnik, hogy Musztafa pasa nagy vagyon felett rendelkezett. Egyik szolgálója szerint halála után 300 000 aranyérme mellett különböző pénz-
mekben 700 000 dukátot hagyott hátra, emellett 300 rabszolgája volt. Ezen javak forrása ismét csak egyiptomi megbízatásának időszakához köthető.⁷⁵ Az anyaszultán (*valide*), Hafsza szultán által nagyon kedvelt pasa szerájban elfoglalt helye kivételes jelentőséggel bírt,⁷⁶ hiszen I. Szelim Hafsza szultántól született leányával (vagyis Szülejmán szultán egyik edestestvérével) házasodott össze. Pietro Zen szerint ennek a nagy vagyonnak az összeharócsolása felett szemet hunyt a szultán, és a következőképpen interpretálta: „...hagyjátok, hiszen nincs gyereke, így ha bármi is történik vele, a javai úgyis rám szállnak.” Való igaz, Musztafa pasa házasságából nem született gyermek,⁷⁷ és noha néhány életrajzi munka két fiáról is említést tesz, az egyértelműen tévedés.⁷⁸ Gyermekének neve ugyanis alapítványának alapító oklevelében, illetve a hagyatékával kapcsolatos dokumentumok egyikében sem szerepel. Ráadásul a hátrahagyott javai közül néhány értékesebb Szülejmán szultán kincs-

⁷⁰ Venedik Elçi Raporlarına Göre, 53–54.

⁷¹ Venedik Elçi Raporlarına Göre, 62–63.

⁷² Sanuto: *Diarü*, vol. 45. 291.

⁷³ Sanuto: *Diarü*, vol. 46. 176. Vö. Venedik Elçi Raporlarına Göre, 70. A szóbeszédnek szerint Musztafa pasa a feleségét küldte a szerájba, hogy személyesen az uralkodótól kapjon tájékoztatást a helyzetről. Szülejmán szultán az üggyel kapcsolatban azt mondta, hogy a Musztafa pasát ért kárt meg fogja téríteni, a fürdőt viszont a köztvíz szabad folyásának akadályoztatása miatt elbontatja, és így győzedelmeskedik az igazság.

⁷⁴ Ha a TSMA, Nr. E. 592/3. jelzés alatt található, a cédulakatalógus alapján neki tulajdonított, Musztafa aláírású előterjesztésben foglaltak igazak, akkor az Isztambulban tartózkodó „papai követ” hazatérésének ügyét kiemelt figyelemmel kezelte, ami diplomata voltakán megnyilvánulásként is értékelhető.

⁷⁵ Sanuto: *Diarü*, vol. 51. 622–623.

⁷⁶ Fulin: *Itinerario di Ser Piero Zen*, 104–136.

⁷⁷ Sanuto: *Diarü*, vol. 50. 472–473.

⁷⁸ Süreyya: *Sicill-i Osmani*, 272. Az itt szereplő adatot a modern szerzők is mindenféle kritikai megközelítés nélkül átvették. A *Sicill-i Osmani*-ben Ahmed és Muhjiddin Mehmed nevű két fiú szerepel, de ők nagy valószínűséggel egy másik Musztafa pasa, Davutpasa fia Musztafa pasa fiai lehetnek. Ezek a gyermekek II. Bajezid lányától származnak. *În'amat Defteri*, 8. (909. safer 5. dátumozású bejegyzés) Zorcunál pedig még egy leányáról is szó esik: *Venedik Balyos Raporlarının İşığında*, 402.

tárába került, ami szintén azt igazolja, hogy nem volt örököse. Azon az iraton kívül, amely az egyik szolgájára maradt örökrész, más nem maradt fenn.⁷⁹

Musztafa pasának a velencei jelentésekből kirajzolódó portréja mindenekelőtt egy kiváló államférfi jellemét mutatja. Szerájbeli befolyása szinte vetekedett Ibrahim pasáéval, gazdagságát és nagy vagyonát pedig láthatóan jótékony célokra fordította. A tekintélyes államférfinak, a Szelim és Szülejmán szultánok idején a politikai és a katonai döntések meghozatalában a divánban fontos szereppel bírót Musztafa pasának a nagylelkűség volt a legszembevetőbb jellemvonása. Ismeretes, hogy rengeteg alapítványt és jótékony célú intézményt alapított,⁸⁰ de nem árt arra sem kitérni, hogy ezek az intézmények mit jelentettek valójában. Ezek a létesítmények – az egyik dzsámi, amit Gebzében, Anatólia bejáratának egyik forgalmas *menziljében* (pihenőhely) építtetett, és a másik, amit Rumélia kapujában, a mai bulgáriai Szvilengrádnál (Dzsizsrimusztafapasa), illetve a szegénykonyhák és hidak⁸¹ – mind az oszmán gondolkodás egyik nagy, részleteiben a legvégsőkig kidolgozott célkitűzését fejezte ki. Az általa építtetett jótékonyági intézményekkel a két város létrejöttének és fejlődésének alapjait is megvetette.

Fordította: HADNAGY SZABOLCS

⁷⁹ TSMA, Nr. D. 9709. Az itt található listán a következők szerepelnek: 7097 *dirhem* értékű aranyból készült tárgyak (két gyertyatartó, két tálca, vizeskancsó és mosdótál, fürdőtálka, három kupa, egy kancsó, egy drágakövekkel díszített kancsó, hét kehely, öt drágakövekkel kirakott kehely); 29 328 *dirhem* értékben ezüstkészletek (serpenyők, fedeles tálkák, kancsók, vizeskancsó, mosdótál, kupa, kelyhek, tálcák, gyertyatartók, tálak); egyéb fontos használati tárgyak, egy paradicsommadár, arany övek ládában, handzsárok, íjászgyűrűk, jáspisdarabok, aranyrúd, arannyal bevont drágakövekkel kirakott kések, halfogból készült kés, magyar kések, gyémánt-, rubin- és türkizgyűrűk, díszes övlemezek. A listán szereplő dátum: 936. dzsemázievel 2./1530. január 2.

⁸⁰ Az alapítványok alapító oklevelei, működési szabályzatai és záradékai: TSMA, Nr. D. 7003. Ehhez egy jelentős könyvlista is tartozik, a rajta szereplő könyvek sokat elárulnak a pasa intellektuális érdeklődéséről. Lásd: Selvi, Haluk – Şirin, İbrahim – Çelik, Bilal M. – Yeşildal, Ali (haz.): *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi–Kültürü Sempozyumu IV Bildirileri*. Kocaeli, 2018.

⁸¹ A létesítményekkel kapcsolatban lásd: Eyice: *Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü*, 133–158.; Müderrisoğlu: *Bani Çoban Mustafa Paşa*, 67–124. Ezenkívül Musztafa pasa Eskişehirben is emelt jótékony célokat szolgáló intézményeket. Az alapítványainak működésével kapcsolatos iratokat Gebze önkormányzata adta ki: *Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ve Vakfıyesi*. Cilt 1–2. 2017.

A „szerepváltó” uralkodónő

Thomas Lau: *Die Kaiserin Maria Theresia.*
Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar,
2016. 440 oldal

A reformáció 500. és a kiegyezés 150. évfordulója mellett tavaly ünnepeltük Mária Terézia születésének 300. évfordulóját, így várható volt, hogy több életrajz is napvilágot lát a 18. század kiemelkedő női uralkodójáról. A női szerzők, Elisabeth Badinter és Barbara Stollberg-Rilinger mellett a Svájcban élő és Fribourgnban oktató egyetemi docensnek, Thomas Launak a tollából is megjelent egy vaskos biográfia.

Kétségtelen tény, hogy Alfred von Arnethnek (1819–1897), a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatójának 1863 és 1879 között publikált tízkötetes monumentális művével (*Geschichte Maria Theresias*) nehéz versenyre kelni, hiszen ő munkaköréből adódóan a korszakra és az uralkodónőre vonatkozó csaknem valamennyi bécsi forrást ismerhette és olvashatta. Sokszor olyanokat is, amelyeket a múlt viharai már megsemmisítettek. Kötetei nem csupán az uralkodónő életrajzát adják, azokból személye mellett a korszakot és uralkodói tevékenységét is megismerhetjük, továbbá bemutatja a Habsburg Monarchia minden országának és tartományának történetét is. Az előnyként megnevezett forrásbőség azonban egyben hátrány is: a túlzott forrásközpontúság, a pozitívista szemlélet, a 19. század történetírói eszményeivel párosulva mára már túlhaladottnak tűnhet. A napjainkban újra virágzó biográfiaírás számára Mária Terézia személye tehát kiváltképpen aktuális, jelentősége és hosszú uralkodása miatt pedig ideális és alkalmas alany. Kérdés, hogy Arneth tartalmas műve és számos népszerűsítő életrajz mellett tud-e és miben tud újat nyújtani Thomas Lau biográfiája.

Forrásbázisát tekintve Lau is elsősorban a 19. századi (éppen Arneth által szerkesz-

tett) terjedelmes levélkiadásokra, követjelentésekre támaszkodott, valamint Mária Terézia főudvarmesterének (1765), gróf (majd herceg, 1764) Johann Josef Khevenhüller-Metschnek kiadott naplóját használta, amit a gróf 1742-től vezetett. Ezeket egészítette 18. századi leírásokkal, nyomtatványokkal. Kéziratos forrásait a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv iratanyagaiból veszi, de ezek tematikája meglehetősen szűk: leginkább az udvari események ceremóniáját (*Ältere Zeremonialakten*), kiadatlan leveleket (*Sammelbände*), követjelentéseket (*Staatskanzlei, Preußen*), Arneth hagyatékában fennmaradt iratmásolatokat és a német-római birodalmi levéltár néhány iratát tanulmányozta. Nem állíthatjuk tehát, hogy Lau könyve jelentős mennyiségű ismeretlen forrásanyag alapján készült volna, amely lehetővé tenné az uralkodónő személyének ártértékelését. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a végjegyzetekben szereplő hivatkozások nem „feloldott”, vagyis a levéltári lelőhelyet teljesen feltüntetett formában olvashatók, hanem az Österreichisches Staatsarchiv által is használt nyilvántartási rendszer, a scopeArchiv által megadott rövidített formában. Ez alapján ugyan megtalálhatók a hivatkozott források, de rövidítésjegyzék híján a StK vagy az RK rövidítés olvastán egy kevésbé hozzáértő olvasó csak sötétben tapogatózhat, vajon honnan származik a szerző által közölt adat...) A nyomtatott (vagyis egykorúan kiadott) források jegyzéke három oldalnyi, a felhasznált szakirodalom jegyzéke elég terjedelmes, tizenkilenc oldalt tesz ki, ahol döntő számban német nyelvű munkák, továbbá angol és francia nyelvű művek is szerepelnek (elvéve egy holland és egy magyar nyelvű: Szijártó Istvánnak a magyar diétáról írott könyve). Itt is érzékelhető, mint számos más nyugat-európai szerző műve esetén, hogy a nyelvi korlátok miatt az egykori Habsburg Monarchia országai-

nak nyelvein született szakirodalmi munkák eredményei, megállapításai nem jutnak el az európai történeti köztudatba. Lau is csak három onnan származó szerző munkáját hasznosította, amelyek angolul vagy németül elérhetőek. Az imponáló szakirodalom hibákat is rejt magában, névelírással is találkozunk (Malcher Walchnerként szerepel), esetenként pedig a művek besorolása kérdéses. A könyvben mellékletként egy színes térkép, valamint huszonhárom színes kép található (lelőhelyjegyzékkel ellátva), amelyek nem csupán illusztrációként szolgálnak, hiszen Lau felhasználja azokat szövegében is. Egy külön oldalon pedig áttekintést kapunk Mária Terézia életének főbb fordulópontjairól, és a kötetet a történeti személyiségek névmutatója zárja.

Lau nem törekszik átfogó korrajzra, megvizsgálva, hogy Mária Terézia milyen hatást gyakorolt a Monarchia egyes tartományaira és/vagy alattvalóinak életére. A könyv középpontjában az áll, amit a címében is olvashatunk: a császárné Mária Terézia. Az ő személyét, életpályáját és életkörülményeit ismerheti meg az olvasó. Gazdaság- és külpolitikája, művelődés- és belpolitikája éppen csak annyira kerül említésre, amennyire az a személyiségének alakulásában vagy átalakulásában szerepet játszott. Az olvasó tehát ne várja Mária Terézia korának és negyven évnyi uralkodásának összefoglalását, minden szempont felvonulását. A szerző az 1717-ben született főhercegnő életének állomásaira és szükségszerű változásaira fűzi fel mondandóját, így bizonyítva azt a tételét, miszerint Mária Terézia életének hatvanhárom és uralkodásának negyven éve alatt sok átalakulásra, alkalmazkodásra volt képes, újabb és újabb szerepeket öltött magára, és vált meg régiektől vagy változtatta át azokat ahhoz, hogy a 18. század újabb „kihívásainak” megfelelhessen.

E szerepváltások megfoghatók a könyv (leginkább kronologikus) felépítésében és a fejezetcímekben is, amelyek mint kis emblémák jellemzik az uralkodónó éppen aktuális helyzetét, feladatát, állapotát: „A Habs-

burg-ház utolsó sarja”, „A leánygyermek”, „Az örökös”, „A királynő”, „A feleség”, „A harcos”, „Az özvegy”, „A matriarcha”, „A reformer”, „A haldokló”. Az uralkodónó újabb és újabb szerepkörökkel jellemzett alfejezetekben a szerző alaposan körbejárja Mária Terézia személyét. Bizonyos jelentősebb témákat érthető módon nem lehetett ilyen címkékkel ellátni, így az udvari életéről, a szórakozásról, a ceremóniális előírásokról és azok változásairól külön fejezet szól. Ugyanígy külön fejezetbe kerültek az uralkodónó azon változtatási kísérletei, amelyekkel igyekezett alattvalóit és azok életét jobbítani. E ponton érthető módon előtérbe kerültek a belpolitikai témák: vallási türelmetlensége, a zsidókkal szembeni intézkedései vagy a vámpírhut elleni fellépése.

Lau a Németországban elterjedt kultúrtörténeti módszertan szerint vizsgálja a királynőt, tetteit és tevékenységét. Eszerint a döntések és események tartalma mellett vizsgálni kell azok folyamatát és az abban résztvevőket, az egyes érdekcsoportokat, az erőviszonyok megértéséhez pedig elengedhetetlen a reprezentáció elemzése. A szerző teljes mértékben igyekszik megfelelni e követelményeknek, és ezzel szorosan kapcsolódik a jubileumi év során rendezett konferenciák és kiállítások „hívószavaihoz”, kulcsfogalmihoz: „Mythos”, „Inszenierung”, „Selbstinszenierung”, „Repräsentation” – csupa olyan fogalom, amelyeket Lau előszeretettel alkalmaz könyvében. A reprezentációt Lau is mint színpadi „művet”, megrendezett tevékenységet (*Inszenierung*) fogja fel és mutatja be, amelyben a történeti alakok különböző szerepeket (*Rollen*) játszanak, erre a célra kialakított különféle helyszíneken (színpadokon, *Bühne*) lépnek fel a közönség (*Publikum*) előtt. Különösen jól mutatja ezt a *Das Spiel der Königin* című alfejezet és annak szóhasználata. Ebben Lau részletezi és egyben színházi szakkifejezésekkel írja le a királynő első bécsi „fellépését” (*Auftritt*) új „rendezőként” (*Regisseurin*) a nagy „Habsburg-uralkodói színházban” (*das große habsburgische Herr-*

schaftstheater), amely „színhátjátékot” (*Schauspiel*) a közönség (*Publikum*) előtt adták elő. (48–49. old.) Az olvasó nem csupán az udvari ceremóniák részletes leírása és értékelése során találkozik ezekkel a kifejezésekkel, hanem csaknem mindegyik fejezetben előbukkannak (például, a teljesség igénye nélkül: *Statisten*: 21. old.; *Bühne*: 18., 21., 154., 157., 168. old.; *Spiel*, *Schauspiel*, *Spektakel*: 27., 29., 48–49., 161., 168., 180., 192., 214., 262., 375., 379. old.; *Spielräume*: 74–77. old.; *Inszenierung*: 35., 38., 81., 98., 101–104., 161. old.; *Regie*, *Regisseur*, *Regisseurin*: 40., 48., 236. old.; *Rolle*: 234., 236., 364. old.; *Parkett*: 228., 236., 375. old.; *choreographieren*: 379. old.).

Igen tetszetős ez a fajta elbeszélési és vizsgálati mód – ugyanakkor számos esetben erőltetettnek tűnik. Az uralkodónő, a császár, a tanácsadók tettei mögött ugyanis minden esetben hátsó szándékot, érzelmi kötődést létrehozó manipulációt, az emberi interakciók tudatos befolyásolását és irányítását feltételezi – akik akár még egymás előtt is szerepet játszanak (76. old.), sőt az uralkodópár még a harmóniát is csak megrendezi és szerepüknek megfelelően eljátszása (101–104. old.), de szó esik álarccseréről (168. old.), színlelésről és megtévesztésről is. A szerző Mária Terézia uralkodói tevékenységéről tett megállapításai egyértelművé teszik, hogy mindent szerepjátéknak tulajdonít, kijelentései ezért időnként nélkülözik a történeti megalapozottságot. Esetenként az egyes reprezentációs elemeknek olyan jelentőséget tulajdonít, amely nem tükrözi a valóságot. Például az 1740. októberi bécsi uralkodói megjelenésekor Mária Terézia – Lau szerint – azért nem akart lóháton vonulni („amazon módjára”), mert így gondoskodó és Szűz Máriához hasonlatos fejedelmnének tűnt, aki az ország fegyveres védelmét a férfi alattvalóknak engedi át. A valóságban azonban azért vitték az uralkodónőt hordszékekben (ami kétségkívül figyelmet és bámulatot keltett), mert Mária Terézia négyhónapos terhes volt, és feltehetően nem kívánt koc-

káztatni (hátha éppen fiúgyermekkel várandós).

Lau állítása szerint Mária Terézia uralkodói taktikája révén igyekezett minél tovább kitérni a döntések, illetve azok nyílt közlése elől, ehelyett inkább vég nélkül véleményezéseket íratott. Az így kialakult hosszadalmas hivatali ügyintézés miatt az ügyek nem jutottak el a döntésig, az ellenzői és kritikussai lendületüket vesztették. A hosszú vitákban kimerült vezető elitet pedig – a szerző szerint – azzal lepte meg, hogy váratlanul mégis döntött, és konfrontáltatta őket az előkészített tervezettel. (152. old.) Ha nem csupán kiadott rendeleteit, hanem az előkészítő iratokat, a királynő javaslatait, felvetéseit, döntéseit is vizsgáljuk, s látjuk, milyen apró-cseprő ügyekben kellett Mária Teréziának döntenie, érthetetlen ez a kijelentés – olyan hatalmas államkomplexumot, mint a Habsburg Monarchia, nehezen lehetett volna határozatra képtelenül vagy a döntések elodázásával kormányozni.

A szerző a „szereplők” tetteit a szimbolikus kommunikáció eszköztárával magyarázza, illetve viselkedésükbe sok ponton manipulációs motívumot magyaráz bele: például azt, hogy érzelmileg is magukhoz kössék az alattvalókat (168–193. old.), vagy megtéveszték a diplomatákat (64. old.). Lényeges szimbolikus jelentőséget tulajdonít az egyes helyszíneknek is, külön részletezi a bécsi és a schönbrunni paloták termeit, a park egyes részeit, azok tudatos kialakítását (162–173. old.), illetve Bécs nyilvános tereit (198–201. old.). Lau különösen érthetően és összefogottan szól az egyes külpolitikai bonyodalmakról, ismerteti azok történeti előzményeit, a konfliktusokhoz vezető okokat és a megoldási kísérleteket, nemcsak a leíró forrásokat, hanem az Államkancellária iratait is felhasználva. Kiemelendő, ahogy a rendelkezésére álló csekély terjedelem ellenére találóan jellemzi és bemutatja Mária Terézia tanácsadóit, szakértőit (például Tarouca grófot, Haugwitzot, van Swieten) és a Monarchia egyes intézményeit.

A napjainkban olyan divatos „nemek története” is természetesen nagy hangsúlyt kap, és Lau nem szalasztja el, hogy minden adandó alkalommal kiemlje Mária Terézia női mivoltát, azt, hogy mi módon „játszottak” ezzel a korban azért, hogy érdekeiket érvényesítsék (például 88–91., 156., 178–179. old.). Röviden megemlíti, hogy Csehországban 1743-ban például nem királynőnek koronázták meg, hanem királynak – de arról már nem tesz említést, hogy 1741-ben ugyanez történt Pozsonyban, ahogy arról sem, mi állt ennek hátterében.

A modern kifejezések és elbeszélésmód mellett feltűnő, Lau mennyire nem tartja magát a történelmi körökben és a történelmi szakirodalomban meghonosodott szakkifejezésekhez – talán ezzel is a friss látásmódot és az újításokra való hajlamát akarta kiemelni. Művében azonban problematikusnak tartható egyes fogalmak használata: ritkán él a történelmi körökben alkalmazott *Habsburgermonarchie* kifejezéssel, helyette inkább Mária Terézia „birodalmáról” (*Reich, Imperium*) szól. A történészek kerülnek (újabbban Magyarországon is) a Habsburg Birodalom kifejezést (*Habsburgerreich*), éles határt húzva ezzel a Német-római Birodalom (*Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation, Deutsch-römisches Reich, HRR*) és a Habsburg Monarchia közé, sőt elhatárolódva magától a Harmadik Birodalomtól is (*Drittes Reich*). Különösen akkor szembesülhetünk ezzel a fogalombeli pontatlansággal, amikor egyszerre esik szó a Német-római Birodalomról és Mária Terézia birodalmáról, majd a következő bekezdésben pusztán a 'birodalom' szó szerepel... (361. old.) Lau hasonlóan nagyvonalúan bánik az „Österreich” és a „Habsburg” kifejezésekkel is, amelyeket szinonimaként használ az államkomplexumra vonatkoztatva (például 166., 361. old.).

A biográfia – ahogy ezt korábban is kiemeltük – nem ad lehetőséget arra, hogy az uralkodónő és az egyes tartományok viszonyát megismerjük, vagy hogy teljes áttekintést nyerjünk a negyvenévi uralkodás

eredményeiről. A tartományokat főként akkor említi a szerző, amikor azok Mária Terézia valamely szerepváltásában szerepet játszottak, mint például a cseh királynői koronázás alkalmával. A Magyar Királyság érthető módon az 1741. évi koronázás és országgyűlés bemutatásakor, a *Die Tränen einer Königin* és az *In der Mythenschmiede* című alfejezetekben kap hangsúlyt (78–83. old.). Úgy tűnik, az országgyűlési események Lau számára csak annyira érdekesek, amennyire azok színpadiasságáról vagy mítoszteremtő hatásáról szólhat. Szakirodalomként csak Franz Krones 1871-ben megjelent művét idézi, és ez mindent elmond arról, hogy Lau mekkora fontosságot tulajdonít az országnak.

A könyv új hangvételű stílusban íródott, Lau egyéni módon igyekszik olvasóját bevonni gondolatmenetébe: az alfejezetek élén (de akár a szöveg közben is) kérdéssel indít, amit provokációnak szán, majd a következő bekezdésekben ezt a provokatív kérdésfelvetést cáfolja vagy éppen erősíti meg – időnként ironikus felhanggal, ami talán kevésbé illeszkedik a történelmi témához, és kevésbé mutatja a történelmíró (elvárható) objektivitását. Mondandóját számos történettel, anekdotával színesíti, nemcsak Khevenhüller feljegyzései, hanem utazók és követek is „szóhoz” jutnak (193–195., 205., 335. old.), azonban ezeket az anekdotákat kevésbé tarthatjuk hiteles történelmi forrásoknak.

A modern szókincs, a szimbolikus kommunikáció alkalmazott eszköztárának elemzése, az emberi tettek és interakciók mozgatórugóinak megértésére szolgáló és Lau álláspontját egyértelműen rögzítő magyarázatok megnyerőnek és innovatívnak tűnnek – mégis az olvasót kétkedés fogja el: tényleg így történtek az események? Tényleg ennyire megtervezettek és előre kiszámítottak voltak e történelmi személyiségek tettei, tényleg ennyire éltek a színlelés eszközeivel? Vajon az elemzések megfelelnek a történelmi valóságnak vagy jelenkori gondolatainkat, elvárásainkat és elképzeléseinket vetítjük vissza Mária Terézia korába? Kérdés az is,

hogyan az új vizsgálati módszer és az új fogalmak alkalmazása helyes választás volt-e, és Lau könyve eléri-e azt, hogy az érdeklődőkön túl történészek sora használja majd, akár jövőbeli kutatási célokból. A recenzens ennek kisebb esélyét látja – a mű inkább az érdeklődő és innovatív kezdeményezésekre fogékony publikum tetszésére számíthat.

Végső soron azonban az olvasók döntenek majd, akik mindenképpen egy friss szelvényben íródott, modern és kompakt Mária Terézia-képpel találkozhatnak e könyv oldalain.

KULCSÁR KRISZTINA

Lét vagy csak látszat?

Gerald Stieg: *Sein oder Schein. Die Österreich-Idee von Maria Theresia bis zum Anschluss.* Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2016. 283 oldal

Gerald Stieg könyve eredetileg Franciaországban francia nyelven jelent meg 2013-ban,¹ ezt követte három évvel később a német nyelvű kiadás. A hangzatos cím dacára nem történeti munkával s nem szaktanulmánnyal van dolgunk, Stieg maga is „esszének” nevezi könyvterjedelmű kéziratát. A szerző kiléte persze útmutató lehet, hiszen Gerald Stieg osztrák irodalomtörténész, aki 1966-ban költözött Párizsba, és az Université de la Sorbonne Nouvelle–Paris III német intézetének lektora lett, azóta Franciaországban él, s immáron a német és osztrák kultúr- és irodalomtörténet professzoraként tevékenykedik. Az 1975-ben Rouenben Félix Kreissler által alapított *Austriaca* című folyóirat egyik alapító munkatársa, majd hosszú ideig főszerkesztője volt. Fő kutatási területe Karl Kraus és Elias Canetti munkássága, szélesebb spektrumot tekintve pedig a két világháború közötti ausztriai és németországi német nyelvű irodalom.

Az, hogy a szerző nem kívánt biztonságos távolságot tartani művétől, mutatja, hogy nem tudományos munkának szánta. A bevezetőben hosszasan szól személyes motívumairól, amelyek meghatározták témaválasztását, nézőpontját és preferenciáit: Stieg 1941-ben Salzburgban született, a már Németország integráns részének tekintett ausztriai területen. Szülei Felső-Stájerországban esküvőjük alkalmából községük-től Hitler Mein Kampfjának nagyrabecsült példányát kapták ajándékba. Gyermekeknek a náci irányelveknek megfelelően pogány-germán keresztnevet választottak (bár a katolikus egyházat nem hagyták el): „Ge-

rald Joseph”, amit azután a katolikus pap a keresztlevélben – mintegy a civil ellenállás gesztusaként – „Joseph Gerald”-ra módosított. Apja – aki 1938-ban asztalosból csendőr lett, majd a háború után újra asztalosként dolgozott – és egész családja a pángermán eszme s azzal egyetemben a nácizmus elkötelezett híve is volt. Stieg szerint a család 1945 utáni szellemi arculatát a nemzetiszocializmus és a katolicizmus szellemi hagyományainak sajátos ötvözeteként antiszemizmussal, a jelennel szembeni elutasítással, összeesküvés-teóriákkal és amerikaellenességgel határozta meg. A pángermán és a nemzetiszocialista eszmék iránti vonzódás az 1930-as években Felső-Stájerországban általános jelenség volt, ahogy a következő évtizedekben is. Az itt élők nem felszabadításként, hanem megszállásként élték át a győztes hatalmak jelenlétét, a diák Burschenschaftok népszerűsége nem hanyatlott, a „harmadik birodalom iránti vágyakozás” hatotta át a lakosságot. (21–22. old.) Ennek jegyében kezdte pályáját a szerző is, s „fájdalmas” folyamaton végén jutott el az ezzel való szakításhoz. Mint írja, egy az orosz csapatok elől vidékre menekült, cseh, „jugoszláv” és zsidó felmenőkkel is rendelkező fiatal orvos házaspárban vélte felfedezni „az ideális osztrák identitást”, „a régi nemzetek feletti osztrák eszme” inkarnációját – éles ellentétben a két világháború pángermán szellemi örökségével. Ebben az Innsbrucki Egyetem teológia, majd irodalomtudományi és történeti szakát meghatározó kozmopolita milió is megerősítette, Karl Kraus 1933-ban született (de csak 1952-ben megjelent), *Die Dritte Walpurgismacht* című könyve, majd Elias Canetti *Die Blendung* (Káprázat) című munkája pedig végleg eltávolította gyermekkorai szellemi világtól.

Az 1975 óta francia állampolgár Stieg számára egyszerre szakmai és magánemberi kérdés: Mi is az az osztrákság? Létezik-e kü-

¹ *L'Autriche: Une nation chimérique?* Edition Sulliver, Paris, 2013.

lön osztrák irodalom? Miben fogható meg a német nemzetegység gondolatától elkülönülő osztrák nemzeti identitás, amely ezeréves története ellenére Európa legfiatalabb nemzetei egyikének identitása? Milyen 19. századi gyökerekhez nyúlhatott vissza ez a 20. századi identitásteremtő folyamat? Itt ismertetett művében erre vonatkozó gondolatait kívánta megosztani a francia olvasóközönsséggel, magát mintegy hazája és választott országa közötti nem hivatalos közvetítőnek tekintve, aki – mint írja – az osztrák nemzet születését először öntudatlan, majd tudatos közreműködőként, végül kívülállóként élte át – „ironikus szubjektív elkerülhetetlen dózisára nyitottan” (15. old.), személyes emlékekre, összegyűjtött dokumentumokra, de mindenekelőtt az általa alaposan ismert és tanulmányozott irodalmi alkotásokra alapozva. Robert Musil idézi, aki, amikor 1936-ban megkérdezték tőle, hisz-e az osztrák irodalom létezésében, azt válaszolta: „Igen, de csak mértékkel.” (15. old.)

Stieg kiinduló tézise az a meglepő elmentmondás, hogy miközben a 19. században sokat írtak az „osztrák” nemzet nemlétéről, és azt csupán ideának tartották, az osztrák nemzet propagátorai által a 19. században és a 20. század elején hangoztatott „virtuális osztrák nemzet” a 20. század második felében „történeti, politikai és mentális valósággá” vált. Érdeklődésének középpontjában azonban nem történeti események állnak, hanem – ahogy fogalmaz – azok „képesége arra, hogy az identitás mítoszaiá váljanak, melyek azután a körülményektől függően hatalmas befolyást gyakorolhatnak az identitástudatra, ám akár hatás nélkül is maradhatnak”. (173. old.) Stieg a 19–20. századi német nemzeti ügy képviselőjére való felhatalmazásért folytatott porosz és osztrák küzdelmet mutatja be elsősorban a szimbólumteremtés és áthagyományozás nézőpontjából, az „*advocati Austriae*” és az „*advocati Germaniae*” szellemi viadalát (15. old.), valamint a soknemzetiségű Habsburg Birodalom németiség-

nek önképét és az osztrák-németekről alkotott németországi percepciókat.

Ezen a téren szimbolikus jelentőségű volt az a Stieg által felidézett pillanat, amikor 1938. március 11-én Schuschnigg osztrák szövetségi kancellár bejelentette a készülő német inváziót, s hogy az ausztriai hadsereg nem fog ellenállást tanúsítani. A beszéd végeztével elhangzott Haydn C-dúr Császár vonósnégyesének második tétele, amit Ausztria lakói legalább három szöveggel ismerhettek és énekelhettek. Az osztrák államisághoz hűek Ottokar Kernstock szövegét énekelhették, amely 1929 óta Ausztria himnusza volt; az Anschluss hívei a „*Deutschland, Deutschland über alles!*” német himnuszként üdvözölhették, míg a Habsburg-tradíciók hívei a császárhimnusz „*Gott erhalte*” szavait mormolhatták. (S nagyon kevesen gondolhattak Karl Kraus 1920-ban papírra vetett szatirikus átíratára is: „*Gott erhalte, Gott beschütze vor dem Kaiser dieses Land. [Isten tartson, Isten övjon ezen ország császárától!]*”) Az, hogy a rádió csak az eredeti, szöveg nélküli változatot közölte, élesen rávilágított arra a nemzeti szimbolikus deficitre, amellyel a fiatal állam létrejötte óta küzdött.

1919-ben a háborúban győztes antant hatalmak kényszerítették önálló állami létezésre a megszünt Habsburg Birodalom törzsterületeit, Ausztria nem volt más, mint „ami maradt” a Habsburgok birodalmából a „nemzetállamok” létrehozása után. Az új állam elitje és lakossága is így látta, saját államára második német államként tekintett, s a Németországgal való egyesítést óhajtotta – enyhe pártkülönbségekkel. A különálló osztrák nemzet – ahogy Stieg fejtegeti – csak 1933 és 1938 között kezdett kialakulni, Hitler hatalomra jutása, a faszizmus térnyerése ugyanis változást indított el (a szociáldemokraták például 1933 októberében törölték pártprogramjukból az egyesítésre vonatkozó részt). Ahogy a szerző hangsúlyozza, az önálló osztrák nemzeti identitás paradox módon radikális ellensége, a nemzeti szocializmus terméke volt, annak hatására

következett be a német testvériség eszméjével való szakítás és a nyelvi egység jelentőségének „lefokozása”. (117. old.) Ezt megerősítette a szövetséges hatalmak külső nyomása és akarata. A második világháború után egészen más volt a helyzet, mint 1919-ben, az ország elitje maga is létre akarta hozni Ausztriát, amit 1955-ben az állami szuverenitás visszaszerzése kedvezően meg is erősített, bár nem volt könnyű általánosan elfogadott nemzeti szimbólumokat (himnusz, zászló, nemzeti ünnepek) teremteni a semmiből. Az 1950-es években a nemzetiszocialista és pángermán szimpátiák ellenére erős érzelmű osztrák patriotizmus éledt, amiben Stieg számottevő szerepet tulajdonít a sporteseményeknek, mondván, a lakosság nagy tömegeit tekintve a sport lehet talán a „nemzeti identitással való azonosulás legbiztosabb mércéje”. (24. old.) Amikor például 1954-ben a futballvilágbajnokság elődöntőjében Ausztria 6:1-es vereséget szenvedett Németországtól (amit néhány kommentátor egyenesen új königgrätzi vereségként aposztrofált), még a szerző falujában is akadtak nem kevesen, akik aztán a döntőben a németek helyett inkább a magyaroknak szurkoltak, annak ellenére, hogy a falu két focicsapatának létezése akkoriban is őrizte az osztrák orientációjú katolicizmus és a német nemzeti orientációjú „*freiheitliche*” irányvonal megosztottságát. A futball mellett a sielésben elért sikerek és elszenvedett kudarcok játszottak hasonlóan összekovácsoló és differenciáló szerepet az ausztriai lakosság számára. S az utólagos átértékelések sem hiányoztak: például a Rapid Wien 1941-es győzelmét a Schalke 04 felett visszatekintve majdhogynem az osztrák náciellenes ellenállás aktusaként interpretálták. (24. old.) A nemzetét alakulás, jelenti ki Stieg, mára már befejezett folyamat, ezen identitástudat ambivalens elemei (mindenekelőtt a második világháború idején játszott áldozat és elkövetőtárs szerepek kettőssége) ellenére is. (A könyv egy pontján ez azonban kérdőjeles állítássá változik: Befejezett? [33. old.]

Azt, hogy nem tudományos történeti munkával van dolgunk, a nyíltan megvallott szubjektív viszonyulás mellett a könyv felépítése is elárulja: retrospektív szemlélet jellemzi, 20. századi, esetenként 21. századi politikai és történeti problémák előképeit kutatja a szerző, ennek megfelelően előadasmódja nem kronologikus szerkezetű, de nem is szigorúan tematikus tagolású. A kötet esszéisztikus gondolatmenetek füzere: egy-egy eseményről felidézése kapcsán vizsgál olyan szimbólumokat, amelyeknek a nagy- és kisnémet vetélkedésben, majd az osztrák nemzeti identitástudat kialakulása folyamatában lényeges szerep tulajdonítható. Ennek következtében persze elkerülhetetlenek az ismétlődések – helyenként azonban Stieg előre, illetve hátra utalással igyekszik egy szövegtestté forrasztani a nyilvánvalóan különböző időben, külön célokból készült, eredetileg lezárt egészek szánt szövegrészleteket. Nagyon kevés a jegyzet, kevés szakirodalmi munka szerepel a bibliográfiában is, annál bőségebb a szépirodalmi forrásjegyzék. A könyv az ausztriai történelemben valamennyire is járatos olvasó számára nem tartalmaz új adatokat, csak a közismert eseményeket sorolja, azokat is csak mértékkel (feltehetően egy irodalomtörténetész számára ugyanaz a helyzet az irodalomtörténeti állításokat illetően), annál érdekesebb azonban, ahogy a szerző az irodalomtörténet és történettudomány eredményeit igyekszik összekapcsolni. Felvázolja, hogy milyen erőfeszítések (és ellenerőfeszítések) történtek politikuskok, lelkészek, írók, költők, zeneszerzők részéről – különböző politikai zászlók alatt – az önálló osztrák nemzeti identitás és nemzeti szimbólumrendszer kialakítására (a „nemzeti” és „szabadság” fogalom használata, Mária Terézia mint „Mater Austriae” alakjának „Ausztria identitásikonja”-ként való értelmezése [60. old.], a 19. század eleji „Österreich über alles” gondolat felelevenítése és aktualizálása, himnusz, nemzeti színek, népszerű dallamok aktuális szöveggel való felruházása és új diák dalgyűjtemények

[*Kommersbuchok*, melyeket a „német nemzeti érzés misekönyvei”-nek nevez a 19. században (247. old.)] átdolgozott, új kiadásai, a Duna szimbolikus birtokbavétele, a katolikus egyház, a Habsburg-ház szerepének értelmezései, Mozart szimbolikus figuraként való kezelése, önálló osztrák szótár összeállítása stb.) – mindig is a rivális német, illetve *Alldeutsch* szimbólumok ellentétjeként, ahhoz képest mást megjelenítve. Ehhez előtörténetként Stieg ismerteti a napóleoni háborúktól kezdve a 19–20. századi porosz és osztrák vetélkedést, amellyel elsősorban a nagynémet *Alldeutsch* gondolat 19. századi szimbolikus konstrukciói történetének összefoglalóját nyújtja. A szerző mindenekelőtt az irodalmi művek világában kalauzol bennünket nagy élvezettel, s mutat rá arra, hogy azok milyen szervesen kapcsolódtak a nemzeti identitásteremtés és -rombolás programjaihoz – akár célzottan, akár öntudatlanul. Az olvasó is élvezettel követheti a szerzőt barangolásai közepette, ismert és ismeretlen ausztriai vagy más német országokbeli német művészek alkotásaival ismerkedve, vagy azokat eddig kevésbé ismert perspektívából is szemlélve. Egyes pontokon azonban mintha túlságosan is

eleve elrendelt folyamatnak tűnne, amit a szerző felvázol. Hiszen a széles spektrumú kulturális körkép mintha azt sugallná a 19. századról, hogy az egyetemista diák *Burschenschaftok*ból, a germánok italaként tisztelt sörkultuszából, a nagy hangerővel énekelt, a napóleoni háborúk sokkjában keletkezett hazafias német énekekből, a Wagner- és Bismarck-kultuszából, az 1848-as nagynémet–kisnémet dilemmákból egyenesen következne Adolf Hitler, de még Jörg Haider színrelépése is. Ez persze mindenekelőtt a 20. századi (sőt 21. századi) perspektívának tulajdonítható, hiszen a szerző a múlt gazdag örökségéből tudatosan azokat az elemeket keresi és villantja fel, amelyek visszatekintve hangsúlyosnak tűnnek. Mindezzel együtt nagyon színes és érzékletes képét nyújtja a nemzeti gondolat 19–20. században német nyelvterületen megjelenő sokszínűségének. Stieg művében a napjaink ausztriai politikai és szellemi küzdelmeiben eligazodni vágyó olvasó is elgondolkodtató elemzéseket talál.

DEÁK ÁGNES

Találkozások és ütközések a határok mentén

Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet. Szerkesztette: Hornyák Árpád és Bíró László. MTA Bölcsészettudományi Központ, Történettudományi Intézet, Budapest, 2016. 405 oldal

Az elmúlt egy-két évtized óta valóságos virágkorukat élik a Délvidék második világháború alatti és a háborút követő néhány évének történelméről szóló kutatások, valamint az ilyen témájú történelmi munkák publikálása. Ebben természetesen éppúgy szerepet játszott az 1990-es években, a rendszerváltozást követően kialakult szabadabb légkör, mint az a tény, hogy a történelmi tisztánlátás végett a vajdasági (és szerbiai) politikai erők is készek voltak meghozni azokat az intézkedéseket, amelyek lehetővé tették a második világháborús és a háborút követő áldozatok név szerinti beazonosításához nélkülözhetetlen kutatásokat. Magyarország és a délvidéki, elsősorban vajdasági magyarság számára azonban különösen fontos mérföldkövet jelentett a 2010-es esztendő. Ekkor alakult meg a Magyar Tudományos Akadémia és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia együttműködésével a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság, amely „...kidalgozta azt a kutatási programot, aminek alapján a két nemzet és nép közötti megbékélést legnagyobb mértékben hátráltató – a mai napig indulatokat és elmérgesedett vitákat – eseményeket és folyamatokat, az 1941–1944/45 közötti, kölcsönös atrocitásokkal terhelt időszakot szakmailag megalapozottan, tudományosan és a teljesség igényével fel lehet tárni”. (12. old.)

A Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság munkáját a legmagasabb politikai szinten is támogatták, valamint sikerült megfelelő anyagi háttérrel biztosítani a kutatásokhoz. Mindennek köszönhetően nagy-

szabású levéltári kutatómunka és gyűjtés vette kezdetét, melynek eredményeként az elemzett kötet megjelenésig 86 500 áldozat neve került be a szerb nyelvű adatbázisba, míg az 1944–1945-ben likvidált vagy más módon elhunyt magyar civilek adatbázisában 7511 név szerepel.

A kutatások azonban nem csak erre összpontosítottak. A Bizottság kutatási programja, valamint a hozzá kapcsolódó OTKA-projekt ugyanis célul tűzte ki a Délvidék 1941–1948 közötti történetének minél részletesebb feltárását és bemutatását olyan megközelítésekben is, amelyek ez idáig nem kaptak hangsúlyos szerepet. Ennek a kutatásnak az eredményeit tartalmazza a 2016-ban megjelent tanulmánykötet.

A tanulmányok a magyarok, a délvidéki magyarság sorsát helyezik középpontba, azon belül is központi helyet foglal el az 1944 őszével kapcsolatos események tárgyalása. A szerkesztők igyekeztek azt a koncepciót érvényesíteni, hogy az eseményeket szélesebb kontextusba helyezve, egyúttal különböző forrástípusok felhasználásával mutassák be Ennek nyomán a tanulmánykötetben helyet kapott írások három nagyobb tartalmi egység köré csoportosíthatók. Az első témakörben, mely az *Értelmezések és tényfeltárások* címet viseli, hat tanulmány olvasható, melyek szélesebb, átfogóbb képet adnak Jugoszlávia történelméről az elemzett időszakban, valamint bemutatják a második világháborút követő partizán tiszogatások áldozataival kapcsolatos dél-szláv kutatások eredményeit. Juhász József tanulmánya (*Királyságból a szocialista föderációba. Jugoszlávia, 1941–1948*) „indítja” a kötetet, mely a mértékadó szakirodalom alapján átfogó képet nyújt a magyar olvasók számára Jugoszlávia 1941 és 1948 közötti történelméről, felvázolva egyúttal azokat a kontextusokat, amelyek meghatározták a jugoszláviai magyar kisebbség korabeli

helyzetét. Sokcevitcs Dénes és Lukács B. György tanulmányai (*Viktimológia a horvát történetírásban. A bleiburgi áldozatok a horvát és a nemzetközi szakirodalomban és A második világháborút követő tömeggyilkosságok szlovén áldozatai. A tudományos kutatások és a historiográfia eddigi eredményei*) a második világháborút követő partizán tisztogatások szlovéniai és horvátországi historiográfiáját mutatják be, különös tekintettel a bleiburgi (horvát) és a szlovéniai tömegmészárlásokra. Lukács B. György a második világháború végén bírósági ítélet nélkül kivégezett mintegy tízezer szlovén domobrán sorsát tárgyalja, áttekintve a szlovén és a nemzetközi történeteszek, valamint a sírfeltárásokat végző kutatók eddigi eredményeit. Rámutat arra, hogy bár a függetlenné válás óta a szlovén historiográfia a tragikus események megismerésében jelentős eredményeket ért el, számos kérdésben hiányzik a kutatók közötti konszenzus, és bőven maradtak még tisztázásra váró részletek. Arra is kitér, hogy az eseményeknek miért nincs minden fél által elfogadott értékelése, egyúttal utal arra, hogy milyen további kutatási lehetőségek vannak, illetve milyen források felbukkanása vihetné tovább a téma kutatását. Ezt a sort folytatja Bíró László tanulmánya (*Pártdirektívák és múltértelmezés. Szemléletváltások és megközelítések a jugoszláviai és a szerb történetírásban*), amely a második világháború, valamint a háborút közvetlenül követő idők interpretálásban beállt szemléletváltásokat mutatja be a jugoszláv és a szerb történetírásban. A fejezet további két tanulmánya A. Sajti Enikő, valamint Pihurik Judit tollából („*A nemzeti lelkiismeret őrállója.*” Cseres Tibor: *A hideg napok és a „még hidegebb napok” és „Vagy ők vagy mink.” Harminc évvel a csurogi razzia után*) viszont már előrevetítik a következő témakört, amely elsősorban a Vajdaságra, a vajdasági magyarságra összpontosít, illetve az 1944–1945-ös vérengzésekre. A. Sajti Enikő Cseres Tibort és két művét, az 1942-es magyar razziaról szóló regényt, valamint

az 1944-es partizán bosszút bemutató történelmi kötetet vette górcső alá. Pihurik Judit pedig az 1942 januárjában lezajlott, 3340 áldozatot követelő délvidéki razzia körülményeinek és politikai-társadalmi utóéletének kutatását végezte el katonai, állambiztonsági, bírósági, bel- és külügyi iratok, valamint memoárok alapján.

A második fejezetben (*Egyén és közösség az impériumváltások sodrában*) található tanulmányok az 1941–1948 közötti évek különböző vonatkozásait mutatják be: a mindennapi életet, az impériumváltásokat, a magyarellenes megtorlásokat. Fontos hangsúlyozni, hogy több tanulmány is igyekezett felvázolni, milyen kép alakult ki az elemzett korszakról a kortársak körében, egyénben és közösségben egyaránt. Tették ezt az *oral history*, a korabeli sajtó, valamint a levéltári források segítségével. Ez utóbbira nagyon jó példa Halász Tibor tanulmánya (*Perekben írt történelem. Bírósági ítéletek a magyar közigazgatás idején*), mely a magyar közigazgatás alatt hozott bírósági döntésekkel, illetve a bírósági perek anyagával mutatta be a „magyar érárt” a Délvidéken. Szintén levéltári dokumentumok segítségével tárul elénk Szűgyi Ferenc írásában (*Egy köztisztelőben álló zentai személy életpályája és likvidálásának dokumentumai. Felsőhegyi András, 1885–1944*) egy tekintélyes zentai lakos életpályája és likvidálása.

A már említett Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság megalakulásakor a következő alapelvekben állapodtak meg: „Tevékenységének középpontjában a II. világháború és az azt követő időszak (1941–1948) áll, foglalja magában mind a magyar közigazgatás szerb és zsidó, mind a jugoszláv kommunista hatóságok magyar áldozataival.” (251. old.) Ennek eredményeképpen sikerült viszonylag alaposan felkutatni a vajdasági áldozatokat név szerint. Mezei Zsuzsanna tanulmánya (*A második világháború áldozati adatbázisának forrásai a vajdasági és a szerbiai levéltárakban*) eme nagy munkát, illetve pontosabban azt a for-

rásanyagot ismerteti az olvasóval, amely alapján elkészült a már említett vajdasági áldozatok 7511 nevet tartalmazó adatbázisa.

Szintén a levéltári források bemutatása áll Forró Lajos tanulmányának (*Az 1944 – 1945-ös magyarellenes atrocitásokkal kapcsolatos irattípusok a Vajdasági Levéltárban. Különös tekintettel Magyarkanizsa községre*) középpontjában. Forró egy település, nevezetesen Magyarkanizsa község példáján keresztül mutatta be azokat az irattípusokat, amelyek az 1944–1945-ös magyarellenes atrocitásokkal kapcsolatosak a Vajdasági Levéltárban. Eloszlatja azt a tévhitet, miszerint a partizánok nem dokumentálták a népirtást. A partizánhatalom – a helyi szláv lakossággal karöltve – előbb véghezvitte, majd dokumentálta a magyarok elleni atrocitásokat, s az iratok nagy része, még ha történt is dokumentummegsemmisítés, megtalálható. Forró ennek az utólagos dokumentálásnak a különböző állomásait ismerteti.

Az 1944–1945-ös magyarellenes atrocitásokra vonatkozó források egy kevésbé ismert irattípusát mutatja be Molnár Tibor (*Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsa. Adalékok a vajdasági közigazgatás működéséhez, 1944–1945*): az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának iratait. E forrástípus bevonása azért is könnyen indokolható, alapítja meg a szerző, mert „az iratok kiegészítik, pontosítják eddigi ismereteinket, sok esetben pedig olyan tényeket is tartalmaznak, amelyekről nem maradtak fenn más források”. (302. old.)

A korabeli sajtót elemezte elsődleges forrásanyagként Ózer Ágnes (*A szerbiai sajtó képe Magyarországról 1941–1944 között*), valamint Németh Ferenc (*Élet a Bánátban a német megszállás alatt, 1941–1944. A mindennapok és a magyarságtudat alakulása a Torontál című lap tükrében*). Ózer a szerbiai sajtó Magyarországról alkotott, egyébként viszonylag pozitív képét mutatja be a második világháború alatt (pontosabban 1941–1944 között) a *Novo vreme* napilap, valamint a *Kolo* című heti-

lap segítségével. Szintén a „magyar éra” időszakát öleli fel Németh tanulmánya, aki a Bánát életét ábrázolta igen plasztikusan a helyi magyar nyelvű lap, a *Torontál* segítségével.

A korabeli sajtó, valamint az *oral history* módszerét együttesen alkalmazta tanulmányában Kovács Csaba (*A „Délvidék” és a „Vajdaság” 1941–1948 között a sajtó és az emlékezet tükrében*), aki a Vajdaság és a Délvidék történelmének főbb fordulópontjait mutatta be az 1941–1948 közötti időszakban. Kovács felhasználta az elemzett időszakban az Újvidéken megjelenő két magyar nyelvű napilapot (*Reggeli Ujság, Magyar Szó*), valamint a saját maga által készített mélyinterjúkat és a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet kiadásában megjelent visszaemlékezés-sorozatokat is.

Sokkal homogénebb forrásbázisra alapozott Papp Árpád (*Az elmondhatatlan leírása. Az 1940-es évek a kollektív történeti tudatban a visszaemlékezések alapján*), aki kizárólag az *oral history*, vagyis a terepen összegyűjtött visszaemlékezések, egyéni élettörténetek felhasználásával az 1940-es évek eseményeit igyekszik érzékeltetni mélyinterjúk, a néprajz módszereivel.

A tanulmánykötet harmadik fejezete, mely a *Szemléletváltás és útkeresés: Kisebbségek a világháború után* címet viseli, a második világháború utáni időszakra összpontosít, azon belül is elsősorban a magyarországi délszlávokkal foglalkozik. Hornyák Árpád tanulmánya (*Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vítás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után*) a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után felmerült vitás kérdéseket boncolgatja. Elsősorban a határmódosításokkal kapcsolatos elképzeléseket (és a magyarországi délszláv kisebbség ez irányú felhasználását), a kettős birtokosok helyzetét, valamint a déli határsáv kialakítását a szovjet–jugoszláv szakítás után. Hornyák munkájához szorosan kapcsolódik Tóth Ágnes írása (*A „nagypolitika” erőteré-*

ben. *Délszlávok Magyarországon, 1945–1948*), amely a magyarországi horvátok, szerbek és szlovének 1945–1948 közötti történetét elemzi, bemutatva a magyarországi délszlávok helyzetét, a közösség önszerveződését, anyaországához fűződő viszonyát, illetve az anyaország támogató, ugyanakkor saját céljai érdekében e közösséget felhasználó, mozgósító törekvéseit. Vizsgálatának középpontjában az áll, hogy a magyarországi délszlávok kulturális, politikai törekvéseit milyen mértékben határozta meg a közösség igénye, illetve az anyaország elvárása, valamint a magyar–jugoszláv kapcsolatok erőviszonyai. A kötet záró tanulmányát, amely egyúttal bizonyos értelemben a tanulmánykötet által elemzett időszak lezárását is jelenti, Vukman Péter jegyzi (*Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon, 1948–1949*). A szerző a Kominformvita egyik következményét, a Magyarországon menedéket talált jugoszláv politikai emigránsok helyzetét vizsgálja az első poli-

tikai menedékjogot kérő emigránsok megérkezésétől (1948 dereka) az emigránsok első vezetőjének, Lazar Brankovnak 1949. júniusi letartóztatásáig.

E sorok írója összegzőképpen ugyanazt mondhatja el a kötetéről, mint amit a szerzők és szerkesztők reményként fejeztek ki, nevezetesen: „A szerzők és szerkesztők remélik, hogy a tanulmánykötet által is hozzájárulhattak egy korszerűbb, realisabb múltismeret és történelemszemlélet kialakulásához, valamint hogy kutatási eredményeik idővel beépülnek a magyar és a szerb nemzeti emlékezetbe is.” (16. old.) Ezt azzal a személyes reménnyel egészíteném ki, hogy idővel a Délvidék másik két, magyarok lakta területének, a baranyai háromszögnek (ma Horvátország) és a Muravidéknek (ma Szlovénia) az 1941–1948 közötti történelme is alapos vizsgálat tárgyát fogja képezni.

KOVÁCS ATTILA

A forradalom anatómiája: a lokalitás megkerülhetlensége

Bank Barbara – Mészáros Gyula: Az 1956-os forradalom és szabadságharc Sümegen és a sümegi járásban. MNL VeML, Veszprém, 2017. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 40.) 168 oldal

Az elmúlt tizenöt évben örvedetesen megsaporodtak az 1956-os forradalom vidéki eseményeit feldolgozó munkák, szinte minden megyéről készült már monografikus összefoglaló mű, nem beszélve az 1956-os Intézet kétkötetes reprezentatív áttekintéséről. A Veszprém megyei eseményeket Mészáros Gyula több könyvben foglalta össze, külön kötetet szánva a forradalom veszprémi, pápai és zirci történetének.¹ Az 1929-ben született Mészáros aktív éveiben erdőmérnökként tevékenykedett, s nyugdíjas éveiben fordult az 1956-os forradalom kutatása felé. Imponáló szerénységgel fogott a kutatáshoz, jelszava az volt, hogy „nem vagyok történész, csak történelemben élő ember”. Utolsó, kéziratban maradt munkájában Sümeg és a sümegi járás forradalmát dolgozta fel, azonban 2015-ben bekövetkezett halála megakadályozta a kötet megjelentetésében. A kéziratot Bank Barbara rendezte sajtó alá, jegyzetapparátust és gazdag forrásgyűjteményt csatolva hozzá.

A forradalom sümegi eseményeit két szinten is értelmezhetjük. Egyrészt természetesen kínálkozik az események szintje, hogy mi is történt e katartikus napokban. Másrészt a városkát jobban ismerők figyelmét nem kerülheti el az a körülmény, hogy Sümeg a régi Zala megye északkeleti csücs-

kében feküdt járási székhely rangban. Egykoron nagyszámú polgárosult közép- és kisnemes lakta, akik Zala vármegye életében fontos hivatalokat töltöttek be. A városka felett magasodó vár tövében épült fel a veszprémi püspök kastélya, ami Bíró Mártontól Mindszentyig minden püspöknek a veszprémivel szinte egyenértékű rezidenciája volt. Lakossága jövedelmeinek jelentős része származott a szőlőhegyeken termett szőlőből készült borral való kereskedelemből. A polgárosult kisvárost iszonyatos sokk érte az 1945. évi szovjet bevonuláskor, a katonák kifosztották a várost, és rengeteg nőt tettek erőszakot. A berendezkedő kommunista hatalom aztán 1950-ben Veszprém megyéhez csatolta Sümeget. A reakciós helynek elkönyvelt településen azonban – a városkép szerencséjére – nem történt iparosítás, a fejlesztési forrásokat a megyeszékhely mellett Tapolca, Ajka és Várpalota kapta. Sümeg egyedül járásközponti szerepkörét tarthatta még meg egy ideig. Mindennek azért van jelentősége, mert Sümegen a forradalom talán még más településekhez mértén is fegyelmezettebben zajlott le, polgárai önfegyvellemel társult lelkesedéssel vettek részt az eseményekben.

A történelmi rekonstrukció irányait a rendelkezésre álló forrásbázis szabta meg, amelynek nyomán három nézőpontot különíthetünk el: a katonait a sümegi és tapolcai hadkiegészítő parancsnokságok iratain keresztül, a nyomozatit a periratok alapján. Az utóbbiak jelentőségét adja, hogy a forradalom leverését követően letartóztatott személyeknek a lehető legpontosabban kellett visszaemlékezniük e napok eseményeire, s peranyagaik mozaikjaiból összerakható a forradalom helyi eseménytörténete. Harmadikként pedig a visszaemlékezéseket kell megemlítenünk, amelyekből a feltételezett-nél jóval több maradt fent: Mészáros Gyula

¹ *Forradalom és szabadságharc Veszprém-ben, 1956. Tények, dokumentumok, visszaemlékezések.* Veszprém, 2001., 2016.; *Az 1956-os forradalom eseményei Pápán és környékén.* Pápa, 2004.; *Forradalom és szabadságharc a zirci járás területén 1956-ban.* Zirc–Pápa, 2008.

négy írást is fel tudott használni (Kovács Imre, Farkas Sándor, Ferenczy Elemér és a Kántor család visszaemlékezéseit).

A kötetet három rövid, felvezető rész nyitja, amelyek 1956 előzményeit, illetve a sümegi járás közigazgatási és katonai helyzetét vázolják fel. A negyedik rész alkotja a könyv gerincét, amelyben a szerző napról napra tekintti át a forradalom október 23. és november 6. közötti eseményeit. Az ötödik, *Forradalom – ellenállás – megtorlás* címet viselő részt a kötet zárásaként tíz forrásközlés követi.

Az alaposan jegyzetelt könyv következetesen végigvitt eseménytörténeti nyomozás. Ennek ellenére nem fullad öncélú kronologikus felsorolásba, hanem kiváló kulcs a forradalom helyi eseményeinek anatómiájához. Társadalomtörténeti szempontból számos olyan fontos momentumra derül fény, amelyek segítenek árnyalni az ötvenes évek magyar társadalmáról meglevő tudásunkat.

Az október 23-ai fővárosi híreket a vasutasok és a rádió hozta el Sümegre, az első helyi megmozdulásig mégis három napnak kellett elteltie. Sümegen és a járásban is október 26. tekinthető a forradalom kezdetének. Feltűnő a résztvevők útkereséseinek iránya: Sümeg együtt mozog a régi Zalával. Helyben a tapolcai és a keszthelyi eseményeknek volt relevanciája. Az október 25-ei tapolcai laktanyai gyilkosság Sümegen is nagy felháborodást keltett, majd október 27. után a járási forradalmi tanács is Tapolca és Keszthely felé tájékozódott. Még Győrrel is erőteljesebb volt a kapcsolatuk, mint Veszprémmel.

A szomszédos Bazsiból induló október 26-ai tüntetés leírása Farkas Sándor hallatlanul részletes memoárján alapul. (21–33. old.) Ismerve a húsz perc alatt kényelmesen végigjárható falut, a recenzens bele tud helyezkedni a korabeli helyszínek hangulatába. Már 25-én este megbeszélték a másnapi programot Szindekovics Domonkos konyhájában, ahol 25–35 ember gyűlt össze. „Abban gyors egyezség született, hogy a kö-

vetkező nap reggelén a falunkban is rendezünk egy felvonulást. Ezzel minden jelenlévő egyetértett. Azt is mindenki helyeselte, hogy követeléseinket meg kell fogalmaznunk. Utána szedjük pontokba őket, hogy a felvonuláson valaki fel tudja őket olvasni.” (22. old.) A bazsi tüntetés résztvevőinek csak irodalmi és történelmi példák lehettek arról, milyen is egy forradalom: fel kell vonulni (hegedűszóval), el kell énekelni a Himnusz, útközben 1848-as dalokkal, versekkel lelkesítheti magát a felvonuló tömeg. Szükség van követelések megfogalmazására és kokárda kitézésére is. A hagyományosak mellett aztán új, indulati elemként jelent meg a Lenin-kép elégetése. A felvonulók megállói az egymástól egy-két percre lévő bolt, az iskola, a tanács, majd a kocsmá előtt voltak. Időközben bazaltot szállító bányászok csatlakoztak a menethez. A Sümegre induláskor már azzal számoltak, hogy a rendőrség lőhet rájuk. (Lásd Dézsenyi Vince út közbeni figyelmeztetését: „...nem lakodalomba megyünk ám. Föl kell készülnünk még arra is, hogy a rendőrség esetleg megpróbálkozik szétszlatni bennünket. Felhívta a figyelmünket, hogy amennyiben erre sor kerülne, senki se szaladjon széjjel. Ugyanis a szétszóródott személyeket már könnyen begyűjti a rendőrség.” [27. old.]) Az alig egy évtizeddel korábbi háborús tapasztalatok, illetve az, hogy szinte minden tizennyolc év feletti férfi részesült katonai kiképzésben, az esetleges összeecsapás tétjét is világossá tette a résztvevők számára.

A Bazsiból bevonulók Sümeg egyik központi terén, a Hangya Szövetkezet egykori boltja előtt álltak meg először, ahol már a helyiekből is nagy tömeg gyűlt össze. Innen vonultak tovább a gimnázium elé a Ramassetter-szoborhoz, ahol azután az addig a tömegtől elzárt, az ablakokból kiabáló diákok is csatlakozhattak a tüntetéshez. Érdeklükben a később Svájcba disszidált Soós János negyedikes csabrendeki gimnazista szólalt föl, akít ezt követően kizártak a gimnáziumból. A diáksággal is megerősített tüntetők előtt az egyik bányászsofőr szólalt

fel: Kisfaludy István – ahogy magát bemutatta – a „nagy Kisfaludy-család leszármazottja” volt. Később Kisfaludy lett a kormányhoz táviratot író küldöttség vezetője. Jól példázza ez az epizód is, hogy a lokális elit háttérbe állított képviselői a kínálkozó alkalmat kihasználva ismét a közösség vezetőivé tudtak válni. További szociológiai jellegzetességeket regisztrálva, a forradalom a lokális térben a centrális jelentőségű terek szimbolikus elfoglalásával folytatódott. Ledöntötték a szovjet emlékművet, majd 27-én a háború előtt a püspöki palota részét képező, azt követően pedig népkertté átnevezett park bejáratánál nagygyűlést tartottak. De még 26-án este a községi és a járási forradalmi tanács megalakulásával megkezdődött a forradalom intézményesülése is. Az előbbi elnöke Kisfaludy István, az utóbbié Maurer Géza gimnáziumi tanár lett. Az egyetemisták erjesztő működése Sümegyet sem hagyta érintetlenül. Ide Keszthelyről érkezett egy négytagú küldöttség. A diákok „örömiüknek adtak kifejezést, hogy mi megalóztuk őket. Szerintük ez annál is örvendetesebb, hogy mindezt egy kis falu lakossága indította el”. (32. old.)

A frissen felállt járási forradalmi tanács képviselőjében már október 28-án megkezdtek a járás bejárást (Sümegeprága, Bazsi, Sümegecsehi, Döbröce, Nagygörbő, Kisgörbő, Vindornyaszőllős, Óhíd, Mihályfa, Zalaerdőd, Dabronc, Gógánfa, Ukk, Rigács), majd 30-án részt vettek a Dunántúli Nemzeti Tanács alakuló ülésén Győrben. A rendparti forradalom valósága itt is visszaköszön: minden megválasztott vezető óvott a bosszútól, rekvirálástól, vandalizmustól, és szolidaritásuk jeleként több körben is ételmezt szállítottak a fővárosba.

November első napjaiban Tapolcáról érkezett fegyvereket kapott a hatvan fős nemzetőrség, majd a szovjet támadás hírére roham századot szerveztek, amely azonban végül nem állt fel. November 4-én Nagy Imre beszédének hatására „több százan a rendőrség épülete elé vonultak és újból fegyvereket követeltek”. (61. old.)

A forradalom leverését követően itt sem szűnt meg az ellenállás, ami elsősorban a helyi üzemek munkástanácsai által szervezett sztrájkban öltött testet. A forradalom sümegi eseményeivel összefüggésben elítéltek hét hónap és két év hat hónap közötti börtönbüntetést kaptak. Az utóbbit a „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel és ezzel halmazatban a társadalmi tulajdon sérelmére ismételt elkövetett vagyronrongálás bűntette” vádjával elítéltek kapták. (107. old.) Az összesen tizenhat sümegi vádlottból tizenhárom személyt ítélték letöltendő szabadságvesztésre. A járásban közel ötven személy ellen indult bírósági eljárás, közülük huszonhatot sújtottak internálással vagy börtönnel.

Az 1956-os forradalom vidéki eseményei jobbra feltártak, legalábbis a felszint jelentő események szintjéről nagy mennyiségű információ áll rendelkezésre.

A más esetekben különösebb hozzáadékkal esetleg nem bíró akkurátus eseménytörténeti rekonstrukció az olyan pontosan adatszolgált és hivatkozott esetekben, mint amilyen a jelen kötet is, ugyanakkor felettébb hasznos. A nevesített cselekvők ugyanis tálcán kínálják a lehetőséget, hogy a kutatás következő fázisában feltérképezhessük az őket kibocsátó csoportokat. Az események révén bepillantathatunk a társadalom szövetének szerveződésébe, ami az első lépcső annak megállapításához, hogy válságidőszakban kik, milyen motivációval és milyen szociológiai jellemzők mentén állnak a közösség élére. Az ilyen és hasonló mozaikokból kitűnik, hogy az 1956-ot megelőző évtized terrorja és a megannyi emberi veszteség ellenére még a számszerűleg csekély közösségekben is fennmaradt az egykori társadalom hatalomtól autonóm, konkrét személyekhez társítható kritikus tömege, amely az első adandó alkalommal képes volt aktivizálni és megszervezni a közösséget.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Számunk szerzői

BRANDL GERGELY (brandlgergely@gmail.com) – történész, megbízott előadó és tudományos ösztöndíjas, SZTE ÁOK/SZTE BTK, Szeged

CZIGÁNY ISTVÁN (istvan.czigany@freemail.hu) – hadtörténész, Hadtörténeti Intézet, Budapest

DEÁK ÁGNES (deakagnes@yahoo.com) – történész, SZTE BTK, Szeged

EMECEN, FERIDUN M. (feridunemecen@yahoo.com) – történész, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul

GÖNCÖL CSABA (csaba986@gmail.com) – történész, turkológus (tudományos segédmunkatárs), MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Szeged

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN (horvath.gergely.krisztian@btk.mta.hu) – történész, MTA BTK-NEB Vidéktörténeti Témacsoport, Budapest

JUHÁSZ KRISZTINA (juhaszkr8707@gmail.com) – történész (tudományos segédmunkatárs), MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Szeged

KOVÁCS ATTILA (attila.kovacs@guest.arnes.si) – történész (tudományos főmunkatárs), Etnikai Kutatóintézet (Inštitut za narodnostna vprašanja), Ljubljana

KULCSÁR KRISZTINA (kulcsar.krisztina@mnl.gov.hu) – levéltáros, történész, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

MARTON GELLÉRT ERNŐ (gellertemarton@gmail.com) – történész (tudományos segédmunkatárs), MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Szeged

MISKOLCZY AMBRUS (amiskolczy@gmail.com) – történész (nyugdíjas)

F. MOLNÁR MÓNIKA (F.Molnar.Monika@btk.mta.hu) – történész, tudományos munkatárs, MTA BTK, Budapest

PAPP SÁNDOR (papps@hist.u-szeged.hu) – történész, SZTE BTK, MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Szeged

SZ. SIMON ÉVA (simon.eva@mnl.gov.hu) – levéltáros, történész, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

SZABADOS JÁNOS (szabadosj@freemail.hu) – történész (tudományos segédmunkatárs), MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Szeged

SZÉKELY MELINDA (dszekelymelinda@gmail.com) – ókortörténész, SZTE BTK, Szeged

TEISZLER ÉVA (teiszler@gmail.com) – történész, tudományos munkatárs, MTA-SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Szeged

TÓTH FERENC (toth.ferenc@btk.mta.hu) – történész (tudományos tanácsadó), MTA BTK TTI, Budapest

A fordításokat HADNAGY SZABOLCS és RAKOVSZKY ANDRÁS készítette.

Contents

Essays

SÁNDOR PAPP The Treaty of Passarowitz and the Hungarians	5
FERENC TÓTH French foreign policy and Hungary at the time of the Treaty of Passarowitz ..	20
MÓNIKA F. MOLNÁR From Karlowitz to Passarowitz: the relations of the Republic of Venice and the Ottoman Empire from an Italian perspective	35
ÉVA SZ. SIMON Suleiman's peace. The connection between Ottoman–Hungarian peace treaties and Ottoman tax censuses in Hungary	53
ISTVÁN CZIGÁNY A military history paradox – Open border or Europe's strongest anti-Ottoman defense system?	73

Workshop

SÁNDOR PAPP History of the relations between the Ottoman Empire, the Kingdom of Hungary, and the Habsburg Monarchy in the light of the peace treaties (Outline and database)	86
ÉVA TEISZLER Turkish castles – Hungarian castles. Status quo in the theater of war and the Ottoman-Hungarian peace treaties of the Jagellonian era	100
GERGELY BRANDL–CSABA GÖNCÖL–KRISZTINA JUHÁSZ–GELLÉRT MARTON– JÁNOS SZABADOS Communication and newsflow. The Habsburg negotiation strategy during the peace talks at Szóny in 1627	108
MELINDA SZÉKELY Civil war in 387-388. Power struggles between Magnus Maximus and Theodosius	125

Outlook

AMBRUS MISKOLCZY The birth of the Romanian nation – the philology of a mystery (History of science and politics)	134
---	-----

Beyond our borders

Studies of Ottoman history in a broad perspective. Interview with Feridun M. Emecen (Interviewer: Sándor Papp, translator: Szabolcs Hadnagy)	167
Assorted bibliography of Feridun M. Emecen's works	174
FERIDUN M. EMECEN An Ottoman statesman on the dawn of the golden age. The Second Vizier of Kanunî Süleyman, Pasha Mustafa (Translator: Szabolcs Hadnagy)	178

Reviews

The “role-changing” empress (<i>Thomas Lau: Die Kaiserin Maria Theresia. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2016.</i>) KRISZTINA KULCSÁR	193
Existence or just semblance? (<i>Gerald Stieg: Sein oder Schein. Die Österreich-Idee von Maria Theresia bis zum Anschluss. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2016.</i>) ÁGNES DEÁK	198
Encounters and clashes on the borders (<i>Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet. Szerkesztette: Hornyák Árpád és Bíró László. MTA Bölcsészettudományi Központ, Történettudományi Intézet, Budapest, 2016.</i>) ATTILA KOVÁCS	202
The anatomy of revolution: the unavailability of locality (<i>Bank Barbara – Mészáros Gyula: Az 1956-os forradalom és szabadságharc Sümegen és a sümegi járásban. MNL VeML, Veszprém, 2017. [A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 40.]</i>) GERGELY KRISZTIÁN HORVÁTH	206
<i>Authors</i>	209

Az Aetas történettudományi folyóirat 2019. évi előfizetői felhívása

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása. 2019-ben a következő tematikus számaink jelennek meg:

1918–1919: forradalmak kora

A boldog békeidők Magyarországon: a 19. század második fele

A huszárság története

Intézményi és kulturális transferek a 20. századi Magyarországon

Folytatjuk „Elmélet és módszer” rovatunkat.

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2019-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel ugyanakkor, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár: **4000 Ft** (tartalmazza a postaköltséget, az év végén elektronikus formában is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi 4 számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár: **3500 Ft** (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél: **1000 Ft** + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: **1100 Ft**

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

Következő számunk tartalmából

APOR PÉTER

A jövő mint történelmi probléma: 1918 és 1945 Európában

CSIKI TAMÁS

A paraszti munkavégzés és munkaviszonyok változása az első világháború alatt

PETERECZ ZOLTÁN

100 éve történt: A magyarországi és erdélyi helyzet amerikai szemszögből – 1919. január–február

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Gilbert de Santhilier katonai szolgálata a tizenöt éves háborúban

BENE KRISZTIÁN

Egy lovagias lázadó. Raoul Magrin-Vernerey katonai pályafutása a Mediterráneum vonzásában

A forradalmak körül – kutatástörténelmi interjú Hajdu Tiborral

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrásy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Penna Bölcsész Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: (20) 593-04-56

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomdaipari Kft., Szeged

ISSN 0237-7934